

Eene betooverde waerelt

Heksenprocessen in het graafschap Horne
en het Roermondse overkwartier

Gerard Strijards

Concept

ISBN 978
NUR 704

Dit boek is een uitgave van:
Uitgeverij Lineamentum
www.lineamentum.nl

Grafische vormgeving:
Marco Bouma
www.mdb-design.nl

Fotografisch beeldmateriaal is ter beschikking gesteld door:
000

Dit boek is tot stand gekomen door de steun en donaties van:
000

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© Gerard Strijards, 's-Gravenhage, 2016

Gerard Strijards is raadadviseur internationaal strafrecht ten behoeve van het Parket-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden en buitengewoon hoogleraar internationaal recht.

Hij was lid van de commissie die het Statuut van Rome-1998 redigeerde, ter oprichting van een Internationaal Permanent Strafhof in Nederland te Den Haag.

Hij publiceert over internationale strafrechtspraak door de ad hoc-tribunalen, zoals het Joegoslavië-tribunaal, maar ook over de vervolgbaarheid en vervolging van militairen voor oorlogsmisdrijven in Nederland. En natuurlijk over het volkenrecht.

De plichten van Nederland als gastland van internationale gerechten hebben zijn bijzondere aandacht. Kerkgeschiedenis heeft ambtshalve zijn interesse.

Voorwoord	9
1. Eene betooverde waerelt	13
1.1. Op de Hornese Galgenheuvel	13
1.2. Dik Trom en de heks van de Achterstraat	15
1.3. De stereotype heks	18
1.4. Toveren doe je op je eentje	19
2. Waarom is een heks gevaarlijk?	35
2.1. Is hekserij een delict tegen de persoon of tegen de gemeenschap?	35
2.2. Wie handhaaft hier precies?	37
2.3. Hoe bestrijdt men heksen?	38
2.4. Wat doet de kerk en waarom?	43
2.5. De inquisitie als één van de maatregelen	48
2.6. Het subsidiariteitsbeginsel	48
2.7. Het Concordaat van Philips II in 1559	50
2.8. Rigoureuze herschikking van de jurisdictionele verhoudingen	51
2.9. De graven van Horne krijgen vrij spel	53
2.10. Waarom heeft de overheid hier een taak?	54
2.11. Vormen of graden van hekserij; vrijwillige terugtred	56
2.12. Strafrechtelijke delictomschrijvingen	60
2.13. De Constitutio Criminalis Carolina	63
2.14. Het heksenproces	67
2.15. De bewijsredeneringen en procesvoorschriften	77
2.16. Het rechtshulprecht	80
2.17. Het jurisdictierecht	81
2.18. Balthasar Bekker tegen de geestdrijverij	82
2.18.1. Een klokkenluider	82
2.18.2. Spiritualisme/materialisme	83
2.18.3. De leer van Mani	86
2.18.4. De positiekeuze van Bekker	88
2.19. De heksenwaag te Oudewater	94
2.20. De Franse Revolutie	96
2.21. De Bataafsche Republiek	98
2.22. De stichting van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden	100
2.23. De Belgische Revolte	104
2.24. De Luxemburgse kwestie en de rechtsmacht over Limburg	108
2.25. De codificatie van 1881	109
3. De kerkelijke interventies	113
3.1. Magie als noodzakelijk en onontkoombaar verschijnsel	113
3.2. Heeft de katholieke Kerk dit allemaal op haar geweten?	114
3.3. Het protestantisme	115
4. De wereldlijke justitie	119

5.	De Hornse en Roermondse positie nader	123
5.1.	“Het spooch wt zijnen mont, gelt, garen, lint”	123
5.2.	Demonologische massapsychosen in midden-Limburg	132
5.3.	De figuur Lindanus	134
5.4.	Hekserij: een abstract gevaarzettingsdelict of een gemeengevaarlijk krenkingsdelict?	138
5.5.	De ligging van Horne in de noordelijke uitloop van het Maasdal vanaf Verdun	147
5.5.1.	Het Maasdal als militaire transitroute	147
5.5.2.	Militaire redoutes	147
5.6.	De soevereiniteitslappendeken	148
5.6.1.	Het probleem van de legering onderweg en de ravitaillering	149
5.6.2.	Luik, de wapensmidse van West-Europa	150
5.6.3.	De doortochtverplichtingen internationaalrechtelijk	151
5.6.4.	De rechter Maasoever	151
5.6.5.	De linker Maasoever	157
5.6.6.	Waarom de soevereiniteit opgedragen aan een bisschop?	161
5.6.7.	De bisschop als internationale zaakwaarnemer	162
5.6.8.	Blijvende maatschappelijke onrust	163
5.6.9.	Horne als noordelijk steunpunt in het protectoraat	164
5.6.10.	De bisschop geen geestelijk leider meer	166
5.7.	De taak van de prins-bisschop als militair-strategisch mandataris	167
5.7.1.	De neutrale positie	167
5.7.2.	De uit de hand lopende troepen op doortocht	168
5.7.3.	Stokkende doortocht	169
5.8.	De juridische enclave Horne	171
5.8.1.	Trente voert geen apart ‘heksenrecht’ in	171
5.8.2.	Toverij lijkt onuitroeibaar	172
5.8.3.	De verwijzingen naar het lokale gewoonterecht	173
5.8.4.	Geen legaliteitsbeginsel, nauwelijks wetshiërarchie	175
5.9.	De organisatie der rechtspraak in de vroege tijd	176
5.9.1.	Gewestelijke differentiatie	176
5.9.2.	Geen tegenspraak garantie en geen openbaarheid	177
5.9.3.	De rechter als volksopvoeder	178
5.9.4.	De vervolgte hoort niet bij de samenleving	179
5.9.5.	Tegenspraak is geen karakteristiek van het rechtsgeding	179
5.9.6.	Dertig heksenverbanden in korte tijd in Horne	180
5.9.7.	De lagere aanvullende richtlijnen voor de vervolgers	182
5.9.8.	Martinus Delrio	183
5.9.9.	Delrio, Maximiliaan van Eynatten en de demonologie	188
5.9.10.	De pasklare vertaling van de verklaringen van verdachten en getui-	

gen	191
5.9.11. De contrareformatische kerk in het Limburgse Maasland	192
5.10. De uiteindelijke organisatie van rechtspraak en bestuur na de rechtsverzetten door de reformatie	194
5.10.1. De dominees de baas	194
5.10.2. De pastoor zielzorgelijk ambtenaar	195
5.11. De doodstraf in Horne; de rechtsmachtkring	195
5.11.1. Capitale jurisdictie	195
5.11.2. Het onbeperkt personaliteitsbeginsel	197
5.11.3. De accusatoire procesvorm	198
5.11.4. De inquisitoire procesvorm	199
5.11.5. De gang van zaken bij de dingbanken in Horne	200
5.11.6. Wurging als gunst	202
5.12. De aangiften en de sociale betekenis daarvan	204
5.13. De verschillende processen-verbaal	206
5.14. De instructie en het gerechtelijk vooronderzoek	207
5.15. De verwijzing ter zitting en de hoofdprocedure	209
5.16. Het eindgewijsde	211
6. Wat is een heks?	213
6.1. De noodzaak van een definitie	213
6.2. De inquisitie als uniformerende factor	214
6.3. De kerk als juridische organisatie	217
6.4. Ketterij, hekserij, bokkenrijderij	218
6.5. De duivelsboeleerderij	219
6.6. De competenties van een heks	221
6.7. De Heksenhamer, een nuttig instrument	222
6.8. De Bulla Summis desiderantes	223
6.9. Waar is het een heks om te doen?	228
6.10. Hekserij: een gemeengevaarlijk misdrijf	231
6.11. Verdere uitwerking	232
6.12. Wat is een tovenaars?	233
6.13. Magie: goed of kwaad?	234
6.14. De opere operato-doctrine	236
6.15. Passieve en actieve magie	239
6.16. Witte en zwarte magie	240
6.17. Kan een heks toveren en wat zijn de randvoorwaarden?	241
6.18. Materiële strafbaarheid en formeel procesrecht	243
7. De Franse Revolutie en haar seculariteitsbeginsel: geen bestendig bezit	245
8. Het nationale gecodificeerde strafrecht en het aanvullend lokale gewoonterecht	255

9.	De tovenaarsleerlingen universeel	261
10.	De internationalisering van het strafrecht en de hekserij	263
	Trefwoordenregister	273

CONCEPT

Voorwoord

De geschiedenis van Nederlands Limburg wijkt sterk af van die van de overige provincies die Nederland samenstellen, omdat dat Limburg zo laat integraal onderdeel is geworden van het Koninkrijk. Eigenlijk werd zijn volkenrechtelijke statuut pas definitief gefixeerd in 1868. Toen werd het losgemaakt uit de Noord-Duitse Bond als hertogdom. Maar het duurde toch lang voor dat de Limburger in Nederland zich emotioneel toewendde tot het overige deel van wat toen grondwettelijk nog het *Rijk in Europa* heette. Hij had te lang geleefd onder verschillende vreemde heerschappijen, dat dat hij dat van *de Hollander* klakkeloos kon aanvaarden. Daar moest die Hollander dan eerst maar eens wat voor doen.

Toen de Belgen in Brussel hun nationale opstand ontketenden op die warme, zwoele augustusavond van 1830, ervoer de Limburger dat eerder als een restauratiemogelijkheid om terug te keren in het oude zuidelijke verband dat de Oostenrijkse Habsburgers sedert 1595 welvaart, stabiliteit, culturele eenheid en religieuze revival hadden weten te garanderen. De namen van de *Oostenrijkse Aartshertogen* Isabella en Albrecht stonden de Roermondse overkwartier. Zij namen het op voor hun Roermondse overkwartier. Zij bezorgden het herlevende nijverheid, economische zekerheid en planologische infrastructuur door wegaanleg en kanalisaties van de Maas.

Was dat ook van de Hollander te verwachten? Of ging die dat overkwartier bejegenen als wingewest, zoals het dat zo lang met Noord-Brabant had gedaan? De vraag bleef lang brandend en onbeantwoord, want heel veel inspanningen getroostte de Hollander zich niet. Ja, bij de aanleg der Spoorwegen in 1866 werd Nederlands Limburg eindelijk via de lijn Eindhoven-Maastricht ontsloten, al was het via de Zuid-Willemsvaart al eerder op het Hollandse waterwegennet aangesloten. Maar niemand ontveinsde zich dat de Hollander daarmee aansluiting beoogde op het kolenbekken van de Borinage ten bate van de eigen industrie en ontsluiting van het uit zijn voegen barstende industriële complex in het Ruhrgebied voor de afzet van Rotterdamse halffabricaten en stortgoederen uit de daar recent aangelegde Spoorweghaven. Nog in 1917 kon de beroemde Limburgse kamerafgevaardigde Victor de Stuers, die als cultuurbevoorderaar snerend *Holland op zijn smalst* onweersproken had kunnen hekelen in 's lands vergaderzaal, terecht fors uithalen tegen de Hollanders die te beroerd waren gelden te voteren voor een adequate spoorverbinding over Weert naar Roermond door het weerbarstige Peelgebied. De verbinding kwam te laat, was te zuinig opgezet en diende voornamelijk noordelijke belangen, niet die van de Limburger. Al moet worden aangetekend dat het de Hollander weinig uitkwam dat nu juist de verslagen monarch Wilhelm II van die lijn gebruik maakte bij zijn asielering

als politiek vluchteling in het veilige Maarn.

In 1918 kwam echter de Roermondenaar Charles Ruys de Beerenbrouck als 's lands schipper het roer van staat houden, gelooft door de Venloonaar Monseigneur Nolens, stug, nuchter en afstandelijk als steeds, de man die kabinetten maakte en brak. En daarmee was Limburg staatkundig tot Nederlands gewest geëmancipeerd. De Brusselse invitatie in 1919 aan de Limburger om terug te keren tot het land waar de Branconne als volkslied aangeheven werd, uitgeserveerd door de Luikerwaals koeterwalende minister van Buitenlandse Zaken Hymans, kon met verachting worden afgeslagen.

Toch is van Nederlands Limburgs rijke en barre historie in de Nederlandse geschiedenisboeken te weinig doorgedrongen. Te velen menen dat zijn verleden gelijk op dat van Noord Brabant, dat lange tijd door de Hollandse ambtenarij is weggezet als een soort koloniaal wingebied, niet ongelijk aan Java of Sumatra. Een soort buitengebied, bevolkt met onverstaanbare inboorlingen, die zich vermeien in een ongeloofwaardige en onbegrijpelijke folklore, destijds door Van Hemert fraai neergezet, maar niet zonder overdrijving, in de televisie-cyclus *Dagboek van een Herdershond*. Fanfares, processies met iets wat *Het Allerheiligste* heet, kersenvlaai en wrokkende koempels, die verlangen naar hun afdelingen in de mijn *Emma* die door de socialistische overlaet Den Uyl met beton is volgestort.

Dat Roermond eeuwenlang de bakermat is geweest van een rijke Rijnlandse cultuur en eerder stadsrechten kreeg, op grotere schaal, dan Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht, wil tot het publiek boven de Moerdijk niet echt doordringen. Dat het Roermondse overkwartier deel uitmaakte van een groot Hertogdom Gelre, als voorpost van het mystieke Heilige Roomse Duitse Rijk, met een eigenstandig landsrecht dat veel minder aansloot op de canonieke rechtstraditie waarvoor Holland al in de elfde eeuw bezweek, is vrijwel onbekend.

Daarom besloot Mr Th. J. H. M. Linssen, rasechte Limburger, herkomstig uit Heel, gelegen op de linker-Maasoever, opdracht te geven tot een studie over de heksenprocessen die gevoerd werden in de zestiende en zeventiende eeuw rond dat Maasdal in midden-Limburg. Doel daarbij was een rechtsvergelijking te maken tussen het recht links en rechts van die internationale rivier, waarvan het statuut was opgedragen ter bewaking aan de prins-bisschop van Luik. Links van die rivier was die bisschop het monopolie van de publieke rechtshandhaving opgedragen, rechts kwam dat toe aan rivaliserende graven, staten en hertogen die elkaar daarbij het licht in de ogen niet gunden, totdat de Aartshertogen Isabella en Albrecht heilbrengend ingrepen. Met als opmerkelijk gevolg, bijvoorbeeld, dat links van die Maas een man wel tovenaars maar geen heks kon zijn, terwijl rechts zulks wél mogelijk werd. De merkwaardige moraal-theologie en juridische

dogmatiek die daaraan ten grondslag lag, wordt in deze monografie in kaart gebracht. Mr Linssen vertrouwt daarmee bijgedragen te hebben aan de studie van de lokale rechtsgeschiedenis rondom het hem zo dierbare Ruramunda en Horne.

Concept

Concept

1. Eene betooverde waerelt

1.1. *Op de Hornese Galgenheuvel*

Het was een beroep als ieder ander. Scherprechter. Dat liet Har Henkensz zich niet afheksen. Het zat in zijn familie, dat beroep: van vader op zoon. Al sedert mensenheugenis. Ze waren specialisten. Vaklui, zogezegd. Het was niet ieders werk. Har zou het nooit toegeven, maar een extatische vreugde kon hem bevangen, als hij, de zwarte kap over het hoofd, de wansmakelijke mensenmenigte uitéén zag wijken, als spleet hij de Rode Schelfzee op het woord van God de Vader. Har vastberaden marcherend naar het schavot, meestal een wederstrevend persoon voortdrijvend. De veroordeelde, wiens laatste uur letterlijk geslagen had. Zo ging dat nu eenmaal in de zestiende en zeventiende eeuw.

Dan was hij vaandeldrager des rechts, Har. Dan wist je verdomme weer waarvoor je leefde. Daar wist je wie je was, op dat schavot. Waar hij het vonnis voltrekken zou dat de strafrechter geslagen had. De dood door den zwaarde, dat was hem het liefst. Eén welgemikte aarzelloze houw tussen atlas en draaier onder de schedel. Zodat het hoofd geluidloos in de hoop zand viel, terwijl de veroordeelde zelfs geen kreet van ontsteltenis had kunnen slaken. Ja, dat was precisiewerk. Daar moest je sterk en niet zenuwachtig voor zijn. Dan voelde Har zich een Sint Michaël, zoals hij vaak op de kerkmuren geschilderd zag in het Rijnland, ja, waarlijk: vaandeldrager van het recht. Hij voltrok Gods wil. Dat was het: Gods wil. Die niet tot werkelijkheid werd zonder Har. In Erkelenz, dat stadje in Gelre, was zijn familie er groot mee geworden. Hij trad in de voetsporen der eeuwigheid. Har wel. De heks óók. Maar dan anders.

Vandaag zou hij eerst wurgen aan de zware houten paal, met de trekstaak, van achteren. Want hij moest een heks naar de eeuwigheid helpen. Zekere Neulken Linssen ergens uit het graafschap Horne. Rotwijven, heksen. Ze hadden er veel, hier in Horne, dat was zeker in de mode de laatste tijd. Hij had er dagwerk aan, Har. Maar het betaalde goed. Het was lastig reizen, want hij had het monopolie in heel Gelre links van de Maas en Loon. Maar de wegen waren verdomd slecht en het had geregend, veel geregend de laatste tijd. Erkelenz lag vrij ver naar het oosten ten opzichte van Horne. De zandweg was een en al blubber. Hij trok over Montfort, dan naar Roermond over de grintweg bij 't Zand. De Maas over, met de veerdienst, die vaak mankeerde wegens de sterke stroming. Waden kon niet altijd, het paard was nogal schrikachtig. En zijn knecht kon niet zwemmen, ook dat nog. Hij nam dus altijd twee of drie dagen speling. Aan de overkant was het klauteren tegen de hellingen op. Maar zo'n vonnisexecutie in een heksenzaak was de moeite waard. Het wurgen ging snel. Hij had er slag van, letterlijk, Har. Maar de inleidende biecht, dat werd snel emotioneel. Ook al waren het heksen,

het bleven vrouwen, die wijven, en ze hadden altijd hele verhalen tegen de dienstdoende Augustijn uit Weert, die meestal het dialect niet verstond en kort spel wilde maken. Maar ja, die biecht was voorschrift. Zelfs een heks had recht op absolutie, volkomen ontslag van al haar schuld in het aangezicht der eeuwigheid. Eerst gelegenheid geven tot biechten. Vertoonde de veroordeelde berouw over de zonden, dan de kwijtschelding op de brandstapel, in het aangezicht van de dood. Kwijtschelding via de priesterlijke absolutie. En dan de fik in de brandstapel. Wilde de veroordeelde heks niet biechten, dan meteen maar de brand in de stapel. Dan verbrandde ze levend. Zo was de volgorde. Waarom, dat moest je Har niet vragen. De knecht was dan al bezig met het uitgieten van de teertonnen, die de onderknuppels van de vorster hadden neergezet, dat moest op het laatst gebeuren, want droge teer vatte niet makkelijk vlam. Dan kon het gebeuren, dat de heks niet goed verteerde, niet volkomen tot as overging, en dan moesten hij en zijn knecht de beenderen verpulveren met de loden stamper. Daar was je lang mee bezig. Al die tijd stond dat stomme volk bewegingloos je aan te gapen, zeker hier, op het platteland. Nee, in Roermond, dan gaf dat reuring, kreten, geschreeuw, straatgevechten en charges van de stadswacht, Har mocht het graag meemaken. Maar hier hadden ze een soort irriterende duldzzaamheid in dit soort zaken. En ze hadden er wat verbrand. Heksen, hier op die Galgenheuvel. Hij was de tel kwijt, Har. De eerste hier was Anneke Coecken geweest uit Haelen. Dan Marie Rappen, ook uit Haelen. Die was niet gewurgd, want die wou haar generale biecht niet spreken. Levend verbrand. Een fakkel was ze geweest. Want de knechts hadden haar ook maar met teer overgoten op zijn aanwijzing: het had de hele nacht gemiezerd en het rijshout was dóór en dóór vochtig. En schreeuwen en gillen, janken en kriesen, Har hoorde het soms nog tuiten in zijn oren. Nee, die Marie, die zou hij niet gauw vergeten. Zij hem óók niet, dat wist hij zeker. Ze had niet willen biechten, die Marie! Die ging een zware pijp roken bij het Laatste Oordeel, dat was vast. Maar voorlopig had ze haar kwellingen in de hellekrochten. Had ze maar niet moeten heksen. Na Idgen Verrijt, ook weer uit Haelen, was de zaak in een stroomversnelling gekomen, de ene heks na de andere was opgespoord en berecht: Mariekse Sillekens, verder die rare pachteres uit Nunhem, Stijn, Anneke Sponsen, Lijsbet Rameeckers, Berb Mistwagens, Marieke Cuypers, Bil Pelser, die dochter van Gillisen, die was blijven vloeken en schreeuwen en de duivel had aangeroepen, en nou dan die Neulken Linssen. Negen in drie maanden. Toveren, dat hadden ze gedaan. Maar wat dat precies was, dat wist Har niet. Had hij niks mee te maken. Ging hem ook niet aan, als beul, daarom haalden ze hem ook graag van ver. Het was wat. Maar het betaalde goed. En sommigen waren meer dood dan levend, dus dat was dan een makkie. Die Linssen, dat was een lastige, dat had hij wel gehoord onderweg. Bord voor haar kop. Tegenspreken, nog tijdens de tortuur. Je hád van die lui. Maar goed, als dat nog lang ging duren dan zou het rap gedaan zijn, dat dacht Har ervan.

Flink aanhalen die linnen doeken, via de trekhaak, dat smoorde. Nee, Har gebruikte nooit touw. Dat sneed in, maar blokkeerde het strottenhoofd niet altijd meteen en belemmerde de ademhaling niet doeltreffend. Dan stond je maar te worstelen met zo'n stuiptrekkend lichaam. Geen vertoning, als het dan ook nog regende en de toortsen vatten geen vlam. Maar Har maakte korte metten. Nee, het was niet ieders werk, dat zei Har ervan. En er kwamen er nog meer naar de Galgenberg. Zeven namen had hij al doorgekregen. De vrouw van Gerard Schats, Neel Dassen, Anneke Verheggen, Marie Stopparts, Trinke Bolmans, de dochter daarvan – het zat zeker in de familie – de vrouw van Hein Keizer. Straks moest hij nog massakorting bij afname van het dozijn geven, Har. Nu, daarover was te praten. Maar voor niks ging de zon op. Dat zei Har ervan.

1.2. Dik Trom en de heks van de Achterstraat

Waarom heeft de Westerse wereld zo lang behoefte gehad aan de strafrechtelijke bestrijding van heksen en hekserij? In Horne is pas een eind gemaakt aan de strafrechtelijke jurisdictie ten laste van heksen in 1795, als gevolg van de doorwerking van de Franse Revolutie in de Lage Landen. We moeten proberen duidelijk voor ogen te krijgen op de eerste plaats: wat een heks eigenlijk voor iemand is. Ten tweede: in wat voor wereldbeeld de bestrijding van hekserij een noodzakelijke overheidstaak is. In West-Europa hebben de wereldlijke autoriteiten en de kerken zeshonderd jaar geweldig veel tijd en energie besteed aan de bestrijding van hekserij.

Pas betrekkelijk laat is men, min of meer schoorvoetend, tot het besef gekomen dat men bezig was schijn gestalten te bestrijden. Dat besef heeft zich in Nederland niet snel omgezet in een positieve, duidelijke en welbepaalde, collectieve rechtsovertuiging. Nog in het begin van de twintigste eeuw komen in Nederland volkse strafgerichten tegen heksen voor. Het gaat dan inderdaad om alleenwonende vrouwen, die voorkomen aan de zelfkant van de maatschappij. Ze hebben geiten, kippen, koeien doodgetoverd, misoogsten veroorzaakt. Ze worden publiekelijk vernederd. Ze worden sociaal gestigmatiseerd door rituele volksberechtingen. In iedere streek anders.

Dat idee dat er heksen zijn en dat die bestreden moeten worden komt niet uit de lucht vallen. Je zou kunnen zeggen: aan dat idee heeft de mensheid hardnekkige behoefte. Soms is die behoefte gedempt. Meestal in tijden van stabiele welvaart. Maar gaat het minder, is er onzekerheid in het bestaan, dan blijken er ook weer heksen te bestaan aan wie dat euvel te wijten is. En dat die dan adequaat bestreden moeten worden schijnt dan ook een vanzelfsprekendheid.

Heeft de overheid hier een taak? Zeker, maar de hoge heren zijn laks en zijn ziende blind. Goed, dan zal de geteisterde gemeenschap in de negentiende en twintigste eeuw zelf haar taak verstaan. Zij grijpt naar eigenrichting, een emotie

die oplaaien kan als een ondergrondse veenbrand, maakt u zich geen illusies. Iemand moet het gedaan hebben. Een goed herkenbaar zonderling is er altijd goed voor. De mensheid heeft zondebokken nodig. In de zestiende en zeventiende eeuw was bestrijding van die zondebokken een bestendige overheidstaak. Eigenrichting kwam voor. Maar het was geen regel. Meestal niet.

Als C. Johan Kievit in de *Avonturen van Dik Trom* zijn held, de dikke goedmoedige, oprechte en integere Dik (“Hij is een bijzonder kind, Griet, en dat is-ie”) een strafexpeditie laat doen mislukken tegen de *Heks van de Achterweg* sluit Johan aan bij een belevingswereld waarin zijn ademloze lezertjes van tien, twaalf jaar makkelijk kunnen delen. Ze kennen óók heksen, wat dacht u. De lezertjes van Dik Trom zijn bekend met de voornamelijk protestantse wereld uit West-Friesland. Daar zijn dus óók heksen. Niet alleen in de Limburgse, katholieke contreien. Het gaat dus om een breed bekend maatschappelijk verschijnsel, die heksen. Verheven boven geloofsdiensten. Zo goochem was Johan wel. Hij beweegt zich nooit ver van de alledaagse levensfeitelijkheid van zijn publiek en ook niet van de voorlezende ouders die hun kroost onze Dik als navolgenswaardig voorbeeld willen voorhouden, op hope van levenslessen. Levenslessen voor iedereen, ongeacht geloofsovertuiging of bijzondere confessie. Johan situeert die heks niet voor niks aan de *Achterweg*. Daar woont ze heel alleen. Ze behekt ongeborenen en zorgt ervoor dat het vee ziektes krijgt. Ze bedelt om eieren voor haar zieke man. Maar dat kun je begrijpen: niemand heeft haar ooit met een man gezien. Maar wie die eieren weigert, weet dat al zijn kippen dood gaan. Kinderen, die ze aankijkt, worden ook behept met lichamelijke afwijkingen. De vroedvrouw van het dorp weet er alles van. De heks van de Achterweg heeft die vroedvrouw al lang in het snotje. Als de donzen veertjes in het kussentijk van het kinderbedje van de kleuter, die door toedoen van die heks ziek is geworden en aan onverklaarbare koortsen en toevallen lijdt, de vorm van een kruis of ovalen krans hebben aangenomen, is die vrouw van de Achterweg schuldig. En dan zal tegen haar opgetreden worden! Hoe, dat laat de goede Johan in het midden. Maar de dorpsgemeenschap zal er voor zorgen dat ze haar hekserijen staakt. Want het wordt echt te gek op het dorp. De heks van de Achterweg vliegt dan ook op een bezemsteel. Dat heeft iemand op het dorp zelf gehoord van iemand die haar heeft zien vliegen op oudejaarsavond, toen hij uit de kroeg kwam, waar flink ingenomen werd. Ze heeft al jongens in spinnenkoppen veranderd. Maar dat moet ze niet nog eens proberen! Dan komt er een volksgericht. Dat zijn geen bakerpraatjes. Johan legt het uitvoerig uit. In het negende hoofdstuk van het deel *Uit het leven van Dik Trom*:

“Kijkt eens, jongens, daar gaat de heks van den Achterweg!” Alle jongens

1 *Uit het leven van Dik Trom*, Kluitmans Uitgeverij, Alkmaar, 1899.

zwegen en vestigden hunne bliken op een oud vrouwtje, dat langzaam kwam aanstropelen, en wier uiterlijk wel in staat was, om de aandacht te trekken. Ze was mogelijk niet ouder dan zestig jaar, maar ze zag er uit, alsof ze wel tachtig was. Haar gelaat was doorploegd van diepe rimpels en haar mond was zoo ingevallen, dat haar kromme neus bijna in haren vooruitstekende kin prikte. Ze liep erg gebogen en moest zich ondersteunen met een stokje. Ze had een ouden, versleten doek om het hoofd; een rood paars jak bedekte hare magere leden en om haar hals droeg zij een rooden zakdoek, waarvan de punten haar op den rug neerhingen. Een oude rok, die vroeger zwart geweest was, doch nu nog eene twijfelachtige, valse kleur had, kwam van onder haar jak te voorschijn, terwijl hare voeten in schoenen staken, die haar veel te groot waren en daardoor aan de punten geheel opkrulden.

1.3. *De stereotype heks*

In Nederland zijn heksen in de eerste decennia van de twintigste eeuw bij het grote publiek, ongeletterd of niet, vanzelfsprekend bekend. Johan hoeft helemaal niet uit te leggen wat een heks precies voor iemand is. Het is een vrouw. Ze woont alleen. Ze is arm en behoeftig. Ze is lelijk. Ze liegt en bedriegt. Ze heeft een zwarte kat in huis die haar als een schaduw volgt. Niemand weet hoe de heks in haar levensonderhoud voorziet. Een echte normale bestendige nering oefent ze niet uit. Een officieel erkend beroep heeft ze niet. Ze is meestal oud. Sinds mensenheugenis huist ze aan de buitengrenzen van de dorpsgemeenschap, waar ze eigenlijk geen deel van uitmaakt. Liefst situeren schrijvers haar op de moeilijk toegankelijk heide of in een ondoordringbaar bos. Aardig is de heks niet. Ze leeft met de rug naar de samenleving toe. Je maakt geen prating, oppervlakkige prietpraat, met haar. Ze heeft geen geloof, zegt Anton Coolen, die als volksschrijver met het type bekend is, als oorspronkelijk bewoner van het in Peelland gelegen dorp Deurne:

Neen, een geloof als wij het hadden, heeft ze niet. Ze nam geen plichten waar zoals wij dat deden en kwam in geen kerk.

Sandere Mie uit zijn streekroman *Peelwerkers* staat voor een vrouw die best zo'n heks zou kunnen zijn en die met grote afstandelijkheid wordt bekeken. Sandere Mie is geitenvildster en verkoopt illegaal vlees. Daarmee komt ze langs de deuren. De uiterlijke verschijningsvorm van Mie lijkt verrassend veel op die van het wijfke van de Achterweg bij Johan Kievit:

Leenke komt buiten kijken, daar ziet ze Sandere Mie aankomen met een klein geitje aan een zeelke. Sandere Mie was de geitenvildster. Zij is een lange magere vrouw, in een lange uitgerafelde zwarte japon en mee pek-zwart haar en groote holle oogen in een grif bruin gezicht. Ze draagt groote gele schoenen, dat konde ge vragen, waar die vandaan komen, die heeft ze zeker uit de stad. Maar die schoenen zijn versleten en vertrappt, het leer is gesprongen. Dat komt van het stof van den weg, van den regen en de zon, dat komt van den tijd, waarin Sandere Mie op die schoenen rondzwierf. Sandere Mie was de vroegere buurvrouw van het Vuil Leenke. Haren mensch Sander, dat is er eene van deze kanten vandaan, hij heeft hier vroeger in de peel gewerkt. Maar jaren gelden al, toen was hij eens ineens verdwenen. Niemand wist waar Sander was, misschien was hij wel in Pruisen, in den Bels of in Italië, dat wist niemand.

2 *Peelwerkers*, Nijgh & Van Ditmar N.V. Rotterdam, 1938, p. 12 vv

1.4. *Toveren doe je op je eentje*

Kan de heks toveren? Dat staat niet vast. Rare dingen doet ze wel en die zijn nooit erg gunstig voor de gemeenschap. Haar kippen traint ze, bijvoorbeeld, om juist eieren te leggen op zondag, als dat echt helemaal niet mag. Zondagseieren, dat weten we allemaal, zijn bederfelijk voor de maag. Je krijgt er inwendige ziektes van. Eigen schuld. Moet je maar geen zondagseieren eten. Dat is ook de goden verzoeken. Dat zegt de pastoor. Maar wie de pest wil bezweren heeft juist een zondagsei nodig, dat weet iedereen. Dat moet gemengd worden met wijwater uit een kerstklok. Je moet dat drinken, die drab, na drie maal het Angelus gezongen te hebben, nadat je spuug van een pastoor op je voorhoofd hebt gesmeerd. Daar valt voor een normaal persoon niet aan te komen. Maar een heks weet dat wel. Ze maakt ook zwarte zalfjes. Ze beblaast wonden en schilfervlekken, die dan zichtbaar verdwijnen. Maar dan moet je op donkeravond naar de Achterstraat. En dat is eng.

Kenmerkend aan de heks is haar sociale isolement. Haar karakteristieke eigenaardigheid, eigenzinnigheid en geheimzinnigheid. Ze woont altijd alleen en achteraf. Ze heeft een nering, waardoor ze zelfstandig in haar onderhoud voorziet. Hoe ze precies aan de kost komt, dat weet geen mens. En geen mens wil het ook precies weten. Ze is nooit lid van een vereniging. Aan sociale feesten of plechtigheden neemt ze nooit deel. Vuil Leenke doet dat wel, wordt dronken en heeft het hoogste woord. Ze barst van de kinderen en leeft van de arme, dat wil zeggen: van de bedeling van het parochieel armbestuur. Zij is dus geen heks. Maar die Mie wel. Die komt dan ook nergens. Ja, ze gaat naar de kerk, zeker. Maar dat is camouflage. Ze meent er niks van. Ze knielt ook niet tijdens de elevatie, het moment waarop de pastoor de heilige hostie heft na de consecratie. Ze komt nooit in de kroeg of in het parochiehuis. Doet ze dat wel, dan gebeurt er meestal iets onverkwikkelijk eigenaardigs dat niet direct veroorzaakt wordt door haar deelname – ten minste, niet aantoonbaar – maar altijd wel meteen nadat van die deelname gebleken is. In een café barst een gewelddadige ruzie uit, die eindigt in een steekpartij. Er breekt brand uit in het motoriek van de stoomcarrousel waardoor een van de ronddraaiende kinderen stikt. De kapelaan rijdt met zijn fiets in de brandkuil en verdrinkt terwijl de heks naar de sacramentsprocessie komt kijken, zogezegd omdat de harmonie zo mooi speelt, maar iedereen weet wel beter. Ze komt om te urineren op de grond. Als het allerheiligste voorbij komt. Dat ziet niemand haar ooit doen. Want iedereen knielt dan in de richting van het grote baldakijn waaronder de pastoor de monstrans plechtig torst. De mannen nemen hun pet af en volgen pastoor met de blik. De vrouwen neigen het hoofd en bekruisen zich met de rozenkrans, de Paternoster. Als iedereen opstaat uit die nederzijing, en achterom kijkt, is de heks altijd net weg. Maar een vochtplek verraadt waar ze stond. Ze komt in de nacht om het slijk op te

graven. Dat vermengt ze met het afkooksel van een ongeborn kind. En daarmee bestrijkt ze deurposten. Opdat de bewoners van de behuizing sterven. En dat gebeurt dan ook. Vroeger of later. Het gebeurt. Ze heeft nooit een man. En ze heeft ook nooit kinderen. Ze houdt ook niet van kinderen. Kinderen ook niet van haar. Ze nemen zelfs geen snoep van haar aan. Soms biedt de heks dat ineens aan, maar dan weet je zeker dat de versnapering betoverd is. Dat hebben de moeders hen ter dege ingeprent. Kijk uit met de heks! Hun kinderspel valt stil als de heks langskomt.

Coolen tekent ook het eigenaardige eenzame vrijgezelle mannetje dat nooit trouwde. Dat is Jan Olie, die met bromolie (petroleum, ook wel bron-olie genoemd en verhaspeld tot bromolie) langs de huizingen trekt. Om hem heen hangt de vale stank van een zeer beperkt aantal verschoningen. Zijn turksleren of juchtlederen broek walmt naar de bromolie. Hij woont ook achteraf in een klein scheefgezakt huisje. Hij smokkelt, komt overal en nergens en de veldwachter loert op hem. Maar hij is een gezellige en geziene klant in de herberg en niemand denkt dat Jan kan toveren, ze zouden je uitlachen. Jan is 'ne gekke, 'nen aorige, 'nen opstandig eenen, geen lust voor het oog, maar toch *één van ons* ook al ziet hij er niet uit:

Het was een vernepen ventje geworre in den tijd, hij had onderdehand grif 'nen kalen kop gekregen en hij liep gebogen in zijn groen geworre zwart jasje en krom in de turkschlederen boks die mee wije knieën om zijn been flodderde (...) De neus stond scherp boven de schrale striep van zijn rechten mond tusschen de twee stekelige spleetogen, die lachten hun vonkend lichtje te midden en in de vrolijke rimpelkes in de hoeken. Zoo stond me Jan Olie, die 'nen plezierige mensch was geweest al zijn leven, zoo stond me dieje Jan Olie, en den vuilen herd mee de muren en de bedstee en mee de tafel en de paar stoelen en mee den leegen zulder dat kwam rontelom hem samen en vervoegde zich aan zijn wezen (...) en roken eender, naar olie en klotrook en vunzen bedomptheid (...).

Jan lijkt dus net zo'n rare, onverzorgde, vale eenpitter als Sandere Mie. Maar tóch zal niemand Jan een tovenaar noemen. En Mie wel, zij is een vrouwelijke tovenaar, een heks. Jan daarentegen doet in *Het donkere licht* grote weldaden aan Marieje, de oudste dochter van Simon Wijnands die in Eindhoven bezwangerd is door een fabrieksarbeider bij dezelfde grote lampenfabriek waar Marie aan de lopende band staat. Jan betaalt de medische zorg verbonden aan abortus en laat Marie in het ziekenhuis opnemen. Nee, om heks te zijn, daar moet je niet alleen vrouw voor zijn, maar je moet ook kunnen toveren en dat niet ten goede. We gaan in dit boek in op de zeventiende-eeuwse heksenprocessen die gevoerd

3 Uit: *Het donkere licht*, Nijgh & Van Ditmar N.V.: Rotterdam, 1931, pp. 172 vv

zijn in het graafschap Horne. Horne is ook een dorp. Het ligt rechts van de Maas iets noordwaarts ten opzichte van de stad Roermond, die rechts van de Maas ligt, stroomafwaarts bekeken. Links of rechts van de Maas, dat is een wereld van verschil. In die tijd, ten minste, de zeventiende eeuw. En nadien. Dat heeft nog tot in het midden van de negentiende eeuw geduurd. We zullen dat proberen te verklaren, dat verschil tussen *links* en *rechts*.

Links van de Maas regeerde een uiterst eigenzinnig heerser: de prins-bisschop van Luik. Die droeg in zijn mijter een prinsenkroon. Dat geeft al aan wat voor vreemde figuur het was. Het graafschap Horne viel onder zijn soevereiniteit. Dat heeft het eeuwen gedaan, tot 1795. Die prins-bisschop was meer militair dan geestelijk herder. Je zou zeggen: hij ging ten strijde onder de kruisbanier. Maar waarvoor Christus aan het kruis gestorven was, daar wist hij niet te veel van. Dat interesseerde hem ook duidelijk niet erg. Zijn onderdanen waren voor hem belastbare feiten. Meer niet. Hun rechtswezen, hun bestuur, laat staan hun welbevinden liet hem koud. Het zou hem een zorg wezen. Hij liet het locale recht voortwoekeren, ook de misbruiken die er in geslopen waren. Daarom kon een lokaal heerser op het kasteel van Horne lange tijd zijn goddelijke gang gaan wat betreft de heksenvervolgingen. Het leidde tot locale heksenwanen, die vele slachtoffers kenden. Hun bloed doordrenkte de bodem van de Galgenheuvel bij Horne. Dat gebeurde overigens onder gelijksoortige condities op de Galgenberg bij de Kapel in 't Zand bij Roermond, vlakbij de wijk 't Roer. Een betrekkelijk onopvallende heuvel in het landschap, vlakbij het Jodenkerkhof, ook een plaats waar de verdoemenis in de ochtendnevels scheen rond te waren. Daar werden ze eerst gewurgd en dan verbrand, die heksen. In de negentiende eeuw werden gronden verzet, bij de bouw van een neogotische kloostercomplex in aansluiting op de Kapel in 't Zand ten behoeve van de Paters Redemptoristen. De Kapel was een belangrijk Bedevaartsoord geworden in het Rijke Roomsche Leven ter plaatse – de rooms-katholieke Minister President Ch. J. H. M. Ruys de Beerenbrouck kwam er vaak retraite houden – en de paters hadden een studiehuis met internaatsvoorzieningen daar gepland. Bij die grondverzettingen ten behoeve van de funderingen kwamen bajonetmessen, poken en tangen uit de onderlagen te voorschijn, gebezigd voor het op de plaatshouden van het brandend lichaam van de heks, het verplaatsen van de brandende beteerde takkenbossen en het opporren van de smeulende sintels. Een plaats van herinnering, dat kan men wel zeggen.

Die Hornese Galgenheuvel is ook niet meer aanwezig. Ze is afgegraven. Er ligt een rotonde. En vlakbij industrieterrein. Er is ook een autosloperij. Een bedrijf, gewijd aan ondergang, vernietiging en verpulvering. Zoals de bestemming van de

⁴ Zie Mart Graef, *De galgenberg van het graafschap Horn*, uitgave van de Heemkundevereniging Horn, ISBN 978-90-73806-21-4 NUR 685, 2016, pp.152-153. De auteur geeft ook een lijst op van de executies op deze berg voorzover bekend uit nog overgebleven processtukken. Een man was onder de geëxecuteerden wegens deelneming aan toverij, zekere Merten Koecken. Maar zijn hoofddelict schijnt toch moord te zijn geweest. Zie Graef, aangehaald werk, pp. 73-75.

voormalige heuvel één was. Waarom kon de bevolking huiverend die bestemming billijken of gedogen, zij het wellicht met tegenzin? Dat is de vraag die dit boek wil beantwoorden.

Rechts van de Maas, in het Roermondse overkwartier, was het Duitse strafrecht dominant⁵. Op deze rechtsbedeling gaan we straks gedetailleerder in. Er was een directere aansluiting bij wereldlijke basale rechtsnormen uit het Heilig Duitse Roomse Rijk, want het stadje Gelre, dat hier het centrum van een hertogdom vormde was lid van die merkwaardige statenbond. De Luikse prins-bisschop was dat óók, maar hij was dat via zijn ambt als kerkvorst. In onderschikking aan Rome en de kerkelijke politiek. En niet rechtstreeks vanuit feodale vererving of geografische ligging. Maar staatkundig was het rechts van de Maas een zootje omdat er een lappendeken aan ministaatjes overheen lag. Die elkaar het licht in de ogen niet gunden. En ook het Rijnland kende collectieve heksenwanen. Maar dan nét weer anders dan links van de Maas. Op andere moraaltheologische en rechtskundige gronden.

De middeleeuwse Kerk – de Rooms-Katholieke, dus – had de Westerse samenleving samengebracht in een universele moraaltheologie. De Kerk beheerste dat denkkader. Ze bepaalde de plaats van de wereldlijke heersers daarin. Want *Kerk en Staat* waren één. Je kon ze onderscheiden. Maar niet scheiden. De Kerk als leraar van de theologie, de godgeleerdheid, onderwees de heersers en hun dienaren. De Kerk was dus in zoverre hun meesteres. De scholastieke godge-

5 Hierna volg ik de beschouwingen van de diverse contribuanten aan: *De geschiedenis van Gelderland, 1592-1795, Boek II*, uitgave De Walburgis Pers Zutphen: Zutphen, 1975 (ISBN 906011.292.X) en wel inzonderheid de lijn getrokken door P.J. de Meij, hoofdstuk I 1492-1543. De keurvorsten op de Rijksdag van Worms in juli 1943 in heel duidelijk uitgangspunt dat Gelre ingeschaard blijft in het Heilig Duitse Roomse Rijk en onderworpen blijft aan de jurisprudentie en jurisdictie van het Rijkskamergerecht. Pas met het verdrag van Augsburg van 1548 werd de Rijksband wat losser en werd Gelre in beginsel aan het gezag van het Rijkskamergerecht onttrokken, zij het dat de eerder verleende rechten en vrijheden in Rijksverband geërbiedigd zouden worden. In het hiernavolgende put ik verder vooral uit de algemene beschrijvingen bij: G. Nijsten, *Het Hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* Kampen 1993; Arie Noordzij, *Geschiedschrijving en nationale identiteit. Gelre in de vijftiende en zestiende eeuw*, opgenomen in: *Bijdragen en mededelingen Gelre*, jrg. 95, 2004, pp. 6-48; W. van de Pas, *Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie, (1543-1581)*, opgenomen in: *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*, Opstellen van Wil van de Pas, Hilversom 2004, pp 27-57; G. F. van der Ree - Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795, Institutionele en juridische aspecten*, Maastricht 1993; J. Römhild, *Der Kampf des Lothringers Herzogs um das Erbe des letzten Egmond in Geldern. Ein Beitrag zur Geschichte der Angliederung des Herzogtums Geldern und der Grafschaft Zutphen an die Niederlande*, Geldern, 1951; J. Arndt, *Geldern und das Reich während des niederländischen Aufstands 1566-1609*, opgenomen in: R. G. Jahn en K. H. Tekath, *Das Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Bündnis und Konkurrenz an Maas, Rhein und IJssel, Geldern 2005* pp. 135-152; M. Baux, *Dit is der oerspronck der voebten, graven en hertocben mit oern cronijcken des lants van Gelre*, opgenomen in: *Geldersche kronieken II*, pp. 147-214; S. Corsten, *Erkelens erhält Stadtrecht. Fragen und Probleme*, opgenomen in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, Keulen 1976 pp. 137-145; dezelfde: *Wassenberg während der Staufferzeit. Eine Fallstudie zur Territorialpolitik der Kölner Erzbischöfe*, opgenomen in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 187*, (1984) pp. 9-29; dezelfde: *Der limburgische Erbfolgekrieg an Maas und Rur. Das Herzogtum Limburg und Seine Nachbarn vor und nach der Schlacht bei Worringen*, opgenomen in: W. Janssen en H. Stehkomper (eds.), *Der Tag bei Worringen, 5. Juni 1288*, Düsseldorf 1988, pp. 211-266. Je kunt uiteraard alleen spreken over graden van oriëntatie of aansluiting als algemene karakteristiek, zoals je ook alleen maar kunt zeggen dat ons huidige Wetboek van Strafrecht duidelijke symptomen vertoont van een oriëntatie op het Algemeen Deel van het Strafwetboek voor de Noordduitse Bond van 1871; het wetboek is daarmee nog geen *Duits* wetboek geworden. Het vertoont daarvoor te veel Napoleontische of Franse trekken en bevat te veel onderdelen van het Criminieel Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1807. Een echt Duits rechtsmassief in nationale zin bestond destijds helemaal niet.

leerdheid was de eerste onder de wetenschappen. Die scholastiek is een methode om tot kennisverwerving van het onzienlijke te komen. Ze wordt hieronder uiteengezet, voor zoveel nodig. Die godgeleerdheid zat en zit ingewikkeld in elkaar. Je moet bereid zijn veel onuitgesproken veronderstellingen te aanvaarden. Axioma's, die destijds in de hoofden zaten geramd. Maar die nu niet breed aanvaard zijn en soms ronduit belachelijk lijken. Je moet die basisaannamen echter accepteren, als je de mensen van destijds enigszins wil kunnen begrijpen. En dat zal je moeten doen, wil je snappen waarom destijds mensen rotsvast in hekserij en magie geloofden. De geloofsleer legitimeerde dat. Ze gaf aan de heks een plaats. Die plaats moet je kunnen kennen wil je de ongelofelijke taferelen die zich op het kasteel te Horne en op de Galgenheuvel afspeelden enigszins kunnen plaatsen. En ook dat beoogt dit boek. Op die moraaltheologie moeten we dus ingaan. Daarbij wordt eigenlijk van de lezer gevraagd dat hij zijn moderne gezonde verstand tijdelijk uitschakelt. Hij moet het onderscheid tussen *geloven* en *weten, feit* en *waarheid* tijdens de theologische uiteenzettingen loslaten. Doet hij dat niet, dan blijven die heksenprocessen onbegrijpelijke charades. Ze zijn de incarnatie van menselijke waanzin. We moeten de heksenprocessen dus benaderen als een ons wezensvreemd fenomeen, dat we vanaf het allereerste begin, de eerste wording, moeten uitleggen en element voor element moeten definiëren.

Daarom: wat is een heks precies? Dan: waarom is een heks gevaarlijk? Logisch zou nu inderdaad zijn, eerst te beredeneren wat een heks eigenlijk is. Want het gevaar is een gevolg van die hoedanigheid. Maar zo is de rechtsontwikkeling niet geweest. Eerst heeft men ontdekt dat er bepaalde vrouwen zijn die gevaarlijk zijn voor de medemens. Ze zijn gevaarlijk op een bovenzinnelijke wijze. Je moet om dat te kunnen volgen kennis hebben van de *bovennatuur*. Want het gaat hier om een magische causaliteit. Vanuit de soorten en graden van gevaarlijkheid heeft men een bijbehorend vrouwentype ontwikkeld. Dat heeft lang geduurd. Eerst heeft men jaren, decennia, lang ervaringen verzameld over de bovenzinnelijke, bijna astrale gevaarlijkheden die vrouwen kunnen ontwikkelen. Daarna en daardoor heeft men het type kunnen definiëren, ook weer ondergebracht in bepaalde soorten. De verzameling van gevolgen ging dus aan de stereotypering vooraf. Wat is de wezenskern van het type? Dat is een latere wetenschappelijke vraagstelling. Die komt op in de tweede helft van de veertiende eeuw. Dat is de vraag naar de essentia van de heks. Wat maakt een vrouw ultiem tot heks? Dat is het onderwerp van het zogeheten *demonologisch onderzoek*. Dat verricht wordt door de expert, de demonoloog. Die zich hult in onbegrijpelijkheden, omdat iedere expertise uiteindelijk neerkomt op een samenzwering tegen het gezond verstand, als men niet uitkijkt. En de zestiende en zeventiende eeuwse godgeleerde keek niet erg uit.

De heks wil seksuele gemeenschap met de duivel. Het is dus een vrouw, die heks. Mannen kunnen kwade tovenaars zijn, maar geen heks. Dat is de meest verbreide opvatting in midden-Limburg. In Horne, maar ook wel in Roermond, zij het dat daar toch wel aangenomen wordt, rechts van de Maas, dat mannen kunnen deelnemen aan het misdrijf van hekserij. De hoofddader is echter een vrouw, die zich heeft laten bekennen door Satan. Dat was destijds de algemeen gangbare canonieke overtuiging in Horne en het overkwartier van Roermond, waartegen geen redeneren mogelijk was. In andere regio was die antivrouwelijke benaderingswijze veel minder hecht gefundeerd: ook mannen konden in Engeland of Baskenland zelfstandig, op eigen doft, heksen en als heks vervolgbaar zijn. Zo niet in de regio die dit boek tot onderwerp heeft. Natuurlijk is reeds lang de vraag gesteld waarom dat zo was. Onvermijdelijk komt men dan uit op het in de middeleeuwen dominante negatieve vrouwenbeeld: de vrouw is onevenwichtig, makkelijk beïnvloedbaar, en ze heeft een onverzadigbare wellust, omdat zij ontvangt en daarbij niets hoeft te presteren terwijl de man potent moet zijn en die seksuele energie is nu eenmaal begrensd. De duivel kan onbeperkt van bil gaan en daarom zijn nymfomane vrouwen gek op hem. Dat is de benadering van de hierna uitvoerig te bespreken Heksenhamer, de *Malleus Malificiarum*. Ik geef hier even de Latijnse titel van dit invloedrijke opsporingshandboek betreffende hekserij – *Zie ook: “De Heksenhamer, een nuttig instrument” op pagina 222* – omdat uit de titel *Malificiarum* al blijkt van de axiomatische vooringenomenheid van de auteur: hij heeft het niet over *Malificiorum*, want dat zou mede mannen omvatten. Nee: de kwaaddoeners die de heksenhamer beoogt te verbrijzelen zijn vrouwen.

In de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw zijn in noordwest Europa nogal wat modieuze proefschriften verschenen die een *feministisch-politieke* verklaring gaven van deze hetzerige definitie van hekserij. Want ze kan antifeministisch genoemd worden. Het heet dan dat de als heks vervolgte vrouwen eigenlijk geëmancipeerde vrouwen waren die in hun bestaan konden voorzien door een uiterst effectieve volksgeneeskunst toe te passen. Het waren de door Kees Van Kooten en Wim De Bie destijds zo briljant vorm gegeven Klazienas uit Zalk avant-la-lettre. Ze pasten kruidenaftreksels toe, konden effectief kompressen plaatsen en eenvoudige operaties verrichten en lieten vooral na wat het lichaam verzwakte zoals de traditionele aderlatingen en bloedzuigerplaatsingen. Ze concurreerden dus met de traditionele mannelijke medici die nog vastzaten in de theorieën van Aristoteles en Galenus met zijn aanname van de *kwade humeuren* die een lichaam parten konden spelen. En dat konden deze afgestudeerde doktoren niet hebben. Want die vrouwen waren veel effectiever in hun geneeskunde. Daarom hebben de mannen de *heks* uitgevonden als kwade genius

6 Zie: H. M. Beliën en P. C. van der Eersden, *Satans trawanten, Heksen en beksenvervolging*, Uitgeverij H. J. Gottmer: Haarlem, 1985, pp. 167-174.

en hun vrouwelijke concurrenten effectief doen aflachten – de rotzakken. Het is weinig overtuigend om deze verklaring te bezigen voor de collectieve heksenwanen uit de zestiende en begin zeventiende eeuw. Misschien is het wel eens voorgekomen dat een dorpsdokter zich zo onttreed van een concurrente. Maar dat is dan toch bij incidenten gebleven. Voor deze feministische werkhypothese is nooit een schijn van overtuigend bewijs geleverd. Wel is het zo, dat aan het eind van de zestiende eeuw er een aanmerkelijk vrouwenoverschot was in de hierbedoelde regio. Dat was te wijten aan de militaire operaties in het Maasdal die we gaan beschrijven. De mannelijke bevolking werd door huurlingen gegijzeld en uitgeschud, dorpen werden geplunderd op grote en massieve schaal, waarbij de man de vrouwen moest verdedigen in ondoeltreffende plaatselijke schutterij-verbanden. De huurlingen, al dan niet geformeerd in bedelaarsbenden die de vechtkunst ex professo tot op grote hoogten hadden ontwikkeld gaven geen kwartier – er was tenslotte ook een losgeld te bekomen onder de deerlijk verarmde bevolking – en dat leidde tot de decimering van de mannelijke weerbare bevolking in deze geteisterde streken. De over- en achtergebleven vrouwen waren op zichzelf onnutte en overbodige wezens in de keiharde onbarmhartige samenleving van destijds, en het ligt dan voor de hand dat zij de schuld kregen van de nooddrift ontstaan nadien door geslachtsziekten, besmettelijke koortsen, misoogsten en natuurrampen. Als heks hadden ze nog het nut van de zondebok. Wat Joden waren voor het Duitse nationaalsocialisme waren de heksen voor de laatmiddeleeuwse Christenheid. Soms komt de mensheid in een geestelijke paralyse terecht die haar noodzaakt om dergelijke bliksemafleiders te zoeken en te vinden. Dat gevaar dreigt steeds. In dit opzicht schaatst de mensheid op dun ijs. Verder is onloochenbaar dat de canonieke handboeken over de hekserij, in navolging van de Semitische Joodse traditie te dezen, niet erg vrouwvriendelijk waren, al was het alleen maar omdat Eva nu eenmaal Adam had overgehaald om te zondigen door niettegenstaande gods inzetten de verboden appel te plukken en te eten. Eva is hier de uitlokster en de accessoire hoofddader, Adam de noodzakelijke deelnemer aan het zondebedrijf. Zo zagen het de hierna te bespreken Kramer, Delrio, Bodin en Van Neynatten. Dat waren belangrijke gezaghebbende canonieke auteurs van vóór de eigenlijke contrareformatie. We zullen zien dat deze contrareformatie wel maatschappelijk geconsolideerd werd in het overkwartier van Roermond maar niet in het graafschap van Horne, reeds omdat de prins-bisschop van Luik zich geen zier aantrok van het concilie van Trente dat deze contrareformatie gelastte. De contrareformatie biedt een vrouwvriendelijker geloof. Maria krijgt een zelfstandige plaats, niet alleen in de ongearticuleerde volksdevotie maar ook in de theologische dogmatiek. Zij wordt waarlijk een middelaarster voor de gelovigen. Zij wordt de troosteres der bedroefden. Zij weet het hart van haar zoon te vermurwen ten behoeve van de in barre nood strijdende christenheid en zo weet zij god de vader naar haar

milde hand te zetten. Daarom is Isabella van Oostenrijk, de Landvoogdes die zo heilbrengend over het overkwartier gaat gebieden van 1609 tot 1633 er zo op gebrand de devotie tot de Maria van Scherpenheuvel vaste bodem te geven in dat kwartier. Wellicht dat daarom in het overkwartier in het algemeen ook mannen in deelneming hekserij kunnen begaan en daarvoor publiekrechtelijk veroordeeld kunnen worden. Dat is uitzonderlijk, want in de Lage Landen is hekserij echt doorgaans een vrouwendelict.

Een bekend voorbeeld is de veroordeling van de man Quiss van Assenraedt die op 10 mei 1614 publiek wordt verbrand. Zijn zaak is uiterst gecompliceerd. De schout ziet zich genoodzaakt stadhouder en raden van het hof van Gelderland, als nevenvestiging zetelend te Roermond, speciale executievoorschriften te vragen, mede om verhaal te kunnen halen op Quiss' boedel⁷. In de tenuitvoerleggingvoorschriften wordt per verhaalsmogelijkheid onderscheiden of het gaat om een *delinquant* of een *delinquante*. Dat wil zeggen, schrijft de klerk er overbodigheids halve bij: *vrouwe offte man*. Is de veroordeelde man, dan moet vooral nagegaan worden hoe de goederen zijn verworven ten behoeve van de boedel die geconfiscieerd wordt: is dat door de nijverheid van de man, dan moeten de rechten van diens erven geëerbiedigd worden voor de helft. Dat door de nijverheid van de vrouw de boedel verrijkt kan zijn geworden komt niet in aanmerking. Verder moet goed bekeken worden dat door de volledige executie de stad niet opgezadeld wordt met de kosten voor de opvoeding en verzorging van de kinderen van de vrouw. Het is duidelijk dat de veroordeling van een man voor hekserij de magistraat voor problemen stelt, en dat daarbij onderscheiden moet worden of de kinderen die in het gezin aangetroffen worden gewettigd zijn of niet; bij een vrouw, het normale geval, rijst dat probleem niet. Bij een veroordeelde man moet ook bekeken worden of hij regelmatig is *gehylickt* en of daaruit die kinderen zijn gesproten; bij een toverende vrouw hoeft dat niet uitgezocht te worden. Wat heeft die Quiss dan eigenlijk uitgevreten? Hij heeft geweten dat zijn vrouw seks had met de duivel en eigenlijk met Satan wilde trouwen. Wat heet, Quiss heeft zelfs erbij gezeten toen de vleselijke gemeenschap werd voltrokken en zou *met muziek op een lat* de gebeurtenissen hebben begeleid. Een typisch geval van medeplichtigheid. Quiss heeft dat gedaan te Dalenbroek, waar hij herkomstig is. Maar hij is opgepakt in Roermond. Dat is gebeurd op last van de openbare aanklager bij het hof van Gelre aldaar. Er rijst een jurisdictiegeschil: Dalenbroek heeft, op grond van het territorialiteitsbeginsel, duidelijk volgens het Gelderse Landrecht prioritaire jurisdictie. Het

⁷ Zie hierna hoofdstuk 5 subparagraaf 6.4.

⁸ Zie: K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders overkwartier van Roermond*, opgenomen in de Serie Oud-Vaderlandse Rechtsbronnen, 1965, Kemink en Zoon NV, Over Den Dom, Utrecht: Utrecht 1965, pp. 333, Nr 11: Verordening van 24 juli 1614, Stadhouder en raden van het Hof van Gelderland geven op verzoek van den schout van Roermond, Christoffel Braetz, voorschriften over de confiscatie der goederen van personen, die door het gerecht der stad veroordeeld en geëxecuteerd werden wegens toverij.

locale recht moet op locale inwoners die daar geboortig zijn toegepast worden: dat is een privilege van de steden en de ridderschappen. Dalenbroekers vallen onder Dalenbroeks recht. Daarop moeten Dalenbroek maar ook Roermond toezien, dat zijn zij onder elkaar verplicht. Een typisch Duits, dus Gelders, Blut- und-Bodem-idee dat in heel Geldern erin geramd zit sedert dat bij Karel van Egmont, Hertog van Gelre, in 1493 voor duur geld afgedwongen is⁹. Daarop moet door werkelijk alle Gelderse overheden toegezien worden. En ook als dat kosten meebrengt, moet dat territorialiteitsbeginsel toegepast worden. Dus moet die Quiss terug naar Dalenbroek, al is dat prijzig. En al is dat lastig, want de vent is bejaard. Het gaat er niet om dat die Quiss dat zo prettig vindt, maar dat Roermond daar recht op heeft. Want het misdrijf is voltooid te Dalenbroek, waar, inmiddels, die vrouw en de dochter van Quiss zijn aangetroffen. Het ligt nu voor de hand dat Dalenbroek een vervolging start tegen deze drie personen. Maar dan moet de ambtman van Dalenbroek wel rechtshulp aanvragen aan Roermond, zo vindt de magistraat van die stad; die ambtman moet arrestatie en uitlevering aanvragen. Van die Quiss. Hier zien we nu een toepassing van het interregionaal rechtshulprecht, waarover hoofdstuk 2 subparagraaf 16 nader. Roermond heeft duidelijk geen zin om de kosten te dragen van vervolging en berechting van die Quiss die kennelijk onderdaan is van Dalenbroek. Dalenbroek moet de overbrengingskosten met die der arrestatie en detentie dragen als het uitlevering vraagt. Dus komt het daar nog van? Want Quiss zit in Roermond al geruime tijd in de bak. Maar hij is armlastig. Die kan niet dokken. Kennelijk heeft Quiss een ontlastbrief van Dalenbroek gehad bij het passeren van de Roermondse poorten, want anders kan hij de stad niet ingekomen zijn. Een ontlastbrief is een document van originele herkomstigheid, waarbij de verblijfplaats garandeert dat de drager teruggeleid mag worden als hij publiek armlastig blijkt te zijn. Roermond wil om die reden beslist van Quiss af. Op 8 april vraagt de ambtman van Dalenbroek om de uitlevering; gedwongen verplaatsing van een opgeëiste persoon ter fine van strafrechtelijke vervolging, berechting en wellicht executie. De magistraat vraagt nu aan het hof van Gelre, of Dalenbroek voor de kosten aansprakelijk is en wat de competentieverhoudingen zijn. Er is dus al ongebruikelijk veel schrijfwerk verricht voordat de beul de pekton te Dalenbroek zou kunnen omtrappen op de brandstapel, dat maakt de zaak uitzonderlijk en daardoor exemplarisch. Dat ziet het hof van Gelre óók.

⁹ Privilege van 22 juli 1493: (...) Voirt en sullen wy nyemant van den bannerheren, ritterschappen, steden noch ondersaten onns quartiers vurss. overvallen, noch doen noch laten overvallen myt gewalt of myt eynigen nyhen vurnemen dan eynen yegelicken na gueder alder gewoenten leenrecht, lantrecht, statrecht ind dyckrecht, ther plaetzen dair hy off syne guet then rechten gehoert, laten ind doin wederfahren ind die manscapp van den leenen myt hoeren toebehoeren oick nyet te laten verontrechtchen.. Zie: Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, a.w., p. 432 L 3, eerste alinea; Gerard Arie Noordzij, *Gelre: dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*, (academisch proefschrift 2008, Universiteit Leiden), typoscript, p. 174, pp. 185-187; I.A. Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, 6 Vols. Den Haag 1830-1875 1, nr. 76; P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Gelderland van 1566-1609*, opgenomen in: J.J. Poelhekke e.a. (ed) *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, II, Zutphen 1975, pp. 97-131.

Het geeft aan dat deze uitlevering van deze *fameuze tovenaar* ongebruikelijk is, reeds omdat, wat hij ook gedaan heeft, alles is geschied binnen de rechtskring van het overkwartier van Roermond. Daarom is die stad stellig subsidiair ook bevoegd. Waarom trekken de schepenen van Roermond de zaak derhalve niet aan zich? Ze kunnen dit best. Hier hanteert het hof een variant van het universaliteitsbeginsel, dat het canonieke recht toelaat in de gevallen waarin een persoon daden verricht die verraden dat hij een *hostis generis humani* is. Een vijand van het menselijk geslacht, in casu der christenheid. Dat verraadt een toepassing van het canonieke recht, want volgens het Saksische zou Dalenbroek exclusief bevoegd zijn. Het is duidelijk: de Roermondse schepenen hebben geen zin in de zaak. En iedereen weet waarom. Wat die Quiss heeft gedaan, volgens de tenlastelegging, vereist bewijs door getuigen. Straks moeten de schepenen te Roermond, god verhoede het, om overbrenging vragen van die vrouw en die dochter uit Dalenbroek. Dan swingen de kosten helemaal uit de pan. Vervolgens: stel dat de rechter die Quiss vrijspreekt? Dan vragen vrouw en dochter ook nog eens asiel aan in Roermond: het Heilig Geest-huis is er dan goed voor. Wellicht heeft dat aanzuigende werking en komen straks allen van god geslagen gekken naar Roermond. Het hof van Gelre moet in dier voege bewerkt zijn, want op 12 april beslist het dat Quiss toch niet uitgeleverd hoeft te worden. Toch belandt Quiss op de Roermondse (!) brandstapel op 10 mei. De magistraat heeft hem dus niettegenstaande alle aanvankelijke tegenkanting berecht, kennelijk was zijn geval te ruchtbaar. Ze zijn dus met de kosten blijven zitten. Het geval-Quiss moet in heel midden-Limburg bekend zijn geweest, want acht jaar later, tijdens de heksenprocessen in Horne, wordt er nog aan gerefereerd. Quiss was bejaard. Dat was ook opmerkelijk. Voor een oude man placht men deze juridische omslag niet te maken. Roermond had Quiss de poort uit kunnen trappen, dan was hij van honger echt wel omgekomen. Een getuige te Horne zal hem beschrijven als “een oud man aan de andere kant van de Maas die te Roermond verbrand is”. Evenwel: in Horne blijft het privilege om als heks verbrand te worden exclusief gereserveerd voor de vrouw. Wellicht op grond van de pre-tridentijnse dogmatiek en jurisprudentie dienaangaande. Men bleef dus achter bij de rechtsontwikkelingen in het Roermondse.

Een vrouw is dus per definitie de (hoofd)pleger van de hekserij. Een man kan daarvan begunstiger zijn, medeplichtige of mededader. De echtgenoot van de heks is dat vaak, al moet dan wel bewezen worden, dat hij wist dat zijn vrouw het ook met Satan deed. Daardoor wil ze het kwaad in de wereld vermeederen. Dat is haar eindbedoeling. Nu is het moeilijk om met de duivel die gemeenschap te hebben. Want de duivel, laat ik er maar geen doekjes om wikkelen, is een gevallen aartsengel. Beëlzebub of Lucifer zijn de gelijken van de aartsengel Gabriel. Gabriel wil Gods wil uitvoeren. Gabriel staat dus voor het goede. En Beëlzebub lekker niet. Hij staat voor het kwade. Beëlzebub wordt ook wel

Lucifer genoemd. Soms zijn deze namen toegedeeld aan onderscheiden personen. De *val der engelen* is eigenlijk een niet-Bijbels thema. Een metafoor, een niet-openbaarlijke allegorie die vooral in dogmatische handboeken uitgesponnen is. De teksten in de Bijbel beschrijven en verklaren die val niet. De Apocalyps van Johannes heeft het er zijdelings over, dat er ooit een heftig conflict is geweest ter gelegenheid van de scheppingsdaad¹⁰. In de hemel. En als men nu aanneemt, dat dat een conflict was tussen de engelen, de *hemelse krachten* waarover de Psalmen spreken, en dat één partij het verloor en uit de hemel gebannen werd en sedertdien in de schepping ronddoolt ter frustrering van de voltooiing ervan, dan komt men een heel eind. Dan kun je passus bij de Profeten inderdaad herleiden tot toespelingen op een machtige duivel die voortdurend strijd zoekt met god¹¹. Waarbij hij mensen inzet. Maar dan moet men ook wel ongelofelijk veel *hinein-interpretieren*. En wel zoveel dat wij nu zouden zeggen: je overspant de narratieve spankracht van de Bijbel. Je vertelt niet in modernere bewoordingen wat er staat of ooit bedoeld is, je breidt er een nieuwe verhaalsstructuur aan. En dat doe je door *topoi* – literatuurplaatsen – her en der te selecteren uit de verschillende Bijbelboeken, die aan elkaar vast te praten en systematisch te isoleren uit hun tijdgebonden context. Het is niettemin een gegeven dat voor de middeleeuwer vaststaat en vervolgens in volkse afleidingen van de spaarzame teksten die daar aanleiding voor zouden kunnen geven breed uitgesponnen is. Vervolgens hebben de theologen daarbij weer aangehaakt, bij die volkstraditionele ontwikkeling, en daaromtrent een soort duivelsdogmatiek ontwikkeld. Die geeft dan uiteindelijk aanleiding tot een bijzondere academische expertise, de *demonologie*. Die veel vrouwen in het Rijnland en in midden-Limburg fataal is geworden.

De christelijke volkstraditie stelde het vallen van de engelen als volgt voor. God heeft de schepping voltooid. Om haar te bestieren schiep hij zich onstoffelijke maar mannelijke¹² dienaren, engelen¹³, die het ondermaanse als het ware bestuur-

10 "Er verscheen een tweede teken in de hemel: een grote, vuurrode draak, met zeven koppen en tien horens, en op elke kop een kroon. Met zijn staart sleepte hij een derde van de sterren aan de hemel mee en smet ze op aarde (...)". Openbaring 12: 3-4. De draak is satan, de sterren die uit de hemel worden geslagen zijn zijn volgelingen, de duivels.

11 Zo bijvoorbeeld het Klaaglied van Ezechiël 28 over een trotse gevallen vorst: "...Eens was jij een toonbeeld van wijsheid en volmaakt van schoonheid. Jij leefde in het Paradijs, in de tuin van god en je was bekleed met een keur van edelstenen (...). Je was een cherub, je vleugels beschermend uitgespreid, je was door mij neergezet op de heilige berg van god, waar je wandelde tussen de vurige stenen. Je was onberispelijk in alles wat je deed, vanaf de dag dat je was geschapen tot het moment dat het kwaad vat op je kreeg (...) Je schoonheid had je hoogmoedig gemaakt (...)" Ezechiël 28: 12-17. Zo ook Jesaja: "O morgenster, zoon van de dageraad, hoe diep ben je uit de hemel gevallen. Overwinnaar van alle volken, hoe smadelijk lig je daar neergeveld. Je zei bij jezelf: ik stijg op naar de hemel, boven gods sterren plaats ik mijn troon (...) Ik evenaar de allerhoogste. Neen! Je daalt af naar het dodenrijk, in de allerdiepste put." Jesaja 14: 12-15). Ik volg hier de Nieuwe Nederlandse Bijbelvertaling.

12 Genesis 18:2-3. God zendt drie mannen naar Abraham om hem de geboorte van zijn zoon aan te kondigen. Abraham herkent ze meteen als godsgezanten en spreekt via hen god toe: Here! Heb ik nu genade gevonden in uw ogen, zo gaat toch niet aan uw knecht voorbij." Het zijn drie mannen die naar Sodom worden gezonden om Lot te waarschuwen: Genesis 18: 16-22; 19-1. Dat soort boodschappers zijn mannen, ze zijn niet geslachtsloos. Ook elders niet: Richteren 13 en Lucas 24: 4 en 23.

13 Mattheüs 22: 30: ze planten zich niet voort en trouwen niet. Hebreëen 12: 22-23: Er zijn er tienduizendtallen van en ze volindigen de schepping. Lucas, 20: 34-36: ze zijn geen rasverwanten van de mensen op aarde.

den en verzorgden¹⁴. Ze kregen de aarde als voorwerp van hun voortdurende zorg¹⁵. Zij schaarden zich rondom gods troon en bejubelden god wegens zijn scheppingsdaad. Links stond een machtige Cherub, die verschillende namen had, ondermeer de Lichtdrager, *Lucifer*. Rechts stond de Aartsengel Gabriel, de Rechtshandhaver. Hij is leider der Serafijnen¹⁶. Lucifer werd trots omdat hij gelijk stond aan het licht. Hij vergat dat hij slechts drager was. Hij miskende dus de scheppingsdaad van god. Gabriel wees hem zijn plaats. Er ontstond oorlog¹⁷. Lucifer ruimde het veld. Hij moest naar de aarde en wel naar de diepste krochten waar hij het licht niet meer kon zien: hij moest het zelf maken via vuurtjes. Hij werd satan, engel der afgronden. Maar hij bleef een door god bezield. In de hemel werd hij alleen nog gedooft na dagvaarding door god. Satan probeerde op de aarde macht te krijgen. Via de stoffelijke, imperfect bezielden wezens die daar rondkrioelden¹⁸. De mensen. Daar zocht hij de onstandvastigsten en suggestiebelsten ervan uit: de vrouwen die nog vrucht konden dragen. Hij trachtte hen te verleiden en te bezitten om duivelsgebroed voort te brengen. Opdat hij met zijn leger dat daardoor zou ontstaan alsnog Gabriel zou kunnen verslaan en god tot zijn slaaf maken. Hij begon met Eva¹⁹. Hij deed dat als een slang. Zijn val moet dus voor de creatie van de Hof van Eden hebben plaatsgehad. De Bijbel zegt niet precies hoeveel tijd tevoren, maar theologen kunnen dat berekenen. De strek die satan met Eva uithaalde tekent zijn streven en zijn *modus operandi*. Want wat hield satan Eva voor? Dat ze gelijk aan god zou kunnen worden. Als zij of haar man van de verboden vrucht zouden eten. Dat is een typische spiegeling van Lucifers intenties: hij wou dat zelf destijds, hij viel in de hellekrochten, en wat hem geschiedde moet nu de mensheid wedervaren. Zijn doel is dat de mensheid in de hel belandt²⁰. Het taalgebruik van de verschillende theologische middeleeuwse auteurs is hier

14 Psalm 104:4; Hebreëen 1:14: Zijn zij (scilicet: de engelen, GAMS) niet alle gediensgeesten, die tot dienst uitgezonden worden, om diegenen die de zaligheid beërven zullen? Zo gebruikt god zijn engelen als boodschapper (Lucas 1). Een engel moet opdraven om Philippus de Ethiopische kamerling te doen ontmoeten (Handelingen 8:26). Er zijn engelen die faciliterende diensten verlenen (Daniël 6:23; Lucas 22:23). Ze zijn krachtig (II Koningen 19:35). Een engel doodt zeventigduizend Israëlieten: II Samuel 24:15-16. God zendt een engel om de steen weg te duwen van het graf van Christus en de wederopstanding te berichten aan de vrouwen die het lijk willen verzorgen: Mattheüs 28:2-4. Het is een engel die in het hof van Ghetsemané Jesus komt versterken en troosten: Lucas 22:43. Ook de apostel Paulus wordt bemoedigd door een engel: Handelingen 27:33. Verder is het een engel die op een dag, vóór het duizendjarig rijk zal intreden, op last van god uiteindelijk toch satan zal grijpen en hem zal binden in de afgrond voor duizend jaar (Openbaring, 20:1-2). Daarom zijn engelen lofwaardige wezens: Psalm 103:20.

15 Job: 38:4-7.

16 Jesaja 6:2-7.

17 "Toen brak er oorlog uit in de hemel. Michaël en zijn engelen bonden de strijd aan met de draak. De draak en zijn engelen boden weerstand maar werden verslagen. Sindsdien is er voor hen in de hemel geen plaats meer." Openbaring, 12:7-8. "De grote draak werd op de aarde gegooid. Hij is de slang van weleer, die duivel of satan wordt genoemd en de hele wereld misleidt. Samen met zijn engelen werd hij op de aarde gegooid." Openbaring 12:9.

18 Judas 6: "En de engelen die hun beginsel niet bewaard hebben, maar hun eigen woonstede verlaten hebben, heeft hij tot het oordeel van de grote dag met eeuwige banden onder de duisternis bewaard." Genesis 6:2 zegt dan, dat deze engelen op aarde verschenen en contact zochten met de dochters der mensen. Zij hebben daartoe een aards lichaam aangenomen.

19 Genesis 3:1-14.

20 Mattheüs 25:41: Daarop zal hij ook de groep aan zijn linkerzijde toespreken: 'Jullie zijn vervloekt, verdwijn uit mijn ogen naar het eeuwige vuur dat bestemd is voor de duivel en zijn engelen'.

onzeker, vlottend en onvast. De strijd die de Kerk in het ondermaanse moet uitvechten op gods heilsplan tot voltooiing te brengen is er één, waaraan Gabriel en Lucifer deelnemen als vertegenwoordigers van de buitenzinnelijke werkelijkheid, waaraan de Kerk wel, maar het menselijk individu geen deel heeft. Het is een strijd tussen het absoluut goede en het absoluut kwade, dat belichaamd is in deze twee onstoffelijke figuren Gabriel en Lucifer. De Kerk staat aan de kant van Gabriel. Maar haar bedienaren en gelovigen lang niet altijd. Je weet nooit tot welk kamp iemand van de mensheid behoort. Het doopsel geeft iemand de kans om in het goede kamp te komen. Maar je moet daarvan dan wel het juiste gebruik maken. Er is nooit iemand, die en goed en slecht is. Of een beetje van alle twee en neutraal voor het overige. Hier is de dogmatiek ongenueanceerd. Dat stemt wel overeen met het rigoureuze van de middeleeuwse samenleving, die geen tussentinten kent. Johan Huizinga weet ons dat boeiend te schilderen in zijn *Herfstrijd der middeleeuwen*. De strijd tussen goed en kwaad is onontkoombaar. Want deze beide oerkrachten dulden elkaar niet. Daarvan is meteen aan het begin van de schepping gebleken, toen god de aarde van de hemel scheidde. De engelen moesten die strijd aangaan. Welke macht heeft de hegemonie? Die vraag kon niet onbeslist blijven. En elke mens krijgt, op zijn beurt, te maken met deze vraag en de wijze van antwoorden daarop. Dat is het lot van de mens. Dat is het *manicheïstische* van de christelijke scheppingsleer. En daarmee is het geloof aan duivel en dus aan heksen innig verbonden. Ik ga er daarom hieronder uitvoerig op in. Het gaat dan om de *leer van Mani*, waaraan de christenheid heel wat ontleend heeft. *Zie ook: "De leer van Mani" op pagina 86.*

De engelen schaalden zich dus óf in het goede óf in het kwade kamp. Een tussenfiguur, een compromis, was niet mogelijk. Een beetje goed bestaat niet. Daar is god heel beslist in. Meteen al, nadat de schepping net was voltooid. Hij wou het duidelijk houden. Hij dacht zwart-wit. Wie niet voor god was, was tegen hem. Dat gaf natuurlijk bonje in het hemelrijk, de engelen hebben er flink om gevochten. De mensheid moet dat ook doen. Steeds weer opnieuw, totdat het einde der tijden is aangebroken. Wie dat nalaat is doodzondig, reeds daarom. De aartsengel Gabriel met zijn machten en krachten en legioenen heeft het destijds gewonnen. Daaraan kan de kerk zien, dat dat dus kán. Er was een onvoorwaardelijke overgave, een integrale capitulatie. De tegenstanders moesten het krijt verlaten. Maar ze moesten ergens blijven. Het waren engelen, tenslotte. Ze konden daarom, onstoffelijk als ze zijn, niet dood, dat moeten we steeds voor ogen houden. Waar bleven ze dan, die engelen? God had hemel en aarde geschapen, maar toen vond hij het welletjes. Dat was het zo'n beetje, met die schepping. In de hemel konden de gevallen engelen niet blijven, dat zegt de Bijbel heel uitdrukkelijk. Maar dan zijn ze dus op aarde. Er was niet nog een derde departement voor verslagen engelen of krijgsgevangenen. De gevallen engelen dolen sindsdien op aarde rond om kwaad te stichten. Een van hun methodes

is om vrouwen te verleiden gemeenschap met hen te hebben. Dan brengen die vrouwen stoffelijk duivelsgebroed voort. En dat houdt in: vermeerdering van de troepen van Lucifer, maar nu aangepast aan het ondermaanse, gecamoufleerd als het ware. Er is een probleem. De duivel is onstoffelijk. Maar hij *kán* zichtbaar worden. Hij kan dat doen via stoffelijke wezens, mensen en dieren. Jesus heeft hem soms in varkens²¹ gedreven. De Bijbel laat duidelijk uitkomen dat de duivel onderworpen is aan Jesus, want de duivel vraagt dan, of Jesus wil toelaten dat hij zich verplaatst in een kudde zwijnen opdat zij zich van een steilte in de zee zouden werpen en aldus zouden verdrinken. Maar soms heeft Jesus de duivel ook doen verdwijnen uit een jongeling die als maanziek voor hem gebracht werd, omdat hij aan toevallen leed²². Die uitdrijvingsmacht heeft de kerk van Jesus gekregen. Niet als bevoegdheid, maar als verplichting, want zij moet strijden. Daarom kan de kerk een heks nooit gerust laten. Een rechtgelovige óók niet. Een zaak tegen een heks kan nooit geseponeerd worden. Men kan van die vervolging nooit afzien om opportunitetsredenen.

De duivel kan ook zelfstandig in deze wereld verschijnen. Alleen: ook dan is hij luchtachtig, iets zeepbellerigs. Hoe moet die duivel dan in vredesnaam vleselijke gemeenschap hebben met een soort Eucalypta? Daar heeft de middeleeuwse moraaltheoloog lang over moeten nadenken. Daarom kwam de definiëring van de heks ook later los dan de definiëring van de gevaarlijkheid van haar. De heks is bereid genoeg te nemen met een soort plaatsvervanger die het duivelssperma inbrengt bij de heks. Die plaatsvervanger is een *belichaamde* zaakwaarnemer voor Lucifer en zijn trawanten. Die plaatsvervanger is een man die zijn ziel aan de duivel heeft verkocht. Hij heeft zijn bezoedelde sperma, dat door zijn zondige ziel geïnfecteerd is, als willoos werktuig voor Lucifer ingebracht bij de heks. Daar ligt het te broeien. Het komt tot wasdom. Een vrouw, dat is bekend, voegt immers aan het sperma niets toe. Ze draagt het tot het ontkiemt. Ze is letterlijk en figuurlijk (dat spreekt vanzelf) draagheks. Meer niet. Maar ze moet de wil wél hebben om draagheks te *zijn*. Ze moet over de herkomst van haar bedpartner dus niet dwalen: ze moet de intentie hebben om met de duivel te copuleren. Ze weet dus waaraan de duivel te kennen is. Ze heeft daarom zintuiglijke ervaring nodig met deze demon. Hij is tastbare realiteit voor haar. En die kennis heeft de echte heks. De wetenschappers destijds bestudeerden nauwkeurig hoe de willoze man als transportmiddel dient voor het duivelssperma en het alleen maar bij de heks inpompt. En ook hoe die heks zich daarvoor veil hield. En ook, wat er gebeurde als de geslachtsdaad toch nog mislukte. We gaan er allemaal hieronder nog nader op in. Vast staat: de heks is de lustgenoot van Lucifer. Ze is dat vrijwillig. Ze is dat met wellust. Ze heeft lol in kwaad.

Dat is de werkhypothese van allen die in de middeleeuwen, maar ook in de zes-

21 Mattheüs 8:28-34.

22 Mattheüs- 9:32-34; 17:14-21.

tiende en zeventiende eeuw op wetenschappelijk verantwoorde wijze de hekserij in kaart brengen. Daarbij maken ze allerlei onderscheidingen en hiërarchieën van heksen, sub-heksen en leerling-heksen, heksendochters en heksenbroed. Die hypothese moet men axiomatisch aanvaarden. Want anders komen we in de heksenkunde niet ver. En heksen bestaan. Dat weten we. Want we zien de gevolgen van dat bestaan immers? Ze zijn gevaarlijk, gelet op die gevolgen. Dus: hoe gevaarlijk zijn ze wel niet?

CONCEPT

Concept

2. Waaron is een heks gevaarlijk?

2.1. *Is hekserij een delict tegen de persoon of tegen de gemeenschap?*

Hekserij is een typisch gemeengevaarlijk misdrijf. De heks stelt handelingen die de christengemeenschap verontrusten. Ze desoriënteren de samenleving en ondermijnen de openbare orde. Dat is ook de bedoeling van de heks. Dat is haar eindoogmerk. Ze wil Gods heilsplan frustreren. Dat is haar uiteindelijke subjectieve – innerlijke, psychische, bedoeling bij alles wat ze doet. Dat is haar finis operantis. Dat wil zeggen: het overheersend oogmerk bij het gedrag. Niet iedere daad heeft dat effect. Soms doet de heks iets, wat goed uitpakt. Ze geeft een toverkruid aan een patiënt, en, hoe is het mogelijk, hij geneest! Dát was niet de bedoeling, maar zoiets kan gebeuren. Soms geef je iemand Gagelkruid, Belladonna of Sassafras, en helaas: het pakt goed uit. Dat was je bedoeling niet, als heks zijnde. Maar ja, die dingen gebeuren en je had het ook kunnen weten, want soms werkt Belladonna inderdaad heilzaam. Hier komt het effect van de daad – de finis operis – niet overeen met het einddoel. Niet getreurd: daardoor krijg je een goede reputatie. Meer mensen komen om genezing naar je toe. En daardoor kun je straks nog meer mensen vergiftigen in hun argeloosheid, zodat ze zonder absolutie sterven en dus ineens recht door naar de hel gaan. Daar worden ze duivels. En daar ging het om.

Schade aan concrete personen en goederen is niet noodzakelijk voor delictsvoltooiing. Maar is deze er niet, dan is de bewijsbaarheid van de magie die haar toerekenbaar is, kwestieus. Want al komt het voor dat de heks haar kwade toeleg erkent, vrijwillig doet ze dat meestal niet en soms is marteling nodig. Ze richt zich tegen het christendom als zodanig, de geloofsovertuiging als fermentatiepunt, samenbindende kracht, van de Westerse samenleving. Dat heeft ze gemeen met de ketter. Dat is de geloofsafvallige of de renegaat uit een andere godsdienst. De moslim, bijvoorbeeld, ook vaak moor of turk genaamd. En joden werden als een aparte rechtscategorie behandeld, omdat ze per definitie, op Bijbelse gronden eigenlijk, buiten de christenheid worden geplaatst. Joden hebben geen deel aan de openbare rechtsgemeenschap. Ze worden gedoogd. Hun rechtshandelingen zijn maar in beperkte mate rechtsgeldig. Ze zijn wel wilsbekwaam. Maar niet rechtsbevoegd. Ze hebben eigenlijk geen geweten. Ze kunnen gods eindbedoeling met de schepping niet kennen. Ze ontkennen dat die schepping een doelgerichte ordening is naar de wil van een hoger wezen. Ook dezen ontkennen dus dat eindoogmerk, deze finis operantis, maar nu die van god zelf. Juist dat maakt ze zo gevaarlijk. En dat rechtvaardigt dat ze voor een speciaal gerecht worden ingedaagd, met apart bewijsrecht en vooral afwijkende bewijsminima en bewijsredeneringen. Voor deze categorie geldt als dwingend adagium (rechts-

spreuk of maxime): *In res maleficiis voluntas spectetur, non exitus.*

Vrij vertaald: men moet hier, bij deze groepen, kijken naar de wilsgesteldheid en niet zozeer naar de bijbehorende gevolgen van dien.

Als de heks een betovering uitspreekt, en ze gebruikt de verkeerde woorden, dan is ze toch strafbaar. Het feit dat er niets of niemand betoverd is, maakt haar niet minder heks. Ze is dus niet straffeloos, ook al leed niemand schade. Dacht ze: kijk, daar heb je de duivel, daar ga ik mee naar bed, en het was de buurman die een saterkop had opgezet, dan geldt hetzelfde. Ze dácht dat ze met de duivel seks had. Het was de buurman, een absoluut ondeugdelijk object. Niet als bedgenoot wellicht. Maar wel om duivelsgebroed te produceren. En dát is de finis operantis van de heks. Die wilsgesteldheid is het die haar strafbaar maakt. Daarom is hier sprake van intentiestrafrecht. Wat je straft als heksenjager of rechter, is eigenlijk de boze wil. Niet de gedraging. Is de vereiste intentie bewezen, dan kan veel daarna volgens algemene ervaringsregelen aangenomen worden. Maar het is heel moeilijk om een intentie te bewijzen. Het is iets innerlijks. Iets psychisch. Het volkomen bewijs is er alleen als de heks de intentie toegeeft. Op de bekentenis ter terechtzitting komt het dus aan. Daar moet de rechter naar toewerken. Het bewijsrecht is hier heel belangrijk. De erkenenis, die plechtig afgelegd wordt voor de rechter, is de koningin van het bewijs. De *regina probationis* heet ze. Bekennen is alles. Steunbewijs door getuigen die de heks hebben horen zeggen dat ze het met de duivel deed, is nooit voldoende.

Geeft de heks toe, dat ze met de duivel naar bed wou, dan ben je er zo'n beetje. Goed, gehekt moet ze óók hebben. Er moet iets *ten kwade* gebeurd zijn. Maar wie met de duivel sliep, heeft dat al gauw voor elkaar. Wie met de duivel geslachts-gemeenschap heeft gehad, draait haar hand er niet voor om, om de geit van de buurvrouw te laten stikken in een hoop taai gras. Dat spreekt vanzelf. En dat de kippen dan van de leg zijn van de buurman daarnaast, komt dan ook daardoor. Het gaat maar om een bewijsregel. Ze tast de materiële strafbaarheidsvoorwaarden niet aan. Maar ze houdt in, dat ten aanzien van bepaalde feiten en omstandigheden het rechtsvermoeden gerechtvaardigd is van hun (vereiste) aanwezigheid. Dit bovengenoemde adagium is geldig in het ganse Duitse Roomse Rijk en zijn aanhorigheden. Het landelijke territoriale bewijsrecht moet daarmee in overeenstemming zijn. De bijzondere heksentribunalen moeten deze rechtsspreuk steeds voor ogen houden bij hun bewijsredeneringen en soms ter hoofde gaan voor een concrete toepassing ervan in een gecompliceerde casus.

2.2. *Wie handhaaft hier precies?*

De Keizer van het Duitse Roomse Rijk of zijn delegaat te dezen kan de regionale heersers die namens hem de interne soevereiniteit uitoefenen, opdragen deze bijzondere gerechten te stichten. Maar hij kan dat ook aan de territoriale gebieder overlaten. Die gebieder moet dan handelen in overeenstemming met het Keizerlijk recht. Dat houdt ook in dat hij rekening houdt met de daarvan afgeleide jurisprudentie en lagere regelgeving. Aan de prins-bisschop van Luik heeft de Keizer van het Heilig Duitse Roomse Rijk samen met de Heilige Stoel een open mandaat gegeven. Horne en de omgeving van Roermond behoren vóór 1559 tot de diocese van deze prins-bisschop. Daarna komt er een heel andere kerkelijk-administratieve indeling, waarover aanstonds meer. De Luikse prins-bisschop moet de vijanden van de christenheid, die zo-even groepsgevijs aangeduid werden, adequaat bestrijden door repressie en preventie. Maar hem wordt grote flexibiliteit gegund omdat hij een militair-strategisch gevaarlijk gebiedsdeel beheerst. Want hij gebiedt over de lange glooiende en brede Maasvallei, die vijandelijke legerscharen telkens weer dient tot opmarsgebied noord- of zuidwaarts ter verstoring van 's Keizers vrede. Hij organiseert zijn lokale rechtskringen dus dienovereenkomstig naar militaire noodzaak. De bisschop van het Sticht, het immense aartsbisdom Utrecht dat heel Holland en Friesland omvat tot en met de Wadden, beschermd als hij is door de grote rivieren die zeewaarts stromen, heeft dat probleem veel minder. Maar de prelaat te Luik zal de lokale jurisdictie steeds concentreren rondom militaire sterkten en strategische kruispunten of doorgangsroutes, zoals Luik zelf. Die versterkte stad ligt recht tegenover een diepe heuvelglooiing naar de Maasvallei toe. Daardoor trokken ook steeds Teutoonse Horden westwaarts. Het is als het ware een toegangspoort naar het barre oosten. Een invitatie tot invallen, die tijdens de grote volksverhuizing steeds werd aangenomen. Daarom ligt daar zijn Maascitadel. Die bestrijkt de doorwaadbare plaatsen in de Maas met het primitieve verreikende geschut van die dagen. Rondom die citadel heeft hij zijn directe diocesane rechtsgebied georganiseerd. Wordt het oorlogsgevaar weer vaardig in dat gebied, dan moeten de lokale gerechten binnen dat gebied zo lang mogelijk kunnen

blijven functioneren. Ze zijn vooral voorposten tegen de ondermijners van de interne bisschoppelijke vrede. Waaronder uiteraard de vijanden der christenheid zelf. De prins-bisschop verlangt dan ook van de door hem aangestelde heersers stroomopwaarts langs de Maas eenzelfde strategisch doorzicht. Daarom hebben de graven van Horne rondom hun massieve versterking langs de Maas een autonoom rechtsgebied georganiseerd. Het is een stukje van het bisschoppelijk rechtsgebied, de diocese. Binnen dat gebied kunnen zij bij oprukkende heerscharen door het militaire buffergebied zolang mogelijk des bisschop vrede garanderen aan hun onderzaten. Die garantieplicht hebben zij uiteraard weer in het bijzonder als het gaat om de even genoemde groepen die altijd maar weer uit zijn op verstoring van de christelijke rechtsorde. De ongelovigen, de heidenen, de afvalligen, de kettters en de heksen. Dus met aparte procedurele voorzieningen ten laste van heksen wier misdrijven zo moeilijk te bewijzen zijn. Die worden binnen de kantelen van de versterking berecht opdat hun procedures zo lang mogelijk kunnen voortgaan. Het is nodig: zo gevaarlijk zijn de heksen immers.

2.3. *Hoe bestrijdt men heksen?*

Men bestrijdt heksen via preventie en repressie. Bij preventie moet men aan bestuursmaatregelen denken. Een heks moet, is sprake van voltooide magie, maatschappelijk geïsoleerd worden. Dat is echter niet voldoende als zij aan goederen of personen al schade heeft toegebracht. Dan willen de slachtoffers vergelding, genoegdoening, schadeloosstelling of schadevergoeding – als er wat te halen is. Dat houdt een proces in bij een rechter. Dat is kostbaar en omslachtig. Preventie is beter. Dat kan door verbanning of deportatie buiten het rechtsgebied. Het beste is dat te doen op zodanige wijze dat iedereen ziet: dat is een heks. Je geeft haar geen doopbewijs mee of brengt haar gezichtsletsel toe. Snij een neusvleugel af. Of een oorlel. Iedereen verderop zal haar hulp weigeren. Ze vriest dan in de winter wel dood en verhongert in het veld in de andere seizoenen. Waarom maak je haar niet ineens dood? Dat is toch veel effectiever? Nee, we zijn wel wijzer. Een heks heeft immers een ziel? Als ze dood is, komt die ziel spoken op het dorp, in het gehucht of in de streek. Ze kan dan helemaal veel kwaad, want ze kent duivelse streken, die heksenziel. Ze zoekt haar eeuwige rust, zo'n ziel, die ze niet kan vinden als ze niet behoorlijk de mogelijkheid heeft gehad zich in een behoorlijke biecht te ontlasten van haar eeuwige zondesschuld. Maar, kwaad van gemoed als de heks nu eenmaal is, biecht ze niet zomaar, zeker niet bij mijnheer pastoor. Van haar lang-zal-ze-leven niet. Alleen als haar hekserij wettig en overtuigend bewezen is, is ze voor bekering vatbaar, omdat ze dan definitief inziet dat ze buiten de christelijke heilsplanning staat, maar dat willen we juist vermijden.

Is er al duidelijk concrete schade en zijn er slachtoffers die klacht willen doen of

aangifte, dan zit er – helaas – weinig anders op dan repressie via het strafrecht te betrachten. Dat is kostbaar, procederen is duur. Je moet toch iets van een aanklacht opschrijven. Daarvoor is een officiële klerk nodig. Schrijven is toverij op zichzelf. Veel zin heeft het niet, want niemand kan lezen wat de klerk schrijft, vooral niet als hij het in de Duitse fractuurletter doet en veel middeleeuwse afkortingen gebruikt en verwijzingen naar rechtsspreuken. De rechters kunnen het al helemaal niet, dat schrijven, en lezen ook maar met moeite. Dan moet je met de aanklacht naar de drossaard, de officier van justitie. Die heeft die baan gepacht. Voor het gewin. Niet om moeilijk te doen. En je weet nooit wat rechters nog zullen doen. Dat zijn vaak wereldvreemde studeerkamergeleerden die nooit met hun poten in de modder van de rechtshandhaving hebben gestaan. Ze eisen een overmaat van bewijslevering. Het einde is vaak dat de vervolgende instantie op een vormfout te kakken wordt gezet. Dat verwekt gerucht en schandaal. Dus als het even kan, is buitengerechtigde afdoening verkieslijker. Die is vaak ongeregeld, de administratie en het bestuur hebben hier brede armslag en kunnen naar bevind van zaken handelen. Is echter de Kerk de heks op het spoor – en bij een rondtrekkende, visiterende inquisitie is daar al gauw sprake van – dan is de bestuursrechtelijke afdoening helaas niet meer mogelijk. De inquisitie heeft er een handje van bij eerste aankomst binnen het rechtsgebied dat zij visiteert openlijk alle ingezetenen die rechtmatig verblijf houden aan te sporen mondeling aangifte te doen van hekserij. Dat kan dan anoniem, dat is zeer aantrekkelijk. De aangever wordt vrijgeleide ter zitting gegarandeerd en kan vaak getuigen buiten het zicht van de heks. De heks hoeft niet te weten wie haar bezwaart. Daar komen maar moeilijkheden van. Als de ondervrager maar weet of hij de getuige vertrouwt. De getuige kan zijn verklaring schriftelijk doen relateren bij de inquisitoriale griffieklerken. Al kan hij die meestal niet lezen, het bijbehorende handgeld is gauw verdiend. Bovendien dient hij de zaak der christenheid. Hij kan voor een volle aftaat in aanmerking komen. Verder heeft de inquisitie, ook als deze diocesaan georganiseerd is – en dat is in Brabant en Limburg meestal het geval – altijd het primaat van jurisdictie. Conflicteren strafvorderlijke acties van wereldlijke zijde met die van kerkelijke, dan heeft de laatste altijd voorrang. De wereldlijke procedure moet geschorst worden totdat de kerkelijke inquisiteur onherroepelijk eindgewijsde heeft geslagen. De inquisiteur treedt immers altijd op door of vanwege de Heilige Stoel en dankt zijn aanspraken op rechtsmacht aan het primaat van Petrus, wiens rechtmatige en wettige opvolger de Paus, de bisschop van Rome, volgens de kerkelijke overlevering nu eenmaal is. Dat primaat steunt op de Goddelijke Openbaring. Christus heeft dit zelf zo gewild. Bij Marcus kunnen we in het slothoofdstuk immers lezen dat hij zijn apostelen opdraagt duivels uit te drijven. Eerder wil Christus niet ten hemelvaren. De Kerk leest daarom op Hemelvaartsdag deze passage uitdrukkelijk voor van de kansel: Christus is duidelijk over deze machtiging. De bevoegdheidsverlening

verplicht. De apostelen moeten de duivels, die zij tegenkomen, uitdrijven. Het is niet iets, wat ze willekeurig ook kunnen nalaten. We zullen het Marcus-evangelie citeren om de letterlijke Bijbeltekst van Christus' woorden tot zijn apostelen op zijn Hemelvaartsdag voor ogen te hebben. Want daarvan hangt de jurisdictiegrondslag van de canonieke inquisitie helemaal af. Tenminste, de interpretatie daarvan, door de canonieke rechtsgeleerden:

Het gaat om Marcus 16, 15-20:

- 15 Daarop sprak Hij tot hen: Gaat uit over de hele wereld en verkondigt het evangelie aan heel de schepping.
- 16 Wie gelooft en gedoopt is, zal gered worden, maar wie niet gelooft zal veroordeeld worden.
- 17 En deze tekenen zullen de gelovigen vergezellen: in Mijn naam zullen zij duivels uitdrijven, nieuwe talen spreken.
- 18 Slangen opnemen; zelfs als ze dodelijk vergif drinken zal het hun geen kwaad doen; en als ze aan zieken de handen opleggen, zullen deze genezen zijn.
- 19 Nadat de Heer Jesus aldus tot hen gesproken had, werd Hij ten hemel opgenomen en *zit aan de rechterhand van God*.
- 20 Maar zij trokken uit om overal te prediken, en de Heer werkte met hen mee en schonk kracht aan hun woord door de tekenen die het vergezelden.

Zie hier de rechtvaardiging van de universele dwingende jurisdictieaanspraak van de kerkelijke inquisiteur. Hij komt om duivels uit te drijven. Christus bedoelt hier de ketters, tovenaars en heksen. Die zijn immers door de duivel bezeten. Christus beveelt het zijn leerlingen. Iedereen die beduiveld is moeten zij van hun demonen verlossen. En alles is daartoe geoorloofd. Christus vindt dit zo belangrijk dat hij zijn leerlingen dat als laatste boodschap meegeeft. Meteen daarna gaat hij naar de hemel om te tronen als rechter. Aan de rechterhand van god, immers. Hij stelt hier de apostelen aan als zijn plaatsvervangende rechters. Niemand mag hun rechtspraak frustreren. Christus zegt dat deze beduivelden veroordeeld zullen worden: hij geeft geen opportuniteitstoetsing vrij aan de apostelen, om te bekijken of het wel nuttig en doelmatig is om te veroordelen. Ze moeten, het is een heilige plicht. Ze moeten dat doen als onderdeel van hun leergezag dat Christus hier in hen plant. Ze moeten onderwijzen en dus veroordelen. Christus zegt immers niet: luistert naar allen en kijk dan eens wat je kunt doen ter onderrichting. Kijk eens of je boodschap wel uitkomt, of het gepast is. Moderne exegeten menen dat hier een passus ingevlochten is in latere jaren, toen het Marcus-evangelie al min of meer af was. Want de taal en grammatica in de oorspronkelijke Griekse teksten zijn overduidelijk anders dan die vanaf vers 9. De tekst is hier bruusker. Volgens de kerkvader Eusebius

waren deze passus in de oudste teksten afwezig, waarbij Eusebius refereert aan teksten die in zijn tijd al erg oud waren. Maar heel precies is Eusebius daarbij niet. De Kerk hecht eraan juist op Hemelvaartsdag deze passus volledig te laten voordragen als evangelietekst. Er hangt veel vanaf. Voor Haar rechterlijk gezag. De inquisiteur handelt namens de bisschop. En die is opvolger van de apostelen. Heeft hij een gegronde verdenking, dan moet hij de heks ontduivelen. En daarom moet de wereldlijke gewapende openbare macht de inquisiteur nog assisteren ook, als hij haar doorzettingsmacht behoeft. Blijkt die achteraf volkomen ten onrechte aangewend te zijn, dan zijn de kosten en schadevergoedingsplichten voor de wereldlijke overheid. De inquisiteur snijdt dus altijd riemen van andermans leer. Als de bisschop zélf niet achter de inquisitoriale visitatie zit, heeft hij de pest aan de inquisiteur. Want die zit te rommelen in zijn territoriale jurisdictie, zogenaamd uit belang van de eenheid der christenheid. Verder betekent diens optreden, dat de bisschop niet veel van zijn baantje maakt. Want anders had hij al lang een eind gemaakt aan de ketterij die ook de hekserij doet tieren. Dat had de bisschop makkelijk kunnen doen. Ook hij kan visitatoren rondzenden in zijn rechtsgebied: de al genoemde *seendrechters* die gerechtelijke plaatsopnemingen komen doen. De rechters die gezonden zijn ter visitatie, ter controle van de naleving van de gedragsvoorschriften. Ze zijn de rechtstreeks gezonden van de bisschop in het diocees. Men noemt hun rechtbanken wel *missiatische gerechten*. We vinden hun basisregelingen terug in de Wetboeken die door Karel de Grote al zijn ingesteld en verder zijn uitgewerkt door zijn rechtsoptvolgers. Want ook Karel hecht aan de handhaving op locatie van de kerkelijke tucht. Dat houdt zijn immense rijk bijeen. De zendrechters zijn steeds geestelijken, liefst priesters, met de volheid van hun sacramentele macht. Men noemt ze *officialen*. Het zijn officials, die openbare zonden komen bestraffen. Ze zijn ambtenaar. Ze hebben een van overheidswege gedefinieerde bediening. Ze moeten aanstootgevende vergrijpen tegen gods ordening ter plekke flink afstraffen. Aanstoot, daar gaat het om. Niet-aanstootgevende zonden, die niet in de openbaarheid treden, daar gáán deze zendrechters niet over. Maar ze hebben jurisdictie over het onderhouden van heidense gebruiken, het plegen van overspel, bloedschande, vader- en broedermoord, vervloekingen en hekserijen of toverijen, *et alia malia quae contrario sunt Deo*. Zie de Karolingische capitularia 742, 5; 769, 7; 801-813, 1. Het zijn de kerkelijke rechters van de centrale diocesane tuchtrechtbank die controleren of geestelijken, priesters, pastoors en kapelaans hun fatsoen wel houden, in overeenstemming met de waardigheid van hun bediening. Dat is hun eerste taak: de bewaking van de tucht onder de geestelijkheid²³. Maken ze er geen winstgevend handelje van? En weten ze wel hoe de kerkelijke leer in elkaar zit? Geven ze de parochianen en gelovigen het juiste onderricht en het

23 In dit verband volsta ik met een verwijzing naar: E.J.J. van der Heijden/B.H.D. Hermesdorf, Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht, Nijmegen/Utrecht: 1968, pp. 74-80 voor een uitvoerige literaturopgave.

goede voorbeeld? De zendrechter moet daarbij ook kettters weten te traceren en heksen. Maar veelvuldig komen kettters nog niet voor in het tijdsgewricht dat de zendrechter zijn visitaties op zijn eentje verricht in het Luikse diocese. Want een ketter moet toch zóveel van de dogmatische geloofsleer weten, dat hij ook precies weet dat en waarom hij tegen een onderdeel daarvan gekant is. Maar de mensen hebben in deze periode van die leer nauwelijks benul. Toverij, hekserij, dat komt meer voor, maar dat is vaak voortvloeisel van onwetendheid en barre gehechtheid aan ingesleten tradities. De zendrechter gaat er dan eens goed voor zitten en toont het foute in de magie aan. De sacramenten en sacramentaliën die de kerk toestaat zijn niet zo goed en verder is het gebruik van geneeskundige kruiden best toegestaan, mits men verder zich aan de kerkelijke tucht weet te houden. Doorgaans komt de toverij neer op verschoonbare dwaling, waarvan de zendrechter het verkeerde makkelijk weet aan te tonen, vooral omdat de door hem gebezigde canonieke opsporings- en procesmethode zoveel redelijker is dan de van bijgeloof aan elkaar hangende lokale procesgang. Hij roeit het bijgeloof met wortel en tak uit zonder godsoordelen, eedshelpers en gerechtelijke tweekampen of schervengerichten. En doet hij dat goed, waarom dan nog die inquisiteur? Dat is immers meestal een Dominicaan, die doorgaans een gruwelijke betweter is met wie geen garen is te spinnen. Hij beroept zich niet op de territoriale bisschop. Hij beroept zich op de paus. Die zit ver weg. Dat is niet makkelijk te controleren. En het is ook gevaarlijk om dat te doen. Want dan heet het, dat men tegenwerkt ten opzichte van het gezag van Petrus. Men heet dan al gauw zelf ketter te zijn. En dat is link. De Dominicaan heeft Latijnse aanbevelingsbrieven bij zich van de Universiteiten van Bologna en Leuven. Maar die kan niemand lezen. Maar omdat niemand sporeling durft te maken met iemand waarachter de contouren van het eeuwig Rome opdoemen of opdagen kunnen (je weet maar nooit) kijkt iedereen maar weg. Zo'n Dominicaan gaat dan tekeer als een wildeman. Hij verstoort alle lokale verhoudingen en maakt iedereen van slag, int eventuele boetes en kaarsengelden en is er van tussen. Een meeuw die met een ranzige kreet even uit den hoge neer duikt, de boel onder schijft en dan het grijze zwerk weer in schiet. De woeste vogel laat de schillen, scherven en verknoeide familiebetrekkingen over aan de lokale magistraat. Het is daarom zaak dat de wereldlijke macht bij een verdenking van hekserij snel en doeltreffend ingrijpt. Heeft zij een voor tenuitvoerlegging vatbaar eindgewijsde kunnen tot stand brengen in zo'n hekserijzaak, dan mag de inquisiteur niet alsnog op dezelfde verdenking en de bestaande tenlastelegging opnieuw een canonieke procedure starten. Hij is gebonden aan de canonieke regel *ne bis in idem*. Niet twee keer iemand in rechten betrekken ter zake van het zelfde (strafrechtelijk) schuldverwijt. Daarom hanteert de wereldlijke overheid graag snelrecht in dit soort zaken. Zij hanteert vlottende, lagere bewijsminima dan in de canonieke procedure gebruikelijk zijn. Natuurlijk mag zij met het uit-

gangspunt, dat de boosheid van de intentie der heks objectiveerbaar bewezen moet zijn, de hand beslist niet lichten. Maar ze neemt die boosheid gauwer en gemakkelijker aan. De wereldlijke overheid is niet gebonden aan de ne bis in idem-regel of beter: ze hanteert er een heel soepele en vage variant van. Ze mag al ten tweeden male wereldlijk optreden als bewijsrechtelijke nova zijn gebleken. Dat mag ze óók als de procedure voor een ander forum plaatsvindt, een gerecht dat een andere competentie heeft. Omdat de schout zelf de feiten kan opschudden die een verdenking kunnen rechtvaardigen, kan hij dus makkelijk nova scheppen. En hij heeft ook de forumkeuze in de hand. Hij kan de heks indagen voor een grafelijk tribunaal terwijl zij eerst voor een stadschepenvank terecht stond. Die forumkeuze heeft de inquisiteur niet. Hij moet dagvaarden voor de canonieke rechtbank van geestelijken. Zijn komst wordt dan ook node afgewacht. Die komst wordt zeker niet afgewacht als de heks van goede komaf is en boeten, compositie (schadeloosstelling) en zoengelden zou kunnen betalen. De inquisiteur is gebonden aan het canonieke recht dat meestal gecodificeerd is en forumshopping niet toestaat. Omkoopbaar is de inquisiteur meestal nauwelijks: hij bestrijdt nu eenmaal vijanden der christenheid en daarin valt niet te sjoemelen.

2.4. *Wat doet de kerk en waarom?*

De heks is net zo gevaarlijk als een ketter. Precies het zelfde, maar toch anders. Ze tasten beiden de fundamente van de christelijke samenleving aan. Terwijl de ketter zich richt tegen de zuiverheid der geloofsleer – die hij meestal goed kent en overziet – misbruikt de heks opzettelijk en met kwade voorbedachten rade die leer. Zij erkent overigens die leer en laat ze in tact. Ze weet er doorgaans niet veel van af. Maar ze erkent stellig dat er een heilsplan is. En dat Christus dat geopenbaard heeft. En dat je dat plan kunt kennen, als je goed geleerd bent. Ze erkent dat er een god in de hemelen is. Die de mens verantwoordelijk houdt voor zijn individuele bijdrage aan het heilsplan. En dat die verantwoording bij het laatste oordeel afgelegd moet worden. En dat Maria, de moeder van god, Jezus de zoon, bereid is daarbij in sommige gevallen te bemiddelen. Ze weet de werken van de duivel tegenover die van god en diens Kerk zeer goed te plaatsen. Ze is alleen tegen de Kerk. Ze weet de essentialia van de geloofsleer, voor zover die in het alledaagse verkeer van belang is, heel goed te verwoorden – een echte heks denkt daarover dagelijks na, beter dan de normale gelovige – want die leer is een middel om het duivelsrijk uit te breiden.

Van die geloofsleer is ze niet altijd goed moraaltheologisch op de hoogte. Ze overziet de dogmata zeker niet. Ze weet niet wat dat zijn. En waarom ze er zijn. En wat hun samenhang is. Maar ze weet in ieder geval net genoeg van die leer om de daarin neergelegde waarheden voor haar doelen te misbruiken. Zo weet

ze precies wat de aard der engelen is. Ze weet daarom ook wat gevallen engelen zijn. Ze weet, hoe ze duivels werden en wat hun getal en rangen zijn. Ze weet ook wat de lusten zijn van de duivel, de personificatie van het kwaad in de christelijke heilsleer. Dat moet ook, want met de duivel moet ze gemeenschap hebben. En het minste wat je dan kunt doen is je toekomstige ontuchtige partner uitplussen. Hoe herken je de duivel en waar wordt hij hitsig van?

Ze weet ook veel van sacramenten, hun getal en werking, de distributie en de geldigheidsduur ervan. Hetzelfde geldt voor de talloze sacramentaliën. Want haar duivelskunsten komen vaak neer op een omkering van de sacramenten in hun werking, tot onheil van de gelovige. Absolveert de priester in de biecht, ontslaat hij de penitent (die berouwvolle biechteling) van zijn eeuwigdurende zondesschuld, de heks herstelt de schuldige band tussen zondaar en zonde opdat de stervende toch in de hel terecht komt. Dat doet ze door misleiding, begoocheling en het veroorzaken van de bijbehorende waandenkbeelden. Het duivelsrijk, de hel, moet immers bevolkt worden opdat de verdoemden bij de eindstrijd van het laatste oordeel in de meerderheid zullen zijn.

De heks staat nergens voor. Ze eet ongedoopte kindertjes. Die aborteert ze eerst, zich voordoend als eerbare vroedvrouw. Ze maakt ook zalfjes van ongeboren kinderen. De heks mengt ze met hosties die ze daarna weer in het tabernakel van een kerkaltaar plaatst. Ze graaft lijken op uit de gewijde aarde van het kerkhof. Ze gebruikt het lijkengif en de lijkdelen voor haar zwarte zalven, om mensen ziek te maken. De heks kan door wanden, gesloten deuren en ramen lopen. Maar hangt er dan een kruis op haar gang, dan kan ze dat niet. Ze gaat op de bezem naar de Heksenabbat op zaterdag. Velen zien ze vliegen. Ze aanbidt daar in een zwarte mis de duivel, die zijn geslachtsdelen laat zoenen en soms zich laat pijnen. Daar over bestaan fraaie illustraties in de handboeken van de inquisiteurs. Daar is in ieder geval duidelijk wat die heren bewogen heeft. Ze bewerkt hosties die geldig geconsacreerd zijn met toverspreuken en satanswalmen opdat Christus het brood verlaat, zodat de gelovige die ter communiebank treedt ongewijde ouwels op de tong laat leggen. En zelfmoordenaars stijft ze in hun gruwelijke voornemen. De kerkhofvrede verstoort ze door lijken van heidenen op de gewijde dodenakker ter aarde te doen bestellen en miskelken vergiet ze tot hellevorken via een gruwelijk smidswerk dat ze door beheksten laat verrichten. Heks en ketter bedreigen dus de christengemeenschap rechtstreeks in haar kern. Want kan men op de geldige werking der sacramenten niet meer vertrouwen, dan is de kerkgang zinloos. Dan zendt de gelovige zijn gebed tevergeefs ten hemel.

Belangrijke vraag: geloofden de mensen destijds dat nu allemaal?

De eenvoudigen van geest stellig. De intellectuelen vaak niet. De inquisiteurs vermoedelijk niet. Maar die keken wel uit dat toe te geven: dan waren ze hun broodwinning kwijt, om er het minste van te zeggen. Wie buiten de christenheid stond, was rechteloos. Hij was *hors de la loi*, om een kreet uit de Franse revolu-

tie aan te heffen. Een wetteloze. Een bij wetsbesluit buiten de wet geplaatste. Viciuzer kan het nauwelijks. Met hem mocht je bijna alles uithalen. Dat zou Robespierre, de kampioen van het *buiten-de-wet-plaatsen* tot zijn schade bemerken. Priesters preken ook doorgaans niet van de kansel dat God niet bestaat. Ik meen dat dat bij dit soort vraagstellingen vaak uit het oog verloren wordt.²⁴ Dat hier de Kerk moet ingrijpen krachtens Haar heilige roeping behoeft geen nader betoog. Dat kan zij via de inquisitie, de centrale Pauselijke, of de inquisities die door de Koningen en Keizers zijn opgericht. Zij doen dat met pauselijke machtiging krachtens zijn wijdingsmacht, hem door Christus direct gegund, zoals de Openbaring getuigt. Deze laatste zijn de diocesane of regionale inquisities. De wereldlijke overheid heeft hier in oorsprong alleen een additio-
nele en subsidiaire taak. Zij moet haar zwaardmacht ter beschikking stellen aan de inquisitie. Deze heeft namelijk zelf geen politieel geweldsapparaat ter beschikking, want de Kerk mag zelf het zwaard niet voeren. Zij wil zelf nooit christenbloed vergieten. Ze zou het mogen. Christus verbiedt het niet zondermeer en zeker niet altijd. Maar in wijze zelfbeperking doet ze het (nu eenmaal) niet. Dat is bedoeld met het adagium, de rechtsspreuk: *Ecclesia abhorret a sanguine*. De Kerk gruwet van bloed.

Ze laat het bloedvergieten gaarne aan anderen over. In opdracht van de Kerk, dat is waar. Maar daarin zag men geen grond van formele medeaansprakelijkheid. Wij wel. Wij vinden dat huichelarij. Maar wij kennen dan ook een begrip als ketenaansprakelijkheid. Dat managementbegrip bestond destijds niet. Dat het tegenwoordig leidt tot een rechtmatige distributie van eindverantwoordelijkheden in samengestelde werkverhoudingen kan trouwens niemand beweren. Goed. De Kerk gruwde van bloedvergieten. Let wel: hier wordt slechts christenbloed bedoeld, niet dat van de heidenen en niet van hen die zich schuldig buiten de gemeenschap der Kerk hebben geplaatst. Heidenbloed mag wel vergoten worden, ook ter rechtshandhaving. Want Christus verbiedt niet dat Petrus het zwaard voert. Hij mag het alleen niet gebruiken tegen de knecht van het Sanhedrin (de Joodse Hoge Raad, die Christus wegens godslastering veroordeelt), en daarom moet hij het weer in de schede steken. Want de profetie der Openbaring moet voltooid worden. Maar als de Heer vraagt hoeveel zwaarden zijn leerlingen met zich voeren en zij geven op dat ze er twee hebben, dan zegt hij dat dat genoeg is. Hij verbiedt dus dat zwaardgebruik tegen heidenen niet! Dat kan ook niet, want hoe zou de paus anders tot de kruisvaart ter bevrijding van het heilig land kunnen oproepen? De Kerk moet het dus bij het inquisitoriale proces tegen heksen (en ketters) in de schede houden, want zij zijn altijd per

²⁴ En zeker geldt dat voor het boven geciteerde werk van L. Kneepkens, medewerker Parapsychologisch laboratorium Rijksuniversiteit Utrecht. Hij geeft de ondervindingen van Russell (1972, p. 21), pp. 169-170, naar scepticisme bij de onderzoekers naar hekserij. De goegemente heeft, zegt Russell, echt wel in de hekserij geloofd. De procesprotocollen gewagen ervan. Maar wat had men anders verwacht? Iemand die gedagvaard om te getuigen dat Vuil Leenke een heks was, keek wel uit, om dat in twijfel te trekken. Die ging bij een onbevredigend antwoord immers als deelnemer zelf de brandstapel op.

definitie christenen en als zodanig gedoopt. Anders zou de duivel immers nooit met de heks gemeenschap kunnen willen hebben? Hij wil haar tot duivelsgebroed bewegen en dat kan alleen via een christelijke baarmoeder. Want de duivel hoorde tot de geloofsgemeenschap, die hij thans wil krenken en bedreigen. De Kerk ziet dus van geweldsgebruik af vanaf het moment dat de deurwaarder de zaak tegen de heks heeft uitgeroepen, naar het welbegrepen tekenend woord van Jezus in de hof van Ghetsemané. Want vanaf dat moment is de inquisiteur aanzet. De wereldlijke overheid moet het zwaard juist bezigen op Haar verzoek. Men noemt dat canonieke rechtshulp. De wereldlijke overheid bezigt haar legitieme geweldsmonopolie opdat de inquisitoriale jurisdictie afgedwongen kan worden. Zij moet ieder verzoek honoreren, mits afkomstig van een canonic ambtenaar die daartoe de vereiste uiterlijke autoriteit heeft. Dat laatste mag ze onderzoeken. Maar ze mag niet onderzoeken of het verzoek ook inhoudelijk terecht is gedaan. Vraagt die ambtenaar om inbeslagneming, arrestatie van getuigen, de verdachten of zelfs deskundigen, gijzelaars of eedshelpers (mensen die onder ede bevestigen dat iemand waarheidsgetrouw spreekt), dan moet ze dat onvoorwaardelijk en zonder aarzelen doen. Zij moet uitgaan van de veronderstelling dat die ambtenaar of de door hem afgevaardigde beambte zulks niet zonder rechtvaardiging vraagt. Die veronderstelling komt neer op een onweerlegbaar rechtsvermoeden. De ambtenaar moet geacht worden het verzoek te hebben gedaan conform de juiste procedure, op toereikende grond, tijdig en regelmatig, dat wil zeggen: zonder bijkomende onoorbare motieven, zoals afgunst, haat of rancune. *Sine odio atque atia* heet het, in de formulierboeken van de inquisitie.

Want als men zou gaan onderzoeken of die ambtenaar terecht kon komen tot het arrestatie- of aanhoudingsverzoek, het verzoek tot voorlopige hechtenis, uitlevering of overbrenging van verdachten en getuigen, dan zou men via de ambtenaar eigenlijk de Kerk zelve gaan onderzoeken op de zuiverheid van haar motieven. En dat zou in flagrante strijd zijn met het primaatschap van Petrus. Petrus gedooft geen nader onderzoek als hij zonden ontbindt. Weigert hij die ontbinding, dan past ook geen onderzoek naar de toereikendheid van die weigeringsgronden. En aangezien de inquisitie altijd op zoek is naar zondige misdrijven, past dus zo'n onderzoek van wereldse zijde te haren aanzien evenmin. Heeft de inquisitie dwangmiddelen nodig bij dat onderzoek, dan heeft zij daar altijd de gepaste reden voor. Wie het anders ziet vergrijpt zich aan de Kerk. Hij begaat zelf een zonde waarvan de gevolgen in het hiernamaals niet te overzien zijn. Deze doctrine wordt treffend weergegeven in het adagium: *omnia rite et sollempniter acta esse praesumuntur*: alles (wat de Kerk vraagt) wordt geacht op juiste wijze en terecht verzocht te zijn aan de wereldse magistraat en haar dienaren.

Het adagium maakt uiteraard de rechtsbijstand aan de heks door een raadsman bijzonder ongemakkelijk. Dat is ook de bedoeling. Het adagium geldt nog steeds in het internationale recht over de interstatelijke rechtshulp in strafzaken, maar

nu ten voordele van de aanvragende staat. En het is weerlegbaar. Het geldt zelfs soms maar zeer beperkt.

CONCEPT

2.5. *De inquisitie als één van de maatregelen*

Het is niet anders dan rechtmatige zelfverdediging dat de Kerk de inquisitie heeft aangesteld en van volmachten heeft voorzien. Uit dat recht tot noodweer – want dat is zelfverdediging altijd – volgt ook de absolute rechtshulpverplichting van de wereldlijke overheid. Deze overheid mag hekserij alleen vervolgen, als de inquisitoriale jurisdictie niet voorhanden is, niet bereid is tot tussenkomst en onmachtig is haar uit te oefenen dan wel dat niet effectief, onherroepelijk en doeltreffend kan doen. Kortom: als er een negatief jurisdictieconflict dreigt. Dat houdt in: er is wel een misdrijf, maar geen instantie is bevoegd of in staat concreet en feitelijk effectief jurisdictie daarover uit te oefenen. Dreigt zo'n negatief conflict, dan mag de wereldlijke overheid leemtevallend optreden. Maar alleen dan. Men spreekt van het subsidiariteitsprincipe of ook wel complementariteitsbeginsel: een lagere, naast aangelegen overheid mag optreden als de hogere er duidelijk niet effectief toe in staat is. De hogere moet van haar bevoegdheidsuitoefening afzien als de lagere beter in de doelstellingen van die bevoegdheid zou kunnen voorzien. Het is een principe dat nog steeds gehanteerd wordt binnen het universele bestuursapparaat van de Kerk. En ook de Europese Unie hanteert het. Een Unie-orgaan mag alleen optreden op een gebied waarop de nationale staat dat niet zo effectief kan. En omgekeerd. En zoals in het kerkelijk recht, is dat subsidiariteitsbeginsel der Unie wel leidend, maar tevens tandeloos. Want als de Unie zich er niets van aantrekt, begint men doorgaans niets. De burger die er door benadeeld wordt, door de bevoegdheidsaanmatiging, kan zich op het beginsel niet beroepen. En zeker niet jegens de nationale rechter. In zoverre lijkt Unierecht, helaas, veel op het middeleeuwse canonieke recht.

2.6. *Het subsidiariteitsbeginsel*

Na de val van Luik in 1468, wanneer de bisschoppelijke diocesane administratie voor decennia verstoord raakt, is dat het geval. De wereldlijke justitie trekt dan plaatsvervangend de inquisitoriale taak in hekserijzaken steeds vaker naar zich toe. Ze raakt er aan gewoon deze uit te oefenen. De prins-bisschoppen van Luik vermogen daar tegen aanvankelijk niets. De Bourgondiërs hebben deze kerkvorsten verpletterend verslagen. Ze hadden een grote bek. Ze dachten dat ze heel wat waren, als leenheren van de Duitse keizer. Nu: mooi niet. De boodschap is duidelijk. De prins-bisschoppen mogen het Maasdal bestieren, maar alleen als ze het de Bourgondiërs daarbij niet moeilijk maken. Of beter nog: als ze de Bourgondiërs daarbij niets in de weg leggen. Ze moeten zich beperken tot een neutraliteitsstatuut van dat dal. Ze moeten garanderen dat wereldlijke heersers dat dal als doortochtgebied vrijelijk kunnen gebruiken. Ze mogen daartoe belasting heffen van hun onderzaten in dat dal. Maar verder moeten ze geen

kapsones hebben. Ze mogen geen regime vestigen dat overbodig is in verhouding tot die beheerstaak, daar komt het op neer. Dat doen de bisschoppen dan ook. Aanvankelijk met tegenzin. Maar omdat die beperkte beheerstaak eigenlijk verder niet veel vergt en toch winstgevend kan zijn – Luik wordt de wapensmidse van Europa wegens de ijzerertsen die in rijke lagen in de bodem vlak onder de oppervlakte liggen – gaan ze die beperkte taakstelling zelfs verheffen tot een rechtsbeginsel. Ze komen zelfs tot een neutraliteitsverklaring in 1494. Daarover hieronder verder.

Ze laten de lokale rechtshandhaving verder over aan de lokale machthebbers. Die weten: visitaties komen tóch niet. We kunnen doen wat we willen. En dat doen ze dan ook. Op de linker-Maasoever. Dus ook in Horne. Op het kasteel. Hun rechtshandhaving is complementair. Maar dat houdt in: absolute macht. Lord Acton mag weer geciteerd worden: *Power tends to corrupt. Absolute power corrupts absolutely.*

Dat is de boodschap van de Nemesis van deze heksenhistorie. Die aanvullende, lokale wereldlijke complementaire competentie blijkt winstgevend te zijn. En wat lonend is, dat geef je niet zo gauw meer terug. Ook de graven van Horne niet. In 1559 sluit Philips van Spanje, de in Nederland zo beruchte koning te Madrid, een volkenrechtelijke overeenkomst met de paus. Zoiets heet: een Concordaat. Op die terminologie gaan we hieronder in. Het vestigt in de Lage Landen een nieuwe kerkelijke bisschoppelijke hiërarchie. Er komen nieuwe bisschoppen in die landen. Philips laat het daarbij wel uit zijn hoofd het gebied, waarvoor de prins-bisschoppen van Luik de neutraliteit militair moeten waarborgen, ook te verkavelen onder nieuwe bisschoppen. Dat zou hem oorlog met Frankrijk hebben opgeleverd. Want Frankrijk wordt steeds agressiever. Het kijkt naar het noorden. Daar is iedereen steenrijk. Daar valt wat te halen. En dat neemt Frankrijk zich voor op korte termijn te gaan doen. Dan moet dus het Maasdal voor doortocht op de oude voet vrij blijven. Dus hier geen nieuwe bisschoppen, want dat zijn allemaal handlangers van Madrid. Dat is ook niet te ontkennen. Madrid mag die bisschoppen echt allemaal als supercommissarissen aanstellen. Dat is de essentie van het concordaat. Noch Philips noch Rome winden daar doekjes om. De graven van Horne houden daar rekening mee. Na 1559 blijven zij weliswaar enerzijds ressorteren binnen het diocesaan rechtsgebied van de prins-bisschop van Luik. Daar kan deze direct doorzettingsmacht uitoefenen. Hij kan dat. Hij doet dat niet. Dat weten de graven óók. Maar verder, en dat is nieuw, worden zij anderzijds begrensd door een nieuwe bisschoppelijke hiërarchie voor de hele Lage landen, met een volkomen nieuwe jurisdictie-opdeling. Daarin liggen de enclaves van de prins-bisschop van Luik wat eigenaardig misplaatst: de prins-bisschop oefent, zoals we nog gedetailleerd zullen zien, hier allereerst persistent een loutere militaire functie uit. Hij is hier éérs soeverein vorst. En dan pas bisschop. In beide capaciteiten trekt hij zich, laat dat even héél duidelijk zijn, zich geen ene

bal aan van zijn gelovigen. Hij is herder der kudde. Hij draagt daarom ook het symbool van een zwaar geornamenteerde herdersstaf. Maar in de linkerhand draagt hij de scepter, als wereldlijk gezagsdrager. En de linkerhand weet bij deze potentaat niet wat de rechter doet. En omgekeerd. Die situatie was vóór 1559 al verwarrend. Want het militaire rechtsgebied en diocees dekken elkaar niet. Het eerste is veel kleiner dan het tweede. Het eerste volgt het zich breed uitwaaierende Maasdal naar het noorden. Het tweede omvatte heel Brabant, zowel het zuidelijke Brabant als het noordelijke, tot de beddingen van de grote rivieren toe en zelfs daar overheen. Bij het Concordaat van 1559 worden daar nu grote happen uit weggesneden. De doelstellingen van beide jurisdictiekringen zijn ook niet tot elkaar herleidbaar. Dat wordt disfunctioneel in 1559.

2.7. *Het Concordaat van Philips II in 1559*

Want dan komt, op aandringen van Philips II, alvast die totaal nieuwe kerkelijke hiërarchie als een tussentijdse maatregel tot stand via een ingewikkeld Concordaat²⁵ met annexen en (financiële) overgangsregelingen tussen het Koninkrijk Spanje en de Heilige Stoel, bestemd voor de Lage Landen. Philips II, de Spaanse koning neemt een voorschot op het Concilie van Trente²⁶. Het geldt hier een serie langdurige kerkvergaderingen die grotendeels in die stad in het noorden van Italië wordt gehouden van 1543 tot 1563.

²⁵ Een Concordaat is een volkenrechtelijke overeenkomst tussen een soevereine vorst of mogendheid enerzijds en de Heilige Stoel anderzijds. Tegenwoordig meestal tussen een territoriale staat en die Stoel. Het Concordaat van 1559 wordt naar zijn beginwoorden *Super Universas* genoemd; het Concordaat heeft de uiterlijke verschijningsvorm van een Bulle, een pauselijke aanzegging, waarin de paus de redenen opgeeft voor het oprichten van de nieuwe bisdommen, de precieze geografische indeling van die bisdommen, het benoemingsrecht van de Spaanse koning betreffende bisschoppen in die indeling, hoe de paus deze benoemingen bekrachtigt en het salaris van de nieuwe bisschoppen, duidelijk Spaanse topambtenaren. Dat betekent niet dat deze bisschoppen de Spaanse nationaliteit hebben, maar eerst en vooral dat zij ambtenaren zijn ten behoeve van de Spaanse koning. We vinden de onderliggende stukken en de tekst van de Bulle bij G. Brom, *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, opgenomen in de Nederlandse serie *'s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine reeks, nrs. II, VI, VII en XIII*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1908-1909, en G. Brom/A. H. L. Hensen, *Romeinse Bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, opgenomen in: *'s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote reeks, nr. LII*, Den Haag, 1922 pp. 69-44.

²⁶ Zie mijn: *Concilie van Trente, Een jubileum van 450 jaar. Volkenrechtelijke aspecten*. Openbare les Nijmegen/Tilburg/Leuven: Wolf Legal Publishers 2014. De nieuwe rechtspositie van de Kerk in de wereld van staten werd daarin bepaald. De Kerk moest aanvaarden dat zij niet langer automatisch een jurisdictioneel primaat kon uitoefenen.

De Kerk beraadt zich hier op defensieve maatregelen tegen de immer opdringende ketterij. Het gaat om de hervorming, die begon bij die Augustijner monnik, Maarten Luther, in 1517. Ketterij is niet alleen verzet tegen de geloofsleer. Ketterij is tevens ontkenning van de door God gewilde staatkundige orde. Zo ziet Rome dat. Zo ziet Madrid dat²⁷. Ketterij is daarom een vorm van gekwalificeerde weerspanning tegen het overheidsgezag. Ketterij is per definitie *openbare opruiing*. Daartegen moet de centrale overheid te Madrid maatregelen nemen. Dat doet zij via die nieuwe bisdommen. In zekere zin zijn dat FBI-centra in de immense statenbond die de Habsburgers verenigden in één personele Unie. Met bisschoppen die repressieve en preventieve maatregelen moeten en kunnen nemen tegen de opruiing. Ketterij leidt tot hekserij. En dat is altijd een vergrijp tegen de christenheid, een politiek misdrijf als het ware. De bisschoppen moeten daarom gestaalde ketterjagers worden.

Brabant en midden-Limburg worden bijna helemaal uit het bisdom van Luik losgemaakt. Ze komen te vallen onder nieuwe bisdommen. Het prinsbisdom langs de Maas zelf blijft grotendeels intact: dat heeft te maken met zijn volkenrechtelijke status als bewaker van het Maasdal. *Zie ook: "De competenties van een heks" op pagina 221.* Het Madrileense bestuur had er wel aan willen tornen. Het vreesde, terecht, zoals gezegd, de aspiraties van Frankrijk. Het had het Maasdal als transitroute voor zichzelf willen reserveren. Maar dat kon niet bij een concordaat. Dat zou Madrid nooit met Rome kunnen afhechten. En bovendien: dat had het militaire evenwicht van West-Europa te zeer op zijn kop gezet. Dat had de Duitse Keizer nooit genomen. En wat meer was: de Keurvorsten van dat Rijk, die waren daartegen in verzet gekomen.

2.8. *Rigoureuzeerschikking van de jurisdictionele verhoudingen*

Daarbij slaat Philips II opzettelijk geen acht op oude, effectieve gezagsverhoudingen. Philips wilde met een schone lei beginnen. Alsof zich nog geen machtsconcurrenties om de Lage Landen hadden voorgedaan. Een totale breuk met het verleden. Dat is uit oogpunt van politieke en strafvorderlijke rechtshandhaving, waarbij iedere ketenaansprakelijke de eigen competenties goed kent en bewaakt, in eerste aanleg nooit zo opportuun. Maar Philips ergerde zich rot aan de laksheid van het Brabantse en Limburgse bestuursapparaat. Hij wond zich op over de overlegstructuur en het poldermodel, dat hem bij zijn administratieve centralisaties geducht hinderde. Iedereen zat maar mee te wauwelen, daar in die Lage Landen. Iedereen had aanspraken, privileges, verworven rechten. Philips wilde daar doorheen rollen. Zoals een molensteen door een spinnenweb. Er

²⁷ Zie: M. Dierckx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570*, Antwerpen/Utrecht: NV Standaard-Boekhandel/Uitgeverij het Spectrum, 1950, pp 71-113. Zie vooral over de verhouding tussen de bisdommen in het zuiden en hun aartsbisschop, de primaat van Mechelen, pp. 108-113.

komen daarom twee gloednieuwe suffragaanbisdommen (bisdommen onder een aartsbisschop) die voor ons thema belangrijk zijn: dat van Den Bosch en dat van Roermond. Horne zou binnen de rechtskring van Roermond moeten vallen. Maar het blijft een Luikse exclave.

Op de kathedrale troon in Roermond komt een gloednieuwe ambtenaar. Een asceet, een studeerkamergeleerde, vroom, maar onbekend met de administratie ter plaatse en met de regionale gevoeligheden. Bisschop Lindanus. Op hem komen we nog veel terug. Hij is een zeloot, een ijveraar. Hij wil, ronduit gesproken, het Rijk Gods, dat nabij is, handhaven. Zijn Bossche collega ziet dat wat gematigder. Dat is Sonnius. Hij is een sluwe bureaucraat, een bereide Roel, een cosmopliet. Hij wil administratieve macht. En een luxe kantoor. En hij weet: zonder een verdeel-en-heers benadering gaat dat niet. Lindanus is veel missionairder. Hij wil wel een martelaar om den gelove zijn, als hij de kans maar krijgt. Hij zit, als zijn collega in Den Bosch, verlegen om inkomsten. Die moet hij krijgen door zich ambtelijk in te voegen in rijke kloosters en abdijen waar hij waardigheden – op papier – krijgt toebedeeld, waaraan behoorlijke inkomsten verbonden zijn. Hij wordt bijvoorbeeld abt, plebaan of provinciaal overste. Die krijgen behoorlijke salarissen. En die toucheren de nieuwe bisschoppen dus. Madrid krijgt dus gratis ijverige topambtenaren die Spanje volkomen zijn toegedaan. Dat staat in de aanstellingsbrief van elke nieuwe bisschop. Een papieren werkelijkheid. Maar dat papier is geduldig. Voorlopig krijgen de nieuwe bisschoppen bijna niets los. En dan geldt weer het Roomse spreekwoord: *geen geld, geen Zwitsers*. De graven van Horne mogen hun plaatsvervangende jurisdictie in hekserijzaken alleen uitoefenen in overeenstemming met de nieuwe machthebber te Roermond. Ze moeten dat immers doen in overeenstemming met hun Luikse bisschop. En die kan op dit punt kwalijk van inzichten verschillen met zijn nieuwe Roermondse confrère.

Maar Luik geeft geen sjoege. De oorlogstoestand is er niet naar. De geharnaste prelaat heeft andere zorgen. Hij kan zijn citadel nauwelijks uit. En verder interesseren heksen hem niets. Kettters ook niet, maar die kunnen de belastingopbrengsten wellicht in gevaar brengen doordat ze tot opstandigheid aanzetten. Hij laat zijn graven dus maar wat doen. Horne is ver weg. Hij heeft zijn zorgen wel over de loyaliteit van zijn zetbazen. De graaf van Horne, De Montmorency, is een dwarse stijfkop. Vanuit Weert bereiken Luik verontrustende berichten. Die De Montmorency schijnt nogal laks te zijn met strafmaatregelen tegen de Lutheranen en Calvinisten, raddraaiers van de ergste soort.

Er zijn nieuwe overheidsinstructies uitgevaardigd betreffende de handhaving van de geloofsleer. Maar daar schijnen ze zich in Eindhoven, Weert en Roermond niet veel aan gelegen te laten liggen. De overheden zweren trouw aan de kroon. Maar aangezien de Luikse soevereine prelaat zelfs niet kan komen kijken of ze dat doen in overeenstemming met de richtlijnen, oorspronkelijk van Mechelen

en later uit Utrecht, waar de nieuwe primaat der Noordelijke Nederlanden zit, trekken ook zijn graven zich nergens (meer) iets van aan.

Vanaf 1560 zijn Limburg en Zuidoost Brabant voor bisschoppen onveilig gebied, want deze militaire bufferruimte wordt overstromd met militaire benden en legers, soms ten getale van tienduizend of twintigduizend man. Zo groot zijn de moderne legers namelijk vanaf de vijftiende eeuw. Ze krijgen vaak hun soldij niet of niet op tijd en in ieder geval te weinig. Ze plunderen dus dat het een lieve aard is en beide nieuwe kerkvorsten doen wijs niet officieel op visitatie te gaan, voorzien van hun parafernalia. Een gouden borstkrans is niet te versmaden voor een eerzaam krijgsman en een bisschopsstaf al helemaal niet.

2.9. *De graven van Horne krijgen vrij spel*

De graven van Horne krijgen dus vrij spel. En ze zijn er de mannen niet naar om van die gelegenheid geen gebruik te maken. Ze oefenen hun territoriale jurisdictie uit in commissie. Zeker. Maar voor eigen doeleinden. En ze zijn er ook de heersers er niet naar om in Brussel, waar de wettige regering zit, of in Roermond, waar haar vertegenwoordiger gemijterd vertoeft, te vragen of het zó wel goed is. Ze nemen maar aan dat dat het geval is. En ze horen niets. Dus zit het goed. Want wie zwijgt, dat is algemeen bekend, stemt toe. Als dan later de graaf van Horne, De Montmorency²⁸, ook nog eens overgaat tot het positief en uitdrukkelijk tolereren van het gereformeerde geloof conform de Augsburgse confessie worden de oorspronkelijke jurisdictionele afhankelijkheidsrelaties gestaakt. De graven oefenen deze jurisdictie dan eigenstandig uit. Ze doen dat al lang niet meer complementair. Ze gaan dan ook het universele canonieke kader verlaten. Juist dan wordt het voor de heemkundige echt interessant: de graven en hun rechtsopvolgers gaan zelf jurisprudentie bedenken. Dan komt een

28 De geloofsbelijdenis der Lutheranen, die Melancton opstelde. Melancton wilde aantonen dat de protestantse geloofsleer eigenlijk niet van de katholieke geloofsleer afweek. Ze zuiverde die leer alleen maar van allerlei rare insluipfels die nu eenmaal niet op de Openbaring waren terug te voeren. Het eerste deel is daarom een verdediging van het Lutherse standpunt, met een pleidooi dat dat nooit tot verbreking met de katholieke Kerk kan leiden. In het tweede deel komt de confessie alle misbruiken op die de Kerk heeft ontwikkeld. Die zijn onverenigbaar hetzij met de Heilige Schrift zelf, hetzij met de praktijk van de oude Kerk, hetzij met de leer der erkende kerkleraren. Belangrijk is dat Melancton inderdaad ruimte erkent voor de *kerkelijke traditie* als bron van geloofswaarheden. Dat moest de brug zijn voor de verzoening. Maar als Melancton dan de misbruiken gaat opsommen, dan is duidelijk dat hij eigenlijk die verzoening niet nastreeft. Hij noemt immers: de communicatie onder één gedaante, het celibaat, de biecht dwang, de vastenwet, de kloostergeloften, de bisschoppelijke macht. De Confessie zou aangeboden worden als gedingstuk op de Rijksdag in Augsburg van 1530 namens de acht aanwezige Rijksgroten en de twee protestantse Rijksstedes. Melancton voorzag zeer wel dat die opsomming voor Keizer Karel V niet aanvaardbaar zou zijn, vooral omdat de bisschoppelijke jurisdictie er in werd gekenschetst als niet-schriftuurlijk. Maar op die jurisdictie was Karels Rijk mede gebouwd, dat wist Melancton best. Ze werd in het Duits en Latijn voorgelezen door de griffier terwijl de Keizer tijdens de voordracht van zijn ontstemming over deze provocatie blij gaf. Daarna werd de Confessie een soort Credo van het protestantisme na bewerking door Melancton, die nu de verzoenende elementen helemaal schrapte. De eerste versie leidde tot de godsdienstvrede van Augsburg van 1555 gesloten tussen Ferdinand I als vertegenwoordiger van Karel V en de Rijksstanden. Ze was bedoeld als wapenstilstand omdat de godsdienstoorlogen het voortbestaan van het Duitse Rijk bedreigden. Philips de Montmorency meende dat hij aan die vrede als Vliesridder óók gebonden was. En dat hij dus aan de protestantse geloofsuitingen op basis van die godsdienstvrede gelegenheid moest geven. Want Karel V had die vrede tot Rijkswet verheven. Deze vrede ging uit van de idee: *cuius regio, eius religio*. *Wiens rechtsgebied, diens godsdienst*. Daaruit leidde Philips II af dat De Montmorency óók protestants was geworden. Maar deze meende een tijdelijk wapenstilstandsbeginsel uit te voeren.

eigen willekeurig Hornes heksenrecht tot stand dat het object is van hoofdstuk VI.8. Ze verlaten de vaste kaders van het oorspronkelijk systeem echter niet. Ze accommoderen het. De heksen zal dat een zorg zijn. Voor de navorsers is dat van belang om de rechtspraak in plaats te kunnen bepalen. De hierboven genoemde Augsburgse confessie veroorloofde aan ingezetenen van Duitse landen het protestantse geloof te belijden, binnen het rechtsgebied van een vorst die die confessie erkend had. De Montmorency bleef zelf katholiek, maar was wel tot erkenning bereid²⁹.

2.10. *Waarom heeft de overheid hier een taak?*

Dat de Kerk hier een taak heeft, is duidelijk. Ze moet de geloofsleer verbreiden. Dat heeft Christus haar opgedragen. En daaruit volgt dat ze de integriteit van die leer moet beschermen tegen allen die deze leer trachten aan te tasten. Ze moet ook optreden tegen hen, die de inhoud van die leer, zelfs welverstaan, willen misbruiken ter ondermijning van de staat van God, de *civitas dei*, die Christus middels Zijn Kerk heeft willen vestigen. En een heks doet niet anders. Daaruit volgt dat de wereldlijke overheid altijd een daaruit afgeleide taak heeft. Want Kerk en wereldlijke maatschappij liggen in elkaars verlengde, gaan in elkaar op en houden elkaar wederkerig in de ban. Tot aan het tijdstip der Reformatie, dat we eenvoudigheidshalve maar laten beginnen in 1517 als Luther zijn stellingen te Wittenberg aan de kerkdeur van zijn Augustijnerklooster slaat. Tot dan toe geldt automatisch het evengenoemde subsidiariteitsbeginsel met betrekking tot de inquisitie. Maar na de Rijksdag te Worms, waar Luther geëxcommuniceerd wordt, geldt die verhouding niet meer. De rijksgroten gaan dan binnen hun territorium waar hun eigen religie gaat gelden als staatsgodsdienst een eigen heksenrecht ontwikkelen. Ze komen tot grote ontsporingen, omdat ze

²⁹ De geloofsbelijdenis der Lutheranen, die Melanchton opstelde. Melanchton wilde aantonen dat de protestantse geloofsleer eigenlijk niet van de katholieke geloofsleer afweek. Ze zuiverde die leer alleen maar van allerlei rare insluipels die nu eenmaal niet op de Openbaring waren terug te voeren. Het eerste deel is daarom een verdediging van het Lutherse standpunt, met een pleidooi dat dat nooit tot verbrekking met de katholieke Kerk kan leiden. In het tweede deel somt de confessie alle misbruiken op die de Kerk heeft ontwikkeld. Die zijn onverenigbaar hetzij met de Heilige Schrift zelf, hetzij met de praktijk van de oude Kerk, hetzij met de leer der erkende kerkleraren. Belangrijk is dat Melanchton inderdaad ruimte erkent voor de *kerkelijke traditie* als bron van geloofswaarheden. Dat moest de brug zijn voor de verzoening. Maar als Melanchton dan de misbruiken gaat opsommen, dan is duidelijk dat hij eigenlijk die verzoening niet nastreeft. Hij noemt immers: de communicatie onder één gedaante, het celibaat, de biecht dwang, de vastenwet, de kloostergeloften, de bisschoppelijke macht. De Confessie zou aangeboden worden als gedingstuk op de Rijksdag in Augsburg van 1530 namens de acht aanwezige Rijksgroten en de twee protestantse Rijkssteden. Melanchton voorzag zeer wel dat die opsomming voor Keizer Karel V niet aanvaardbaar zou zijn, vooral omdat de bisschoppelijke jurisdictie erin werd gekenschetst als niet-schriftuurlijk. Maar op die jurisdictie was Karels Rijk mede gebouwd, dat wist Melanchton best. Ze werd in het Duits en Latijn voorgelezen door de griffier terwijl de Keizer tijdens de voordracht van zijn ontstemming over deze provocatie blijk gaf. Daarna werd de Confessie een soort Credo van het protestantisme na bewerking door Melanchton, die nu de verzoenende elementen helemaal schraptte. De eerste versie leidde tot de godsdienstvrede van Augsburg van 1555 gesloten tussen Ferdinand I als vertegenwoordiger van Karel V en de Rijksstanden. Ze was bedoeld als wapenstilstand omdat de godsdienstoorlogen het voortbestaan van het Duitse Rijk bedreigden. Philips de Montmorency meende dat hij aan die vrede als Vliesridder óók gebonden was. En dat hij dus aan de protestantse geloofsuitingen op basis van die godsdienstvrede gelegenheid moest geven. Want Karel V had die vrede tot Rijkswet verheven. Deze vrede ging uit van de idee: *cuius regio, eius religio*. *Wiens rechtsgebied, diens godsdienst*. Daaruit leidde Philips II af dat De Montmorency óók protestants was geworden. Maar deze meende een tijdelijk wapenstilstandsbeginnel uit te voeren.

de volksgunst daarbij niet willen verspelen of veronachtzamen. Daar had de inquisitie minder last van, maar die heeft dan ook het onderspit moeten delven. Toch blijven de middeleeuwse denkkaders die die inquisitie ontwikkelde ten aanzien van de hekserij als transnationaal verschijnsel gelden. Ze vormen een soort overkoepelend internationaal natuurrecht te dezen, al is de herkomst ervan de toepassers dan niet meer duidelijk. De hekserij geldt dan veeleer als een soort politiek delict tegen de staatsveiligheid en de openbare orde. Maar de reden daarvan is en blijft toch dat ze zich zou richten tegen de fundamente[n] der samenleving van de christenheid³⁰. Welke die zijn is in de zestiende en zeventiende eeuw lang niet altijd duidelijk. Het begrip ervan is ook vager en per regio gedifferentieerd. Dat was in het middeleeuwse stelsel toch anders. De opvattingen over sacramenten, sacramentaliën, de betekenis van de duivel, zijn werken en de goddelijke genadeleer waren vóór dat tijdstip universeel geüniformeerd. In Tsjechië leerde men daarover niet anders dan in Portugal. Dat gebeurde via de erkende handboeken, collegecommentaren en bijbehorende gezaghebbende glossen, tenminste op academisch niveau. En daarmee werkten ze door ten aanzien van de gangbare moraaltheologie. Die overigens maar aan een select publiek bekend was. Want om die te doorgronden moest men het alleenzalgmakend middeleeuws Latijn kunnen verstaan, spreken, begrijpen en soms nog kunnen schrijven ook. De priesters in de parochie hoefden bijna nooit deze universele moraaltheologie te hanteren. De gelovigen kwamen er niet om vragen. Die zeiden nu nooit eens: mijnheer pastoor, definieert u nu eens precies was een huwelijksintentie is. Of zegt u nu eens, hoe ik het Einde der Tijden kan zien naderen. Gelukkig maar. Ze hadden onzinnige antwoorden gekregen. Want uit prestigeoverwegingen had de priester heus wel bescheid gegeven. Anders was hij zijn gezag kwijt geweest. Geleerde leuterkoek zou het zijn geweest, woordenabracadabra. De priesters waren voor zinnige antwoorden (als die al bestaan) veel te slecht opgeleid. Ze gaven de absolutie bij volmaakt onvoorwaardelijk berouw, zeker, maar wat dat was, dat wisten ze niet precies. Wél dat de absolutie drie verse eieren kostte, als basistarief. Maar wat de absolutie moraaltheologisch was, dat moest je hen niet vragen. Theologische kwesties moest je ze niet ter beantwoording voorleggen. Ze zouden het, zeker in de Lage Landen, niet gekund hebben óók: de meesten konden niet (goed) lezen of schrijven. Wel imiteren, wat ze als misdienaar al hadden afgekeken van hun priester die ze assisteerden. Maar dan ging het steeds om de distributie van sacramenten, waarbij de liturgie heel precies bekend was, ook bij het samengedromde volk in het kerkschip. De parochianen kwamen slechts om de sacramenten en sacramentaliën. Die dienstverlening was voldoende. En werd die behoorlijk verstrekt, dan werd ook wel duidelijk, zij het niet aanstonds,

30 Zie: Wim Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1558, De utopie van het keizerschap*, Leuven: Van Halewijck/Uitgeverij Balans, 2000, pp. 115-160.

wat als toverij en zwarte magie had te gelden. Dat was dan de onbenoemde rest-categorie van rituele religieuze handelingen die de Kerk niet bekrachtigde. En omdat die daarom niet werkte, werd er ook verder niet veel om gezeurd, tenzij de nood hoog was. Omdat de sacramentaliën vaak volledig beantwoordden aan de volksfantasie en ook ruim geschakeerd waren, was de heksery ook niet voortdurend nodig. Er werd dan niet om gevraagd. Het gevaar zat hem in de ongevraagde interventie van een heks, en wat de inquisitie daaraan deed, werd al uiteen gezet.

2.11. *Vormen of graden van heksery; vrijwillige terugred*

Een heks is meestal lelijk van uiterlijk. Maar mooie heksen bestaan óók. Die zijn het verleidelijkst. Ze zijn een geschikt intermediair voor de duivel om zijn zwarte magie letterlijk aan de man te brengen. Die hele mooie zijn daarom het gevaarlijkst. De *heks van Endor* is er zo eentje. Zie: I Samuel 28 : 13-29. Over het sexy uiterlijk van de vrouw van Endor vinden we niets in de Bijbel. Maar dat hebben schilders er in de zestiende en zeventiende eeuw maar van gemaakt. Het oog wil ook wat.

Saul zit verschrikkelijk in de penarie. Hij moet zich meten met het overmachtige leger der Filistijnen. Dat ziet hij niet zitten. Maar God laat niets van zich horen, al bidt Saul de sterren van de hemel. En ook al weet Saul, dat hij dat niet mag doen, nu hij met God niets kan overleggen, wendt hij zich tot de heks van Endor. Zo wordt traditioneel al sinds de zesde eeuw de vrouw aangeduid die de Bijbelse auteur introduceert in I Samuel 28 : 7. Die auteur rept zelf niet van een *heks*. Hij heeft het over een vrouw, die een *waarzeggende geest* heeft. Een vrouw, die voorspellingen doet en daarom bekend is. Ik zou zeggen: kennelijk kwamen die voorzeggingen uit. En wel in opvallende mate. Waarom zou ze anders wijd en zijd bekend zijn: de knechten van Saul noemen haar aanstonds.

Saul zit immers vreselijk in de problemen. Het leger van de Filistijnen is berucht en machtig. Als Saul daarmee slag moet aannemen, zal hij dan overwinnen? Hij wil graag zekerheid over zijn militaire lot en toekomst als veldheer. Normaal had hij die gevraagd aan de profeet Samuel. Maar die is dood. En Saul heeft als soeverein heerser alle waarzeggers en duivelskunstenaars verbannen. Daar zit hij nu. Hij wil tóch iemand die in de naaste toekomst kan kijken. Hij zoekt vertwijfeld een vrouw die voorzeggingen kan doen en zelfs de doden weet op te roepen. In zestiende eeuwse Bijbeluitlegger en theoloog weet dan: dat moet dus een heks zijn. Want alleen heksen kunnen dat. Hier wordt dus behoorlijk *hinein-interpretiert*. Maar dat gebeurt met veel Bijbelse passus. Conclusie van de exegeet: Saul raadpleegt heksen! Die vraágt dus om moeilijkheden. Zijn knechten raden hem aan een vrouw te polsen te Endor, want die weet van

wanten. Ze kan in de toekomst kijken. Ze is er befaamd om. Deze heks is, ook de litteraire traditie wil het zo, een uitgesproken mooie meid. In veel schilderijen wordt dat aspect flink uitgeleefd ten behoeve van de gelovige die geen bijbelvoorspelling wenst te doen. Plaatjes spreken meer aan. Tegenwoordig, maar destijds ook. En die schilderijen gaan bijna steeds de bijbel-exegese overheersen. Zeker in de volksbeleving, maar ook in de prediking die die beleving wil prikkelen en activeren. Die van Endor, dat was nog eens een stuk! Daarom gelooft Saul ook alles wat ze zegt, hij blijft toch maar een man die daarvoor erg gevoelig is. Nu weet de vrouw te Endor heel goed dat Saul, toen hij nog vast in het zadel zat, hekserij verboden heeft. En nu komt diezelfde Saul haar raadplegen? Met een beroep op haar waarzeggende geest vraagt hij haar nota bene een schim op te roepen waarvan hij haar de naam zal zeggen. Daar voelt die vrouw (van Endor) niks voor. Want al heeft Saul zich vermomd, ze heeft hem toch herkend als Saul, al zegt ze dat niet aanstonds. Ze zegt: wat u wilt, dat is verboden door koning Saul: die heeft alle waarzegsters en duivelskunstenaars uit dit land uitgeroeid. Waarom vraagt u nu van mij juist deze dienst, die mij de kop kan kosten? De heks is listig. Ze wil dat Saul erkent, dat hij wil dat ze de toekomst voorspelt en dat ze dat straffeloos kan doen. Ze wil daarom niet direct voldoen aan Sauls wens om te voorspellen hoe de slag zal aflopen. Want, zo herinnert ze haar vermomde late nachtelijke gast, heeft koning Saul zelf alle heksen en duivelskunstenaars niet uitgeroeid toen hij nog de macht had om dat te doen? Vraagt hij haar niet om haar kunst te bedrijven, opdat hij haar kan doden volgens de wet die die Saul gesteld heeft? Als er nu iets is, wat Saul overtuigen kan van het waarzeggend vermogen van deze heks, dan is het wel deze tegenwerping. Hij bezweert haar bij God haar kunst te vertonen. Dat maakt haar straffeloos. Dát is wat de heks horen wil. Een immuniteit wordt haar toegezegd. Ze roept Samuel op. Die komt ook, schijnt het. Ze roept met luide stem, dat ze Samuel ziet. En meteen daarop zegt ze dat ze Saul, haar klant, inderdaad als Saul herkent en dat hij haar bedriegt. Inmiddels heeft ze contact met Samuel. Tenminste, daarvan is Saul overtuigd door de begoocheling die de heks van Endor aan hem voltrekt. In werkelijkheid verschijnt zelfs geen geest. Verward als Saul is, in zijn ontredde, buigt hij zich diep ter aarde: hij ziet eigenlijk niemand of iets. De heks zegt dat ze goden ziet, uit de aarde opkomend. Er is een oude man bij. Hij is met een mantel bekleed. Zegt de vrouw positief dat het Samuel is? Ze hééft Samuel aangeroepen, maar is hij werkelijk onder de verschijningen die ze voorgeeft te hebben? Ze zegt het niet. En ineens, vanaf I Samuel 28:15, gaat de auteur er van uit dat het Samuel is die spreekt. De opgeroepene is Samuel – de vrouw van Endor zegt het nergens, maar die suggestie is levensgroot aanwezig. Want de schim is duidelijk niet blij dat hij opgeroepen is en om wie heeft de vrouw van Endor anders geroepen dan Samuel? Maar wat hij zegt, helpt Saul niet de brug over. Hij zegt dat de here van Saul geweken is. Hij is Sauls vijand geworden. Daarom zit Saul

nu duidelijk in de moeilijkheden. Die slag tegen de Filistijnen, zegt de schim-Samuel, die gaat Saul niet winnen: integendeel, hij zal morgen met zijn zonen óók in het dodenrijk zijn. Saul slaat er, zo lang hij is, van tegen de grond. Hij is slap van angst. De vrouw, die doorgaans als *heks* wordt voorgesteld, (en nogmaals: de Bijbelse auteur gebruikt dat woord niet en dus komt iedere connotatie met de heksenhamer of de bul *Summa desiderantes* uit de lucht vallen) komt nu tussenbeide. Ze heeft alles gehoord wat Saul heeft gezegd, waar ze bij was. Ze ziet ook dat hij helemaal de kluts kwijt is. De Bijbeltekst zegt dat Saul *verbaasd* is. Hij is, letterlijk, van god los. Dat is nu precies de geestelijke staat waarin een echte heks haar patiënt wil hebben. Zegt ze nu: maak dat je zo ver mogelijk wegkomt? Ga die slag niet aan? Dat ga je verliezen? Nee, ze zegt: je moet echt wat eten, want zo kun je beter niet weggaan, je ligt bijna van jezelf. Hier is brood, eet het, opdat je je beter voelt. Ze bereidt, terwijl Saul slaapt om krachten op te doen, een gemest kalf en bereidt ongezuurde koeken. Ze laat Saul zonder waarschuwing de nacht ingaan en zijn weg vervolgen. De weg naar de slag. Wat de heks zegt, is precies wat Saul graag wil horen. Als hij van haar voedsel eet, zal het beter gaan. Voor Saul betekent dat: dan gaat het naar mijn believen. Saul wil dat zo verstaan: want een waarzegger zegt je altijd wat je waar gezegd *wilt* hebben. Iedere kermisklant weet dat hem een lang en gelukkig leven wordt voorspeld voor zijn centen. En Saul wil zielsgraag horen dat de here hem bij de slag zal bijstaan. En wat we graag willen horen, dat horen we, zoals we ook vaak zien wat we willen zien. De ware heks stijft de klant in zijn dwalingen opdat die dwalingen onoverwinnelijk worden zonder, inhoudelijk, op de dwaling in te gaan. Zo deed die van Endor, die niet herhaalt wat Samuel voorzegt – dat de heer zich afwendt van Soul en dat blijft doen – maar die volstaat met de mededeling dat Soul de inwendige mens moet versterken. Wat Soul verstaat als: het zal meevallen, maar eet eerst wat. Zo doen kwakzalvers, zachte heelmeesters en heksen. Bij de zestiende Zeeuwse protestanten staat de vrouw van Endor voor de *hoer van Babylon*, dat is: Rome. En bij de contrareformatische katholieken juist voor de protestantse leer. De vrouw van Endor staat naast de Moederkerk. De laatste leidt, de eerste verleidt, maar beide voeden. Zo wordt deze passus in deze periode vaak verstaan. Daarom is dit thema van *die van Endor* in het Rijnland zo wezenloos populair. Het is een voorspiegeling over de komende hekserij – die in gods openbaring is voorzien – om de gelovige te verleiden door drogredeningen en schijnvertoningen afvallig te worden. De heks solfert je de dwaling op die je haar zelf inblaast zoals Saul dat bij de vrouw van Endor deed. Want hij wist best dat waarzeggerij een zondig bedrijf is. Dat waarzeggerij dus nooit tot waarheid voeren kan. Laat staan tot zelfinzicht. Saul gebruikt het waarzeggend vermogen van die van Endor om zichzelf te bedotten, zoals menig machthebber zich omringt door flemige jaknikkers. Saul bedriegt zichzelf. Door zijn suggestieve vraagstellingen betreffende Samuel en wat deze hem moet komen

zeggen: dat hij gerust slag kan aannemen met de Filistijnen. De heks levert haar trucage en encenering. Ze spreekt Saul nergens tegen, ze stijft hem (daardoor) in zijn hardnekkige afwending van de here. De heks stelt integendeel Saul gerust. Ze pept hem op. Hij moet echt wat eten, zo kan hij geen slag leveren. Hij staat te wankelen van de honger. Saul wil eerst niet eten. Maar de heks overreedt hem. Dat zou ze niet doen als ze Saul niet had willen misleiden over zijn kansen 's anderendaags. Ze geeft hem eten en nu handelt Saul naar haar believen. Hij is als was in haar handen. Hij vertrouwt haar. In haar gezelschap valt hij in slaap. Zó is het gesteld met mooie heksen: die laten je geloven wat je graag wilt geloven, ook al zou je het nooit moeten geloven. Want Saul gaat de slag natuurlijk verliezen. Dat weet die van Endor best. Saul gaat letterlijk naar de Filistijnen. Dat had die van Endor moeten zeggen, als ze geen heks was. En zo draait de exegeet in zijn premissen rond.

Hier zien we de ergste vorm van hekserij. Die waarbij de heks eerst haar slachtoffer om haar hekserij laat vragen, als gunst. En dan die voltrekt, terwijl ze het slachtoffer geestelijk weerloos heeft gemaakt. Het slachtoffer is haar dankbaar voor haar magie. Die hem reddeloos en redeloos naar het duivelsrijk voert. Zo wordt deze passus geïd. Niet dat de letterlijke tekst daarvoor basis biedt. Maar dat heeft er vaker niet dan wel toegegaan, bij een politiserende Bijbeluitleg. Dat is maar voor weinig heksen weggelegd. De meesten komen niet verder dan de vereniging met de duivel. Maar die is dan ook niet kieskeurig. Hun magie mislukt meestal, omdat zij absoluut ondeugdelijke middelen of objecten bezigen. Hun hekserij blijft bij een poging, maar omdat we hier met een intentiestrafrecht te maken hebben, is het feit dat er geen objectief begin van uitvoering is ingetreden geen grond voor straffeloosheid of strafvermindering. Dat kan zich alleen voordoen bij vrijwillig terugtreden. Maar die moet de heks ter terechtzitting dan aannemelijk maken door meer dan één getuige. Een onvolkomen hekserij is dus soms strafbaar. Als blijkt dat de heks hardnekkig is geweest in haar afkeer van god en zijn rijk. Als ze niets heeft gedaan om af te zien van het beoogde gevolg. Juist dit maakt het heksenproces zo schimmig voor de hedendaagse mens. De heks deed geen kwaad, maar dat doet er eigenlijk niet toe. Ze krijgt toch straf. Meestal gaat ze er aan.

Alleen de proef dat ze eigenlijk toch geen heks was – de wegings- of waterproef – kan haar nog redden van een wisse dood. Daarom leggen Hollandse rechtsgeleerden zich erop toe om proeven te ontwikkelen die bijna altijd het *onthekste* van de vervolgte bewijzen. Maar dan moet de ongelukkige maar toestemming krijgen van haar rechters om deze proeven te ondergaan.

De vuurproef behoort niet tot de tegenbewijsvoeringen die effectief kunnen zijn om de vervolgte straffeloosheid te verzekeren. Een heks kan niet branden, want via de duivel, die ook altijd in het hellevuur verkeert, heeft ze een fysieke immu-

niteit tegen vlammenverschijnselen ontwikkeld. Ze kan zich immers anders niet met de duivel geslachtelijk verenigen. De duivel heeft geen lichaamstemperatuur – dat heeft een onstoffelijk lichaam nu eenmaal niet – maar hij vlamt als hellebewoner wel. Wel, plaats de heks op een brandstapel. Vat ze brand en komt ze tot verterens om, dan is ze beslist geen heks. Maar ze is dan ook dood. De weegproef van het Hollandse stadje Oudewater is een voorbeeld van juridische kronkelredeneringen om enerzijds de strafbaarheid van hekserij overeind te houden – omdat zulks nu eenmaal in overeenstemming is met de veronderstelde volkswil – en anderzijds de meeste ongelukkigen toch straffeloosheid te verzekeren, middels het officiële weegbriefje dat ze gewogen is en niet te licht bevonden. Heksen vliegen immers, om de heksensabbat aan te kunnen doen, in de nacht op een bezemsteel naar de plaats van samenkomst van haar zusters en hebben daarom een gering soortelijk gewicht. Het briefje bewijst dat de gewogene te zwaar is bevonden voor dat transportmiddel. Dus kan ze nooit een heks zijn geweest. Ik ga op het Oudewater-tegenbewijs daarom nog nader in. Het is symptomatisch voor de drogredeneringen die Bekkers *Betoverde waerelt* in de meer seculiere periode na 1650 nodig had om de heksenprocessen door heel West-Europa van hun karakter van gerechtelijke moordpartijen te ontdoen. Het briefje toont aan hoe hardnekkig het volksgeloof bleef en hoe de regenten het niet waagden het ten principale te bestrijden. Want het briefje toonde steeds weer aan dat ook van overheidswege het bestaan van heksen wel aangenomen werd.

2.12. *Strafrechtelijke delictsomschrijvingen*

Geen feit kan strafbaar zijn dan ingevolge een voorafgaande wettelijke omschrijving. Dat is een rechtsbeginsel dat de West-Europese rechtspleging heden ten dage typeert. Aan die omschrijving wordt de eis gesteld, met name door verschillende verdragen die grondrechtgaranties inhouden, dat zij algemeen kenbaar is. Ze moet begrijpelijk zijn. Tenminste, met enige inspanning moet je toch wel kunnen snappen wat nu mag en wat niet. Ze moet duidelijk zijn naar woordluid, naar de gebruikte termen. Ze moet het verboden gedrag zo nauwkeurig mogelijk omschrijven. Aldus staat het beginsel bekend als *legaliteitsbeginsel*. Het is als waarborgnorm opgenomen in artikel 7 van het Europees Verdrag betreffende de mensenrechten. Het beginsel, in deze uitwerkingen, is nog niet oud. Het is ontstaan in het midden van de negentiende eeuw. Het is uitgangspunt voor vele codificaties in West-Europa die ook daarbuiten vaak gevolgd worden. Het wetboek, waarop het Nederlandse wetboek van strafrecht georiënteerd is, het Strafwetboek voor de Noord-Duitse Bond van 1870, accepteert het legaliteitsbeginsel als axiomatisch uitgangspunt. Het vestigde daarmee een traditie die het moderne Duitse rechtssystematiek kenmerkt. Het moet de rechter weerhouden van willekeur bij het beoordelen van de strafbaarheid van gedragingen. Het

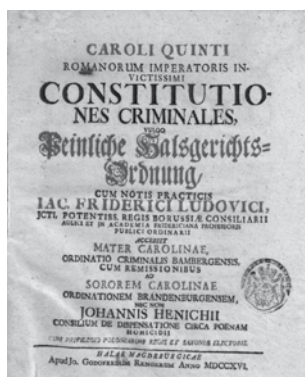
moet de burger garanderen dat hij tevoren kan weten wat zoal strafbaar is en wat niet. Een strafbaarstelling die niet beantwoordt aan het legaliteitsbeginsel is onverbindend. De vervolgte wordt dan ontslagen van alle rechtsvervolging, ook al staat de onrechtmatigheid en verwerpelijkheid van de gedraging in casu voor het meerderheidsbewustzijn vast. De tenlastelegging moet daarom precies de gedraging omschrijven en duidelijk maken op welke delictsomschrijving de strafbaarheid zou kunnen steunen.

Het middeleeuwse canonieke strafrecht kende dat beginsel niet. De vervolgte hoefde zelfs de tenlastelegging niet te kennen bij het afroepen van de zaak. Het kon voldoende zijn het delict met een vage omschrijving aan te duiden bij de ondervraging. Bij hekserij was de aanduiding *qualijcke tooverije* wel voldoende. Omdat de rechters echter toch een wat concreter bewijsthema behoefden – ze moesten toch weten waarover hun oordeel gevraagd werd – moest de aanklager bij de inleidende ondervraging na de identiteitsvragen (wat is de naam van de verdachte, wat is het beroep en de leeftijd) toch een tijdvak opgeven waarop het onderzoek betrekking had en een aanwijzing over welke gedragingen de ondervraging zou moeten gaan. Maar het kon voorkomen dat hij dat bij de opening van het geding zelf ook nog niet wist en dat zulks gaandeweg ontwikkeld werd naarmate de ondervragingen voortgingen. Wel moest hij een overkoepelende juridische kwalificatie opgeven. *Hekserij* kon volstaan. Dat was erg vaag. In het Duitse Rijk was dat daarom doorgaans toch niet duidelijk genoeg. Dan wilde men toch wel weten wat voor tovenarij er was begaan en wie daar slachtoffer van was geweest en hoe. Maar dan nog blijft het in onze ogen allemaal erg schimmig. Het waren de gezaghebbende handboeken van canonisten die vervolgens opgaven, wat dan vereist was om te kunnen spreken van *voltooide hekserij*, *poging tot hekserij*, *geschorste hekserij*, *voortgezette hekserij* en *hekserij meermalen begaan*, *uitlokking tot en deelneming aan hekserij*.

Per rechtsgebied werden verschillende handboeken gehanteerd en verschillende jurisprudentiële commentaren. Die laatste wisselden dan ook nog eens voor wat betreft de precedentwerking van bepaalde casus die voor een hogere rechter werden gebracht: de ene auteur hechtte meer betekenis aan de ene uitspraak dan de andere. Diversiteit en meningsverschil kwamen veel voor. Dat veroorzaakte grote rechtsverscheidenheid en daardoor rechtsonzekerheid. Dat geeft ons een onbehagelijk gevoel. Maar voor de tijdgenoot was dat vanzelfsprekend.

Van groot belang was de universiteit waarop de juristen binnen de rechtskring normaliter georiënteerd waren. Dat was meestal de universiteit waar ze college hadden gelopen. De dictaten hadden ze bij zich en raadpleegden ze bij onduidelijkheden. Maar omdat ze de hoogleraar verkeerd begrepen konden hebben ontstonden ook hier weer differentiaties in de interpretatie.

Een overkoepelende *codex iuris canonici* was er niet. Die is trouwens pas in 1917 tot stand gekomen. De glossatoren en commentatoren op de canons geven de eisen op voor *hekserij*. Een glossator is iemand die kanttekeningen maakt bij een canon, een wetsbepaling. Een commentator is iemand die de glossen samenvat in een leerstellig systeem. Bartolus was er zo ééntje, maar Thomas van Aquino ook. Ze definiëren ketterij en toverij, specificeren deze en geven ook de bijbehorende bewijsredeneringen en de rechtsvermoedens op. Een rechtsvermoeden is een gerechtvaardigde veronderstelling. Als Joba haar Pasen niet houdt – ze biecht niet en gaat niet ter communie – dan wendt ze zich af van het godsrijk. Dat is een eenvoudige. Maar er zijn hele ingewikkelde, vooral als het erom gaat of Joba ongeboren kinderen al ten verderve kan doemen. Dat kan een glossator je zo uitleggen, maar de pastoor kan het niet navertellen. Hij weet alleen: zó is het. In Limburg was de oriëntatie gericht op de katholieke universiteit te Leuven, wier theologische faculteit buitengemeen gezaghebbend was na 1200. Een Nederlandse universiteit bestond nog niet. Die te Leiden komt pas in 1581 tot stand. Het heeft wel even geduurd voordat deze gezaghebbend werd, zeker over de grenzen. Het te Horne ontwikkelde heksenrecht komt dan ook primair uit Leuvense koker. Tenminste: tot 1570, wanneer de reformatie finaal toeslaat. De protestanten krijgen dan voet in midden-Limburg. Dat is dan tijdelijk. Het is toch een scharnierpunt. Nadien gaat men ook aanbevelingen en boeken van de universiteit van Keulen volgen. Maar ook dan blijven de Leuvense commentaren en glossen niettemin van groot belang. Een van de Leuvenaren die hun autoriteit betreffende de hekserijen heel lang heeft kunnen handhaven is de hierna te noemen pater Delrio. Tot in de negentiende eeuw wordt die met overtuiging geciteerd. Hij was geen hoogleraar aan de Leuvense universiteit. Maar wel repertitor en hij was algemeen geliefd biechtvader. En hij had zo zijn preoccupaties. Die hij wist neer te leggen in makkelijk potjeslatijn. Dat weer bevestigde wat de lezer intuïtief toch al wilde weten. En deze afleidingen leunen weer sterk op de inzichten van de theologische faculteit te Bologna. Veel minder op die van Parijs. Dat wordt enigszins anders als Karel V erin slaagt een nationaal strafrecht neer te leggen in een wetboek dat gelden moet in zijn hele Habsburgse rijk.

2.13. *De Constitutio Criminalis Carolina*

Dit wetboek is de *Constitutio Criminalis Carolina*. Het is de eerste Germaanse overkoepelende codificatie voor het ganse Heilige Duitse Roomse Rijk. Haar originele naam is: Peinliche Gerichts- und Halsgerichtsordnung. Ze leunt sterk aan tegen het universele canonieke recht. Ze is uitgevaardigd in 1532. Je moet haar lezen in verbinding met de Reichspolizeiordnungen³¹. Dat zijn publiekrechtelijke regelingen over de openbare orde, openbare veiligheid, de openbare rust en de economische rechten en plichten van ondernemer en arbeider. Ze omvatten iedere vorm van nijverheid en handel in het Duitse rijk. Ze geven op, wanneer een overeenkomst gesloten is en hoe nakoming moet worden afgedwongen. Ze bepalen wat de prijsmaatstaven zijn. Ze schrijven voor wanneer een handigheidje strafbaar bedrog, fraude of oplichting wordt. Opvallend is, dat ze veel minder uitgaan dan het Hollandse recht van de idee dat de koper zelf heel goed uit zijn doppen moet kijken en niet in ieder wervend verkooppraatje moet tappen. In Holland geldt veel meer het *caveat emptor*: de koper moet diligent zijn, nauwkeurig opletten en zich tevoren ter dege informeren wat hij mag verwachten van verkoper en koopwaar. Bij heksen die geheimzinnigheden verkopen tegen afbraakprijzen en ongelofelijke genezingen beloven, is dat niet zonder betekenis. De verordeningen geven de rentemarges op en dus wanneer iets woeker is. Maar ook hoe marktwaren beprijsd moeten worden en hoe de bederfelijke aard ervan aangeven moet worden met de uiterste verkoopdatum. Ze geven strafbedreigingen op bij de gedragsvoorschriften en houden procesvoorschriften in. *Polizei*, of *Policey*, dat betekent: *goede justitie*, in de Lage Landen spreekt men van *policie*. Daar waar géén gewestelijke regeling bestaat, gelden zij. Dus

³¹ Er zijn drie van deze Rijkspolitieverordeningen geweest: die van 1530, die van 1548 en die van 1577. Ze werden van rijkswege gepubliceerd. Ze hadden ook als interpretatievoorschriften bij andere delictomschrijvingen geweldig gezag. Zie: Matthias Weber, *Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577, Historische Einführung und Edition, Frankfurt am Main*; Vittorio Klostermann, 2002. Weber geeft hier de letterlijke teksten van de verordeningen en de toegang tot de onderliggende jurisprudentiële bronnen.

aanvullend. De Constitutio vult eveneens bestaande rechtsbronnen aan, ordent ze en geeft richtlijnen over de toepassing ervan, hun hiërarchie en geldingsbereik. De Constitutio is nooit rechtstreeks toepasselijk en verbindend. Ze is niet *rechtstreeks werkend* of *self executing* zoals we volgens het moderne juridische jargon zouden zeggen. Ze heeft betekenis als interpretatierichtlijn, maar alleen in aanvulling op bestaande, geaccepteerde rechtsinstrumenten. Dat heeft alles te maken met de bijzonder zwakke positie van de Duitse Keizer als hoofd van het Heilig Duitse Roomse Rijk³². En dat wel, paradoxaal genoeg, vooral in de statenbond die we tegenwoordig Duitsland noemen.

In de Nederlanden had die Keizer directe doorzettingmacht, omdat hij ook van alle gewesten na 1543 landsheer was. De zogeheten *Bourgundische Kreits* was er toen. Op die Kreits kom ik nog uitvoerig terug, als ik probeer het toenmalige Limburg te plaatsen ten opzichte van die Kreits. Dat doe ik in hoofdstuk VI, als het gaat om de rechter-Maasoever, die gedeeltelijk in die Kreits viel. De Constitutio en de Reichspolizeiordnungen konden in die Kreits rechtstreeks gelden. Maar daar is het nooit van gekomen: toen Karel het nog kon, zette hij het niet door. Zijn zoon Philips II heeft er de tijd en de macht niet voor gehad. De gebieden op de linkeroever van de Maas lagen buiten de Kreits. En Horne ligt aan de linkeroever. Voor het rechtssysteem maakt dat verschil. De Constitutio en de Ordenungen golden daar niet rechtstreeks. Maar ze waren toch belangrijke interpretatie-instrumenten voor rechters en rechtstoepassers. Die Kreits was overigens wel degelijk een staatsverband binnen het Heilig Roomse Duitse Rijk. Een soort pre-Benelux. Wel met een enorme differentiatie in het lokale recht van de steden en de gewesten. Maar toch met een centraal machtsapparaat in Brussel. Karel V had op papier binnen die Kreits strafvorderlijke jurisdictie, penal enforcement power. Hij gebruikte dat voorshands niet. Dat was voor later. In Spanje had Karel V dat óók: hij was nu eenmaal koning van alle deelvorstendommen daar. Hij was een superkoning, zogezegd. En in Spanje zette hij wél door.

Maar in Duitsland was hij eigenlijk niet veel meer dan wat de President van de Europese Unie zou zijn: volkomen afhankelijk van de welwillendheid van de stedelijke overheden of de gewestelijke. En dat waren meestal de territoriale vorsten. Die waren na-ijverig op hun interne territoriale soevereiniteit. Net als de EU-lidstaten nu. Ze willen wel meewerken aan eenvormig recht en eenvormige rechtspleging; maar alleen als Brussel het héél nederig en beleefd vraagt en op hun voorwaarden. Zo was het met die Duitse (keur)vorsten ook. Iemand als Frederik de Wijze, de keurvorst van Saksen, was een notoire dwarsligger. Die wou steeds maar horen, dat de Keizer hem nodig had en zonder hem niets vermocht. Vooral in het strafrechtelijke. Luther, bijvoorbeeld, die spon daar goed garen bij.

32 Zie: Wim Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1558, De utopie van het Keizerschap*, Leuven: Uitg. Van Halwewijck, 2000 pp. 115-122.

Die had in 1517 aangezet tot ketterij, gekwalificeerde opruiing, en Karel V wilde hem flink aanpakken. Maar hij vroeg het niet beleefd genoeg aan Frederik. Die zei dus nee. Zo was het nu ook met de Constitutio Criminalis Carolina. Bij elk artikel moest de vorst bereid zijn mee te werken met het centrale gezag als het om de toepassing op territoriaal niveau binnen het vorstendom ging. Karel zat er geweldig achterheen. Maar erg dwingend moest hij vooral niet zijn. Wel heel erg geduldig. En dat was Karel wel. Hij bekeek de zaak op lange termijn.

Zoals Paus Bonifacius VIII het canonieke recht gebruikt als politiek instrument om de door hem beoogde machtscentralisatie af te dwingen bij de wereldlijke overheden, zo gebruikt Karel V het strafrecht eveneens ter bevestiging van de macht van zijn centrale bestuursapparaat in zijn immense rijk. Hij streeft dus naar unificatie van het voornaamste strafrecht. Daartoe behoren de delicten gericht tegen de staatsveiligheid en de staatszelfstandigheid. Ketterij is tegen de staatsveiligheid en de regeringsvorm gericht. De ketter ontkent de sacramentele hiërarchie. Dan ontkent hij dus ook de zalving, waardoor de vorst gebiedingsmacht krijgt. Dan richt de ketter zich dus tegen de staat. Maar vormen van hekserij gelden als delicten tegen de persoon gericht. De heks benadeelt een individu, ze schendt zijn goede trouw en vermogen. De heks begaat geen feiten tegen de algemene, niet-persoonsgebonden rechtsorde. *Hekserij* wordt beschouwd als *Zauberey*. Een persoon wordt individueel schade toegebracht door magie. Dat is vervelend, het schendt de openbare goede trouw, maar dat richt zich niet tegen de staat. Het is eigenlijk een merkwaardig soort economisch delict. De benadeelde krijgt geen waar voor zijn geld, maar hocus pocus. Rare dampen. Vreemde pillen en een konijnenpoot die stuipig trekt bij aanraking, terwijl ze tezamen juist over onuitputtelijke verliefdheid moesten zorgen bij het meisje waarop de klant zijn oog had laten vallen. Maar niks hoor! Het kind vond de poot eng en de vent die het deed trekken een engerd, ze zei het gichelend hardop. De rijksoverheid is daartegen, want dat benadeelt het algemeen economisch verkeer, ook al heeft (nog) niemand zich als slachtoffer gemeld. De omschrijving luidt:

Straff der Zauberey. Item so jemandt den leuten durch Zauberey schadenn oder nachteill zufuegt, soll man straffen vom leben zum tode, unnd man solle solliche straff mit dem fuer thun. Wo aber jemant zauberey geprauch und damit nymandt schadenn gethon hete, soll sunst gestrafft werden nach gelegenheit der sache; darjnne die urtheiler Raths geprauchten sollen, alls vom Rahtsuchen hernachen geschriebenn steht.

Het moderne is de casusonafhankelijke delictsommschrijving. Tot op dan toe wordt hekserij strafbaar gesteld al naar gelang de concrete *modus operandi*: heeft de heks een toverformule gebruikt, een drank, een amulet, een mystiek symbool,

aanraking, gebaar of beblazing door ademtocht of via de neus? Zo ja, gedurende de nacht of tijdens daglicht, op zondag of quatertemperdag? Etc. En wat was de concrete uitwerking? Hoe is dat vastgesteld? Hoe lang duurde dat. En ga zo maar door. Dat is dus in de *Constitutio* abstract omschreven: toverij mag niet. En is er daardoor schade aan een persoon toegebracht, dan moet de doodstraf opgelegd worden. Dat moet dan door de brandstapel. Maar is er geen duidelijk slachtoffer, dan moet naar bevind van zaken gestraft worden. Er is dan een verwijzing naar gezaghebbende commentaren, wat er moet gebeuren als er wél getoverd is, maar vruchteloos, of als er wel getoverd is, maar niemand heeft concreet nadeel, of er is getoverd en de benadeelde wil geen aangifte doen. Wanneer is schade toerekenbaar nadeel? Iemand kan vermogensachteruitgang oplopen zonder dat dat door de toverij komt: zijn huisdier of zijn vee was tóch gestorven, want het ging nu eenmaal niet zo lang mee of het was al erg ziek. Of het vee is stomweg in het algemeen minder waard door overvloedig marktaanbod of omdat niemand in de veertigdaagse vasten varkensvlees wil. De Reichspolizeiordnungen met hun locale jurisprudentie kunnen hier uitkomst bieden. En dan komt de *Zauberey* aardig in de buurt van een bedrogmisdrijf, mits er aantoonbaar nadeel is opgelopen. Hier wordt dus de hekserij ontdaan van het moraaltheologisch aspect. Maar niet in Horne: daar werken deze voorschriften niet rechtstreeks. Weer aansluitend bij de canonieke traditie is de open omschrijving der gedraging: toverij. Maar wat dan is, dat moet de rechtstoepasser weer zelf uitvinden. Hij wordt daarbij verwezen naar de bestaande rechtsbronnen. En die zijn legio. Hun hiërarchie is onvast. Maar het verschil met de aloude *Saksenspiegel*³³ is dat de heks niet meer omschreven wordt als vijandin der christenheid en dat een persoon over mogelijke schade moet hebben kunnen klagen. Het kan blijken dat die er niet is en niet kon zijn. Maar dan moet de aangifte toch redelijk zijn geweest en niet louter vexatoir, dat wil zeggen: uit haatdragende kwellingbehoefte, stomweg om een eenzame vrouw zwart te maken.

Dat betekent dat er duidelijk een seculiere dimensie in deze delictsomschrijvingen – vaag en poli-interpretabel als ze mogen zijn – insluipt. Karel vermeet zich niet te pretenderen dat hij Gods rijk op deze aarde beveiligt tegen aanslagen.

33 Een gezaghebbende samenvatting van het Saksische gewoonterecht, mede omvattend het strafrecht. De *Saksenspiegel* soms de diverse gewoonterechtsregels op binnen Saksen en de daarop gebaseerde rechtspraktijk. De *Spiegel* – een ander woord voor *opsomming, catalogus* – dateert van omstreeks 1210-1235. Het is een samenvatting die een particulier heeft gemaakt. Het is dus geen overheidspublicatie die, hoezeer handmatig geschreven, toch bedoeld was om te circuleren. De samenvatting sloeg aan en werd inderdaad gecopieerd, waarbij anderen glossen en commentaren invoegden, zodat we eigenlijk niet weten wat de meest oorspronkelijke tekst was. De *Spiegel* is geredigeerd in een potjeslatijn dat in de dertiende eeuw in Saksen gangbaar was in correspondentie. Men heeft lang gedacht dat een zekere ridder Eicke von Reggow de eerste auteur was. Maar dat is toch niet waarschijnlijk: die ridder-figuur heeft een commentator later bedacht om het door hem aangevulde *Spiegel*-exemplaar een zekere autoriteit te geven. Het Latijn verraadt dat de auteur middelnedersaksisch placht te spreken, want de zinsbouw en periodieken stemmen met die taalvariant overeen. Het is zeker geen product van enige wetgevende macht in het Heilige Romeinse Rijk in de middeleeuwen. Dat Rijk kende zoiets eigenlijk niet en trouwens, het was nog niet op de hoogte van het systeem van het Romeinse recht in de dertiende eeuw. De traditie groeide dat de *Saksenspiegel* het Saksische oerrecht bevatte en daarom gezaghebbend moest zijn. Het is een rechtsboek dat uiteindelijk aan veel Duitse universiteiten geraadpleegd werd als handzame synopsis, zoals steeds herdrukte Inleidingen tot het Nederlandse Strafrecht dat óók konden zijn in de negentiende eeuw wegens gebrek aan concurrentie. De *Saksenspiegel* kreeg daardoor gaandeweg de autoriteit van een overheidswet.

Maar wel dat hij zijn publieke orde, rust en veiligheid wil beschermen tegen de kwade toeleg van bepaalde lieden. De ketter en de heks zijn daarop uit, al moet de eerste vooral gezien worden als een staatsgevaarlijke opruier. De heks treedt niet in het openbaar, daar is haar magie niet naar. Maar omdat ze de publieke goede trouw ondermijnt, bedreigt ze indirect ook de christenheid, al is dat dan op een incidentele basis omdat ze iemand via magie schade wil toebrengen. Het begrip *schade* is weer onbepaald en kan onstoffelijk zijn. De strafbedreigingen zijn dienovereenkomstig. De delictsposities voldoen niet aan de eisen van het latere legaliteitsbeginsel – dat het keizerrijk ook ten enen male vreemd was. Wel kan iets alleen strafbaar zijn als schriftelijk blijkt dat er een algemene rechts-overtuiging over de billijkheid daarvan bestaat. Daarvoor moet men dan weer naar de handboeken, commentaren en glossen kijken.

Rechtstreeks, dat moet duidelijk zijn, heeft de Constitutio niet gewerkt in de Lage Landen. Ik herhaal: dat is ook nooit de bedoeling ervan geweest bij de opstelling. De Keizer van het Duitse Rijk wist: dan overspan ik mijn legislatieve competentie. Dat pikken de keurvorsten nooit. Ze is veel meer bedoeld geweest als een aanbeveling, zoals ook de Europese Unie er kent. Een aansporing om het gewestelijke strafrecht op een bepaalde manier in te richten, te verstaan en toe te passen. Maar wél met een ruime veroorloevende marge (in het EU-jargon: *a margin of appreciation*) voor de overheden op gewestelijk niveau om zulks te doen in aansluiting op het reeds bestaande gewestelijke strafrecht. Want de opstellers van de Constitutio wisten maar al te goed, hoezeer dit onderling kon afwijken. Het wetboek heeft wel gediend als analoog commentaar bij de berechting van misdrijven die deze landen ook nog strafwaardig achtten, reeds omdat het wetboek aansloot bij de langdurige traditie vanaf 1200 die het canonieke recht diocesgewijs vestigde. Dat wil zeggen: in het prinsbisdom Luik en het bisdom van Utrecht, Het Sticht. De opstand van 1568 en de afzwering van 1581 maakten aan die traditie bepaald geen abrupt einde. Alleen veranderde de verzameling van rechtstoepassers. Tot de inval der Fransens in 1795 heeft de Constitutio in Limburg zekere werking gehad. Niet in Staats-Brabant. Dat hanteert vanaf 1648 het publieke recht dat de Staten-Generaal voorschrijven. Ook in strafrechtelijke aangelegenheden. Dat is veeleer in beginsel gericht op voortzetting van het aloude Hollands-Romeinse recht, dat een mixtum is van het oude grafelijke Hollandse recht en het canonieke. Maar daarbij kan de Constitutio in bepaalde gevallen wel gediend hebben als interpretatiemechanisme.

2.14. *Het heksenproces*

De uiterlijke verschijningsvorm van het heksenproces verschilt per rechtsgebied. We kunnen vaststellen dat in midden-Limburg, in Horne en het Roermonds overkwartier, zich rond 1610-1650 een hausse aan heksenprocessen heeft

afgespeeld. Maar er zijn geen uitgeschreven proces-verbaal van, waarin de verhoorrelazen en het vraag-en-antwoordspel gedetailleerd, laat staan woordelijk, zijn uitgeschreven. Er zijn geen complete dossiers aangelegd, omvattende een opsporingsonderzoek, een gerechtelijk vooronderzoek en een onderzoek ter terechtzitting. We weten dus niet exact hoe een verdenking postvatte. We weten niet hoe een aangifte precies gedaan werd en hoe daarop gerechtelijk gereageerd werd. We moeten het doen met vermoedens voor wat betreft de *bulk* van de strafzaken van dit kaliber in de genoemde regio. Dat komt omdat het ambtelijk relateren bij geschrifte een uitzonderlijk iets was. Alleen als de hogere politiek in het spel was, werd dat gedaan, zoals in de zaak tegen de Monnikendamse Wendelmoed Claesdochter, een zaak die we hierna onder hoofdstuk 6 subparagraaf 9 uitvoeriger bespreken. Wendelmoed was veel meer een politieke delinquente dan dat ze een heks was. Ze had ketterse opvattingen die ze heel goed kon verwoorden en ook Schriftuurlijk onderbouwen. Ze zei dingen die vermoedelijk onder de brede massa ook leefden, ze mistrouwde het overheidsgezag en kon ook precies zeggen waarom. In haar zaak reageerde de overheid zich af. Wendelmoed moest aan den lijve boeten opdat anderen niet zouden wagen aan vergelijkbare religieuze en politieke opvattingen ruchtbaarheid te geven. Deze zaak was bovenregionaal van belang.

In de zaak tegen Jeanne d'Arc³⁴ gaat het erom of ten laste van haar ketterij en hekserij bewijsbaar zal zijn. Het is duidelijk dat deze zaak in 1431 volkomen gepolitiseerd is: kan Jeanne op deze gronden veroordeeld worden, dan staat kennelijk een heks de Franse Koning Karel VII bij en laat deze zich door een ketterse heks adviseren, erger kan niet. Dan is de beweging die Jeanne mede leidt een ketterse aanslag op de van god gewilde orde en is de Engelsen daartegen, als zwaarddragers van de verdediger van het geloof, alles geoorloofd. Haar hoofdproces opent te Rouen op 1 april 1431. Er is een omvangrijk procesdossier, zelfs met tal van later toegevoegde stukken. Er is zelfs een transcript van de ondervraging met de bijbehorende antwoorden, iets wat commentatoren later ook steeds opmerken omdat het uitzonderlijk is. Hééft Jeanne een leerstelling miskend of gekrenkt van de Geloofsleer? Bisschop Pierre Cauchon van Beauvais, handlanger van de Engelsen, zet alles op alles, maar Jeanne zegt niets, wat als een leerstellige dwaling kan worden ingeboekt. Haar wordt gevraagd of ze soms meende in staat van genade te zijn geweest toen ze stemmen hoorde die haar haar militaire acties bevalen. De kerk leert dat niemand kan weten of hij in staat van genade verkeert. Zou Jeanne dus bevestigend antwoorden, dan was ze een ketter. Maar antwoordde ze ontkennend, dan gaf ze toe dat ze zonder goddelijke ingeving het gezag getart had – dat van de Engelsen, uiteraard. En ook dat was zonde. Jeanne antwoordde dat als ze dat niet was geweest, in die

34 Donald Spoto, *Joan, The Mysterious Life of the Heretic Who Became a Saint*, Harper San Francisco Publishers; 2007.

staat, dat god haar daarin dan alsnog blijvend gesteld zou hebben³⁵. Vanuit die wetenschap had ze steeds gehandeld, want anders zou ze zondig zijn geweest. Met dat antwoord konden de rechters niets.

Maar ze heeft bij haar acties steeds openlijk mannenkleren gedragen, haar haar-dracht was als die van een man en ze was als man bewapend. Dat heeft iedereen gezien. Jeanne ontkent dat niet. Ze moest, wilde ze de stemmen gehoorzamen. Over haar geloof wil ze wel praten, maar dan met de paus persoonlijk, want Jeanne weet te goed dat wat de klerken betreffende haar verklaringen opschrijven steeds verkeerde interpretaties zijn. Zelf kan ze niet lezen of schrijven. Maar mannenkleren heeft ze gedragen en ze hoort nu, dat dat tegen gods ordening is. Cauchon legt haar uit dat ze aldus de onderworpen en nederige staat waarin een vrouw zich behoort te schikken heeft miskend en dat feitelijk een rebellie is tegen het kerkelijk recht. Dat aanvaardt Jeanne. Dat is een zonde. Het is geen ketterij. Dat is het pas, als ze verkiest het wéér te doen. Dan is ze desbewust wederspanning -- maar dat ze daardoor ook heks is, is zelfs naar de stand van het canonieke recht van dat moment niet vol te houden. Op zondag 27 mei 1427 moet Jeanne echter naar het toilet. Ze is geboeid. Ze vraagt haar bewakers haar ketenen af te doen. Deze geven voor dat dat slechts kan als zij zich geheel ontbloot. Dat doet Jeanne, om bij wederkeer slechts mannenkleren terug te vinden naast de ketens. Die trekt ze aan, zij het, onder aangeven dat dat haar uitdrukkelijk verboden is. En daarop, op dat ten tweeden male dragen van die mannendracht, wordt zij als opzettelijk volhardend wederspanninge veroordeeld ten vure wegens ketterij. Ze heeft ook wel gewaagd van *wickednesses* maar dat is toch niet de rechtsgrond voor haar verbranding op 30 mei 1431. Die rechtsgrond ligt in het dragen van mannenkleren tegen een Bijbels kledingvoorschrift in. Te weten Deuteronomium 22: 5: "Het kleed eens mans zal niet zijn aan een vrouw, en een man zal geen vrouwen kleed aantrekken; want al wie zulks doet, is den Heere uw God een gruwel." Al dragen heksen vaak mannenkleren omdat zij met de van god gewilde orde niets te maken hebben, hekserij is niet identiek aan die travestie. Destijds werd ook in de rechtsgeleerdheid de zwakke motivering van deze veroordeling echt wel ingezien. Het is duidelijk: dit uitvoerig geboekstaafd geval is ook in West-Europa uitzonderlijk. Uiteindelijk was het geen heksenproces en verder was alle procespartijen duidelijk dat veel canoniekrechtelijke procesregelen volkomen miskend werden of veronachtzaamd³⁶. Zelfs naar kerkelijk recht verkeerde Jeanne de tweede maal dat ze openlijk in mannenkleren verscheen, zichtbaar vanaf een voor het publiek toegankelijke plaats, in overmacht.

35 Jeanne zegt letterlijk: "Als ik het niet ben, dat God mij dan in die staat van genade plaatse en als ik het wel ben, dat hij mij dan in die staat houde. Ik zou de meest droevige van de gehele wereld zijn als ik niet zou weten dat ik in de staat van genade ben."

36 *Pierre Du Parc, Procès en Nullité de la Condamnation de Jeanne d'Arc, Société de l'Histoire de France*, uitgeverij Klincksieck, Jaargang 1977, Vol I pp. 181 vv. W.P. Barrett, *The Trial of Jeanne d'Arc, with additional material by Pierre Champion*, Translated by Coley Taylor and Ruth H. Kerr, London: Routledge, 1931; New York: Gotham House, 1932 en Pierre Chamion, *Le Procès de condamnation de Jeanne d'Arc* II Vols, Paris: Edouard Champion, 1920-1921.

Maar iets dergelijks komt in midden-Limburg in deze periode natuurlijk niet voor. In Roermond en Straelen zijn wel gerucht- en opzienbarende processen gevoerd, maar steeds wegens feitelijkheden die samenhangen met besmettelijke ziekten, veesterfte, misoogsten, branden, overstromingen, blikseminslagen, enfin, natuurverschijnselen en rampen die uitgekuurd worden op armzalige wijfkes die niet weten wat hen overkomt en zich ook niet verweren kunnen. Het heet wel dat er uitvoerige procesdossiers zijn, maar bij nader inzien zijn ze toch weer weg, naar voorgeven van de auteur die erover bericht omdat ze opzettelijk verbrand zijn of onvindbaar opgeslagen zijn in private familiedossiers. Meestal vindt men slechts, wat wij nu zouden noemen: kop-staartvonnissen. Een lijst met samenvattingen van wie er berecht zijn, waarom, op welke datum en plaats, wat de kwalificatie is van het delict (steevast: toverij of kwade magie dan wel hekserij) en de rekeningen van gerechtsboden, vonnisexecutie, de confiscatoire maatregelen, verbeurdverklaringen en de eindafrekeningen van de boedelliquidaties als die er al waren. Soms wordt beroep aangetekend bij het Hof van Gelder dat in Roermond een nevenzittingsplaats houdt, maar dan heeft die hogere voorziening nooit betrekking op een bewijsredenering of de inhoud van een gerechtelijke erkenning, een getuigenverklaring of de onrechtmatigheid van bewijs. Dan is er meestal een benadeelde partij in het geding die aangifte deed en niet akkoord is met de verdeling van de saldi der eindafrekening waaruit de schout of de schepenen zich als eerste bedeed hebben. Maar niet over de totstandkoming van de rechterlijke overtuiging van de rechtbank betreffende het daderschap van de heks. En dat zou ons nu juist interesseren. Hoe, in godsnaam, *bewees* men toch dat alle geiten in Straelen stierven aan de uierpest door tussenkomst van Trijner Eisschers Jenkensdochter? Men bewees het niet in een voor ons overtuigende toetsbare zin³⁷. Men volstond, vermoedelijk, met een *post hoc propter haec*-redenering die het zo lang goed deed in dit soort en andere gevallen: daarna, dus daarom. Trijner kwam langs, ze keek naar de geiten, en later waren alle geiten dood. Het aantal doodgetoverde mensen en dieren wordt opgegeven, maar de aard, de causale toedracht van dat toveren niet. Merrie van de Kerckackers liet veldgewassen verdorren. Daarna liet ze het bliksemen en stak hooioppers aldus in brand. Ze tekent anderen met een padde op het voorhoofd en verleidt de buurvrouw met de duivel. Daarna veranderde ze zich in een zwarte kat: iedereen heeft het gezien. Namen worden daarbij genoemd en de datum. Ze kreeg geld. Dat veranderde ze in stront toen de pastoor het wilde innen bij een doop. Wederom: pastoor en dopeling worden precies genoemd en ook de datum van de transmutatie, in ambtelijke kanselarijtaal. Het is iedere lezer duidelijk, want iedereen gelooft in heksen. En wie dat niet doet wacht zich er waarachtig wel voor dat te doen blijken en zeker niet jegens deze klerk of zijn trawanten.

³⁷ Zie ook: G. van de Garde en C. Ruijs-Janssen, *Kroniek van het 'Heksenjaar' 1613-1614* opgenomen op de hoofdpagina van www.historieeroermond.nl/heksen1613-1614/heksen1613-1614.htm

De echtgenoot die jaren met de heks heeft samengeleefd en nooit heeft gemerkt van haar duivelsboeleerderij wacht zich er wel voor tussenbeide te komen ter terechtzitting met de mededeling dat hij van al die kwalijke gebeurtenissen nooit iets heeft bemerkt en dat zijn vrouw een trouwe kerkgangster was. Hij reageert geschokt, distantieert zich van alles wat zou kunnen zijn voorgevallen en kan zich er niets bij voorstellen. En dat wordt natuurlijk niet gerelateerd. Want het draagt niet bij tot de bewijsredenering en schrijven is kostbaar.

Verder uiten alle schrijvers zich in hun eigen regionale procestaal. Ze gebruiken woorden die hen volkomen duidelijk zijn en veronderstellen allerlei lokale rechtstermen bekend. De relatant streeft geen coherent verhaal na, geen narrativiteit, zodat een buitenstaander het ook begrijpt. Hij bericht aan een superieur. En als die het begrijpt, is het goed. Hij richt zich dus ook niet tot een abstract hof van cassatie dat toeziet op het uitblijven van vormverzuimen of rechtsschennis. Er is geen commune interregionale strafvordering die hen dwingt tot identiek taalgebruik, zelfs niet in dezelfde regio. Alleen bij een zuiver kerkelijk inquisitoriaal onderzoek is er het uniformerende canonieke recht, maar dat komt bijna nooit voor. Differentiatie is dus regel: we weten soms bij benadering niet wat er in een gerelateerde acte staat. De procesdeelnemers zijn immers ambtenaren of beambten die per heerlijkheid of diocees een andere aanstelling, rang en bevoegdheid hebben. Er zijn wel wat procesinventarissen uit het Roermondse die we, ter vergelijking, naast elkaar kunnen leggen. Die zijn niet origineel. Maar er is een Roermondse stadsarchivaris, Jean-Baptiste Livré die in 1866-1889 belangstelling had voor dit soort procedures en die heeft samenvattingen gekopieerd van arrestaties en verhoren in de maand oktober 1613. Min of meer uitgewerkte processen-verbaal zijn uitzonderlijk. Een voorbeeld is het proces-verbaal van de stadsschrijver Johan van Ryckenroy over de procedure tegen de heks Eva Wennemakers en anderen. Maar ook daar volstaat de notulist met te relateren dat de verdachten berucht zijn *van met Tooverije besich (te) (zijn) geweest*. Gedurende de eerste en de derde oktober 1613 zijn de heren bezig geweest met Eva te ondervragen. Ze wordt vervolgens gepijnigd en dan bekent ze veel kwaads te hebben gedaan. Maar we vernemen niets over dat kwaad zelf, wel dat Eva ook anderen beschuldigt waaronder waarachtig haar dochttertje. Ene Merrie Duyven moet het ontgelden. Zij is getrouwd met Thomas Duyven of Douven. Wat Merrie dan precies heeft uitgespookt wordt weer niet geboekstaafd. Dat schijnt gek genoeg weer niet belangrijk. Maar het echtpaar Duyven heeft twee zoontjes van twee en drie jaar. Wat gebeurt er met hen? We weten het niet. Merrie wordt met Eva geconfronteerd en daarna gevangengezet. Wat uit de confrontatie dan precies is gebleken, wordt weer niet gedocumenteerd, maar wel dat een verhoor onder tortuur nodig is. Dat gebeurt dan op 6, 8 en 9 oktober. Merrie weigert schuld te bekennen. De scherprichter of beul uit Maastricht wordt erbij gehaald. Dat is een aanmerkelijke kostenpost. Er is dus heel wat aan

de hand geweest in de beleving van de ondervragers. De beul, meester Michiel Jongen, doet zijn best. Op 12 oktober verhoort hij *onder grote tormenten* maar moet onverrichterzake weer naar Maastricht afzakken. Merrie komt niet vrij. Ze blijft vastzitten. Het is dus een zwaar geval. Want ze wordt dag en nacht bewaakt door twee man. De hechtenis duurt nog zes weken. En dan wordt Merrie op 16 november op de Roermondse Galgenberg verbrand. De man van Merrie blijft wrokkend achter: hij zoekt vergelding voor wat zijn vrouw is aangedaan. Eva heeft haar beschuldigd, maar ze was niet de enige. De weduwnaar gaat op zoek en vindt uit dat andere vrouwen ook belastende verklaringen tegen zijn Merrie hebben uitgebracht en daarover gaat hij bij hun echtgenoten verhaal halen, hen op hun beurt óók van toverijen beschuldigend, en zo breidt de inktvlek van verdachtmakingen en tegenbeschuldigingen zich allengs uit: het was te voorzien en wellicht door bisschop en rechters ook gehoopt. De bewijzen werden vaak op deze buitengerechterlijke wijze gegeneerd. Het scheelt de opsporingsambtenaren tijd en papier en sterkt de goegemeente in de zekere verwachting dat er nog veel meer aan de hand is: dat brengt in deze soort gevallen altijd een warm gevoel van orthodoxe rechtgelovigheid te weeg³⁸. Ook Eva is tot de brandstapel veroordeeld. Op de gerichtplaats bij de Kapel in 't Zand is Eva al verbrand. Op 5 oktober. Het dochttertje, Grijetgen wordt ook vastgehouden. Maar ze bekent nadat ze met de tortuur is bedreigd. De gerechtsschout Christoffel Braetz meldt dat hij deze Grijetgen al twee jaar in voorlopige hechtenis heeft zitten en dat de kosten oplopen. Hij vraagt nu het Hof van beroep wat te doen. Er is geen onherroepelijk voor tenuitvoerlegging vatbaar eindvonnis, de rechtbank weigert dat te wijzen. Dat kan zo niet doorgaan. De beroepsrechter moet nu een beslissing geven: wordt die hechtenis voortgezet en op wiens kosten dan of eindigt de zaak nu, maar kan dat dan uitdrukkelijk beslist worden? Kennelijk is hier een executiegeschil gerezen en daarom is er een wat uitvoerige notitie opgesteld, waar de onderzoeker van heden nog niet veel aan heeft. Meestal is er alleen een inventarislijst van gewezen eindvonnissen. Maar die lijst is vermoedelijk een topje van de spreekwoordelijke ijsberg. Wat ons resteert, zijn de afrekeningen van de proceskosten en de verdeelsleutels. Daaruit kunnen we wat afleiden over de stand en de levensgang van de berechte heks. Wat had ze aan eigen vermogen, wie zijn haar erfgenamen, is er nog te erven na aftrek van de proceskosten, staat de heks in de doopregisters van enige parochiekerk en had ze kinderen en zo ja, wie dan en waar zitten die. Zijn daar meisjes bij, dan is het uitkijken geblazen, want dat zullen dan ook wel weer heksen zijn, dus de speciale preventie komt dan om de hoek kijken.

Ook over de hoeveelheid berechte heksen blijft onzekerheid resteren. De burgerlijke stand bestaat niet, niet overal worden doopregisters goed bijgehouden.

38 Zie: het geval Merrie Duyven in de artikelenreeks bij www.historieroermond.nl. Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, 'Kroniek van het 'heksenjaar' 1613-1614, geval nr 3, en nr 69. Ibidem.

Voornamen bestaan wel, achternamen niet, bijnamen zijn er te over maar die zijn overal onderling herleidbaar tot een pejoratieve aanduiding, zoals *vuil Treesken*, *Scille Marij(ck)en*, *Geil Trin(c)ken*, *Manck Geertgen opten Schaesberghe*, *Kael Merrie*. Meerdere vrouwspersonen delen in dergelijke aanduidingen. Uit de brand helpen ze ons niet, maar destijds die ongelukkigen vermoedelijk wel erin. In die brand. Dubbeltellingen en vertellingen bij het doorspitten van de gerechtelijke inventarislijsten zijn vrijwel onvermijdelijk.

Leidt een kerkelijk inquisiteur het ketterijproces, waarbij een heks de bijvangst is, dan is het begin overal hetzelfde. Hij begint meteen na aankomst met een geheime instructie, een gerechtelijk vooronderzoek, ten laste van allen binnen de stad of het rechtsgebied die van ketterij verdacht kunnen worden. Een inquisiteur wordt in een stad altijd waargenomen. Hij is er om kettters op te sporen. Dat praat zich rond. Zo gauw hij er is, weet men dat men bij hem terecht kan. Hij nodigt allen, door zijn enkele aanwezigheid, uit om zodra ze van zijn aankomst gehoord hebben, anoniem aangifte te doen tegen lieden die met de Kerk op gespannen voet staan. Ze kunnen dat voorlopig buiten eedsverband doen. Ze hoeven dus nog niet te zweren dat ze de waarheid en niets dan de waarheid zullen spreken, zo waarlijk helpe hun god almachtig. Geeft een aangifte daartoe aanleiding, dan ontbiedt hij de beschuldigde ter ondervraging. De inleidende vragen betreffen de geloofsleer en de gehechtheid van de ondervraagde daaraan. Strikvragen zijn geoorloofd. Heeft de ondervraagde de duivel wel eens gezien? Was ze toen bang? Niet? Kent ze hem dan? O, ze is voor de duivel niet bang? Waarom dan niet? Denkt ze in staat van genade te zijn? Denkt ze daardoor onvatbaar te zijn voor de inblazingen van de duivel? O, ze denkt niet dat ze in staat van genade was toen ze de duivel zag. Maar waarom was ze dan niet bang? Had ze net gebiecht of gecommuniceerd? Niet? O, dat doet ze maar één keer per jaar. Maar dan had ze toch bang moeten zijn? Ieder normaal mens zou dat toch zijn? O, de duivel maakt haar niets? Hoe weet ze dat, als ze niet regelmatig naar de mis gaat? Ze gaat juist altijd? Maar mensen zeggen dat ze dat niet doet. Ze gaat zelfs niet mee in de processie. Hoe komt het dat de mensen dat zeggen? O, ze haten haar. Waarom doen ze dat? Zomaar? Kom, kom, dat doen mensen toch niet zomaar. Waar rook is, is toch vuur? Mensen overdrijven, dat is waar. Maar ze hebben altijd wel een aanleiding voor haat. Is die er dan wellicht? Ze kan alles zeggen. De antwoorden blijven geheim. O, de buurvrouw denkt dat ze kwaad wil. Hoe komt buurvrouw daar nu bij? Zijn de antwoorden van de beschuldigde zodanig dat duidelijk blijkt dat de verdenking ongegrond is, dan laat hij haar gaan. Anders beveelt hij haar hechtenis. Die doet hij nooit zelf, maar laat hij verrichten door de stadsmagistraat of de schout op het platteland of een vergelijkbare beambte. De hechtenis kent geen termijn. Daarom is het optreden van de inquisiteur doorgaans een inbreuk op

de stadsprivileges, want onbepaalde vrijheidsbeneming is onwettig in de Lage Landen. Zijn hogere jurisdictie rechtvaardigt deze inbreuk. Er is nu aanleiding voor voortgezette instructie. De inquisiteur beveelt stedelijke klerken ter protocollering ter beschikking te stellen. Hij bereidt zijn vragen voor. Komt hij tot de beslissing dat een verder formeel gerechtelijk vooronderzoek noodzakelijk is, dan roept hij de magistraat op daartoe de hulpmiddelen ter beschikking te stellen. Want hij aanvaardt nu zijn taak de rechtspraak uit te oefenen, eerst in het geheim en daarna wellicht openlijk. Maar dat doet hij alleen als de ondervraagde meedeelt dat de processie een onzinnig ritueel is en het meelopen daarin óók. Dat is ketterij. Maar deelt de vrouw mee dat ze onwel was of omdat ze geen kaars kan betalen om mee om te dragen, dan kan het anders worden. Tenzij de ondervrager dat niet gelooft.

Alleen bij een leerstellige verkeerde opvatting onttrekt hij de zaak aan het stedelijk of landelijk recht. De hekserij kán een gevolg zijn van geloofsafval. Daarvoor is noodzakelijk dat de heks een plaats aan de duivel toekent, die de Kerk systematisch onjuist acht. Het feit dat een vrouw de duivel eert en huldigt, zegt niets. De Kerk leert óók dat de duivel machtig is en heerst over een satansrijk. De duivel is de tegenhanger van de aartsengel Michael, die rechts naast de troon van God staat. Dat een heks dus meedoet aan een liturgie waarin die duivel vereerd wordt, zegt niets over haar geloofsafvalligheid. Dat die verbintenis met de duivel tot tovermacht leidt, spreekt vanzelf. Er is dan wel een *crimen magiae*. Dat is strafbaar. Maar ketterij is dat niet. De heks kiest leerstellig geen verkeerde positie. Ze kiest voor het kwaad. De Kerk leert dat zij dat kan doen.

Ze heeft die mogelijkheid nu eenmaal. Ze misbruikt haar wilsvrijheid. Dat is zondig. Maar is niet tegen de geloofsleer gericht. Het is typisch vrouwelijk. Femina, het woord zegt het al, is immers afgeleid van *fides mina*. Geloofszwakte, geringgelovigheid. Iedereen was er destijds van overtuigd dat vrouwen zo in elkaar zaten. Vrouwen kunnen nu eenmaal, emotioneel en wispelturig als ze zijn, niet goed standvastig geloven. Ze liegen ook altijd, als ze denken dat je het niet doorhebt. Zo leert ons een scholasticus al als Heinrich Kramer, die in zijn Heksenhamer de meest treffende bewijspplaatsen hiervoor weet aan te halen bij gezaghebbende schrijvers

Die leerstellige foutieve opvatting is er snel. Stel dat een vrouw zegt, dat het laatste oliesel – de zalf die bij de bediening van een stervende wordt gebruikt – beter gebruikt kan worden als schoensmeer. Of, wat waarschijnlijker is: de ondervrager suggereert dat ze dat vindt. En zij weersprekt het niet doeltreffend. Dan kán de ondervrager dat inboeken als een leerstellige opvatting van die vrouw. Hij kan ook besluiten dat dit niet nodig is. De vrouw bazelt maar wat. Ze heeft geen eerbied voor wat dan ook. Ze misbruikt het feit dat mensen afkeer van haar hebben of haar vrezen. Ze bedelt bij de kerkdeuren en niemand durft haar voorbijgaan zonder iets te geven. Ze verkoopt slechte kaarsen of eist

geld opdat ze niemand vervloeken zal of haar boze oog op de voorbijganger richt. Ze is een heks. Maar dat is dan verder voor de wereldlijke justitie. Hij kan dan de zaak seponeren of verwijzen naar het plaatselijk gerecht. Hij houdt de zaak nimmer aan zich. Het gaat hem om de bewaring van de geloofsleer. Daarin is hij deskundig. Heeft de ketterij hekserij tot noodzakelijk gevolg, dan kan hij de zaak ten principale afdoen. Maar is de hekserij een toevalligheid, die hij nu op het spoor is gekomen, dan gaat hij zelf daar geen tijd en moeite aan besteden. Waarom moet de wereldlijke macht dat dan wél doen? Dat is nog niet zo makkelijk, vooral als er geen klacht of aangifte is ter zake van de hekserij. De eerste rechtvaardigingsgrond is, is dat de heks per definitie de vrede van de landsheer krenkt. Ze heeft maling aan hem. Ze is constant weerspanning. Ze is wel niet revolutionair. Ze heeft geen staatkundige hersenspinsels. Maar ze erkent de van God gegeven publieke orde niet. Ze begaat daarom een *crimen laesae majestatis (divinae)*. Ze richt zich tegen de soevereine macht. Ze erkent alleen de soevereiniteit van de satan. En daarom moet de wereldlijke macht iets doen. Waarom dan ook stedelijke overheden dat zouden moeten doen, is dan echter niet zo duidelijk. Daarom knutselen de rechtsgeleerden toch maar voor alle veiligheid een tweede rechtsgrond in elkaar: de heks bedriegt mensen, ze verleidt hen en krenkt daardoor de publieke goede trouw. Maar waarom moet dat vervolgd worden als werkelijk niemand klachten heeft? Of wanneer de heks beschouwd wordt als een vreemde gebedsgenezeres die waarachtig soms nog iemand beter maakt óók? Dan is er toch nadeel, zeggen de scholastici van naam, want dan heult ze toch met de vijand van het christendom. Ze verleidt mensen tot geloofsafvalligheid. Dat is ook schade. Maar abstracte. Dat is de theorie van de hekserij als *delictum mixti fori*. Weliswaar is er geen concrete schade, want dan zou er wel een benadeelde partij opgedoken zijn, maar de gemeenschap lijdt schade. Het is een gedachte die men tegenwoordig ook wel aantreft bij de vervolging van abstracte gevaarzettingsdelicten, zoals wanneer iemand midden in de nacht in een doodstille straat niet de rechterclignoteur aanzet bij rechtsafslaan of iemand fietst op de stoep³⁹. De waardigheid van de Kerk kan gebieden dat de vrouw niet ongestraft wekomt. Maar dat moet de wereldlijke justitie maar uitplussen. Die wil dat de Kerk gerespecteerd wordt. Zij immers houdt de samenleving bijeen. Dat wereldlijk gerecht procedeert dan volgens het plaatselijk recht, materieel en formeel. Dan is er veel differentiatie mogelijk. Want de lokale rechtssystemen verschillen nogal. Trekt de inquisiteur de zaak aan zich, dan hanteert hij het universele canonieke recht met diocesane aanvullingen. Het canonieke recht geeft wel op wat hekserij is. Vaag, maar de duivelsverkering gevolgd door toverij is er de kern van. Heksensabbatsbezoek en schade ten gevolge van toverij kunnen verzwarende omstandigheden zijn. Noodzakelijk zijn ze niet. Godslastering, schending van de Kerkvrede, sodomie, hoererij, echtbreuk, koppelarij kunnen

³⁹ Zie de ingewikkelde redeneringen bij Oestmann, a.w., pp. 33-37.

verwijderde gevolgen zijn. Het canoniek recht geeft aan dat de Kerk er verder niets mee te maken moet en mag hebben. Hekserij is haar zaak verder niet. In het Duitse Rijk wordt het woord als technische term, dus als strafrechtelijk bewijsthema, *hekserij* vermeden. Het is te vaag en onbepaald. Het is niet voor strafvorderlijke doelen geschikt. Toverij door een duivelspact, daar gaat het om. In Horne zal het niet anders zijn geweest.

Omdat het lokale materiële heksenrecht meestal van dat canonieke recht direct afgeleid is komt het hierop neer: het materiële recht over strafbaarheid en strafwaardigheid is ongeveer overal hetzelfde, maar het procesrecht verschilt per plaats aanmerkelijk. Vooral het bewijsrecht kan heel verschillend zijn, zeker betreffende de intentie om duivelsgebroed voort te brengen, mensen te schaden en te verdoemen en de gemeenschap te ondermijnen. Soms is voldoende de bekentenis dat de vervolgte gemeenschap met de duivel zou willen hebben of heeft gehad. Maar meestal wordt meer geëist. De bewijsposities verschillen nog al per gewest of landskwartier. In Peelland ligt het weer wat anders dan in het kwartier van Oirschot of het Maasland⁴⁰.

In de Kempen, rondom Woensel, is het bewijs van het feit dat een vrouw alleen woont, dat verder niemand weet hoe ze in haar levensonderhoud voorziet, dat ze niet regelmatig ter kerke gaat en in ieder geval vijf jaar haar Pasen niet heeft gehouden, terwijl getuigen gewagen dat ze dwaallichten in haar buurt hebben gezien voldoende voor de afleiding dat ze betrekkingen met de duivel onderhoudt. Is er dan daarna nog sprake van een persoon wiens kippen of vee onverklaarbaar gestorven zijn nadat hij de vrouw heeft gezien, ontmoet of zelfs in *malam partem* (in slechte zin) gesproken heeft (ze heeft ruzie met hem gehad, ze heeft hem vervloekt of bespuwd) dan kan bewijs van voltooide hekserij aangenomen worden. Maar soms is meer bewijs nodig voor de geslachtelijke gemeenschap met de duivel. Is zwavelstank waarneembaar geweest? Zijn er bokkensporen te traceren? Is op haar onderlichaam waarneembaar dat hoevenklauwen haar hebben omvat? Of moet bewezen worden dat ze met een bezem door de lucht heeft gevlogen of dat ze op twee plaatsen tegelijkertijd is gezien: ze kwam ter Lof in Strijp maar was ook op dat moment te Liempde ter kermis. Het bewijs van de gelijktijdigheid is bezwaarlijk: men draagt geen polshorloges in deze tijd, en klokkijken kan lang niet iedereen. Maar als het onmiskenbaar op dezelfde middag was, die *bi-locatie* (gelijktijdigheid van presentie op verschillende plaatsen) dan is men al een heel eind. Op een vlucht met de bezem om letterlijk overal en nergens te zijn kan dat niet wijzen, want, zoals men weet, vliegen heksen niet overdag want hun bezems starten dan niet. Staat op het erf van de vervolgte een heksenbezem, dan is de zaak echter bewijsrechtelijk beklonken. Het betreft hier bijna steeds een dikkere zijtak van de lariks of de fijnspar, waaraan zich aan het eind een ziekelijke vertak-

⁴⁰ Zie onder meer Johan Otten, *Duivelskwartier: heksen, heren en de dood in het vuur*, Nijmegen: Uitgeverij van Tilt, 2015. Hij beschrijft de streek rondom Lierop op dit punt precies.

king heeft voorgedaan in een dichte, warrige bos. Het is, zo kan later empirisch vastgesteld worden, het gevolg van woeking in de nerven van een parasitaire zwam van het geslacht *Exoascus*. Die bezem heeft de juiste draagkracht voor een doorsnee-heks. Is die aangetroffen, dan is bijna ieder daaropvolgend bewijsvermoeden gerechtvaardigd. Verweer daartegen is bijna nooit toegelaten. Alleen als de heks aannemelijk weet te maken door twee getuigen, die geloofwaardig zijn, dat iemand die haar kwaad genegen is die tak op haar erf heeft geplaatst, komt ze alsnog met de schrik vrij. Hetzelfde geldt bij de aanwezigheid van een zwarte kat die altijd aanwezig is bij onheil. Is die kat in de buurt, dan valt iemand van een ladder of de geit, het schaap of de koe stikt in het ongens. Dat is een vrijwel onweerlegbare indicatie tegen de vervolgte. Getuigen moeten dit echter bevestigen. Staat echter voorts vast dat ze God vervloekt heeft of minachting heeft getoond voor een voorbijtrekkende processie of begrafenistoet, terwijl daarna een der deelnemers schielijk een beslag (herseninfarct) of toeval heeft gehad, dan is geslaagde magie in het spel, ook al was de heks daarna in de verste verte niet in de buurt van de verslagene. Maar soms wordt toch weer geëist dat de vervolgte de hand in die afloop heeft gehad door woord, gebaar, aanraking of toediening van een drank. Soms is één getuige vereist, soms moet een monster van de drank overgelegd worden. Die moet dan duidelijk vergiftig zijn of van een zonderlinge substantie, verschaald bier is niet voldoende, kikkerurine wel, maar dan moet de rechter wel weten hoe die eruit ziet en ruikt.

Het echte lokale Hornese heksenrecht ontwikkelt zich in de periode dat de prins-bisschop van Luik formeel nog rechtsgebieder is, maar realiter geen doorzettingsmacht meer heeft. Inquisiteurs wagen zich nog maar node noordwaarts buiten de directe omgeving van Luik. De wereldlijke autoriteiten trekken de inquisitoriale taak tijdelijk naar zich toe. Dat is in de periode van 1468 tot 1570. In dat jaar heeft het protestantisme in Weert de overhand. Het bezigt die stad min of meer als uitvalsbasis. Vanaf 1570 kunnen de machthebbers op het kasteel van Horne hun gang gaan. Vanuit Luik wordt niet meer gevisiteerd. De prins-bisschoppen interesseert het ook niets of er aan de decreten van Trente enig gevolg gegeven wordt. En die periode wordt dan ook in hoofdstuk VI in kaart gebracht tot 1795, als de Fransen Limburg binnenvallen.

2.15. *De bewijsredeneringen en procesvoorschriften*

De rechter moet een wettige overtuiging hebben dat de heks inderdaad heks is en dat ze kan toveren of getoverd heeft. Hij hoeft de bewijsredenering niet uit te schrijven in zijn veroordelend gewijsde. Voldoende is zijn conviction intime. Dat is: zijn innerlijke gewetensvolle overtuiging. Hij moet de innige overtuiging hebben: de verdachte is een heks. Hij schrijft niet zelf de uitspraak. Heel vaak kan hij dat niet. Hij kan met moeite zijn naam schrijven. Lezen kan hij

doorgaans ook niet goed. De schout of drossaard hoeft dus geen uitgeschreven tenlastelegging voor te dragen. De korte aanduiding van de beschuldiging naar tijd en plaats, zonder ingewikkelde zinswendingen, is voldoende. Duidelijk moet zijn wie de verdachte is: vergissingen naar de persoon moeten uitgesloten zijn. Overleggen van gedingstukken is bij analfabeten ook zinloos. Getuigen verklaren ter zitting. Of de vorster of schout vertelt wie er wat verklaard heeft. De rechters kijken dan wel of ze dat voldoende vinden. En getuigen echt met lijfswang laten meebrengen, dat beslissen ze niet vaak en ongaarne. Want wie moet dat betalen? De rechtbank heeft geen fondsen. De rechters betalen het niet uit eigen zak. De schout wil ook geen kosten, de loutere proceskosten krijgt hij er al nauwelijks uit. Hij heeft zijn baantje privé gepacht met het oog op boetes en verbeurdverklaringen, maar een heks is arm. Het proces moet kort zijn. De rechters moeten eigenlijk overtuigd worden dat de schout niet voor niets een dagvaarding heeft doen uitgaan. En dat is, als de verdachte toch al niet van onbesproken gedrag is, niet zo moeilijk. Wel kan het dienstig zijn op te geven welke rechtsvermoedens en krachtens welke rechtsspreuk de rechter tot een schuldigverklaring kan komen. Dat is ook overtuigend en ontlastend voor de rechter: kennelijk is er jurisprudentie, er zijn precedenten, hij kan vertrouwen op ervaringen elders. Is de zaak verwezen door een officiaal of een inquisiteur, dan is er houvast. Is de rechter echter zelf onbekend met de geestelijke rechtspraak, dan is hij de kunst van het schrijven en het schriftelijk motiveren stellig niet echt vaardig. Hij snapt dus de verwijzing niet. Maar hij weet wel, dat er heel wat moet gebeuren, wil hij de heks laten gaan. De terminologie is iedere procespartij verder Sanskriet. Ze snappen er niets van, vooral als er een demonologisch deskundige geraadpleegd is. Dat gebeurt echter alleen als er geld te vangen is bij veroordeling. Als de heks veel familie heeft kan dat het geval zijn. Die begrijpt er ook niets van, maar wel dat tante Marie zich in de puree heeft gewerkt. Ze houdt haar mond ook nooit. Ze begrijpt de portee ook niet van wat ze gezegd heeft bij de ondervragingen. De vragen begreep ze niet eens. De inquisiteur wel, maar tegen diens feitelijke bevindingen is nooit hoger beroep toegelaten, dus waarom zou hij motiveren? Is de heks ingedaagd voor een schepensbank van twee of meer dorpen, dan is slechts vereist dat deze rechters hun handmerk onder het gewijsde – de eindbeslissing – plaatsen. Dat is meestal een kruisje, waarbij de gerechtsklerk aantekent dat hij heeft vastgesteld uit eigen waarneming, dat hier inderdaad Hendrickus Borghouts, eigenerfde boer, gezetene in de rechtskring en tiendafdrager, een kruisteken heeft geplaatst. Is deze klerk die de griffiedienst verricht tevens de vorster⁴¹, dan kan hij nader motiveren waarom de rechters beslisten

41 Een gewestelijk deurwaarder en gerechtsbode voor de ding- of schepensbank. Het is een gewichtige, lucratieve, betrekking. Hij moet kunnen lezen en schrijven, want hij moet dagvaardingen voorlezen aan de aangeklaagde, verdachte of ingedaagde. Soms moet hij besluiten of aanzeggingen van de landsheer voordragen en omroepen. Hij legt beslagen en mag provisie heffen uit verbeurdverklaringen. Dat is gedeeltelijk ook zijn salaris. Hij doet velddienst en waakt soms tegen stroperij. Bij een rechtszitting is hij parketwachter.

als ze deden. Hij doet dat vrijwel nooit, want waarom zou hij moeite geven voor iets wat toch niemand lezen of begrijpen kan, ook al wordt het gewijsde openlijk aangeslagen. Dat wil zeggen dat de samenvatting in geschrift te lezen valt bij het gemeentehuis op het aanplakbord. Maar zou het een precedent kunnen zijn voor de formulierboeken, dan kan hij dit allicht wagen. De vorster is tevens burgerlijke deurwaarder, gerechtsbode en hulpje van de schout. Hij is assistent-officier van justitie in minder heikele zaken. Omdat ten plattelande hekserij vrijwel nooit voortkomt uit ketterij kan de vorster die zaken meestal wel aan. Blijkt alsnog van ketterij, dan komt trouwens een andere jurisdictie tussenbeide. De bisschoppelijke. Maar in Horne kan men dat gerust uitsluiten. Dat is meer iets voor de grotere steden. En dan eigenlijk die waar Latijnse scholen zijn of hogescholen of universiteiten, waar boeken zijn en geleerden komen vertellen hoe de wereld draait. De vorster brengt dan ook in dit soort gevallen de aanklacht met zich mee en leest deze voor ter zitting. Kort. Simpel. Het is toch boter aan de galg als hij de rechters zo eens bekijkt. Bovendien: hij doet dit soort zaken niet graag, want het brengt niets op. Je moet er niet aan denken dat de heks straks in detentie wordt geplaatst ter verdere ondervraging: er zijn geen cellen en dan, wie draait voor de verblijfskosten op? Als het dan toch niet anders kan, dan moet de heks maar verbannen worden naar elders. Dan verhongert ze wel, onderweg, en dan is het probleem de wereld uit. Aan verbranding moet de vorster niet denken: veel en veel te duur. In zwaardere zaken, waar de openbare orde of veiligheid in het geding is, is er een aparte aanklager vanwege de landsheerlijkheid. Maar vereist is dit doorgaans niet. De aanklacht bevat een summier weergave van de aanleiding der zitting – de gedagvaarde is een kwade *toveresse*. Dat is voldoende. Het wordt mondeling toegelicht. De dagvaarding bevat geen uitgewerkte tenlastelegging naar tijd, plaats en feitelijke toedracht. Dat alles zal tijdens de ondervraging ter zitting wel blijken. In hekserijzaken is deze doorgaans besloten, opdat de zaak geen ruchtbaarheid krijgt en geen verder schandaal door navolging veroorzaakt. Is de inquisiteur⁴² de aanklager, dan zit hij de strafzaak tevens voor. Hij kent de zaak immers al goed vanwege zijn instructie. En is hij priester, dan is hij, gewend als hij is biecht te horen, gewoon zelfbeschuldigingen aan te horen en schuldvragen te beantwoorden die de penitent te zijnen eigen laste naar voren brengt. Hij kent verder het canonieke materiële recht dat hier onmiddellijk toepasselijk is het beste. De lekenbijzitters zullen hem niet gauw tegenspreken.

42 De inquisiteur is iemand die een geheim gerechtelijk vooronderzoek doet ten behoeve van de Kerk. Dat kan een leek zijn. De aanduiding wijst niet op een geestelijke status. De bekendste inquisiteurs waren wel geestelijken, meestal dominicanen, maar leken konden inquisiteur zijn. Een vorster kon de inquisitie voor de kerk er bij doen. Een schout óók. Bij de inquisitie terzake van ketterijen moest de inquisiteur theoloog zijn en een academische graad hebben. Minstens licentiaat. Dat hadden leken bijna nooit. Bij de inquisitie naar hekserijen kon de inquisiteur leek zijn, omdat de heks meestal geen ketterse opvattingen had: ze bleef juist binnen de leer der Kerk maar misbruikte de aanwezigheid van de duivel daarin.

2.16. *Het rechtshulprecht*

De Kerk wil, zoals gezegd, geen executieve doorzettingmacht. Ze moet onder-richten en veroordelen. Maar executeren past haar niet. Ook dat volgt uit de Hemelvaartstekst bij Marcus 16, 10-29 waarvan de interpretatie bij definiëring van de rechtsmachtkring van de Kerk zo'n grote rol speelt, zoals we zagen. Ze mag in haar geestelijk bereik het zwaard niet voeren. Ze wil het ook beslist niet. Als Christus dat had gewild, had hij het wel gezegd toen hij beval duivels uit te drijven; want hij noemt allerlei methoden waarmee de apostelen hun gezag moeten demonstreren, maar geweldpleging nu net niet. Ze mogen allerlei nieuwe talen spreken, ze mogen zieken de handen opleggen en dus bezweren, ze mogen dus bovenzinnelijke krachten bezigen. Dat mogen de inquisiteurs en officiaals dus óók. Ze mogen de verdachte begoochelen, ze mogen uitputten, strikvragen stellen, ze mogen slangen opleggen, Christus vindt het goed! Maar nooit geweld, nooit! De Kerk laat liever een heks lopen, dan dat ze dat zou moeten doen. Dat moet de wereldlijke overheid voor haar doen. Het is een soort uitlegkunde die ons tegen staat. Wij vinden dat zelfs geen vroom bedrog meer. Dat moet destijds anders ervaren zijn, dat kan niet anders, want steeds weer komen canonisten ermee aanzetten zonder al te veel toelichting of omhaal. Voor hen was het kennelijk vanzelfsprekend dat de Kerk aldus Haar heilige missie goed vervulde, in overeenstemming met gods wil. Hoe de wereldlijke overheid geweld pleegt om ketters en heksen op te sporen en onschadelijk te maken, wil de Kerk niet weten. Zij is er fysiek niet bij betrokken. Dáár gaat het om. Ze wil alleen het resultaat zien. De inquisiteur formuleert het verzoek, waartoe hij die zwaarmacht nodig heeft. De aangezochte partij heeft geen weigeringsgronden: privileges of stadsrechten bevrijden niet. Dat volgt uit het primaatschap van Petrus, de rechtsgrond van het inquisitoriaal optreden. De hekserij is trouwens een dergelijk ernstig misdrijf dat een weigering nooit gerechtvaardigd kan zijn. De wereldlijke overheid treedt dus op als werktuig in de handen van de geestelijke overheid: dat noemt men in dit verband *rechtshulp*. Verwarrend, want soms bedoelt men met deze term de bijstand van een advocaat ten behoeve van de vervolgte, verdachte of beschuldigde. Dat is *rechtsbijstand*. Maar soms rept men wel van *rechtshulp* in dit verband.

Er zijn twee vormen van rechtshulp in dit kader relevant. De primaire en de secundaire. Bij de primaire verzoekt de rechter om het fysieke lichaam van de vervolgte vóór hem ter zitting te brengen. Dat geschiedt door uitlevering. De aangehoudene of opgeëiste persoon wordt van de ene jurisdictie – de wereldlijke – in de andere – de geestelijke – gebracht. Die uitlevering kan gepaard gaan met inleidende arrestatie en voortgezette detentie, als de opgeëiste persoon van ver moet komen. Het kan zijn dat de aangezochte partij daarvoor weer de hulp van overheden elders moet vragen. De heks zit bijvoorbeeld in Turnhout en moet via

Eindhoven naar Horne gebracht worden. Dan moet de overheid te Weert maar zorgen dat die beide andere overheden gehoorzamen aan het rechtshulpverzoek. De opgeëiste heks moet langdurig op transport, dat heet dan *doorleiding of transit(us)* en ook dat moeten die overheden maar onderling regelen. Er zijn kosten aan verbonden. En die moeten dan die overheden onderling maar verdelen. Deze regeling behoeft geen verdragsvorm tussen de betrokken rechtskringen: ze vloeit direct uit de verbindendheid van het universele canonieke recht voort. Als deze universaliteit ná 1570 vervallen is, zijn wel concrete afspraken noodzakelijk. Dan gaan de kosten een rol spelen, want Turnhout wil die heks wel kwijt, maar Eindhoven is verwoest en kan niets betalen.

Bij de secundaire rechtshulp gaat het om assistentie bij de bewijsvergaring. De heks heeft wellicht in Turnhout opgescheept over wat ze heeft uitgespookt in Horne. Kunnen die getuigen gehoord worden? En kunnen ze onder eedsverband ondervraagd worden als het gehoor daar aanleiding voor geeft? Waar woont ze overigens? Wéér in de buurt van een wegkruis waarvan het crucifix zich sedertdien gedraaid heeft? Heeft ze een nering in toverdranken of iets wat daarvoor doorgaat? Is er iemand gestorven door haar tussenkomst of terwijl ze voorgaf ter verpleging te assisteren? Is een gerechtelijke plaatsopneming mogelijk? En ook hier geldt het gestelde omtrent de hindernissen die zich na 1570 in dit rechtshulpverkeer voordoen.

2.17. *Het jurisdictierecht*

De wereldlijke overheid kan haar doorzettingmacht ter rechtshandhaving alleen uitoefenen binnen haar territoriale rechtskring. Dat is het strafvorderlijke territorialiteitsbeginsel. Dat verklaart waarom de behoefte bestaat aan de evengenoemde rechtshulp elders. Verder kunnen haar strafbaarstellingen alleen betrekking hebben op gedragingen binnen die kring of op hen die in die kring geboren zijn of een binnen die kring geborene hebben gehuwd. Begeven zij zich naar elders, dan nemen zij doorgaans het materiële recht van hun oorspronkelijke rechtskring mede. Dat is het personaliteitsbeginsel. Dat is niet verplicht, dat beginsel, maar de meeste steden en lokale rechtskringen gaan daarvan uit. Een burger van Weert moet zich aan het Weerter recht houden, ook al bevindt hij zich in Eindhoven. Hij moet óók het Eindhovense recht respecteren, zeker, maar Weert kan vragen aan Eindhoven om uitlevering, als wat de Weertenaar mispeutert in Weert wel strafbaar is maar in Eindhoven niet. Omdat de bewijspositie van de aanklager bij hekserij lokaal nogal verschilt, kan Weert dus vaak beter om die uitlevering vragen. Er is geen sprake van, in ieder geval, dat Eindhoven in een dergelijk geval Weerter recht zou toepassen. Want dat zou betekenen dat Eindhoven in zoverre onderhorig is aan Weert en daar kan natuurlijk nooit sprake van zijn. Voorts houde men in het oog dat dat recht, waaraan men door

geboorte of huwen onderhorig is, elders niet ook afdwingbaar is door een gerechtelijke geweldpleging van de autoriteiten van de oorspronkelijke rechtskring. Zij moeten daarvoor juist weer rechtshulp aanvragen bij de territoriale autoriteiten waar de betrokkene zich bevindt. Zolang het primaat van het universele canonieke recht duurt is dat geen probleem. Maar zo gauw dat vervalt, dreigen hier negatieve jurisdictieproblemen⁴³. Die kunnen alleen opgelost worden door aanvullende afspraken, eventueel neergelegd in verdragsvorm. Gelukkig zijn de meeste heksen honkvast, maar is dat niet het geval, dan kunnen zij aldus makkelijk aan de opsporingen van de justitie ontsnappen. Dat is, omdat het hier een zwaar gemeengevaarlijk misdrijf geldt, onwenselijk.

2.18. *Balthasar Bekker tegen de geestdrijverij*

2.18.1. *Een klokkenluider*

We komen nu op de klokkenluider Balthasar Bekker (Metslawier, 20 maart 1634 - Amsterdam, 11 juni 1698), een zeventiende-eeuwse theoloog en kennistheoreticus, enige tijd als privaardocent verbonden aan de vermaarde universiteit van het Friese Franeker. Hij was ook hervormd predikant in dat stadje. Progressieve Nederlanders, die zich *het denkend deel der natie* wanen, claimen Bekker graag als één hunner geestelijke voorgangers, symptomatisch voor het seculiere verlichte denken van de zo tolerante Republiek der Zeven Verenigde Provinciën⁴⁴. Vergeet het maar.

43 Een negatief jurisdictieconflict is er, zoals al aangegeven in de hoofdrektst, als een feit een misdrijf is, maar er is geen staat of geen machthebber of mogendheid die effectief die jurisdictie kan geldend maken. Een positief jurisdictieconflict is er, als er twee of meer staten, machthebbers of mogendheden dat effectief wél zouden kunnen, maar ze kunnen geen tenuitvoerlegging afdwingen van de eindbeslissing omdat ze elkaar rechtshulp weigeren. Ze weigeren uitlevering of doorleiding of weigeren bewijsmateriaal over te dragen.

44 Hier hanteer ik de zeventiende eeuwse spelling. Johan van Oldenbarnevelt heeft het over *Republiek der Zeeven Vereenichde Provincieën*. Die spelling gebruikte ik hierboven, toen ik het over het rechtssysteem in de zestiende eeuw had.

Bekker heeft op latere leeftijd in diverse publicaties zijn aversie ontvouwd tegen wat hij noemt het christelijk bijgeloof. En daaronder de heksenwaan. Bekker heeft zich direct gericht tegen de kennistheoretische conceptie van het *Manicheïsme*. Dat is de leer dat de stoffelijke historische realiteit in haar ruimtelijke uitgebreidheid is onderworpen aan twee elkaar bestrijdende krachten: licht en donker, goed en kwaad, geestelijke en lichamelijke werkelijkheid (psychisme en fysicisme). Deze dichotomie, deze tweedeling, is uitvoerig beredeneerd door een zekere Mani, en het voortdurend systematiseren in deze dichotomieën noemt men daarom ook wel manicheïsme, als was het een bepaalde kunde. Mani, over hem aanstonds, was goed in die kunde. Bedacht heeft hij haar niet. Mensen denken nu eenmaal graag in polariteiten. Het versimpelt. En dat willen we allemaal graag. Dat wist Mani óók. Die wist hoe zijn handel te verkopen. En deelde dus alles wat hij ervoer in zijn chaotische, gedesoriënteerde tijd op in die tweespalten. Dat deden de Kerkvaders vervolgens ook, toen ze de christelijke heilsleer gingen verkopen. De apostel Paulus was er heel erg handig in, in zijn brieven aan zijn eerste geloofsgemeenschappen. Hij roept de spanning tussen de polariteiten in zijn Brieven steeds op, tot kortsluitens toe.

2.18.2. *Spiritualisme/materialisme*

Men spreekt ook wel over de tegenstelling spiritualisme/materialisme. Het geestelijke is daarbij het belangrijkste. Dat is de weg tot het heil. Het stoffelijke, lichamelijke, is van het tweede garnituur. Het lichamelijke is meer het vervoermiddel van de geest. De mens moet, wil hij tot zijn heil komen, zich aan zijn stoffelijkheid ontrukken. Hij moet het transportmiddel niet met de eindbestemming verwarren. Dat doen heel veel mensen. Zolang de trein rijdt, zit je lekker, om zo te zeggen. Als je eruit moet, kost dat moeite. Je koffer wil niet uit het rek, de mensen dringen en op het perron, dat een stuk te laag ligt, waait een koude wind. Wie opstaat is zijn plaatsje vergaan, hij zit niet meer bij het raam en de trein staat soms nog niet op de eindbestemming stil. En dan sta je daar maar, in het halletje. Nee, wat de passagiers betreft, blijft de trein maar lekker rijden. Het is geen vervoermiddel meer. Het is gewoon een verwarmd huisje op wielen waarin het goed toeven is. De NS-directie denkt er eigenlijk vaak zo over. Zó is het met het lichamelijke. Dat zien de mensen niet meer als transportdrager voor het esoterisch kenvermogen dat op weg is. Ze zien het niet meer als iets van het tweede plan dat zich aan een dienstregeling moet onderwerpen. Ze willen er niet uit, uit dat lichaam. In zoverre gaat er een aan de gnosis vijandige kracht van uit. Het lichaam straalt iets uit, heeft het effect om de mens (de inzittende) onkundig te houden aangaande zichzelf en dus zijn heilsbestemming. Het doet alles om de mens in zorgen te doen verkommeren om het lichaam. Het lichamelijke veroorzaakt pijn, waaraan een eind moet

komen, lusten, die bevredigd moeten worden. Het lichamelijke bindt de gnosis aan allerlei stoffelijke behoeften tot een geregelde stoelgang toe.

Die tegenheden – spiritualisme/materialisme – worden voorgesteld als stoffelijkheden of tastbaarheden. Die statisch zijn. Ze zijn bijna wilsonafhankelijk bepaald. Iets is niet duister omdat iemand dat wil. Maar iets is duister omdat geen lichtbron het beschijnt. Ook van binnen uit niet. Zo is het met het goede óók. Dat is een kwaliteit van iets. Dat kan nooit afhankelijk zijn van de wilsbepaaldheid van iemand. Iets is goed, ook al zou niemand er zijn om het als goed te waarderen. Zo is iets zondig ook al is geen mens in de buurt om het als zondig te bedrijven. De zonde is bewustzijnsafhankelijk. De manicheïst ontologiseert de tweedeling. Dat wil zeggen dat de tweedeling voor hem stoffelijke, bestendige werkelijkheid is. Hij maakt van de tegenheden zijns categorieën. Zo is het ook met wederrechtelijkheid of onrechtvaardigheid. Iets is onrechtvaardig, ook al ervaart geen mens de onrechtvaardigheid. Iets is misdadig, ook al is er geen rechtsgenoot die in dat oordeel zou kunnen delen. Iets is waar (dus goed) ook al is er niemand die dat waarheidsgehalte kan vaststellen. Overdreven gesproken: Christus is aan het kruis gestorven ter inboeting van de menselijke zondesschuld, en die waarheid geldt óók op de planeet Mars. Want waarheid is universeel, zonder plaatsbepaaldheid. Dus het goede óók. De mensheid is daarom voortdurend in de ban van goed of fout. Denk aan Loe de Jong, bij zijn geschiedschrijving van de bezetting van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Een burgemeester in oorlogstijd die meewerkt aan de Jodenregistratie is fout. Een verzetsstrijder die een Wehrmachttrain doet ontsporen is goed. De motieven, de omstandigheden, de verder gelegen gevolgen van de daad, de opstelling of de gedraging doen er verder niet toe. Dat de burgemeester heeft gemeend dat door de registratie in ieder geval tijdig maatregelen zouden kunnen worden genomen om de aanstaande deportatie te frustreren, is irrelevant. Dat door de ontsporing de bezetters worden geïrriteerd civiele gijzelaars te fusilleren en dat de verzetsman dat had moeten voorzien, dat is een bijkomstigheid. Het is een simpele wereld⁴⁵. De keuzes zijn altijd polair en exclusief. Zo ziet Luther het. Het leidt tot een studeerkamerachtige overdrijving en miskennis van onze morele, in grijstinten verloopende en onnoemelijk genuanceerde werkelijkheid. Luther zou zeggen dat het goede tast- en voelbaar is. Iedereen weet wel wat goed is. Hij voelt het op zijn water aan. Het goede is bijna stoffelijk, het hoort tot de *Beharrlichkeiten*, dat wat zintuiglijk tastbaar, voelbaar is. Je kunt het bijna wegen aan de maat, dat goede. Iets is niet hard omdat ik dat wil. Het is gewoon hard. Het licht verdrijft de duisternis, niet omdat ik dat wil, maar omdat dat de essentie van het licht is. En zo is zondigheid ook niet de resultante van

⁴⁵ Zie: J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout, geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Boom Boeken, 2007 (afscheidsoratie).

wilsgerictheid, uiteindelijk. En zeker niet van een vrije wilsbepaaldheid, geleid door een motief. Je moet wel vèr staan van de levensfeitelijke werkelijkheid om zoiets consequent vol te houden⁴⁶, want we weten allemaal dat we handelingen en gedragingen altijd mede beoordelen naar de subjectieve gesteldheid van de actor. Wie een ander vergiftigt in de veronderstelling dat hij een heilzaam medicijn toedeelt staat er ethisch of moreel volkomen anders op dan de gifmenger, wat dacht u? De vraag is alleen of de eerste niet redelijkerwijs kon weten dat hij het verkeerde spul naar binnen goot: was die dwaling omtrent de aard van het drankje verschoonbaar of niet, en zo ja, was die mistasting dan overwinnelijk of onoverwinnelijk? Had de verpleger het kunnen vermijden en zo niet, was hij daaraan dan schuldig?

⁴⁶ Iets anders is dat sommige mensen *nu eenmaal* materialistischer zijn en anderen spiritueler, om zo te zeggen. De eersten hebben meer middelen nodig om zich lekker te voelen dan de tweeden. De één wil al opname in een hospitaal als hij een splinter in zijn vinger heeft, de ander heeft een pijngrens die hem vrolijk doet doormodderen terwijl de ander al lang in katzwim ligt. We vinden het eigenlijk allemaal instinctmatig *beter* als iemand stoffelijk onthechter is. Maar waarom, dat weten we vaak niet. We willen daar meestal ook niet over nadenken, want dan komen we onszelf te veel tegen. Het gnosticisme kent verscheidene varianten. Maar die komen er alle steeds op neer dat aan de mens een esoterisch kenvermogen eigen is. Hij kan iets weten over een bovenzinnelijke werkelijkheid. Die wetensvaardigheid heeft hij van zichzelf, op het moment van geboorte. Die is in zijn wezen ingestort. Die hoeft hij niet te verwerven via zintuiglijke waarneming. Maar wel kan die waarneming hem helpen en stimuleren deze kennis aan te boren, te ontwikkelen en te stimuleren. Je moet er ontvankelijk voor zijn. En dat moet je ook willen zijn. Want je kunt je er ook voor afsluiten. Dat is geen kwestie van stomheid, maar bereidheid tot overgave. Die kan er in meer of mindere mate zijn. Je kunt die bereidheid ook ontkennen, vernietigen, en dat leidt dan tot uitzonderlijke bothoofdigheid, die het leven vergemakkelijkt en daardoor een stuk veraangenaamt. Wie het vermogen om informatie te verwerven over de bovennatuur, de bovennatuurlijke krachten en het wezen van de mens in de onstoffelijke werkelijkheid uitbaat en ontwikkelt wordt daardoor gevoeliger en komt soms in een paralyse van zelfwifjel terecht. Sommige mensen vinden hem een sukkel. Een aarzelaar. Wie zijn bovennatuur ontkent kan overal met vuile voeten dwars doorheen stampen. Vooral de wetenschap dat er een verbintenis met het goddelijke bestaat, dat daarover gedacht kan worden, maakt de inrichting van het leven moeilijker. Wie daarmee aankomt zetten wordt als een hinderlijke zeur ervaren. Vooral als hij daaraan remmende principes ontleent omtrent zijn handelingen. Deze kennis van de bovennatuur en de menselijke eindbestemming kan van zintuiglijke maar ook van buitenzintuiglijke oorsprong zijn. De mens die zich daarvoor ontvankelijk stelt kan verlost worden van onvolkomenheid en verzekerd worden van heil. Dat is: harmonie met de eindbestemming, want die is er. Dit esoterisch kenvermogen is het goddelijke in de mens. En zoals ieder vermogen kan het misbruikt worden. De gnosis is de mogelijkheid van bewustzijn van god. En dat is identiek met menselijk zelfbewustzijn. Dat betekent: doorgronding van het essentieel menselijke. De optelsom van alle gnosis, indien deze mogelijk zou zijn is: volkomen kennis van god in alle aspecten en dimensies. God is een realiteit, hij stijgt boven ons uit. Maar kenbaar is Hij wel. Hij wil zich ook laten kennen. Dat is het verschil met de Islam. Want Allah is juist niet kenbaar. Hij is de universeel onbegrijpelijke. En wie hem wil kennen miskent dus Zijn wezen. Hij is de onbewogen Beweging wiens bewegingen ondoorgrondelijk zijn en de mens mag niet op zoek gaan naar de doelen dier bewegingen. Allah trekt zich niets aan van Zijn schepping. Hij heeft geschapen. En het is Hem goed. Misschien is het de mens niet goed, dat gaat Allah niet aan. Allah is een realiteit onafhankelijk van de mens. Dat is het verschil met het christendom dat leert dat God juist wél wil dat de mens Hem begrijpt. God schiep daarom de mens naar Zijn beeld en gelijkenis. Hij verdeelde zich over Zijn schepselen, stortte Zich uit in en over de mensheid die naar zijn oorsprong terugverlangt en pas rust vindt als zij daarin is teruggekeerd. Het christelijk gnosticisme zet zich vooral af tegen het causale denkmodel (dat steeds tracht te denken van oorzaak naar bijbehorend effect) maar ook tegen de verabsolutering van denken in andersoortige wetmatigheden dan de causale. Met de causale denktrant kan men een heel eind komen – Thomas van Aquino is er een meester in, en zijn model is erg bevredigend voor het intellect – maar het is maar één kenaspect van de bovennatuurlijke werkelijkheid. De mens is altijd de kern van die werkelijkheid: om hem gaat het, om hem gaat alle kennis en kunde. Daarom is de gnosis antropocentrisch, daarin ligt ook haar begrenzing. En wel het geestelijke van de mens, niet het lichamelijke. Het lichamelijke – dat leert ook Mani – is er slechts om het geestelijke enig substraat te geven. Het is daarom voor het kenvermogen van secundair belang, als is het nodig: de geest van de mens moet ergens huizen. Doel van menselijke zelfkennis is: bevrijding van de mens uit de stoffelijke wereld, ontbolstering van zijn bovennatuur. Inzoverre is het christelijk gnosticisme wereldontkenend. Christus is tot ons gekomen om te vertellen dat we tot God kunnen komen via kennis en Die ons leert hoe we ons daartoe moeten opstellen. Hoe we onze gnosis tot ons eigen heil kunnen ontwikkelen. Andere profeten en zieners deden en doen dat ook wel, maar Christus geeft ons de directste weg om tot die waarheid te komen. Hij is dan ook de Weg en de Waarheid zelve. Daar komt de christelijke kennistheorie zo'n beetje op neer. Nog altijd.

2.18.3. De leer van Mani

De religieuze midden-oosterse leider Mani leerde dat het goddelijke scheppingsplan onderworpen was aan een tweedeling. Een tweedeling tussen goed en kwaad. De tijdelijke realiteit speelt zich af tussen deze twee polen. Het zijn eigenlijk zintuigelijk tastbare krachten. Het zijn bovenzinnelijke energieën. Alles wat gebeurt, heeft zijn plaatsbepaling binnen deze twee polariteiten.

We weten weinig over Mani. Hij zou geboren zijn in 216 in noord-Babylon. Gestorven zou hij zijn in Perzië in 277. Alles bij benadering. Hij gold als een groot profeet. Ongeveer zoals Christus. Zo'n Messiaanse roeping als Christus had, claimde Mani óók. Mani neemt tot uitgangspunt dat de mens het heilsplan, volgens welke de historie zich aan de mens voltrekt, kan kennen. Dat heilsplan is een blauwdruk. Een oer-print die voorgegeven is aan de historische realiteit die ons omringt. Die blauwdruk stamt uit de *bovennatuur*. Ze is metafysisch. Maar de mens is bestemd, geschikt en voorbeschikt om die planning te doorgronden: dat is hem ingegeven in de ziel. Hij moet verschrikkelijk zijn best doen. Maar het kan hem lukken. Dat is het kennistheoretisch optimisme dat ook zo kenmerkend is voor de christelijke geloofsleer. De mens kan tot uliem kennen komen. Dat standpunt noemt men ook wel gnosticisme⁴⁷. Het komt erop neer

⁴⁷ Het gnosticisme kent verscheidene varianten. Maar die komen er alle steeds op neer dat aan de mens een esoterisch kenvermogen eigen is. Hij kan iets weten over een bovenzinnelijke werkelijkheid. Die wetenswaardigheid heeft hij van zichzelf, op het moment van geboorte. Die is in zijn wezen ingestort. Die hoeft hij niet te verwerven via zintuigelijke waarneming. Maar wel kan die waarneming hem helpen en stimuleren deze kennis aan te boren, te ontwikkelen en te stimuleren. Je moet er ontvankelijk voor zijn. En dat moet je ook willen zijn. Want je kunt je er ook voor afsluiten. Dat is geen kwestie van stomheid, maar bereidheid tot overgave. Die kan er in meer of mindere mate zijn. Je kunt die bereidheid ook ontkennen, vernietigen, en dat leidt dan tot uitzonderlijke bothoofdigheid, die het leven vergemakkelijkt en daardoor een stuk veraangenaamt. Wie het vermogen om informatie te verwerven over de bovennatuur, de bovennatuurlijke krachten en het wezen van de mens in de onstoffelijke werkelijkheid uitbaat en ontwikkelt wordt daardoor gevoeliger en komt soms in een paralyse van zelfwijfel terecht. Sommige mensen vinden hem een sukkel. Een aarzelaar. Wie zijn bovennatuur ontkent kan overal met vuile voeten dwars doorheen stampen. Vooral de wetenschap dat er een verbintenis met het goddelijke bestaat, dat daarover gedacht kan worden, maakt de inrichting van het leven moeilijker. Wie daarmee aankomt zetten wordt als een hinderlijke zeur ervaren. Vooral als hij daaraan remmende principes ontleent omtrent zijn handelingen. Deze kennis van de bovennatuur en de menselijke eindbestemming kan van zintuigelijke maar ook van buitenzintuigelijke oorsprong zijn. De mens die zich daarvoor ontvankelijk stelt kan verlost worden van onvolkomenheid en verzekerd worden van heil. Dat is harmonie met de eindbestemming, want die is er. Dit esoterisch kenvermogen is het goddelijke in de mens. En zoals ieder vermogen kan het misbruikt worden. De gnosis is de mogelijkheid van bewustzijn van god. En dat is identiek met menselijk zelfbewustzijn. Dat betekent: doorgronding van het essentieel menselijke. De optelsom van alle gnosis, indien deze mogelijk zou zijn is: volkomen kennis van god in alle aspecten en dimensies. God is een realiteit, hij stijgt boven ons uit. Maar kenbaar is Hij wel. Hij wil zich ook laten kennen. Dat is het verschil met de Islam. Want Allah is juist niet kenbaar. Hij is de universeel onbegrijpelijke. En wie hem wil kennen miskent dus Zijn wezen. Hij is de onbewogen Beweging wiens bewegingen ondoordringelijk zijn en de mens mag niet op zoek gaan naar de doelen dier bewegingen. Allah trekt zich niets aan van Zijn schepping. Hij hééft geschapen. En het is Hem goed. Misschien is het de mens niet goed, dat gaat Allah niet aan. Allah is een realiteit onafhankelijk van de mens. Dat is het verschil met het christendom dat leert dat God juist wél wil dat de mens Hem begrijpt. God schiep daarom de mens naar Zijn beeld en gelijkenis. Hij verdeelde zich over Zijn schepselen, stortte Zich uit in en over de mensheid die naar zijn oorsprong terugverlangt en pas rust vindt als zij daarin is teruggekeerd. Het christelijk gnosticisme zet zich vooral af tegen het causale denkmodel (dat steeds tracht te denken van oorzaak naar bijbehorend effect) maar ook tegen de verabsolutering van denken in andersoortige wetmatigheden dan de causale. Met de causale denktrant kan men een heel eind komen – Thomas van Aquino is er een meester in, en zijn model is erg breeddegring voor het intellect – maar het is maar één kenaspect van de bovennatuurlijke werkelijkheid. De mens is altijd de kern van die werkelijkheid: om hem gaat het, om hem gaat alle kennis en kunde. Daarom is de gnosis antropocentrisch, daarin ligt ook haar begrenzing. En wel het geestelijke van de mens, niet het lichamelijke. Het lichamelijke – dat leert ook Mani – is er slechts om het geestelijke enig substraat te geven. Het is daarom voor het kenvermogen van secundair belang, als is het nodig: de geest van de mens moet ergens huizen. Doel van menselijke zelfkennis is: bevrijding van de mens uit de stoffelijke wereld, ontbolstering van zijn bovennatuur. Inzoverre is het christelijk gnosticisme wereldontkennend. Christus is tot ons gekomen om te vertellen dat we tot God kunnen komen via kennis en Die ons leert hoe we ons daartoe moeten opstellen. Hoe we onze gnosis tot ons eigen heil kunnen ontwikkelen. Andere profeten en zieners deden en doen dat ook wel, maar Christus geeft ons de directste weg om tot die waarheid te komen. Hij is dan ook de Weg en de Waarheid zelve. Daar komt de christelijke kennistheorie zo'n beetje op neer. Nog altijd.

dat de mens de schepping kán begrijpen. Het christendom verschilt van veel andere geloven door dat gnosticisme, dat natuurlijk óók maar een aanname is. De mens, zegt de Kerk, kan de bovennatuur doorgronden, de bovennatuurlijke krachten beheersen en leiden, zijn eindbestemming overzien, verbinding met het goddelijke aangaan, daarover kritisch reflecteren en dat systematisch ordenen. Thomas van Aquino heeft dat gedaan in zijn *Summa Theologica* en dat is eigenlijk de grondwet geworden voor de exploratie van het christelijk gnosticisme. Nu, de link naar de hekserij is duidelijk via de aanname, dat de mens de bovennatuur kan kennen en gebruiken. Dat is wat de heks wil. Voor een slecht doel. De stoffelijke wereld is te vergelijken met de zee. Die is nooit statisch. Ze is steeds onderworpen aan de getijden. De mens bevindt zich op de zee, aan de zee, in de zee. Hij is dus permanent onderworpen aan eb en vloed. Hij is er lijdend voorwerp van. Maar hij kan deze getijbewegingen ook gebruiken voor zijn doeleinden die hij zelf ontwerpt. De vloed kan hij bezigen voor zijn scheepvaart. De eb voor de voortbeweging van raderen en het droogzetten van gronden. Beide getijden om energie op te wekken. Is nu de vloed *goed* en het eb, als toestand, *slecht* of omgekeerd? Dat is, in zijn abstractie, een waanzinnige, ongerichte vraag. Dat hangt immers af van de plaats en de doelstelling van de mens ten opzichte van de zee. Wie wil varen en op een zandbank zit, vindt de vloed goed. Wie in een kwelder vertoeft en droog wil blijven vindt de eb goed. De eerste vindt de eb slecht: hij komt niet los van zijn ondiepte. En ga zo maar door. Je moet dus een maatstaf hebben, een bakken, een richtpunt of doelstelling om enige kracht *goed* te vinden of *slecht*. Dat bakken is de wil van Christus zoals uitgedrukt in het Nieuwe Testament. Die wil kan de Kerk kennen en zij kent haar ook. Als mystieke organisatie. Niet de individuele gelovige, al komen sommigen een heel eind, maar allemaal tezamen, al komt het ene beter uit de voeten of uit de verf dan de andere. Die ongelijkheid is er. Daar is ook niks mis mee. En zij geeft haar kennis door aan de gelovigen. Ze blijft er niet op zitten. De gelovigen moeten er iets mee doen. Dat is het actieve in de Kerk. Christus wil dat de mensen kiezen tussen *goed* en *kwaad*. Die keuze is vrij. Die keuzemogelijkheid is er altijd. De heks misbruikte die.

Die keuzemogelijkheid erkende Mani niet. Hij ziet de mens dobberend in de wereldzee, en pakt een vloedgolf hem, dan wordt hij herwaarts gestuwd, vat de ebstroming hem aan, dan gaat hij ruggelings de andere kant op. Hij kan er niets aan doen. Daarom ziet de Kerkvader Augustinus Mani echt als een ketter. Mani gaat niet van de wilsvrijheid uit. Maar dan is er in zijn kennistheorie ook geen plaats voor het zondebegrip. Dat begrip *zonde* veronderstelt een plichtsverzaking. Een hoogstpersoonlijk verzuim. De zondaar wilde zondigen. En dat mocht hij niet willen. Tegenover wie? Tegenover God. Wie of wat dat dan ook is. Er moet een wilsmoment, beter: een intentioneel moment, zijn geweest

waaruit de zonde voortkwam. Kon de mens niet anders, dan *wilde* hij niet. De wil veronderstelt ook de vrijheid om anders te willen. Die keuze moet er zijn. Die vrijheid van wilsbepaling is, net als de gnosis, aan de mens eigen, het is een immanente eigenschap. De mens kiest niet voor wilsvrijheid. Hij *is* vrij om te willen. En dan moet hij het zelf maar weten. Is dat vrije moment er niet, dan is er ook geen plaats voor zonde. En dan ook niet voor het begrip *delict*, want dat is, eenvoudig, een stoffelijke veruiterlijking van de zonde. Bij de zonde gaat het om de verkeerde wilsrichting. De mens wil mispeuteren. Bij het delict zet hij dat wilsmoment om in een daad. Een daad die de medemens of de samenleving schaadt. Maar verder neemt Augustinus eigenlijk alle andere veronderstellingen van Mani over. Dat doet hij in zijn leerboek *De libero arbitrio*⁴⁸. Hij presenteert dat uit politieke redenen als een strijdschrift tegen het manicheïsme, maar dat is het eigenlijk niet. Hij borduurt erop voort. Want het gnosticisme van Mani aanvaardt Augustinus zonder veel omhaal en toelichting. Dat kan ook niet anders. Je kunt een axioma ook niet toelichten. Daar is het een axioma voor. Het gnosticisme is een axioma. Je neemt aan dat de mens gnosis heeft of niet. Dat is niet te onderbouwen. De thesis der wilsvrijheid trouwens óók niet. Het gezag van Augustinus is nu nog onovertroffen op het gebied van de moraaltheologie en de zedenleer. De christelijke geloofsleer heeft een manicheïstisch fundament. En binnen die kennistheorie is plaats voor hekserij, toverij, witte en zwarte magie. Dat zit in het christendom ingebakken. In veel andere geloven óók. Maar het gaat er nu om, waarom in de westerse wereld zo hardnekkig geloofd wordt aan heksen en hun magische vermogens. De protestanten hebben de axiomata van Augustinus betreffende het menselijk kenvermogen van de bovennatuur nooit losgelaten. De protestanten hebben deze vooronderstellingen wel wat genuanceerd en gerelativeerd. Het systeem betreffende de menselijke kennisverwerving bleef intact. Niet wat betreft de wilsvrijheid. Daaraan heeft Calvijn flink zitten sleutelen en Luther ook.

2.18.4. De positiekeuze van Bekker

Maar Bekker deed dat niet⁴⁹. Die vond die dichotomie van Mani en dus van Augustinus absurd. Bekker tastte de morele dichotomie van het christendom direct aan. Alsof het niets was. Die kwam aan de vraag naar de vrijheid van de wil geeneens toe. Dát was al een brug te ver. Hij publiceerde daarover⁵⁰. En kreeg dus

48 Augustinus introduceert het yolitieve in dat dualisme, zonder dat heel uitdrukkelijk te zeggen. Ik gebruik de tekstuitgave van William Green, druk: In Aedibus Artimidos Turici et Stutgardiae MDCCCCLXI

49 E. J. Diest Lorcion, *Balthasar Bekker in Amsterdam, Een portret uit de zeventiende eeuw*, Uitgeverij H. R. Roelfsema: Groningen 1851.

50 Bekker begon zijn onbedoelde polemiek met het boekje *De Vaste Spijze der Volmaakten* in 1670. Hij kreeg meteen kerkelijke censuren aangezegd, waaronder een spreek- en publicatieverbod. Vervolgens werd hij ontboden bij de Staten-Generaal om terzake van opruiing verantwoording af te leggen. Hij werd voor de tuchtraad der Synode geroepen in 1672 wegens ketterij, maar vrijgesproken van de tenlastelgging dat hij Sociaans dacht.

verschrikkelijke bonje met de Hervormde Kerk. Dat was destijds de heersende staatskerk in de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. Die staatskerk kon hier geen relativering velen. Laat staan een frontale aanval. Bekker werd dus geen hoogleraar. Hij moest het doen met een baantje als legerpredikant. Hij had tijd te over want het Staatse leger stelde niet veel voor. Hij begon te publiceren als een razende en schopte alle heilige huisjes om. De hervormde predikanten, verre van tolerant, eisten zijn strafvervolging. Daar had Bekker, die de behoefte aan martelaarschap best kon onderdrukken, geen zin in. Hij vertrok in 1683 naar den vreemde. Hij verbleef te Cambridge, Oxford, Parijs en Leuven, waar hij de kathedraal mocht houden (tijdelijk natuurlijk). Hij kon zich daar beraden over verdere in te nemen kennistheoretische standpunten. Hij studeerde meteen ook wiskunde, astronomie⁵¹ en vestingbouw, maar ook sociologie. Hij zat niet voor één gat gevangen. Hij wist: in Holland kan ik het schudden. Dus ik moet op andere manier dan als predikant of privaattoecent toch mijn brood verdienen. Hij werd een dagbladschrijver. Hij richtte zich vooral op het fenomeen der hekserij⁵². Dat lag goed in de markt. Daar zaten seksuele aspecten aan vast en huichelarijen van hoger geplaatsten die toch maar lekker de kat in het donker trachtten te knijpen, dat bracht wel geld in het laatje. Zo was het. Hij dacht: dat is geen geloofsartikel, die hekserij, dus dat kan geen schade doen.

Zo publiceerde hij als aandachtstrekkertje bij weerkeer in deze gezellige moerasdelta, waar men denkt zo verdraagzaam te zijn en zich dienvolgens voortdurend op de borst slaat, de bestseller *De betooverde Waerelt*⁵³. Hij presenteerde het als een strijdschrift tegen de pauselijke heksenbul *summis desiderantes affectibus*⁵⁴. Dat was de zendbrief waarbij in Duitsland de collectieve heksenwanen werden aangeblazen. Met de strafvervolgingen van dien die in bloedbaden ontaardden. Tussen de twintigduizend en honderdduizend heksen en tovenaars zijn in de zestiende en zeventiende eeuw gerechtelijk ter dood gebracht. Het culminatiepunt ligt in het Duitse laagland, met name in het Rijnland⁵⁵. Het is aannemelijk dat de Roermondse heksenwaan, die vervolgens die te Horne opriep, daar concentrische gevolgen van geweest zijn. Het was een ware oorlog tegen de heksen. Waarbij

51 Dat resulteerde in het boek *Onderzoek van de betekening der Comeeten, bij van degene, die in de jaren 1680, 1681, en 1682 geschenen hadden*. Hij betwistte dat het de mens gegeven kon zijn uit de gang van kometen en uit hun verschijningswijze toekomstvoorspellingen te doen of afleidingen over de betekenis ervan voor de toedracht van de geschiedenis. Maar daarmee, zo was de objectie, ontkende hij de juistheid van het verhaal bij Mattheüs over de betekenis van de ster die de wijzen (de magoi) uit het oosten had geleid naar de stal van Bethlehem, waar zij de Verlosser der Menschheid hadden aanbeden als Koning der Wereld liggend in de kribbe. Dat was inderdaad de enig juiste gevolgtrekking uit zijn verhandeling, aldus Bekker, die niet overliep van diplomatie en tact in dit opzicht.

52 Zie: H. M. Beliën en P. C. van der Eerden, *Satans trawanten, Heksen en heksenvervolging*, Uitgeverij J. H. Gottmer: Haarlem 1985 isbn 90-257-1792-6, pp. 142-152.

53 Later: *De betooverde wereld*, uitgegeven te Amsterdam door Daniel van den Daalen.

54 Reeds hierboven besproken in verband met de Heksenhamer.

55 Peter Oestmann, *Hexenprozesse am Reichskammergericht*, Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 1997 p. 25; aldaar uitvoerige literatuurreferenties.

nauwelijks reguleere procesvoorschriften meer in acht genomen werden. De delicten waren er veel te erg voor. De rechtsgeleerde *Benedictus Carpzovius*⁵⁶ leerde:

*In delictis atrocissimis propter criminis enormitatem jura transgredi licet*⁵⁷.

Bij de allerergste feiten hoeven wetten niet steeds in achtgenomen te worden.

Potjeslatijn. Het leert ons dat de bedreigde mensheid altijd op dun ijs schaatst. Vooral wanneer zij zich bedreigd waant. Zelfs de *Constitutio Criminalis Carolina*, *Zie ook: "De Constitutio Criminalis Carolina" op pagina 63*, werd niet meer in acht genomen door de justitie die de volkswoede wilde leiden en stem geven. Bekker dacht: laat ik mij nu vooral tegen de paus richten, dat vinden de dominees prachtig, laten ze mij met rust. En verder, laat ik het vooral over Duitse wantoestanden hebben, dat is ver weg, dan worden de regenten niet kwaad. Misgegokt.

Bekker vraagt zich af: kunnen geesten – onstoffelijke wezens – en duivels, een variant van die geesten – feitelijk en dus stoffelijk inwerken op de fysieke werkelijkheid die ons omringt. Hij wist: die vraag is niet nieuw. Vooral theologen hebben haar gesteld. Ze kwamen tot een bevestigend antwoord, omdat ze afgingen op wat de Bijbel en gezaghebbende commentatoren, Bijbelgeleerden, daarover zeiden. Dat is het beroep op de *auctoritates*, in de middeleeuwen doorslaggevend maar ook in de tijd van Bekker beslist nog een gangbare methodologie. Als we hierna de demonologie zullen bespreken komen we ook doorlopend autoriteitsberoepen tegen. Bekker wou de zaak helemaal opnieuw benaderen. En wel volgens de kennistheoretische methode van René Descartes. Je moet je losmaken, als het om kennisverwerving gaat, van traditie en gangbare meningen. Wat weet je zeker? Je weet zeker dat je, op dit eigenste moment, denkt. Dat bewustzijn bestaat. Je denkt: wat is zeker? Wel. Je denkt, dat is zeker. En daarom staat vast dat je bestaat. Dat is de betekenis van het beroemde *cogito, ergo sum*. Vanuit die zekerheden kun je meerdere zekerheden ontwikkelen. Dat zijn dan feiten, die je kunnen helpen begrip te krijgen van de zintuiglijk waarneembare stoffelijke wereld. Om het verstandelijk begrip gaat het. Je begripsvorming moet *redelijk* zijn. Die redelijkheid, verstandsmatigheid is in de kennistheorie van Descartes

⁵⁶ Benedictus Carpzovius (1595 - 1666) was advocaat in strafzaken in Saksen en schreef verschillende juridische commentaren over het Saksische recht, met name het strafrecht. Hij werd vooral bekend door zijn nazaat Augustus Carpzovius (Colditz, 4 juni 1612 - Coburg, 19 november 1683) wiens werkzame leven zich afspeelde in Saksen-Coburg. Hij werd raadadviseur van de Hertog Friedrich Wilhelm II von Sachsen-Altenburg en nam in die hoedanigheden deel aan de onderhandelingen die uiteindelijk leidden tot de Westfaalse Vrede of de Vrede van Münster die zo beslissend was voor de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. In 1649 werd hij kanselier van het hertogdom Saksen-Gotha. Augustus werd later hoofdinspecteur van het academisch onderwijs.

⁵⁷ *Practica Nova Imperialis Saxona Rerum Criminalium: In Partes Tres Divisa*, Lipsiae (Leipzig): Weidmannus, 1686, Pars III, quaestio CII Rnr 68. p. 16.

en dus die van Bekker heel belangrijk. Maar die redelijkheid blijft bij beiden een centraal *indefiniendum*. Het is hun slagwoord, hun slagzin, hun axiomatische jijkpunt, maar ze leggen het verder niet uit. Het is iets wat niet gedefinieerd moet worden en ook niet kan worden. Zoiets als *maatschappelijk relevant* of *transparant* tegenwoordig bij politici als ze op stoom komen. Redelijk is: dat gene wat past in het mathematische en mechanistische wereldbeeld van de toenmalige gangbare natuurwetenschapmethodologie. Descartes was erg onder de indruk van de ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de sterrenkunde. De kennisverwervingsmethodes daaruit waren *redelijk*. Je kunt best gissingen en vermoedens ontwikkelen, als die verstandelijk maar begrijpelijk zijn en in lijn zijn met je zintuiglijke waarnemingen die je zoveel mogelijk moet herhalen. Gissingen zijn toegelaten, maar ze moeten verstandsmatig redelijk zijn. Ze moeten daarom verstandsmatig aan een ander over te dragen zijn. Zijn ze dat niet, dan kloppen ze niet. Ze zijn on-waar. Uitgangspunt moet zijn die initiële systematische twijfel aan je waarnemingen, vanuit de zekerheid dat je denkt. Die zekerheid over je denken roept twijfel op over alles wat je waarneemt. Maar als je die waarnemingen kunt ijken aan mechanische natuurwetten, heb je een feit te pakken, dat je wáár kunt noemen.

God is de volmaakte zekerheid. De zekerheid die je hebt omdat je denkt, is daar een afgeleide van. Wie twijfelt, weet iets niet zeker. Hij kent dus de zekerheid als gegeven, al weet hij niet wát dan zeker is. Je kunt dus zeker weten dat god bestaat. Wie twijfelt, gaat ervan uit dat er een onaantastbare zekerheid bestaat. Want twijfelen is onzeker zijn. Dus er moet *ergens* iets zekers zijn. Heb je die zekerheid ook ten aanzien van het bestaan van de duivel? Nee, dat moet je geloven. Dat het een gevallen engel is, eveneens. En dat die engel Gods heilsplan frustrereert dus ook. Zijn verkering met stoffelijke wezens en zijn geslachtsvereniging met hen dus ook. En daarom is de heks on-waar. Ze bestaat niet als feit. De aanname dat ze bestaat is onwetenschappelijk. Daarop kun je geen rechtssysteem baseren. Misschien een onderdeel van een geloofsleer, maar dat is dan ook onwetenschappelijk. Alle geloven gaan er van uit dat er boze en goede geesten zijn. Dat is allemaal onwetenschappelijk. Zeker: velen zeggen dat de Bijbel goede en kwade geesten kent en dat Christus de duivel ontmoet, spreekt en uitdrijft. Maar dat is een literaire metafoor. Die duivel, dat is geen zelfstandig wezen. Het is een voorstellingsinhoud van de auteur, die wil uitdrukken dat Christus ook de boosaardigheid wel in haar verschillende uiterlijke verschijningsvormen heeft gekend. Dat is niet gek. Er waren in Christus tijd boze mensen. Dat zijn wellicht duivels, zo kan je ze noemen. En zo kunnen anderen je benoemen. Maar daarmee zijn ze nog geen afgeleide van boze geesten. Bekker geeft aan dat hij een uitleg van de Bijbel, waarbij de duivel steeds handelend tussenbeide komt in 's mensen bedrijf, absurd en kolderiek vindt. Diplomatiek is hij daarbij niet. De

heks van Endor – we kwamen haar al tegen onder hoofdstuk 2 subparagraaf 11 - die Saul voorspellingen doet, stelt hij voor als een goocheme buiksprekeres, die een kermisact doet waarvoor Saul te stom is. Dat godgeleerden die van die passus hun expertise maakten daardoor wat gefroisseerd zullen zijn geworden, moet Bekker wel voorzien hebben. Bekker raakt geïrriteerd als iedereen steeds maar ten bewijze dat heksen *schrijfuurlijk* zijn – dus in de Bijbel voorkomen als feit – aankomt met dat mens van Endor. Dat was helemaal geen heks. Dat stáát er niet. De mensen kunnen niet lezen. Ze wauwelen elkaar maar wat na. Dat noemen ze dan *traditie*. Nou, dàt is nog eens onwetenschappelijk! De magische handelingen die de Bijbel noemt? Gewoon truukjes, mensenwerk van goochemerds. Over de wonderen van Christus spreekt Bekker wijselijk niet. Moeilijkheden zou hij genoeg krijgen. Die bui zag hij echt wel hangen.

Het boek sloeg in als een bom. Want het was goed geschreven. Het werd in het Duits, Engels en Frans vertaald. Dat was uniek. En het thema was herkenbaar: mensen zoeken als er maatschappelijke onvrede is altijd zondebokken, en dat zijn de heksen. Vermoedelijk lastige, eigenzinnige tantes, soms nog lesbisch óók, die dominee niet eens binnenlaten op huisbezoek. Bekker maakte het geloof aan heksen en duivels onsterfelijk belachelijk. Met veel humor. Het was een leuk boek. De dominees kregen het voor hun kiezen. Want al noemde Bekker deze ambtenaren niet – ze werden destijds door de staat betaald – hij laat geen twijfel erover bestaan dat ook de dominees zieltjes probeerden te winnen door stompzinnige bangmakerij en te werken op de primitiefste aandriften van de gelovige scharen die zich aan hun kansels niet konden onttrekken op straffen van broodroof. Door dezelfde dominees georganiseerd met een doeltreffendheid, waar de papen niets bij waren.

Hij kwam dus in een conflict met de kerkelijke autoriteiten. In deze tijd konden dominees nog beweren, met een beroep op de Synode van Dordrecht in 1618, dat de wereldlijke overheid ondergeschikt was aan de kerkelijke. Ze gingen in Amsterdam, waar Bekker probeerde een boekhandeltje op touw te zetten, op hoge toon verhaal halen op het stadhuis. De magistraat deed wel een halfslachtige poging Bekker te verdedigen⁵⁸. Maar erg veel moeite investeerden de stadsbestuurders niet. Wie Bekker verdedigde kreeg te maken met strafvervolging. Niet in Amsterdam, maar elders en sommigen eindigden in de Gevangendoor te Den Haag⁵⁹. Daar had Bekker zelf geen zin in. Hij dook onder. En stierf arm in vergetelheid⁶⁰. Zó tolerant was de Republiek.

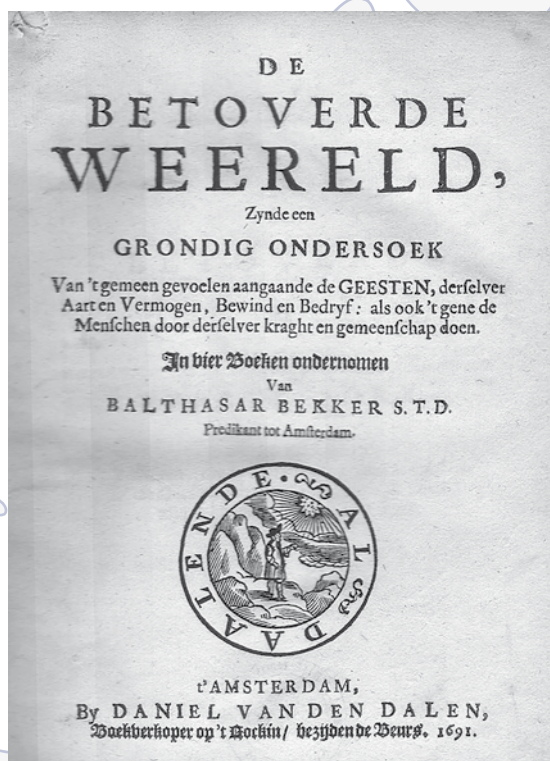
Maar het effect van *De betooverde Waerelt* bleef merkbaar. Na een decennium

58 Men vermoedt dat Nicolaes Witsen en Johannes Hudde, toentertijd burgemeesters, voor Bekker binnenskamers opkwamen

59 Dat was het lot van Erich Walten, een Duits student uit Hamm die zijn verdediging in ongelicentierde vlugschriften zonder uitgeversnaam had neergelegd.

60 Hij werd posthuum, een maand na zijn dood, toegelaten tot de Londense Royal Society.

na eerste publicatie waren boven de grote rivieren heksenprocessen niet goed meer mogelijk. De schouten wilden niet, en zette een dominee echt door met zijn aangiften, dan wilden de rechters niet tot een veroordeling komen. Vrijspraken waren destijds ook ongemotiveerd, dus hoger beroep was niet mogelijk. Na 1710 konden heksenprocessen in Brabant en Limburg nog wel, maar in het eigenlijke gebied van de Republiek, boven de grote rivieren beslist niet meer, niet officieel. Wel kon er nog ruimte zijn voor volksgerichten ten plattelande, maar de Schout had altijd instructie daar een einde aan te maken. Al lukte dat niet steeds. Voor ongeremde charivari's bleef nog wel ruimte, maar resulteerde dat in zwaar lichamelijk letsel of de dood dan werden de daders doorgaans wel voor het gerecht gebracht. En dat dempte het enthousiasme voor dit soort vertoningen effectiever dan enig boek kon doen.

De betoverde Weereld, Balthasar Bekker, 1691

2.19. *De heksenwaag te Oudewater*

Nu waren dominees hoge, invloedrijke ambtenaren. De salariëring was doorgaans beroerd. Maar ze hadden toch een flinke vinger in de pap sedert de Synode te Dordrecht nationaal had verordonneerd dat de geestelijkheid hiërarchisch bovengeschikt was aan de wereldlijke overheid. Dat noemt men het Gommarisme, omdat Gommarus, een Leidse theoloog, van deze idee de voorvechter was. Arminius was zijn tegenvoeter. Een van Arminius' belangrijkste aanhangers was Johan van Oldenbarnevel(d)t. De eerste premier van ons land, destijds de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. Johan vond dat geestelijken – papen en dominees – verschrikkelijke lastige lieden waren en, omdat ze gewend waren het onzienlijke uit te leggen, nauwelijks voor rede vatbaar. Johan wilde al vanaf 1599 de oorlog met Spanje beëindigen. Want die was kostbaar en frustreerde de handel. Koopvaarders durfden de zee niet op en al helemaal niet naar de Indiën te varen, om specerijen en vooral nootmuskaat als lading in te nemen. Die kruiden waren goud waard. Nootmuskaat werkte tegen de pest. Nam men aan. Europa werd heftig door de pest geteisterd. Nootmuskaat, dat was een zaak van leven of dood.

Maar in de Indische oceaan was Spanje oppermachtig. De Spanjaarden zaten al veel langer in het verre oosten dan de Hollanders. Ze hadden havens daar, repa-

ratiedokken en ravitailleringpunten. De dominees wilden géén vrede. Spanje, dat was Rome. En Rome was de hoer van Babyfoon. De Bruid van de Anti-Christ. Daar sloot je geen vrede mee. De buitenlandse politiek werd zo van de kansel toegelicht. Daar kwam Johan tegenop. Het leverde hem in 1619 een doodvonnis op, op het Binnenhof. En dat bracht een warm gevoel van rechtgelovigheid te weeg in de Republiek: de stadsregeerders spraken de dominees voorlopig niet meer tegen.

Dominees leerden dat er heksen waren. En magiërs. Dat stond in de Bijbel. Ik gaf het al aan: de Drie Koningen⁶¹ en de Heks van Endor⁶². Ga er maar aan staan. De magistraat, de lotgevallen van Van Oldenbarnevelt, Hoogerbeets en Hugo de Groot indachtig, die zich tegen de dominees hadden gericht, waren wel wijzer: dat deden ze niet meer. Liever bloo Jan dan doo Jan. Hollandser kan het niet. Maar voor wat Bekker en zijn voorlopers allemaal te berde had gebracht – want Bekker had het waarachtig niet allemaal zelf bijeen geplust – waren de regenten toch gevoelig. Dat de ongelukkigen die als heks voor de vierschaar werden gesleept vaak lesbische vrouwen waren of in ieder geval verdacht werden dat te zijn – daargelaten of ze al of niet sodomie bedreven – en in ieder geval uitmidelpuntige wezens die door nooddrift handelend in geneeskrachtige kruiden en wonderdadige zalfjes, was zelfs deze bestuurders niet ontgaan. Ze maakten er stiekem zelf ook gebruik van, van die geneesmiddelen dan, en velen waren zo van hun aambeien afgekomen. Aderlatingen werkten niet zo goed. Die vrouwen waren eigenlijk meer *der Stoff an dem die heimliche Täte gerächt werden*, want die dominees knepen de kat ook flink in het donker. Al was het dan geen zwarte. Hoe nu enerzijds de openbare norm gehandhaafd – hekserij is een misdaad tegen de mensheid – en anderzijds de ongelukkige vervolgde die geen mens aantoonbaar schade had toegebracht uiteindelijk gespaard? De weegproef werd ervoor aangegrepen. In Holland werd bijna iedere vrouw die verdacht werd heks te zijn, te zwaar bevonden om op een bezem naar de heksensabbath te kunnen vliegen. Sjoemelen met de contragewichten. Ik gaf het al aan.

Is de bekende heksenwaag te Oudewater daar een typisch relict van? Hier werden wel heksen gewogen en inderdaad te zwaar bevonden voor de bezem. Maar internationaal is die waag toch nooit als algemeen of verplicht instituut gebruikt om de heksenwanen te bestrijden, vooral niet die in Duitsland. Een heks had weinig geld, doorgaans, en de overheid had er het transport niet voor over. De waag is gebruikt voor lokale heksen⁶³. Keizer Karel V had de waag van Oudewater inderdaad aangemerkt als een gecertificeerd instituut voor een eerlijk

61 Zie ook: "De Franse Revolte en haar seculariteitsbeginsel: geen bestendig bezit" op pagina 245

62 Zie ook: "Vormen of graden van hekserij; vrijwillige terugtred" op pagina 56

63 Zie: Hans de Waardt, Vervolging of verweer. Mogelijke procedures na een beschuldiging van toverij in het gewest Holland vóór het jaar 1800, opgenomen in: Marijke Gijswijt - Hofstra, Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, De Bataafsche Leeuw: Amsterdam, 1987, pp. 62-88.

weegproces in geval van een beschuldiging van hekserij. In 1545, toen er net in Duitsland weer eens een collectieve vervolgingskoorts aangewakkerd werd. Het Oudewaterse certificaat werd internationaal erkend. Maar in de Republiek zijn er aldus slechts dertien personen ontslagen van alle rechtsvervolging. Wel is goed mogelijk dat het Certificaat vervalst werd. De Constitutio Criminalis Carolina erkent het weegcertificaat als tegenbewijsmiddel. Waar zij gold of toegepast werd kan het document soelaas geboden hebben.

Vanaf 1700 is, vermoedelijk mede door publicaties als die van Bekker, de animo om heksen van overheidswege officieel te vervolgen in den lande aanmerkelijk teruggelopen. Vanaf 1750 komt dat niet meer voor. Rechters verklaarden klagers niet-ontvankelijk wegens lichtzinnigheid der aangifte. En de heks kon in het zelfde geding de klagers tot schadevergoeding of schadeloosstelling wegens smaad aanklagen in hetzelfde geding. Dat verminderde de animo effectief. Anoniem kon de aangifte niet. Dat was juist standaard in de canonicke inquisitieprocedure sedert 1250, zoals we zagen. Dat had een sneeuwbaaleffect: de ene aangifte riep de andere op. Je kreeg nog handgeld ook en kon meedelen in de verbeurdverklaringen. Daaraan maakte de Republiek drastisch een einde. Maar niet aan de volksgerichten. Onder de Moerdijk bleven die breed georganiseerd. Daarboven sporadisch.

2.20. *De Franse Revolutie*

In 1795 storten de Franse legers zich door de brede lang glooiende Maasvallei over Namen en Luik noordwaarts. De traditionele langgetreden route. Ze betreden de territoria van de Republiek en bezetten voorlopig Staats-Brabant als legeringsgebied en etappezone. Afdelingen worden over de grote rivieren gezonden om door de bevolking ter plaatse ingekwartierd, gevoed en geüniformeerd te worden. Want het Franse leger is er erbarmelijk aan toe. Vele tirailleurs lopen blootsvoets en de artillerie heeft geen munitie. Daar mogen de Brabanders en Hollanders voor zorgen. In ruil krijgen de inwoners van deze gewesten het voorrecht zichzelf van een goednieuwe, deze keer volledig uitgeschreven constitutie te voorzien. Die grondwet komt in plaats van het vage geheel van wettelijke voorschriften, wetsbesluiten, plakaten, stedelijke privileges en reglementen en gewestelijke rechten, voorzien van ongelofelijk ingewikkelde, casuïstische commentaren. Het kost drie staatsgrepen, de ene nog chaotischer en belachelijker dan de andere, en dan is die constitutie er in de vorm van een Staatsregeling. Die wordt afgekondigd in 1798. Ze treedt nog niet in volle omvang in werking. Er moet nog overgangsrecht komen. In die regeling staat, als een klaroenstoot, een weergave van het seculariteitsbeginsel: kerk en staat zijn voortaan onherroepelijk gescheiden.

En verder: de grondgebieden die tot de nu onder die regeling vallende Republiek – die de Bataafsche wordt genoemd – begrepen worden, worden als volstandige rijkdelen erkend met recht op representatie in de volksvertegenwoordiging. De vrijheid van godsdienst wordt gegarandeerd. De bedienaren van de godsdienst zijn geen ambtenaren meer. Dus de hervormde dominees zijn onttroond. Er is immers geen heersende kerk meer. De katholieken mogen in het openbaar doen wat de protestanten óók mogen. Voorlopig weet nog niemand wat dat allemaal inhoudt. De echte moeilijkheden komen later wel. Dat geeft niet. De katholieken zijn gewend aan hun achteruitstelling van ongeveer tweehonderdvijftig jaar. Ze durven toch niet goed hun schuilkerken uit. Ze durven al helemaal niet de justitie te vragen, of ze niet ook de ketterij en de hekserij wil gaan bestrijden. Dat vinden ze wel, precies als Karel V, met zijn *Reichspolizeiordnungen* eigenlijk een zaak van *gutte Polizei*. maar voorlopig zingen ze vele toontjes lager. De katholieke Belgen komen daar pas mee aanzetten, zo in het derde decennium van de negentiende eeuw. En het heeft er toen even uitgezien dat wat nú Noord-Brabant heet en wat nu de Nederlandse provincie Noord-Limburg heet, die herleving van dat eigenstandig heksenrecht zouden meemaken, zeker, als ze bij dat nieuwe België zouden gaan behoren. Iets wat in Noord-Nederland de gemoederen nauwelijks beroerde.

Wie die *Bataven* zijn naar wie men zich nu, in die nieuwe revolutionaire Republiek, noemt, daar heeft eigenlijk ook niemand sjoege van, anders, dan dat ze dierenhuiden droegen en in holle boomstammen bij Lobith de Rijn af kwamen zakken. Maar dat hoeven de leden der volksvertegenwoordiging niet te doen, ook al kloppen zij zich omstandig met verstikte stem op de borst en roepen zij elkaar als *Edele Bataaf!* aan. What is in a name? Eén ding staat vast. Kerk en staat zijn gescheiden. Godsdienstdelicten bestaan niet meer. Dus ook geen strafbare hekserij.

We zullen zien hoe dat in Horne uitpakt in de naast aankomende tijd. Dat Horne hoort overigens niet tot die Bataafsche Republiek. Het hoort, als het voormalig graafschap, tot het departement van de Nedermaas. Dat is een deel van Frankrijk. Dat Frankrijk dicteert echter hoe het staatsrecht in de Bataafsche Republiek moet luiden. Speciaal op het gebied van de seculariteit. Dat kost niets. En het klinkt lekker principieel. Het departement van de Nedermaas komt voor een groot deel overeen met het huidige Nederlandse en Belgische Limburg. Het ligt direct tegen de Bataafsche Republiek aan. Noord-Brabant is dan Bataafsch-Brabant geworden, een gewest van de Bataafsche Republiek. Met dezelfde rechten en plichten als de overige zeven provincies.

Het prinsbisdom Luik bestaat niet meer⁶⁴. Eeuwen heeft het de Maasbeddingen bewaakt. Deels vanuit aaneengesloten gebied landinwaarts, deels via enclaves verspreid langs de linker Maasoever naar Verdun toe, steeds kleinere pokjes

64 *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, aangehaald werk, pp. 268-274

steunpunten op de stafkaarten. Luik ligt nu in het departement Ourthe. Het heeft geen internationaal servituut meer in de Maasvallei. Het hoeft niet langer de doorgang te garanderen aan vreemde legereenheden: de Fransen kijken wel uit. Zij willen de Maas als grensgarantie en later als afwachtingopstelling voor agressieoorlogen naar het oosten. Geen neutraliteitsgebied meer, gegarandeerd of niet. Rechtsregelingen die daarmee verband houden zijn vervallen.

2.21. *De Bataafsche Republiek*

De Bataafsche Republiek erkent in haar grondwet een codificatiebeginsel: het strafrecht en het strafprocesrecht zal uitputtend worden uitgeschreven in wetten, door regering – uitvoerend bewind geheten – en volksvertegenwoordiging in gemeen overleg vastgesteld. Daarbij wordt wat het strafrecht betreft naar centralisatie der regelgeving op materieel en formeel-wettelijk terrein gestreefd. Verder is uitgangspunt dat de voornaamste grondprincipes der strafrechtelijke aansprakelijkheid, strafbaarheid en strafwaardigheid zullen worden uitgeschreven in een aan de afzonderlijke delictsposities met hun strafbedreigingen voorafgaand Algemeen Deel. Lagere wetgevers, op gewestelijk niveau, mogen aanvullende strafbaarstellingen maken. Maar die zullen in overeenstemming moeten zijn met het Algemeen Deel. En dat zal, op zijn beurt, moeten beantwoorden aan de principes en grondrechtgaranties uit de grondwet, de Staatsregeling. Daarin staat het dwingend seculariteitsbeginsel. Het garandeert dat aan de ingezetenen, mochten protestanten privileges eisen op grond van oude voorzieningen. Dat blijven ze lang doen. Want ze moeten heel wat opgeven. Vooral als ze torens, kerkhoven en gebouwen die vroeger tot de *kerkfabriek* hoorden (het geheel van onroerende goederen waaruit de kerkgemeente onderhouden kan worden, dus ook de kerkakkers, (water)molens, proveniershuizen, diaconiegestichten, waterstaatswerken en duiventorens) zonder adequate schadeloosstelling moeten overdragen óf aan de publieke gemeenten óf aan de rooms-katholieken. Het is directe resultante van de Franse revolutie.

De strafwet, hoger of lager, zal nooit delicten mogen verwoorden ter bescherming van enige godsdienst noch ter vermijding van aanstoot aan godsdienstige gevoelens of overtuigingen. En verder, dat volgt uit de gelijkheid van iedere burger voor de wet, waarvan de Staatsregeling natuurlijk a fortiori uitgaat, zullen wetgevingsbevoegdheden nooit kunnen worden toegedeeld, overgelaten of gegund aan personen of instanties die hun staatsrechtelijke positie danken, middellijk of onmiddellijk aan enige adeldom, adellijkheid of door vererving verkregen bevoegdheid, oorspronkelijk verkregen door adelijking, adeldom of enige feodale verhouding hoe ook genaamd. Het gelijkheidsbeginsel tussen burgers verbiedt dat. Frankrijk dicteert het de Bataven.

Voor ons onderwerp houdt dat twee dingen in:

Een gewest als een heerlijkheid of een graafschap heeft geen wetgevende bevoegdheid meer hoe dan ook. Er is een scheiding van de machten: rechtsprekende, wetgevende en uitvoerende macht. Recht en uitvoering zijn eigenlijk nationaal geünificeerd. Voor Limburg, deel van Frankrijk, betekent dat uiteindelijk een herschepping van het rechtssysteem. En dat houdt het uiteindelijk óók in voor de noordelijke gewesten. Die hebben zich langer weten te verzetten, tot 1810. Hekserij kan in de Bataafsche Republiek en in Frankrijk geen zelfstandige grond zijn voor enige strafbaarheid. Wel kan strafbaarheid gelegen zijn in een handeling die schade toebrengt aan personen of goederen of aan enige gemeenschap van personen, terwijl de handeling door volksgebruik beschouwd wordt als een daad van magie of toverij. Maar dan moet deze daad ingeboekt kunnen worden als een beweerde geneeskundige of heelkundige behandeling terwijl de wet een vergunning of ontheffing eiste om de handeling te mogen uitvoeren. Of als een bedrogsdelict. Afhankelijk van het gevolg zal dan die handeling vervolgd worden als een misdrijf tegen het leven of het lichaam gericht – en dan speelt het motief als strafbaarheidvoorwaarde geen rol – of als een feit gericht tegen de openbare orde. Want door de voorgeschreven ontheffing of vergunning niet aan te vragen of geen geldige meer te hebben, pleegt de betrokkene een daad van bijzondere weerspanning tegen het openbaar gezag. Dat is dan de rechtsgrond der strafbaarheid en niet de magie of toverij. Laat staan enige gemeenschap met enige duivel. Bij het bedrogsdelict zit de strafwaardigheid in de krenking van de goede trouw, die in het handelsverkeer zo belangrijk is.

De Staatsregeling draagt aan het Bataafsche Agentschap van Justitie (oorspronkelijk: *Policie*, zoals in *Reichspolizeiordnungen*) op om deze twee uitgangspunten verder uit te werken in organieke wetgeving gebaseerd op het codificatiebeginsel. Daar komt het voorlopig niet van: de Republiek blijkt instabiel, revolte na staatsgreep volgen elkaar op. En steeds wordt voorzien in een andere staatsvorm. Totdat Napoleon Bonaparte de gelukkige greep heeft zijn broer, Lodewijk af te zenden naar de Republiek met de opdracht er een Koninkrijk van te maken. Een rijk dat zich gewilligd inschaart in de exorbitante machtsaanmatigheden die de Franse Keizer in petto heeft. Koning Lodewijk, zich annoncerende als het *Konijn van Holland* (hij probeert *Hollandsch* te spreken, de goeierd), neemt de scepter aan. Hij vindt een geleerde jurist van naam die voor het strafrecht aan het codificatiebeginsel voldoet. Die zet een kloek *Wetboek van Strafrecht voor het Koninkrijk Holland* neer⁶⁵. Het is gebaseerd op evengenoemde twee nadere uitgangspunten. Joan Melchior Kemper is die jurist. Hij doet er alles aan om het wetboek als regeling los te maken van geloofsovertuigingen. Natuurlijk niet

65 Zie: Y.G.M. Baaijens-van Geloven, A.C. 't Hart, A.M. van Kalmthout, W. Nieboer, G.A.M. Strijards, M.J.H.M. de Vries-Leemans, *Strafwetgeving in de negentiende eeuw, uitgave van de vakgroep strafrechtswetenschappen, sectie strafrecht, Katholieke hogeschool Tilburg*, 1985, VII vols, Tilburg: drukkerij Katholieke Hogeschool Tilburg, 1985, Vol II, hoofdstuk 2, de officiële uitgave van het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland, 1809

van ideologieën. Want het wetboek komt zélf uit een revolutionaire ideologie voort. Het is dus niet a-politiek. Maar het probeert zich wél te ontworstelen aan het oerchristelijke heilsdenken. In hoeverre het zich daarmee ook los maakt van het Manicheïsme⁶⁶ – waaruit het duivelsgeloof voortvloeit, – is nog de vraag. Herinner, dat duivelsgeloof ook heksengeloof voortbrengt. Maar die vraag hoeft hier niet beantwoord te worden. Voor Kemper staat vast: hij zal geen delictsomschrijving wijden aan toverij en hekserij. Het Wetboek slaat aan. Joan Melchior Kemper, hoogleraar in de inleiding tot de Hollandse Rechtsgeleerdheid aan de Leidse Hogeschool schrijft een voortreffelijke toelichting in helder Nederlands. Hij vermijdt te dogmatiseren en vermijdt refertes aan klassieke auctoritates. Zijn wetboek moet nieuw zijn. Het moet nationaal zijn. Het moet los staan van de oude rechtsbronnen, te zeer verweven met het Romeinse en canonieke recht. Dat moet de winst zijn. Dat zou men vóór de Bataafsche revolutie juist als een minpunt hebben gezien. Het wetboek blijft maar vier jaar van kracht. Daarna lijft Napoleon het Koninkrijk met één snauwerige pennenstreek in bij zijn immense rijk. De Code Pénal wordt nu van kracht. Maar het oude wetboek van Kemper wordt beslist niet vergeten. De uitgangspunten eruit zullen de decennia daarna blijven beheersen totdat in 1886 een nieuw nationaal Wetboek van Strafrecht in werking treedt, dat wat hekserij aangaat, van exact dezelfde principes uitgaat als de schepping van Joan Melchior Kemper. Die gelden dus nog steeds. In de tussentijd heeft de wetgever van het nieuwe Nederland steeds via bijzondere aanvullende wetgeving, wat hekserij betreft, naar die principes toegewerkt, terwijl de Code Napoleon op dit stuk van geen andere inzichten gewaagde. Al drukte het dat niet steeds duidelijk en consequent uit.

2.22. *De stichting van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden*

In 1814 mag Willem Frederik, Erfprins van Oranje-Nassau, zich de Oostenrijkse Nederlanden toescharen in zijn rechtskring als Soeverein Vorst. Hij krijgt er óók nog het Groothertogdom Luxemburg bij. Het omvat nu als *Vereenigde Nederlanden* ongeveer de territoria die thans de BENELUX uitmaken, zij het, dat de vaststelling van de exacte grenzen nog lang niet voltooid is. Dat duurt nog heel lang. Tot 1868. Het Congres van Wenen staat in de annex bij de Slotakte de Erfprins toe zich Koning te noemen. Verder moet hij met de Oostenrijkse Nederlanden, waar het katholicisme zolang staatsgodsdienst is geweest, voorzichtig zijn. Er is een Londense toescheidingsdeclaratie. En die zegt, dat hij het protestantisme en het katholicisme in het openbaar op gelijke voet moet behandelen. De ene religie mag beslist niet anders belegd worden met grondrechten, privileges, immuniteiten en subsidies dan de andere. De Engelsen vrezen dat anders Willem I, zo noemt de Koning zich voortaan, de Hervormde gods-

⁶⁶ Zie 1.16

dienst in enig opzicht gaat voortrekken bij de andere erkende godsdiensten. Dat is Willem juist helemaal niet van plan, maar dat kan de Engelse staatsman Castlereagh niet weten. En die stelt die declaratie vast. Op voorstel van de Nederlanders.

Maar de Gentse bisschop Maurice De Broglie⁶⁷ gaat bij deze samenvoeging, die tot een perfect amalgaam moet leiden – zo staat het in de declaratie – dwarsliggen. Hij wil dat de katholieke Kerk de enige toegelaten staatsgodsdienst is in het rechtsgebied van de voormalige Oostenrijkse Nederlanden. En hij wil, dat de privileges die de residerende bisschoppen ooit hadden in dat rechtsgebied sedert de val van Antwerpen weer hersteld worden conform het Concordaat van 1559. De bisschoppen moeten hersteld worden in de positie alsof dat Concordaat altijd van kracht was gebleven. Dát is legitieme restauratie voor de zuidelijke Nederlanden. En daarnaar streven de geallieerde machten toch: Rusland, Groot-Brittannië, Oostenrijk en Pruisen? Dat zou de strekking van het Weense Vredesverdrag toch worden waarmee die mogendheden al zo lang doende zijn? Het Concordaat dus, waarbij de bisschop van Roermond de rechtsmacht van de prins-bisschop van Luik overnam betreffende het daarin gedefinieerde bisschoppelijk rechtsgebied. Maar dat is het Concordaat waartegen destijds, toen het volksverzet en de tachtigjarige oorlog uitbraken, de ganse Nederlandse hogere adel te hoop liep. Dat Concordaat is de aanleidende oorzaak geweest voor de formele opstand van 1568 toen de oorlogstoestand intrad! Die leidde tot het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën! Moet Noord-Nederland dan zijn staatsexistentie verloochenen? Ja, aldus De Broglie, daar heb ik, als kerkvorst, natuurlijk niets mee te maken. Want de Acte van Wenen van 1815 verplicht de ratificatoren tot de aanvaarding van een eerbiedigingsbeginsel. De Weense verdragssluiters wilden immers restaureren. Ze wilden het *Ancien Régime* eigenlijk staatkundig weer herstellen in hun onderlinge, internationale, betrekkingen. Men spreekt wel van het dwingend legitimiteitsbeginsel. De soevereinen die erkend hun onherleidbare staatshoogheidsrechten uitoefenden op het moment dat de Franse Revolutie uitbrak, moeten volgens de considerans hersteld worden in hun legitimiteitsrechten van dat moment. Welnu. Om maar eens iets te noemen: op dat moment oefende de prins-bisschop van Luik nog altijd jurisdictierechten uit over de enclaves die bij het Concordaat van 1559 waren gedefinieerd. Die jurisdictierechten strekten zich, niemand die het zal betwisten, uit over Thorn, Kessenich, Horne en Luyks-Gestel. Steeds in verschillende vormen. De prins-bisschop kon ze cederen en delegeren en soms heeft hij dat ook gedaan. De Republiek is soms in die jurisdictierechten getreden. Maar alleen als haar dat bij de Vrede van Münster werd toegestaan of overgelaten. Daar heeft ze dan betreffende de enclaves soms gebruik van gemaakt. Maar daar gaat het nu niet om. De resterende jurisdictierechten zijn die prins-bisschop stomweg ontnomen via een revolutie. Dat is ten

⁶⁷ Ik ga op hem hieronder nader in.

aanzien van Horne gebeurd in 1795. Dat moet dus teruggedraaid worden. Dat is de koning verplicht door zijn ratificatie. Hij accepteerde de legitimiteitsidee. Hij zou verworven soevereiniteitsrechten van vóór de revolutie respecteren. Dat zou hij alleen dán niet hoeven indien de Weense geallieerden hem iets anders toestonden. Doet hij dat niet, zo dan pleegt hij tegenover zijn collega-ratificatoren wanprestatie. Die kunnen dat inroepen, en denk erom, Frankrijk, dat katholieke land, hoort daarbij. Maar nu kan die prins-bisschop de koning natuurlijk ook ontslaan van die verplichting. Voor zover ik die kerkvorst ken, aldus de Broglie, is hij niet ongenegen dat toe doen: met hem valt te praten. Maar dan eist hij behoorlijke compensatie. Dan moet de koning over de brug komen. Doet hij dat niet, dan is monseigneur De Méan, de Luikse prins-bisschop aan de Heilige Stoel verplicht herstel in volle vorige toestand te eisen.

Uit de redactie van de Declaratie van Londen, die acht artikelen omvat, volgt zonneklaar – ik volg hier het betoog van De Broglie – dat de katholieke kerk moet worden behandeld op dezelfde voet als de hervormde kerk. Willem heeft die kerk een reglement van orde gegeven en beschouwt zich als haar hoofd, zijnde de legitieme opvolgster van de Nederduyts-Gereformeerde Kerk van 1618. Hier respecteerde de koning dus ook het legitimiteitsbeginsel. Maar dán moet de koning dat óók doen met de Kerk waarvan De Broglie thans de primaat is in het rechtsgebied van de voormalige Oostenrijkse Nederlanden. Dan moet hij dus de enclave Horne weer herstellen in de jurisdictie van Luik als was deze nooit door revolte ontnomen. En dat houdt mede in – dat zegt De Broglie niet uitdrukkelijk, maar dat impliceerde hij wel – dat de rechtsmacht in hekserijzaken herleeft. Wil diegene die die rechtsmacht in delegatie heeft verworven dat niet doen, goed, dat moet hij weten. Dan moet hij een afstandsverklaring afgeven. Over de vorm daarvan kan onderhandeld worden. Is dit alles juist, dan geldt dat ook voor de lokale jurisdictiereserveringen inzake ketterij en hekserij die het episcopaat in 1795 in de Oostenrijkse Nederlanden legitiem had. Irrelevant is of het die uitoefende of niet. Niet van belang is eveneens of het die mandateerde of delegerde aan de lagere geestelijkheid in die regio. Of het dat deed, dat weten we niet meteen precies.

Alle bisschoppen in het zuiden zijn ook wat overvallen door de wending die de Belgische Zaken sedert 1814 hebben genomen. De Broglie had aansluiting bij Frankrijk verwacht. Of voortzetting van de soevereiniteit door de Oostenrijkse Keizer. Die wilde toch zo legitiem zijn? Maar met de bisschop van Gent, valt, zoals steeds, te praten. De Broglie komt alleen maar op voor de onvervreembare heilige competenties van de Alleenzaligmakende Moederkerk. Zo ziet hij dat. De legitieme machthebbers moeten restaureren. Dat is ingewikkeld, als je niet precies meer weet hoe het te restaureren bouwsel er ook al weer uitzag. De bouwtekening is zoek. En we weten niet of de oorspronkelijke stijl gotisch, renaissance of barok was dan wel classicistisch. Over die subsidiaire strafrech-

telijke jurisdictie in hekserij en ketterijzaken is de teerling nog niet geworpen. Zo was het. Die race was nog niet gelopen. Volkenrechtelijk had De Broglie een sterk punt. Daaraan viel niet te tornen in Den Haag. Want het volkenrecht, dat wou het toch wel in acht nemen. Niet zozeer vanwege die De Broglie. Daar had de minister van justitie Van Maanen maling aan. Als die lastig was, was er in de Code Pénal van Napoleon die voorlopig van kracht bleef, wel een vage strafbaarstelling te vinden om hem onbepaald voorlopig in hechtenis te nemen. Daar draaide Van Maanen (helaas) zijn hand niet voor om. De Broglie correspondeerde zonder Koninklijke machtiging met de Vaticaanse Curie over staatsaangelegenheden, het Koninkrijk betreffende. Met wat fantasie maakte Van Maanen daar in één wip hoogverraad van. Dat was geen punt. Maar Den Haag wilde zijn koloniën in De West en De Oost terug. Stadhouder Willem V had die in de feitelijke beschikkingsmacht van de Koning van Engeland overgedragen. Dat had hij gedaan in een onbedacht ogenblik bij de Verklaring van Kew Palace in 1795 nadat hij in ballingschap was gegaan. Engeland had gedacht: binnen is binnen. Die krijgen ze nooit meer terug, die kaaskoppen. In 1815 probeerde Willem I ze terug te krijgen. Met een beroep op het Weense legitimiteitsbeginsel. Als hij nu begon met dat beginsel binnenlands te verkrachten – en De Broglie zou niets nalaten om dat via het Vaticaan rond te bazuinen – dan was zeker dat Engeland zich ook niets van dat beginsel gelegen zou laten liggen bij de claims tot teruggave. Willem kende *perfidious Albion* goed genoeg vanwege zijn ongewilde langdurige verblijf daar. Java, Sumatra, de Molukken, die waren hem dierbaarder dan die ongelukkige Oostenrijkse Nederlanden en helemaal wat betreft die voormalige ministaat Horne. Daar had hij nog nooit van gehoord (en van die hekserij aldaar ter plaatse óók niet).

Maar was er met het staatssecretariaat van de Heilige Stoel niet te praten? Dan wipte hij over de onwil van die Gentse bisschop heen. Stel, hij kon een concordaat sluiten. Dan zette dat dat Concordaat van 1559 opzij. Dan ontstond een totaal nieuwe rechtsverhouding en konden ze met een blanke lei beginnen. Dat was ook legitiem. Dus kat in het bakkie. Wat de koning betreft kreeg de prins-bisschop compensatie voor eventueel in geld begrootbaar verlies. Die De Méan was op jaren. Als hij die verving door een gewillige Nederlander, die graag De Leeuw op zijn grote schoudermantel wilde, dan was er veel gewonnen. En die wist hij wel een. Dat was Mgr. Van Bommel, een seminarie-regent die verschrikkelijk graag hogerop wilde. Dan zou hij diens diocees opnieuw in een annex deliniëren, dus geografisch omschrijven. Vervolgens zou die Van Bommel de kardinaalshoed krijgen. En primaat der Nederlanden worden. Einde oefening. Dan kon De Broglie terug naar Frankrijk, dat kreeg Willem wel voor elkaar.

Die onderhandelingen zouden even duren. Maar dan zou je eens wat zien. Was Van Bommel eenmaal primaat, dan was de Hydra der Belgen haar onsterfelijke kop kwijt en de rest suste hij wel in slaap.

2.23. *De Belgische Revolte*

De koning begint dus onderhandelingen met de Heilige Stoel, nadat hij bekomen is van de ergernissen van het hem opgelegde staatkundige amalgame. Hij wil een concordaat. De Heilige Stoel voelt er ook voor. Het staatssecretariaat begrijpt dat het de protestanten niet moet provoceren. Het zal niet aandringen op herstel van de concordataire verhoudingen van 1559. Het wil echter ook niet dat veel ruimte wordt gegeven aan de klassiek-liberale tendenties van 's konings bewind in de zuidelijke provincies. Willem I streeft volkomen neutraliteit van het volksonderwijs na. Ook voor rooms-katholieke kindertjes. Dat is te gek. Maar dat bisschoppen eventueel subsidiair aanvullende wetgevende bevoegdheden zouden kunnen krijgen, dat zou nog niet zo gek zijn. Dat zou passen in die gebieden waar de meerderheid der ingezetenen nog altijd aantoonbaar belijdend katholiek is. De katholieke cultus zou daar dan strafrechtelijk beschermd kunnen worden. Bijvoorbeeld betreffende de heiliging van verplichte feestdagen, de zondagsrust, de eerbiediging van processies, de kerkhofvrede, ommedracht van relieken, bedevaarten en heiligdommen buiten het kerkgebouw, eerbiediging van het geestelijk gewaad en de kloosterdracht op straat. Misschien zou er strafverzwaring inzitten bij diefstal van heilig vaatwerk en inbraak in kerken, denk eens aan de bokkenrijders. En dan zou dus de strafbaarheid inzake hekserij, tovenarij, maar ook het geven van onorthodox lager onderwijs (vanuit katholiek oogpunt gezien) ook een aardige troef kunnen zijn die in het politieke kaartspel getrokken wordt. Men zou dat als politieke delicten kunnen zien. Of gekwalificeerde weerspannigheid, de oplossing van Kemper in zijn Wetboek voor het Koninkrijk Holland. Die feiten zouden dan slechts als *overtredingen* moeten worden gezien, en eventueel slechts aanleiding kunnen zijn voor vervangende hechtenis. Maar weer wel voor omvangrijke boetes bij recidive en verbeurdverklaringen, die aan de Kerk ten goede komen. De race dat de overheid dus géén strafbaarheden inzake hekserij voorziet, of, desgevallend tolereert, is dus beslist niet gelopen.

Het is een ingewikkelde zaak. Daarover moet lang onderhandeld worden. Want de Kerk heeft meer te winnen dan dat. Kan het seminarie-onderwijs niet van staatswege gesubsidieerd worden en verder, kunnen de koloniën in

west en oost niet opengesteld worden voor katholieke missionering, waarbij de missionarissen de ambtelijke status én salariëring krijgen? Na 1820 zijn dat zo de onderhandelingspunten. Het resulteert in een ontwerpconcordaat van 1827, dat verwijzingen kent naar nadere organieke regelingen. Het wordt afgeparafeerd door de regeringen. Maar al is het als verdrag rechtsgeldig, het kan nog niet in werking treden. Er is nog implementatieregelgeving nodig. Er zijn nog te veel losse einden. Bijvoorbeeld over die aanvullende strafbaarstellingsbevoegdheden. In die voormalige enclaves, immuniteiten en exterritorialiteiten, die Limburgse, bijvoorbeeld. Hoe heette dat graafschap ook weer? Horne, was het niet? Interessant. Liggt dat niet bij Enkhuizen? In een wereldkerk kun je niet alles meteen op de kaart hebben. Het is een grote mogelijkheid, een *puissance*, heet het in deze dagen van legitimiteit en restauratie. En het is al heel wat als een Amerikaan weet dat Kopenhagen de hoofdstad is van Amsterdam, nietwaar? Dus waarom zou een Italiaanse monsignore hier, bij de delineatie van een gewenste kerkelijke gebiedsindeling, de plank niets eens mogen misslaan? De Hollanders moeten nou ook weer niet denken dat de wereldrechtsorde in de schaduw van de Amsterdamse Westertoren wordt samengesteld.

In 1830 breekt op een broeierig warme zomeravond een revolte-achtige manifestatie los in de Muntschouwburg te Brussel als een verhitte heldentenor het lied *l'amour de la patrie sacrée* met loeiende uitloop-glissandi aanheft. Het gezang wordt in de engelenbak overgenomen. Het verspreidt zich daarna als een vocale vloedgolf uit over de stalletjes, de betere rangen in de balkons en bruist dan als een tsunami van opgekropte gevoelens door de vestibules over trappencascades naar het plein. Daar wordt het overgenomen door de duizendkoppige menigte, die daartoe eerst behoorlijk met sterke drank bewerkt is. De spontane volksvertoning is kennelijk georganiseerd. Door Franse politieke agenten, die proberen de revolutionaire aandriften die Parijs al in de voorafgaande decennia desorganiseerden over te planten naar de noorderbuur, het gistende grondgebied dat zich al een tijd verzet tegen de staatkunde van de Koning van het Noorderkwartier, Willem I. Het gaat om diverse aspecten van die regeringspolitiek, die in deze koopman-Koning gepersonifieerd is. Het gaat vooral om zijn personele machtsuitoefening. Daarbij bemoeit hij zich met allerlei facetten van het openbare leven. Hij houdt zich onder meer bezig met de interne organisatie van de katholieke Kerk. Want dat vindt hij een publieke zaak. Daarover is hij bezorgd en meer in het bijzonder over de opleiding van de rooms-katholieke priesters. Die vindt hij niet aan de maat. Maar zorg heeft hij ook over hun rekrutering. Verder heeft hij bezwaar tegen het voortdurend pogen van de geestelijkheid om katholiek bijzonder lager onderwijs met staatssubsidie verplicht te stellen in de zuidelijke provincies. En over het bisschoppelijk drijven het burgerlijk huwelijk te vervangen door het kerkelijke. En dat nog wel als enig geldend

huwelijk, met onvoorwaardelijk effectus civilis. Willem wil vasthouden aan het uitgangspunt dat aan de Kerk haar quasi-legislatieve bevoegdheid in zaken van religie, geloof, godsdienstige manifestaties, opvoeding, moraal en zeden onthouden moet blijven⁶⁸. Euvel wordt de koning ook geduid dat hij priesters de ambtelijke status onthoudt. Het is de lijst van grieven waarop de hierboven genoemde Gentse bisschop De Broglie⁶⁹ al jaren sedert 1816 steeds weer heeft getamboereerd: herstel van de geprivilegieerde positie van de katholieke Kerk als staatskerk binnen deze zuidelijke provincies. Het Belgische episcopaat spreekt van de Zuidelijke Nederlanden, en ook wel van België. Daaronder is het gaandeweg heel Limburg en ook voormalig Staats-Brabant – dat wij nu kennen als Noord-Brabant – gaan begrijpen. Het deel boven de grote rivieren noemt het ook wel *Holland*. Het verdenkt Koning Willem I, als Hollands koning, ervan dat hij eigenlijk een Hollandse paus wil worden over de katholieke kerk in de Nederlanden. De Broglie wil dat de Kerk in de Zuidelijke Nederlanden eigenlijk weer een staatsorgaan wordt. Afgescheiden van de Hollandse diocesen. De Broglie geldt daarom voor Willem als een opruier tegen het staatsgezag. De Broglie wordt verbannen naar zijn geliefde Frankrijk. De minister van justitie Van Maanen heeft er de hand in. Hij doet dat tactloos. Hij kan niet verhelen dat hij de Belgen niet ziet zitten. Hij kijkt op ze neer: ze hebben zich niet eens zelf bevrijd van de Fransen! En de Hollanders deden dat wel. Een belachelijke geschiedvervalsing, maar zó dacht (en denkt) menig Hollander. De Broglie wordt als een eerloze schelm weggejaagd. Als een quantité négligable. De gemijterde wordt een volksheld. Vooral als hij in Frankrijk sterft. Zijn leerstellige oordelen blijven in het zuiden gelden. Daar zorgt het episcopaat voor. De pastoors kennen die leerstellige oordelen daar en erkennen ze. Ook het toch niet al te weerspannige episcopaat leert dat het samengevoegde Koninkrijk Gode onwelgevallig is. De geschiedenis, waaruit Gods heilsplan is af te leiden, leert dat. Het beroept zich daarbij eveneens op een aloude grens-scheiding tussen het voormalige bisdom Het Sticht en het prinsbisdom Luik. Die is toch alléén maar vervallen ten gevolge van de Franse revolutie. En alles wat revolutionair is, is ketters. Dat leert de Kerk. Daarom moet het prinselijk bisdom Luik weer gerestaureerd worden. Alleen dan kan de vereniging België en Holland nog een kans hebben.

68 Ik volg nu vooral: Yves Schmitz, *Willem I, Koning van Noord en Zuid*, Hasselt: Uitgeverij HeideLand, 1966 (HeideLand/Paperbacks) [oorspronkelijke titel: Guillaume Ier et la Belgique, vertaald door A. Blok] D/1966/0022/29 pp. 43-50, 100 vv.

69 Maurice Jean Magdeleine de Broglie, (Broglie, 5 september 1766 - Parijs, 20 juli 1821). Hij was aanvankelijk Napoleon toegedaan. Maar gaandeweg zag hij in dat deze de onafhankelijkheid van de Kerk bedreigde. Dat droeg De Broglie strijdvast uit op het Nationale, dus; Franse, Concilie van 1811. Hij werd wegens staatsondermijning gearresteerd. De Broglie ging terug naar zijn standplaats Gent in 1814, maar verzette zich nu tegen Willem I die hij eveneens van totalitaire machtsaanspraken verdacht. Hij verzette zich heftig tegen de nieuwe Grondwet van 1815 en eiste de legitimiteitsaanspraken voor de Kerk terug op de voet die deze had gehad vóór de bezetting van 1795. Hij moest weer vluchten en werd in 1817 officieel verbannen. Hij stierf als erkend martelaar voor de *Belgische zaak* in 1821; zijn leerstellingen werden steeds weer ingeroepen door rabiate katholieken. Aldus bereidde De Broglie ongewild de revolutie van 1830 mede voor. Zie: J. G. Kikkert, *Geld, macht & eer, Willem I, Koning der Nederlanders en Belgen, 1772-1843*, Utrecht: Uitgeverij Scheffers bv, 1995 pp. 152-154.

In Luik zit nu inderdaad de Nederlandse hofpaladijn Van Bommel⁷⁰ als kerkvorst. Van Bommel is tuk op feitelijke politieke macht. Hij hangt de huik naar de wind. Hij kijkt de kat uit de boom. Wel verre van zich op de voorhand onvoorwaardelijk aan de kant van de Koning te Den Haag te scharen, wacht hij af wie gaat winnen. Want de opstand in Brussel breidt zich uit. Het blijkt geen eendagsvlieg. Al is de gehele vertoning een belachelijke charade, waarbij Willem wordt voorgesteld als een machtsusurpator en een tiran die de belangen van de Belgen – zo gaan de zuidelijken zich noemen – miskent en verkwanstelt ten behoeve van de stugge bewoners van de noordelijke provincies. Een van de desiderata van het zuidelijke episcopaat is inderdaad publiekrechtelijke jurisdictie in zaken Het Geloof aanbelangende, zoals dat in de Oostenrijkse Nederlanden vóór de Brabantse Omwenteling van 1791 óók het geval zou zijn geweest. Dat zou het *herstel van grieven* zijn waarop een belangrijke meerderheid der katholieken gelovigen aandringt. En als dat zo zou zijn, dan zou een meerderheid der Belgische bevolking dat inderdaad willen. Want iedereen is hier, in deze zuidelijke provincies, zo ongeveer katholiek. Maar *is* het zo? Als het zo was, dan zouden de aloude hekserijbepalingen inderdaad weer moeten herleven. Priesters zouden doorzettingsmacht krijgen met gebruikmaking, via rechtshulpverzoeken, van de zwaarmacht die de wereldlijke overheid daartoe onvoorwaardelijk ter beschikking zou moeten stellen. Want dit soort strafbaarstellingen is het Brabantse en Vlaamse volk dierbaar. Zeggen de bisschoppen. Dat valt echter niet hard te maken. Dan zou er een volksreferendum moeten worden gehouden. En dat is superdemocratisch. Maar de paus, Gregorius XVI heeft dat als ketters afgewezen. Democratie is strijdig met de Openbaring en met de algemene geloofsleer der Kerk.

De organisatoren van de volksopstand, de gezeten burgerlijke liberalen, interesseert de positie van de Kerk niet veel. Ze willen politieke verantwoordelijkheid van de ministers waarvan de Koning zich bedient bij de regering. Ze willen betere garantie van de klassieke grondrechten der ingezetenen en volkomen scheiding van Kerk en staat - dus het omgekeerde van wat het episcopaat wil. Van de restauratieve chimères van De Broglie komt dus niets. Maar de bisschoppen in het zuiden waren een heel eind om de slag inzake publiekrechtelijke bevoegd-

70 Cornelis Richardus Antonius van Bommel, bisschop van Luik, (Leiden, 5 april 1790 - Luik, 7 april 1852). Hij was geen scherpslijper. Hij wilde Willem I in alles tegemoetkomen, maar niet in diens bemoeizucht met de seminarie-opleidingen voor priesters. In 1825 richt hij zich tegen diens besluit aspirant-priesters te verplichten een van staatswege georganiseerde humaniora te volgen, het zogeheten collegium philosophicum. Dat achtte Van Bommel ook in strijd met de seminarie-decreten van het Concilie van Trente dat ervan uit ging dat de bisschoppen binnen hun diocesen daarvoor zorg zouden dragen. Willem I wilde niet toegeven, al wilde hij Van Bommelen wel direct bij het bestuur van het collegium philosophicum betrekken. Door zijn bemoeienis wordt Van Bommel bisschop van Luik in 1829: Willem verwacht dat deze Hollander zich zal verwijderen van het standpunt van eertijds De Broglie. Dat doet Van Bommel niet; hij meent integendeel dat de Belgische katholieken inderdaad redenen voor hun grieven hebben en steunt bijvoorbeeld hun aanspraken op Noord-Limburg tot en met Venlo. In 1831 richt Van Bommel in Rolduc een klein-seminarie op en in 1834 heeft hij een belangrijk aandeel in de wederoprichting van de Leuvense Hogeschool op basis van het canoniekrechtelijk statuut van 1420. Over de betekenis van Van Bommel bij de herinrichting van de bisschoppelijke hiërarchie die voor Limburg belangrijke gevolgen had in Noord-Nederland ná de Belgische afscheiding, L. J. Rogier, *Katholieke herleving, geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, s-Gravenhage: NV Uitgeversmaatschappij Pax, 1956.

heden binnen te halen. De Engelsen én de Fransen willen er niets van weten. De eersten, omdat ze anti-paaps zijn. De tweeden omdat ze de scheiding tussen kerk en staat niet willen nuanceren. En bovendien hebben beiden nu haast: de zaak veroorzaakt onrust en verstoort het machtsevenwicht in de noordhoek van West-Europa. De hekserij wordt niet opnieuw strafbaar: in België niet en in Nederland niet. Want door de Belgische opstand blijft het concordaat van 1827 een dode letter.

2.24. *De Luxemburgse kwestie en de rechtsmacht over Limburg*

De grondwet van 1848, zoals geredigeerd door Thorbecke, voert de scheiding tussen kerk en staat nog consequenter door. De Kerk kan zich vrij organiseren. Dat is de resultante van de vrijheid van godsdienst, die mede het recht omvat om de godsdienst openlijk uit te oefenen. De wijze waarop men die vrijheid invult is een private zaak. Wel moet men zich daarbij aan de wetten houden. Die wetten, als algemeen verbindende voorschriften, eventueel via straffen te handhaven, worden gemaakt door de publieke overheid. In 1853 gebruikt de Kerk die vrijheidsgarantie door zich in Nederland intern te reorganiseren. Ze richt een bisschoppelijke hiërarchie op. Dat doet ze volkomen tactloos. Ze schoffeert de protestanten in de oprichtingsbuil door hen als ketteren te afficheren. Maar ze verwijst in de bekendmaking van dien wel naar de nieuwe grondwet en doet weten van de mogelijkheden die deze biedt gebruik te zullen maken. Dat betekent dat ze in ieder geval de scheiding van kerk en staat, zoals in die grondwet geregeld, ook tot uitgangspunt neemt. De Kerk zal dus géén publiekrechtelijke bevoegdheden claimen binnen de nieuwe kerkprovincie die door de nieuwe hiërarchie, onder leiding van de molenaarszoon uit Kerkdriel, monseigneur Zwijssen, geadministreerd zal worden. Het bisdom Roermond krijgt nu de omvang van de hele Nederlandse provincie Noord-Limburg. Daarin géén kerkrechtelijke enclaves of exclaves meer, voortvloeiend uit het neutraliteitsstatuut van de prins-bisschop te Luik. Het wordt één aaneengesloten gebied. Daarin heeft de Roermondse bisschop exclusieve jurisdictie. Het lijkt dus niet meer op het bisdom van 1559. Met dat verleden wordt opzettelijk rigoureuus gebroken. Zwijssen zal de nieuwe aartsbisschop worden, de primaat der Nederlanden. In zoverre ziet de Kerk dus af van de organieke invulling van het Concordaat van 1827. De Kerk zegt dat Concordaat overigens óók niet op. De situatie blijft dus rechtens wat hybride. Maar Zwijssen is een ongeduldige pragmaticus. Hij houdt niet van luchtflitsen. Aan de interne administratie van het kerkelijk apparaat dat in het openbaar zal moeten functioneren, heeft hij de handen vol. Verder is hij geen moraaltheologisch dogmaticus en al helemaal geen mysticus. De pastoors moeten eerst maar een behoorlijk leren boekhouden. Daar schort het tot zijn ergernis al jaren aan. Dat houdt in dat ze ook de collectegelden en de

revenueu der kerkfabriek bij hun diocesane curie nauwkeurig verantwoord. Hun opleiding op de seminaries is naatje, daar moet wat aangedaan worden. De meeste pastoors spellen erbarmelijk en kunnen zich niet behoorlijk uitdrukken. Het seminariclatijn is berucht. Dat van Zwijssen is wat beter, maar het houdt niet over. Zelfs koning Willem II heeft zijn speechen moeten verbeteren voordat Zwijssen hem welkom mag heten in het Latijn. En dat wil wat zeggen. Over hekserij mag gepreekt worden, maar als zondig feit. Niets meer. Ook niet minder, maar daar gaat het nu niet om. Verder moet de pastoor op locaties publieke onlusten dempen en zeker niet aanmoedigen. Dus geen eigenrichting meer van heksen en ook geen openlijke charivari. Wie dat flikt, zal de knoestige hand van de kerkvorst corrigerend op zijn hoofd voelen neerdalen. En zijn bonnet zal er niet ongeschonden uitkomen. Verder wil de aartsbisschop dat ze de politiek laten rusten. De bisschoppen zullen ze wel aanzeggen welk staatkundig desideratum op de kansel aangerod mag worden. Dat zal de inrichting van het lager onderwijs zijn. De bisschoppen willen eerst dat dat op katholieke wijze georganiseerd gaat worden in streken waar de katholieken de meerderheid hebben. Daarop gaat de politieke strijd zich voorlopig richten. Daarna komt de universele persoonlijke dienstplicht wel en dan de kinderarbeid, maar dan zijn we decennia verder.

2.25. *De codificatie van 1881*

Inmiddels heeft de wetgever voldaan aan zijn organieke opdracht om te voorzien in een nationale codificatie betreffende het commune strafrecht, waarin de belangrijkste normen voor de samenleving worden veiliggesteld via strafbedreiging. Dat is ons huidig wetboek van strafrecht. Het neemt de principes van het Wetboek van het Koninkrijk Holland eigenlijk over. Ook wat de hekserij betreft. Dat kan geen zelfstandig delict zijn. Hekserij kan, in excessieve vorm, een misdrijf zijn tegen het leven of de lichamelijke integriteit of een tegen de seksuele openbare moraal. Maar magie is een zaak die behoort tot de persoonlijke levenssfeer, zolang er maar geen slachtoffers bij vallen. Het strafrecht kan geen bepaalde godsdienstige dogmatische overtuiging met sancties kracht bij zetten. Dat zij verre. Het kan alleen voorkómen dat anderen worden gekrenkt in hun godsdienstige gevoelens, voor zover die in deze westerse samenleving gangbaar zijn. Maar dan moet het aansluiten bij een algemene christelijke geloofsleer boven leerstellige verdeeldheid. Dat magie bestaat, dat het een resultante is van de duivelse toeleg het kwade in dit ondermaanse te vermeerderen is een dogmatisch, axiomatisch bepaalde opvatting. Daaraan kan het strafrecht geen kracht bij zetten door bedreiging met enige opzettelijke leedtoevoeging. Het strafrecht moet verder uiterste middel van rechtshandhaving zijn. Het moet *ultimum remedium* zijn, dat alleen aangewend wordt als geen andere norm-

bevestiging hetzij van private, hetzij van publieke zijde mogelijk en opportuun is in het belang der samenleving. Bij onwenselijke magie is dat vrijwel nooit het geval. Dat is allen anders als de vermeende magiër een geneeskundige of heelkundige medische bewerking zou voor hebben met fysieke gevolgen. Maar dan volstaat de strafbaarstelling van de uitoefening van een beroep, ambt of aanstelling waarvoor de wet enigerlei toelating van overheidswege vordert zonder dat die permissie aantoonbaar verstrekt is. Maar dat kan meestal geen misdrijf opleveren. Eventueel wel een overtreding, tenzij de lichamelijke gevolgen ernstig en blijvend zijn. Dan, evenwel, is de magie doorgaans een eendaadse samenloop met enige misdrijf tegen het leven gericht of tegen de lichamelijke integriteit of onschendbaarheid van de fysieke persoon. En dan moet het Openbaar Ministerie dáár voor kiezen middels zijn tenlastelegging. De lagere wetgever heeft hier verder geen aanvullende taak. Het zij verre van het wetsysteem om te accepteren dat enige gemeente tóch weer via een gemeentelijke verordening strafbare hekserijen of strafbare magie gaat omschrijven. Doet ze dat toch, dat is die strafbaarstelling onverbindend. In Bijzondere Strafwetten kunnen nog aparte delictsposities worden voorzien, als een euvel echt de spuigaten uitloopt landelijk gezien. Daarmee moet de wetgever uiterst terughoudend zijn. Het is mogelijk dat in tijden van flakkerende epidemieën (cholera, dysenterie, typhus), onverklaarbare dodelijke ziektes (zoals in 1917-1920 de Spaanse Griep) nadere wettelijke noodvoorzieningen onontkoombaar zijn. Want dan grijpen mensen inderdaad naar de gekste middelen die met iedere logische verstandelijk afweging in flagrante strijd zijn. Beblazingen, kinetische instralingen, wichelarijen, afleidingen van aardstralen, volkszegeningen, gebedsopwekkingen, ze zijn allemaal voorgekomen in tijden van collectieve hysterie. Maar dan zou de overheid het niet in repressie moeten zoeken. Ze moet dan streven naar preventie, via de Quarantainewetgeving, regelingen van sanitaire aard en bestuursmaatregelen ter isolatie. Is dat alles ineffectief, dan kan men nog altijd terugvallen op de algemene blanco-strafbaarstelling die verbiedt iemand in een hulpeloze toestand te laten of achter te laten, terwijl zulks levensbedreigend is. Hetgeen betekent dat de lichamelijke ondergang direct aanstaande is. Dat is artikel 255 van het Wetboek van Strafrecht. Maar die vangnetbepaling mag niet extensief opgerekt worden. Mensen dragen een eigen verantwoordelijkheid voor lichamen en geestelijk welzijn. Bevoogding moet de overheid vreemd blijven, al behoeft men niet terug te vallen op het zalvende jargon over een actuele participatiesamenleving. Niemand weet wat de spreker er mee bedoelt behalve dan dat het iets is dat niet teveel kosten mag.

Zó is het hedendaags stelsel. Ook ten aanzien van hekserij. Ze zijn hardnekkig, heksen. Maar ze zijn geen voorwerp van voortdurende zorg van regeringswege. En ook niet van de overheid in de lagere regionen.

Concept

3. De kerkelijke interventies

3.1. *Magie als noodzakelijk en onontkoombaar verschijnsel*

Als Doris Day het lied *Que sera, sera, what ever will be, will be, the future is not ours to see* aanheft geeft ze uiting aan een diep verankerde menselijke emotie. Het is een tophit uit 1968. Maar je hoort het nog vaak. Zij het dan instrumentaal en in ieder geval niet gezongen door Doris. Wat zal er van mij worden, wat heeft de toekomst met mij voor? Doris Day stelt de vraag in haar liedje, ze stelt de vraag aan haar ouders, haar verloofde, haar echtgenoot en uiteindelijk moet ze de vraag, haar gesteld door haar kind, beantwoorden. En ze krijgt een ritueel antwoord. Dat zul je wel zien. Uiteindelijk geeft ze dat antwoord ook, al weet ze nog goed, hoe ze het als kind een antwoord van niks vond. Dat zul je wel zien. Wat moet komen, komt. En wat zijn moet zal zijn. Dat willen we niet. We willen dat iemand ons voorzeggingen doet, hoe gedetailleerder hoe beter. En al weten we dat niemand in de toekomst kijken kan, we willen iemand tegenkomen, die ons die greep op het toekomstige wel geeft, liefst één vervat in een dienstregeling. Want onzekerheid is eng. Zekerheid van droefheid is verkieselijker boven ultieme onzekerheid, want onzekerheden kunnen we niet verdragen. En daarom is ons religie lief, met alle enge aspecten van dien. De mens leeft in een bezeten wereld, zeggen we met Johan Huizinga, in navolging van diens aanhef van zijn wat misantropische boek *In de schaduw van morgen*. En de mens weet het. En dat is zijn voornaamste tragiek. Hij ervaart steeds weer de hem omvattende en onontkoombare realiteit als structuurloos. Een continuüm van nauwelijks in elkaar grijpende incidenten. Een zee van toevalligheden. Hij moet daarin leven. Tot zijn eveneens onintegreerbare dood. Dat het een poolnacht is zonder plan, zonder immanente doelgerichtheid. Zonder bebakening en zonder paden, zo'n levensgang is voor hem ultiem onaanvaardbaar. Hij worstelt en kan niet boven komen zonder een middel te vinden dat hem de illusie geeft grip te kunnen hebben op dat angstwekkend willekeurig gebeuren dat onverschillig tegenover hem staat. En dat, terwijl hij daarentegen daarin niet onverschillig kan zijn. Hij ontwerpt daartoe de magie. Hij kan niet anders. De magie moet zijn pad tekenen en verlichten. Hij heeft nooit anders gedaan. En hij kan niet anders dan ook dit onontkoombaar hulpmiddel, ten-einde zich tenminste enige grip te verzekeren op die boven hem uittorende werkelijkheid, weer te onderwerpen aan onderverdelingen en definities. Die moeten deze greep intensiveren. We zagen ze: actieve en passieve magie, witte en zwarte, geoorloofde en ongeoorloofde, heilzame en onheilzame, christelijke en niet-christelijke. De mens leeft in een magische wereld. De magie veronderstelt toverij, deze brengt hekserij voort en aan hekserij wil de mens regels stellen. Want hij kan niet heksen.

Het is nooit anders geweest. Zodra het eerste stamverband zich voordoet en specialisaties zich aftekenen, zoekt de mens naar methodes om genezingen te bewerken, ziekten te voorkomen, regen te verkrijgen of te doen stoppen, jachtbuit te verzekeren, overwinning in de krijg te garanderen, de vruchtbaarheid van mens, dier en veld te bezweren, mensen te bewerken opdat zij functioneren zoals men wil, plannen te ontwerpen die de collectieve voortgang van de mensheid fixeren. De tweedeling in slechte en goede machten is er de eerste aanzet toe. En zo startte Mani zijn heilsleer. De christenen namen die leer over, Augustinus legde die leer uit en voorzag deze van een plaatsbepaling voor de menselijke wil. Thomas van Aquino werkte dat uit. Vervolgens deed Thomas een middeleeuws kennistheoretisch universum ontrollen, waarin de heks, de tovenaar, de wijze magiër en de duivel een welgekozen rationele plaatsbepaaldheid kregen. Mits men de tweedeling aanvaardde. En daarzonder kon men geen goed christen zijn. Maar daarzonder kon men als mens niet functioneren. Hier niet en nergens niet. Want ook in Assyrië en Babylonië deed men eigenlijk niet anders, al speelde de Man aan het Kruis daar geen enkele rol. Al in de dertiende eeuw vóór de geboorte van deze man hebben de Hettieten een uitgebreid magisch systeem ontwikkeld dat zij in hun geheimzinnige leestekens in de rotsen beïelden en de Romeinen waren te pragmatisch om iets anders te doen dan dat te aanvaarden, uit te werken en te exploreren. En onmiddellijk begon dit nijvere volk van militante landbouwers dat zelf internationale handel wilde drijven in volkenrechtelijk verband langs zijn oneindige systeem van viae stratae die magie in een rechtssysteem onder te brengen. Het deed dat door te onderscheiden in magie binnen hun wetten en die daarbuiten, rechtmatige en onrechtmatige magie en dus in toverij en hekserij. Want ze kregen te maken met Indiërs, die amuletten raadpleegden bij de contractssluiting, sjakti's opriepen en alleen wilden tekenen als hun god was aangeroepen als getuige. In Egypte moest de zon het verdrag tot capitulatie goedvinden. Daar verwachtte de contractant dat ook de overwinnaar zijn god erbij haalde, plechtig en nadrukkelijk, om ook zijn aandeel in de nakoming te bezweren. En dus riepen de Romeinen Jupiter aan, de Grieken hadden nooit anders gedaan, al heette hun god Zeus. Voor alle zekerheid hadden de Romeinen zelfs een onbekende Hemelgod voor je-kan-nooit-weten.

3.2. *Heeft de katholieke Kerk dit allemaal op haar geweten?*

Zonder de Kerk te willen verdedigen, stellen we vast dat zij aansloot bij een oeroude traditie van magie, toverij en hekserij toen zij de heks definieerde en een strafvorderlijk stelsel ontwierp dat haar moest bedwingen en onschadelijk maken. De Kerk was in dit opzicht puur opportunistisch uit machtspolitieke overwegingen. De mensen geloofden nu eenmaal in heksen en tovenaars. Dat kon de kerk gaan bestrijden. Dat zou veel tijd kosten, geld en diepte-investeringen. Zonder

een langdurig heropvoedingproces, een soort deradicaliserings-programma, zou het niet gaan. De kerkbestuurders gunden zich geen tijd daarvoor. Ze roken macht en kansen. Ze besloten snel toe te slaan als een wereldlijke machthebber ze ter wille was. Stond die in die Germaanse animistische cultuur, dan moest die maar geïncorporeerd worden in het leerstellig systeem. Dus erkende de Kerk heksen. Het ontwierp zo oehoehoeroe-rituelen om heksen te ontheksen. Dat snapten de lokale bevolkingen. Daar had de kerk sjoego van. Die geabsorbeerde ritualistiek werd tot nieuwe dogmatiek, waaronder de zo nader te bespreken kerkelijke demonologie. Want de kerk systematiseerde dat allemaal en kon op den duur geen onderscheid meer maken tussen het oorspronkelijke geloof en wat er later allemaal niet bij verzonnen was. Haar sacramentele bedienaren waren beroerd opgeleid, dus die konden dat onderscheid al helemaal niet maken. En het ontheksen leverde goed geld op. Dus waarom zouden ze.⁷¹ Het Hornese heksenrecht is onlosmakelijk verbonden met het in die streek neergezette katholicisme. Maar dat wil niet zeggen dat dat geloof en die geloofsleer een *conditio-sine-quantum* is voor het bestaan van dergelijk recht. Wél impliceert het dat die Kerk, naarmate zij als organisatie machtiger werd, onontkoombaar moest derailen in bepaalde excessen omdat zij de duivel omschreef als de even machtige tegenstander van de engel Gabriël. En omdat deze bijna alles vermocht via Christus was de heks, als handlangster van die duivel, een even gevaarlijke tegenstander van de christenmens en rechtvaardigde haar bestrijding schier alles. Van die rechtvaardiging heeft de Kerk, mede te Horne, misbruik gemaakt. Want de al geciteerde Lord Acton wist het al: *Power tends to corrupt. Absolute power corrupts absolutely.* Een fraai citaat. Geen machthebber ontkomt eraan. Al denken ze allemaal van wel. En absolute macht heeft de kerk in Limburg lang gehad.

3.3. *Het protestantisme*

Het hoogtepunt van de collectieve heksenvervolgingen ligt niet in de middeleeuwen. Dat is te situeren in de zestiende en zeventiende eeuw. De grote reformatoren, waaronder Luther, bevorderden de strafvorderlijke razzia's tegen van heksen zeer. Luther leed onder duivelsvoorstellingen die heksen hem toebliezen. Calvijn bepleitte hun totale uitroeiing. In Duitsland tijdens de uiterst verwarde toestanden die leidden tot de dertigjarige oorlog komen massaprocessen veelvuldig voor in geïncorporatieerde streken. Het culminatiepunt ligt rond de eeuwwende in dit ongelukkig tijdsgewricht, de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw. Het Duitse landsrecht reageert op deze heksenplaag. Het formuleert nieuw procesrecht en internationaal rechtshulprecht en daarvan heeft Horne mede zijn deel gehad, georiënteerd als het was op

71 Zie: Otto de Jong, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach BV 1980, pp. 136-144. De Jong beschrijft het allemaal vanuit protestants perspectief, zodat de – terecht – kritiek ook duidelijk naar voren komt.

het Duitse rechtsmassief, zoals we zullen zien. Maar ook in Engeland tierden in deze periode de heksenwanen onder het bewind der protestantse puriteinen, en van daaruit almede in Schotland, Scandinavië en Noord-Amerika. De heksenwaan is dan epidemisch. In de protestantse streken boven de grote rivieren van de Lage Landen is dat maar heel kort het geval: tussen 1580-1597, maar dan worden er ook ècht heksen verbrand. Niet in massa, maar toch regelmatig. Het hangt samen met de maatschappelijke desoriëntatie en instabiliteit van die periode die Van Oldenbarnevelt, de grote raadpensionaris, doen verlangen naar beëindiging van de oorlogstoestand met Spanje. De Republiek heeft geen militaire successen meer nodig. Haar staatsexistentie is standvastig gebleken. Waar ze behoefte aan heeft is: hervatting van de handelsbetrekkingen, ook met Spanje, om de noodzakelijke deviezen te verwerven. Hij streeft dan ook naar een voorlopige wapenstilstand. Van Oldenbarnevelt bereikt dat met het twaalfjarig bestand van 1609. Deze overeenkomst doet boven de rivieren de economie herleven. Daar komt dan ook een einde aan de heksenwaan-flakkering. Onder die waterbarrières is dat niet het geval. Het geteisterde Zuid-Oost Brabant en Noord-Limburg, voor zover deel uitmakend van een langgerekt dal rondom de Maas, blijft militaire barrièrezone met onberekenbare soldaten. Horn ligt daar midden in. De koopman vermijdt daarom de traditionele beurtvaartroutes door dat dal. De economie blijft slecht. Daarom blijven de heksenwanen hier virulent voel- en tastbaar. En daarom blijven heksenprocessen op het Hornese kasteel gevoerd worden, mede om de diepe onlustgevoelens van de lokale bevolking te stillen: tenslotte moet iemand van deze voortgaande ellende de schuld hebben. Heksenprocessen zijn daarom symptomen van gevoelens van sociale malaise, gevoed door economische recessie en depressie. Daarom reageren de graven van Horne als ze doen. Ze kunnen het niet beteren. Maar het symptoom bestrijden kunnen ze wel. En dat geeft altijd tijdelijk soulaas. venals vreemdelingenhaat en antisemitisme. Heksenjagers als Bodin⁷² en de jezuiet Delrio vinden dan ook in Brabant en Limburg, geteisterd als deze werden door een oorlogstoestand over de beëindiging waarvan zij geen beschikkingsmacht hebben, na 1648 (de Vrede van Münster) nog lang gehoor en praktische navolging⁷³. Het is geen wonder dat de Fries Balthasar Bekker, vanuit het veilige Franeker toezien, juist déze connectie tussen volkswelvaart, het haperen daarvan en heksenwanen in kaart weet te brengen in zijn al meermalen geciteerde *De betooverde waerelt*. Bekker zat ver van het strijdtoneel af. Franeker was een oase van rust en stabiliteit vergeleken

72 Jean Bodin, 1530-1596. Zie zijn: *De la Démonomanie des sorciers*, Parijs, 1580 (Ook wel: *De magorum daemonomaniae libri IV*). Over Delrio hieronder uitvoerig. Verder is belangrijk in deze periode: Paulus Grillandus, *Tractatus de Sortilegiis*; en Nicolas Remy, *Daemonolatriae libri tres*. Dat zijn instructie-handboeken voor strafrechters die zich met onderzoek naar hekserij bezighouden ter bestraffing.

73 Zie ook: Ingrid M. H. Evers, *Maaslandse heksenprocessen, honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving*, opgenomen in de bundel *Kwade mensen, toerij in Nederland*, W. de Blécourt, M. Gijwijn-Hofstra (red.), Amsterdam 1986 (Volkskundig Bulletin, Nr 12) pp. 77-106.

bij de immer bedreigde strategische versterkingen Venray, Venlo en Horne. Zo'n dominee heeft makkelijk praten. Zeker in 1691, toen zijn universiteit te Franeker haar immunitet ongestoord tegenover iedereen geldend kon maken. Zelf kwam Bekker er uiteindelijk niet best af, maar dat lag óók aan zijn PR. Hij wist het allemaal iets te goed. Hij keek niet uit voor lange tenen. Men kan óók nodeloos kwetsend zijn, tenslotte, ook als men zich veilig waant. Veel moeilijker hadden het de protestantse geneesheer Weyer te Kleef die in 1563 al deze causale relatie aan de kaak durfde te stellen, de Hollandse wereldheer Loos te Trier (1592) en de Duitse jezúieten Tanner en Spee in hun Cautio criminalis (1631). Maar óók de Duitse jurist Thomasius (1701). Verder Erasmus Roterodamus die eveneens het heksengeloof duchtig kapittelde, al vermeed hij iedere strijd en ieder risico. De heksenwanen komen neer op geestelijke epidemieën die én het protestantisme én het katholicisme teisterden.

CONCERN

4. De wereldlijke justitie

De wereldlijke justitie was in zaken van hekserij de handlangster van de geestelijke, in het protestantisme net zo goed als in het katholicisme. We zagen dat Balthasar Bekker de dominees hekelt omdat zij zich de meerderen weten van de magistraten en deze aanzetten tot onmatigheid bij de bestrijding van hekserij. Ook bij ketterij, trouwens. Godsdienstvrijheid, waar het bij de opstand van 1568 allemaal om begonnen zou zijn? Vergeet het maar! De Gommariaanse⁷⁴ dominees willen helemaal niet dat de mensen vrij zouden zijn de godsdienst van hun keuze te volgen. Zij willen vervolging van allen, die de Synode van Dordrecht en haar onzalige geestdrijverijen niet volgen. Allen, ja, allen moeten de Statenvertaling en de voorgeschreven uitleg daarbij volgen. En dat houdt in dat zij de Bijbel letterlijk moeten nemen. Ze moeten God zien als één der wrake die zich bedient van heksen die de mensheid ten kwade moeten verleiden. Het is de taak van de gemeente die heksen, zoals destijds die van Endor, op te sporen als oproepsters van verschijningen uit het dodenrijk die waandenkbeelden en schijnbedrijven proberen te slijten aan allen die hen opzoeken. Had Saul niet moeten begrijpen hoe onbetrouwbaar het woord zou zijn van iemand, die zelf zich erop beroept dat de kunde die je inroept om aangewend te worden, wettelijk door jou zelf verboden is, terwijl betrokkene meteen bereid is dat verbod zondermeer te veronachtzamen? Is dat niet iemand die letterlijk god noch gebod serieus neemt? Stel op heksen geen betrouwen, ze zijn geboren om je ten verderve te voeren! Wie heksen opzoekt en raadpleegt gaat naar de Filistijnen, zie daar wat ons de Bijbel leert, tenzij men ze tijdig en regelmatig op de brandstapel verpulvert.

En dat is wat de dominees het wereldlijk gezag moet inprenten: dood aan de heksen, dat is wat hier bedoeld is. En doodt hen, nadat zij hun wanbedrijf en droginblazingen erkend hebben. Iets anders, dierbare gemeente in Christus, kan het uitverkoren volk dat het Hollandse volgens de inzettingen des Heren Here is, niet voltrekken. Het moet dat doen met alle strengheid der Wrake: zijn overheden dragen het zwaard niet tevergeefs. Zijn overheden moeten het zwaard van Baäl met alle scherpte trekken als des Heren Here hand dat wijst, zonder mededogen en zonder andere maat dan oog om oog en tand voor tand! Bedrijven deze overheden deze strengheid niet, dan schalt het van de kansel met vervloekingen tegen die magistraat. Schout, schepenen, burgemeesters en vroedschappen verwijderen zich gedegouteerd en gegeneerd uit dooptuin en preekkerk, als het weer zo ver is en gaan, niet al te ostentatief, wat heen en weer lopen in de zijbeuken der kerk, totdat dominee uitgebulderd is. Ze bespreken de toestand der

⁷⁴ Dat wil zeggen, zoals ik al aangaf hierboven: zij die de theoloog Gommarus volgden. Gommarus ontkende in zijn predestinatieleer de wilsvrijheid. Hij vond dat de kerk de supervisie over het staatsgezag moest uitoefenen en dat de nationale Synode de beginselen van de buitenlandse politiek moest bepalen. Zijn tegenhanger is Arminius.

fonsden en de retourvrachten der Compagnie, waar ze aandeelhouder bij zijn. Ze spreken dominee ook in de Kerkenraad niet tegen. Ze laten ouderlingen de heks de censure aanzeggen, mocht deze, wat God verhoede, belijdend lidmaat zijn. Deze magistraat haast zich niet om dan de bevolen wreedheden toe te passen. Ze stelt uit, beveelt nader bewijs, geeft heksen en tovenaars de gelegenheid zich uit de voeten te maken. Maar niet uit overwegingen van tolerantie maar uit opportuniteit. De rigoureuze bestrijding van de toverij brengt immers meer onrust teweeg dan de zwarte magie zelf. En omdat rechtshandhaving uiteindelijk sociale conflictoplossing te weeg moet brengen, zien de magistraten daar uiteindelijk niets in. Ze vinden barre en soms bevreemdende omwegen – denk aan de heksenwaag – om de uitgangspunten van de theologen enerzijds te aanvaarden en anderzijds onschadelijk te maken binnen hun ketenaansprakelijkheid bij die rechtshandhaving. Want dat is goed voor de bestendigheid der samenleving, de economie en vooral de toenemende handel bij schaalvergroting, die ze als bevorderaars van de volkswelvaart moeten nastreven. Dat is geen tolerantie. Dat is onverschilligheid. Omdat handel handel moet blijven en handel noodzakelijk is. Wat ons deerlijk verbaast is dat de Hornese magistraten zo lang die onverschilligheid niet hebben kunnen en willen opbrengen. We kijken er van op dat ze zo lang de Galgenheuvel hebben doordrenkt van bloed en jammerkreten en doodsrochels hebben willen doen opklinken bij de bestrijding van ongewenste magie. Die verbazing willen we in kaart brengen en toelichten. En tevens dat die magistraten hun onguur bedrijf niet vrijwillig hebben willen opgeven.

Concept

COON

5. De Hornse en Roermondse positie nader

5.1. “Het spooch wt zijnen mont, gelt, garen, lint”

De hitte staat in de straten van Roermond⁷⁵. Geen mens loopt op straat. Het is er ook niet uit te houden, zo warm is het. De lucht lijkt te trillen boven de bepoeierde klinkers, waartussen de middengoot ligt te stinken met de walm van uitwerpselen, vleesafval, rotte en verlepte en vertrapte groenten. De schout probeert zich op zijn akten te concentreren, met de linkerhand geïrriteerd een hardnekkige vlieg weggagend, met de rechter steeds gehinderd mistastend naar het minuscule inktpotje waarin hij de veel te dikke schacht van zijn net versneden ganzenveer probeert te drijven. Hij zweet. De raamluiken staan op een kier, in zijn werkkamer is het halfduister. Het is er duf van oud papier. Niet aantrekkelijk, nu hier te zitten. Maar het werk moet gedaan worden. De schepenen hebben gelast de vierschaar te spannen om een aantal raddraaiers nu eindelijk eens, kort en goed, te berechten. Want het zijn onrustige tijden in het overkwartier van Gelre. Buiten de stad, op het platteland, is een mens zijn leven niet zeker. Sedert 1609 wemelt het er van gedroste huurlingen uit afgedankte legerscharen van de Hollander: Duitsers, Zwitsers, Engelsen, Fransozen. De Hollander heeft met de Spanjool een bestand gesloten, een soort van wapenstilstand. De oorlog tussen Holland en Spanje is nog niet ten einde. Maar die vervloekte Haagse Heren hebben hun politieke doelen eindelijk bereikt. Hun staat is erkend. Ze zijn een republiek, waar Spanje ontzag voor heeft. Ze mogen vrij handel drijven. De Spanjool zal het niet meer verhinderen met zijn oorlogsvloot. Ze hebben Antwerpen definitief afgesloten van de volle zee. Daar profiteren de grote concurrenten Dordrecht en Amsterdam geweldig van. Maar Roermond heeft er zwaar onder te lijden. Want het handelsverkeer heeft zich verlegd naar het noorden. In Brabant, Limburg en Vlaanderen is weinig negotie meer. Wat hebben die Hollanders gedaan? Ze hebben al hun troepen, om zo te zeggen, van de ene dag op de andere afgedankt. Geen soldij meer. De huurlingen bekijken het maar. De Hollanders gaan handel drijven, ze leggen zich toe op een behoorlijke koopvaardijvloot. Ze varen op iets wat *De Oost* heet, halen daar peper, nootmuskaat, saffranen, ivoor en zijde. De Hollander wordt schatrijk. Maar de Limburger straatarm. Sakkerdie, wat heeft hij er aan? Die wapenstilstand dient de Hollander, maar de Roermondenaar niet. Die zit met die plunderende onverlaten, die alle regionale handel verlammen. Geen mens durft nog de grote handelsroutes te gaan, niet westelijk en niet oostelijk van de Maas. Verder is er geen overheidsgezag dat zich nog bezighoudt met het bevaarbaar

⁷⁵ Deze romantiserende passus speelt in 1611. De gegevens ontleen ik mede aan: Lène Dresen - Coenders, *De grote "heksenbrand" van Roermond (1613)*, opgenomen in: *Nederland betoverd, Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, onder redactie van Marijke Gijswijt - Hofstra en Willem Frijhoff, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw Amsterdam, 1987, pp. 161-172.

houden van die rivier, want ook ambtenaren kunnen zich niet meer buiten de steden begeven. Zelfs de vlotvaart is gestremd. Verder dan Den Bosch kan een zuidelijk handelsman niet goed komen: daar verderop, stroomafwaarts, zijn de Geuzen de baas en die nemen de lading in beslag. Want Roermond is Spaans. Het is onderdeel van wat men nu de Zuidelijke Nederlanden heet, in afwachting van een definitief grensverdelingsverdrag met de Hollander.

De miserie is tastbaar in de Roermondse straten. De mensen halen zich allerlei kolder in het hoofd om toch nog enige grip te krijgen op de naaste toekomst. Het barst van de waarzegsters, tovenaars en bezweerders. Mensen geven hen grif geloof, want zekerheid over het naast aanstaande is nergens anders te krijgen. En in onzekerheid leven, dat kunnen de mensen niet. Ze bekeren zich nog liever tot zwarte magie. En daar zijn tegenwoordig voldoende experts in. De Kerk kan er niet tegen op. Geen mens beperkt zich nog tot geregelde kerkgang en de Paternoster. Nee, ze willen kwalijke hocus pocus, voorzeggingen door duivelse machten. Bezwingingen voor levensgeluk en welvaart, talismannen voor welvarende nering, voor behouden overtochten en vrijwaring van ziekten. En het gerechtelijk apparaat mag, nu de priesters falen, inspringen. De bisschop is nog zelden in de stad. Die kon nog wel eens een flink prevelement houden, overgenomen door zijn onderhebbende ambtsbroeders, maar doorgaans is die tegenwoordig op visitatie bij kloosters, waar hij langdurig yerwijlt. Hij probeert aldus aan centen te komen. Bij de schout regent het aangiften van zonderlinge wanbedrijven die normaal in het biechthokje worden afgedaan. Er zijn altijd wel overspannen vrouwen die beweren dat de buurvrouw met de boze verkeert en dat daarom de geit in het ongas is gestikt of dat daarom haar man, *heuren mins*, is weggelopen. Normaal zou dan de kapelaan zo'n vrouw ter biecht gesommeerd hebben en de roddelaarster gelast hebben haar mond te houden of bewijs te leveren van die hekserij. Maar de kapelaan is er tegenwoordig vandoor, de kerkelijke tucht stelt niets voor. Dus gaat iedereen maar naar de man die de rode roede draagt als teken van de rechtspleging. De schout. Eén zo'n geval, dat kan hij wel aan. Daar zit hij niet mee. Maar het barst tegenwoordig van de aangiften. Ze niet in behandeling nemen, dat kan hij zich niet permitteren. Dan verluidt het al snel dat hij met zo'n heks een verstandhouding heeft. Voor dat je het weet heeft hij dan zelf een aangifte wegens deelneming aan toverij of begunstiging van hekserij aan zijn broek. Dan moet er een gerechtsdienaar komen van elders. Dan mag hij blij zijn als hij er levend afkomt. Een doodvonnis is tegenwoordig zó geslagen. Zeker in Roermond.

Warm is het. Die kanten kraag knelt, ze zit hoog tegen de kaken, maar zijn waardigheid laat niet toe dat hij het deftige kledingstuk losstrikt, al lijdt het Mechelse kant wel onder zijn zweetvloed. Anders een sjeke mode, prijzig, maar statelijk. Hij heeft ddarnet zijn valet een roemer wijn doen brengen, een halve

citroen uitgeknepen. Dat smaakt. Nu even wég uit die streep zonlicht, die tussen de blinden hem nu recht in het gelaat teistert tot verblindens toe. Waar was hij ook maar weer? Ach ja, Trijntje Buydels, omzeggens herkomstig uit Sittard. Haar dochtertje, betrapt op schaamteloze tovenaerij op de straat, ten aenschouwe van vele kinderen. Het kind had een *menichte gelt, garen, lint en spelden, naelden, spijkers, steenen, koper en quaet ijzer uyt zijnen mont gespoochen*. Een lid van de stadsraad had dat gezien. Hij was meteen naar de schout gelopen om dat kwade bedrijf aan te geven. Tovenarij, schandelijk om te zien. Daar had je nu weer zo'n idiote aangifte. Vroeger, in welvarender tijden, had iedereen zo'n vent uitgelachen: een kind dat leuk goochelen kon. Wat was daar misdadig of misplaatst aan? Maar nu tegenwoordig iedereen de kop kwijt was, was daar meteen maar een officiële aangifte van gedaan. Hij had het kind laten ophalen. Dat was hogelijk geveid met deze belangstelling ineens. Het had zich gekoesterd in de warme belangstelling van die hoge meneer met het zwarte wambuis en de kanten Spaanse kraag. Dat kon de schout zien, hij had er wel ervaring mee. Hij had geprobeerd het kind te laten vertellen dat het een trucje was, geleerd van kameraadjes die veel knikkers of muntjes in de wangzakken konden bergen, wat was daar mis mee? Dat had de schout zelf ook gedaan in zijn jeugd, totdat een roestige sluit-speld ineens was opengegaan en zijn tong lelijk had verwond, zodat hij weken lang een abces had gehad – toen had hij die fratsen wel afgeleerd. Maar het kind had volhard. Ineens was het belangrijk geweest. Dat liet het zich niet afnemen. Nee, ze had het niet van haar kameraadjes, hoe kwam Heer Schout erbij? Haar moeder was een echte heks! Die kon toveren, ze had het haar vaak zien doen. En behaagziek had het wezentje met de oogjes gerold, uit de hoeken de reacties van de omstanders peilend. Ongelukkig genoeg was dat raadslid zelf een soort godsdienstwaanzinnige geweest, blij met emplooi voor zijn behepheden. Die had de omstanders tot getuigen geroepen: daar had je nou een geval van hekserij, zo om te zeggen op heterdaad, en nog stond zo'n schout te aarzelen om die moeder eens op te pakken. Dat kind, dat deugde zelf óók niet. Dat kon je zien: geen spoor van gepaste schaamte. En hij had het wezentje een fikse oorveeg gegeven, dat zou het leren! Hoe durfde het de schout zó bescheid te geven. De moeder was snel gevonden, die was niet van hier. Ze kwam uit Sittard en had het hoog in de bol. Bereisde Truus: ja, zij was tovervaardig, ze was genezeres. Ze was naar het Roermondse gekomen om deze kunst te vervolmaken. Hekserij, daar deed ze niet aan, natuurlijk niet, dat was immers met de duivel verkeren. En zij lag bij het manvolk goed in tel. Maar in een gehucht nabij Roermond had ze een tovermeester gevonden, op recommandatie uit Sittard. En die had haar de nodige lessen bijgebracht. Daarop was deze Trijntje in voorlopige hechtenis genomen. Natuurlijk had de Schout getracht uiteen te zetten dat zij niet goed wist wat ze zei. Dat wist dat mens ook niet. Wist zij veel, wat hier in het Roermondse, onder geestdrijverij van de bisschoppelijke curie, verstaan werd onder toverij? Die curie

had strikte instructies gehad van de bisschop Hendrickus Cuyckius⁷⁶. Dat was ook zo'n enghartige geborneerde kettermeester, net als zijn ambtsvoorganger Wilhelmus Lindanus⁷⁷. Die waren nog Roomser dan de paus geweest – hoewel: zo Rooms scheen die paus nu ook weer niet te wezen.

Die gemijterden waren aangesteld als hoge ambtenaren van de Spaanse koning, Philips II, op basis van een concordaat met de heilige stoel. De koning had ze dan ook zorgvuldig uitgezocht. Eerst op staatkundige loyaliteit, vervolgens op administratieve vaardigheid en tenslotte op moraaltheologische vastheid. Ze waren vooral belast met de publieke gezagshandhaving voor die koning. Want die was van zijn heerschappij hier, in het uiterste noorden van zijn immense koninkrijk, allermint zeker. Intern was er een soort van burgeroorlog gaande, een opstand tegen het centrale gezag dat zich niets aantrok van de gewestelijke grondrechten, zo typisch voor de Lage Landen. Met de stadsrechten van Den Bosch, Weert, Roermond of Maastricht wilde die koning niet rekenen. Hij wilde dat ze Spaanse garnizoenen innamen ter beveiliging tegen de voortdurende externe militaire aanvallen die gebeurden vanuit het Heilig Roomse Rijk der Duitse Natie – of wat daarvan over was, dan – en soms door de particuliere roversbenden vanuit Gulick dat zich nooit ergens iets van aangetrokken had. De koning nam vanzelfsprekend aan dat de steden tot die inname bereid waren en ook in de kazernering wilden voorzien. Zonder schadevergoeding aan de stads-kas of schadeloosstelling voor particulieren die inkwartiering moesten gedogen. Stedelijke immuniteit, daar rekende de koning niet mee. Met vrijheid van overige centrale fiscale aanslagen al helemaal niet. De bisschoppen moesten zorgen dat iedereen de koninklijke nukken gehoorzaamde. Dat was vastgelegd in een hoge kerkvergadering, een concilie, van bisschoppen en theologen waarin de Kerk zich harnaste tegen de voortdurende aanvallen van protestantse zijde. En passant zette dat concilie de interne kerkelijke hiërarchie grondig in de grondverf. Het

76 Hendrik kwam inderdaad uit het land van Cuyk, geboortig te Culemborg (1546); hij was Roermonds bisschop van 1596-1609. Hij was de tweede residerende bisschop te Roermond, zijn benoeming had lang op zich laten wachten en had heel wat voeten in de aarde gehad. De standplaats lag midden in oorlogsgebied en was niet aantrekkelijk. Acht jaar was de zetel vacant geweest. In die tussentijd was de vicaris-generaal Gregorius Gherinx waarnemer geweest. Al die tijd waren de decreten van Lindanus, de eerste bisschop, ongewijzigd van kracht gebleven en hadden de status van rechtsgewoonte gekregen. Cuyckius was rector-magnificus van de Leuvense universiteit. Hij heeft zes jaar gearzeld voordat hij het verzoek van Philips II om te Roermond bisschop te worden inwilligde. Het diocees was arm en verbrokkeld en eigenlijk woedde er nog steeds een burgeroorlog tussen katholieken en protestanten, die hulp kregen van de Staatse troepen, dus de militia van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De katholieken waren echter in de meerderheid zodat die oorlog onttaarde in een guerrilla. Ook al hadden de protestanten de logistieke steun van de Republiek, de Spaanse troepen konden rekenen op het verzet van de lokale katholieken zodat de schermutselingen steeds weer oplaaiden, ook tijdens het twaalfjarig bestand, waardoor de tegenstellingen bijzonder hatelijk werden, min of meer zoals in het bezet Noord-Ierland in de laatste decennia van de vorige eeuw. Op het platteland waagde de bisschop zich nooit zonder gewapend geleide en hij kon er zeker niet de hem toekomende strafrechtelijke jurisdictie uitoefenen. Evenals zijn voorganger Lindanus was deze bisschop vooral een dogmatisch geleerde. Van een zuiver contrareformatische kerkvorst was ook niet anders te verwachten. Dat hij, op het grensgebied tussen het protestantisme uit het noorden en de orthodoxie uit het zuiden een zekere preoccupatie ontwikkelde met betrekking tot hekserij, tovenarij en ketterij was eigenlijk redelijkerwijs te verwachten. Dat deden alle bisschoppen in die grensituaties. Alleen de meer landinwaarts optredende apostolische vicarii konden daarvan gevrijwaard zijn. Cuyckius heeft getracht de verbrokkeldheid van zijn diocese op te heffen door Rome te vragen Kleef en Gulick/Berg erbij te mogen trekken maar Rome vond het politiek niet raadzaam opnieuw met Spanje in onderhandeling te treden over het moeizame compromis van 1559.

77 De eerste bisschop van Roermond van 1563 tot 1588.

omschreef de bevoegdheden van residerende bisschoppen nauwkeurig, met name op het punt van aanvullende wetgeving die deze vorsten ambtshalve mochten maken. Eenheid, uniformiteit van regelgeving, was het parool. Cuyckius zwolg in de wetsvoorschriften van dat concilie, kom, hoe heet het ook weer, die stad in Noord-Italië, waar de kerkelijke leer bevroren was geworden in allerlei leerstellige decreten. Daar had de Schout het: Trente. Het Concilie van Trente. Vervloekte kerkvergadering van studeerkamergeleerden en rigoristen, die het niet streng genoeg kon zijn in de kerkelijke leertucht. Cuyckius kon met hoge schelle stem daaruit moeiteloos overdadig in vloeiend Latijn citeren, kinderlijk blij rondziend omdat niet iedereen die parate kennis zo glanzend kon etaleren. De desolate toestand van zijn bisdom gaf die fanaticus geen reden tot bekomernis. Welnee. De oorlogstoestand, de muizenplaag, de overvloedige regenval van de laatste jaren, de misoogsten, de rondflakkerende volkskoortsen, de recessie, de muntontwaarding; allemaal straffen van God. En als God zó overvloedig en frequent strafte, dan moest er ook veel zondeschild zijn onder de mensen. Want God was ultiem rechtvaardig. Die strafte altijd naar evenredigheid. Die hield maat. En als er zoveel zondeschild was, wel, dan moesten er ook noodzakelijk veel zondaren zijn. Dus waren er veel kettters, tovenaars en magiërs in zijn diocese, dat kon niet anders. Die deden duivelse kunsten, duivelse zinsbegoochelingen en duivelswerken. En daar moest de kerk tegen strijden via de zwaardmacht der wereldse gerechten, want zelf kon de kerk dat bezwaarlijk doen. Voor heksen geen pardon. Dat zouden de heksen, als het aan Cuyckius lag, aan den lijve ondervinden. En ondergaan, ondergaan zouden ze. Trijntje was dan vastgezet in de stadsgevangenis, in een gruwzaam hok. Water en brood, ratten 's nachts over haar strozak. Enkele weken eenzame opsluiting zonder luchten waren genoeg geweest: voor de Schout stond bij de instructie een wezenloos, bevend wezen, dat iedere hovaardigheid en ieder zelfbewustzijn had laten varen. Tien jaar ouder was ze. Een gebrokene. Ja, ja, ze was een heks. Ze had wel eenenveertig kinderen betoverd. Ja, ja, haar leermeester was ene Meester Jan geweest uit het dorp Ool. Trijntje had nog tien andere vrouwen genoemd die ook bij Meester Jan in de leer waren geweest. En toen was een ware waterval van aangiften en tegenbeschuldigingen losgebroken. Daar zou voorlopig wel geen eind aan komen. Vanochtend was de eindinstructie voltooid tegen Trijntje. Ze was nu in afwachting van het onderzoek ter terechtzitting, een formaliteit. En dan werd het de brandstapel, onontkoombaar. Hij bereidde de tenlastelegging met het oog daarop met grote tegenzin voor. Want die zou wéér nieuwe zaken teweegbrengen, daar stak hij zijn met lubbekant gemanchetteerde hand voor in het vuur. Stom gedoe. Hij reikte naar de handschel. Nog maar een roemer wijn, dat zou zijn taak verlichten. En nijdig spetterde hij de conclusie van eis neer, de bezwete muis van de rechterhand net op tijd verplaatsend om geen vlak te krijgen op het van vocht doortrokken perkament.

Het lot van Trijntje werd gedeeld door naamloos velen. Er zijn lijsten van voorhanden op het Roermondse stadhuis, overgeschreven door de reeds genoemde Jean Baptiste Sivr , archivaris van het stadbestuur van Roermond in de jaren 1866-1889. We releveerden dat al boven⁷⁸. Doorgaans wordt het getal van vierenzestig heksenverbrandingen genoemd voor het jaar 1613. Daar moet men wel terughoudend mee zijn. De lijsten die Sivr  maakte zijn, dat was de copist zich destijds al bewust, lacuneus en foutieve tellingen en dubbeltellingen zijn zeker niet uitgesloten. De auteurs Gerard Schrijvers en Charlotte Ruijs-Janssen die al nootsgewijs meermalen aangehaald werden houden ons voor dat beruchte gevallen soms neerkomen op veelvoudige ver-tellingen die terug te brengen zijn op  en vervolgingscasus waarbij de beklaagde of verdachte bekend staat onder vier of meer verschillende locale (bij)benamingen: Trijne Essers, Catharina Pypers, Trijnen Pijpers opten Schuitenbergh en Tryna tout simplement blijken  en vrouwspersoon. Verder werden geen centrale lijsten bijgehouden van de heksenvervolgingen ten plattelanden of de overige steden van het Roermondse overkwartier. Opmerkelijk is dat de documenten en kasboeken waar Sivr  nog naar kan verwijzen bijna allemaal in originali zijn verdwenen. Sivr  ontleende veel aan een soort huishoudboekje van een armenmeester van een Heilige Geesthuis te Roermond, waar behoeftigen, gebrekkigen en bejaarden werden samengedreven in afwachting van huisvesting elders of tewerkstelling. Ook dat boekje is weg. In 1941 was het er kennelijk nog, op het Roermondse archief. Men is geneigd aan de gevolgen van de oorlogshandelingen rondom Roermond in 1944 te denken. De Roermondse bisschoppen waren erop gericht zich van hun strengste kant te doen kennen bij de bestrijding van ketters en heksen in het zo periculueze grensgebied tegen het overwegend Lutherse Rijnland aan. Ze waren als topambtenaren ook een soort nationale co rdinatoren van de terrorismebestrijding zoals vandaag de dag Dick Schoof, die ook steeds op de televisiebuis tracht te verschijnen om persoonlijk te gewagen dat de Nederlandse regering de jihadisten uit en naar Nederland en het Uniegebied nauwlettend monitort en onder effectieve controle heeft. Als hij garandeert dat onder de asielzoekers uit Syri  die het kabinet ruimhartig toelaat geen fundamentalistische radicalen zitten, dan is dat zo. Met die publiciteitsoffensieven is Lindanus destijds terstond na aanstelling begonnen en zijn opvolgers konden vervolgens, net als Schoof, die trend niet breken op straffe van het risico dat Brussel ging denken dat ze hun ambt, mijter en centen niet waard waren. Hun berichten over hun vervolgingsbeleid moet men dus zeker met een korrel zout nemen, vooral als men beseft dat ze weinig doorzettingsmacht hadden binnen het hen op papier competerende rechtsgebied.

⁷⁸ Een uittreksel van de naamlijsten bij Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs Janssen op www.historieroermond.nl Hoofdpagina, sub voces Kroniek van het heksenjaar 1613-1614 en Balans van het 'heksenjaar' 1613-1614. De auteurs geven een uiterst levendig betoog van de maatschappelijke oorzaken van de collectieve heksenwanden en vervolgingen. Ik verwees al eerder naar hun opsomming die ik hier niet klakkeloos weergeef, men kan dan beter hun beider artikelen op deze website raadplegen. Wel haal ik enkele van hun casus wat uitvoeriger aan.

Wat men veiligheidshalve voor het Roermondse wel kan zeggen is, dat de heksenwaan die in publiekrechtelijke strafprocessen resulteert opstart rond 1587. De Roermondse bisschop heeft dan zijn administratie op poten, zijn diocese is verkend en Brussel wil, zeker na 1595 actie in de zuidelijke gewesten. Boven de grote rivieren, de Maas en de Waal en de zee-arm die het Hollandsch Diep gaat heten zijn de Lage Landen bij de zee definitief voor de Habsburgse heerschappij verloren; dat wéét men nu wel al legt men zich in Madrid daar niet bij neer. Maar onder die rivieren zijn de grensbarrières nog verschuifbaar tussen de opstandelingen uit het noorden en de regeringstroepen. Brussel wil daar nog greep op krijgen en zich doen gelden, hernieuwd, met een scherpere rechterlijke bedeling.

Brussel, waar dan sedert 1595 de aartshertogen Albrecht van Oostenrijk en Isabella van Castilië⁷⁹ in een ingewikkeld co-dominium of gezamenlijk uitgeoefend staatkundig voogdschap de soevereiniteit waarnemen ten behoeve van de Spaanse koningen. Ze zijn roomser dan de Paus. In 1592 heeft Brussel nog op instigatie van Philips II, de vader van Isabella, een in de Nederlandse taal gestelde vervolgingsrichtlijn de provincies en diocesen in doen gaan. Er wordt nog steeds veel getoverd in de Lage Landen en er lopen nog veel ketters schaamteloos hun leerstellingen openlijk en luide te verkondigen. Er wordt niet gehandhaafd. De lagere overheden moeten daar nu eindelijk eens doeltreffend wat aan doen. De pastoors der parochies zijn aangifteverplicht. Ze moeten bij toverij bij de wereld-

79 Albrecht van Oostenrijk was een van de zonen van de keizer van het Heilig Duitse Rooms Rijk Maximiliaan II en de infante Maria van Spanje. Hij was bestemd voor een geestelijke loopbaan en werd op zijn achttiende kardinaal. Dat is een kerkelijke rang, geen wijding, maar Albrecht beoogde het priesterschap wel. Albrecht was een volle neef van de infante Isabella. Philips II zag hem oorspronkelijk niet als een mogelijke echtgenoot van zijn dochter Isabella. Niet vanwege de te nabije bloedverwantschap, dat was destijds geen onoverkomelijk huwelijks beletsel bij dynastieke huwelijken: pauselijke dispensatie kreeg men makkelijk, als de Heilige Stoel de voordelen inzag van het huwelijk. Maar Philips II had moeilijkheden betrouwbare opvolgers te krijgen in het Spaanse Habsburgse staatsbestuur en de staatkundige toestand in het noorden bleef wisselvallig. Dat zou wat de zuidelijke provincies betreft ook in de achttiende eeuw eigenlijk zo blijven. Er waren gewoonweg geen aanvaardbare huwelijkskandidaten voor Isabella. Ze kregen het gouvernementerschap over de zuidelijke Nederlanden bij de Acte van Afstand van 6 mei 1598; het was een huwelijkscadeau. Het stel trouwde in 1599. Beide echtelieden beoogden het katholicisme als staatsgodsdienst voor de zuidelijke Nederlanden optimaal te bevorderen. Ze waren vurige Maria-vererders en stichtten in 1605 het bekende bedevaartsoord te Scherpenheuvel dat tot in onze dagen een bekend Maria-oord is, door aldaar een barokke koepelkerk te doen bouwen. Isabella kon goed met de bevolking overweg en publicitair voorzag hofschilder Peter Paul Rubens het echtpaar van aansprekend beeldmateriaal via zijn sublieme schilderijen, in openbare gebouwen te bewonderen. Het echtpaar poseert daar doorgaans als toegewijde, vrome, devote en sobere personen rondom een Evangelisch taferel. Vooral bij kruiswegstaties kan men hen vaak aldus ontwaren. Beiden zagen in dat het geloof slechts verdiept, samenbindt en verinnigt en in het algemeen slechts als maatschappelijk fermentatiepunt kan dienen bij een rechtzekere, stabiele samenleving die een basale welstand toegankelijk maakt voor alleman. Vandaar hun belangstelling voor de volksnijverheid, de beurtvaartroutes, een stabiel en betrouwbaar muntstelsel en volksonderwijs. Ze zagen de katholieke kerk, niettegenstaande haar universaliteit als geloofsorganisatie, ook als nationaal staatsorgaan. Dioscesane priesters, geestelijken en kloosterlingen zagen zij als beamten die ook toelages moesten krijgen als waren zij directe staatsambtenaren. De bisschoppen waren administratieve hoofdamtbenaren die rekenplichtig waren te Brussel. Zij dienden als geloofsbedienaren het staatsbestel te schragen. En daarom trokken de aartshertogen opnieuw ten strijde tegen ketterij, toverij, heksery en kwade magie. Maar veel milder dan Philips II. Na de dood van Albrecht in 1621 moest Isabella tegen haar zin aan blijven als landsvoogdes tot haar dood in 1633. Ze stierf kinderloos. Ze wordt doorgaans in de Nederlanden landvoogdes Isabella (Clara Eugenia) van Spanje genoemd, ter onderscheiding van all andere Isabella's van Castilië. Landvoogdes Isabella heeft op eigen houtje getracht te komen tot een definitieve vredesregeling met de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën. Dat was te hoog spel. Madrid desavoueerde alles en moest vervolgens bij de Vrede van Münster veel meer toegeven dan Isabella destijds in haar conceptaaccoord. De regeerperiode van de Aartshertogen Maximiliaan en Isabella wordt doorgaans als zegenrijk en verstandig gezien.

lijke rechtshandhavers zijn. Bij ketterij die duidelijk afwijkt van de geloofsleer óók, maar bij twijfelgevallen kunnen ze eerst de bisschoppelijke curie raadplegen. Brussel verwacht op korte termijn resultaten. De dreiging is duidelijk: gaat het niet strenger en dus beter in dit opzicht, dan zal Brussel een districtscommissaris zenden. Men moet aannemen dat de Roermondse bisschop die nota bene aangesteld is om de contrareformatie nu eens flink in te zetten daar speciaal beducht voor is geweest. Hij laat zich dus gelden. En zendt dienoverkomstig rapporten-op-poten naar Mechelen en Brussel. De vervolgingsrichtlijn heeft het over *toverij*, maar ook over goddeloosheid, bestialiteit, incest, tegennatuurlijke sexualiteit, waarzeggerij, astrologie, handlezen, kaarttrekkerij, spiritisme en goochelarij. De pastoors moeten dat aangeven, maar daarbij hoeven ze niet precies te rubriceren onder welk hoofdje ze een geval dachten te plaatsen: dat zoekt de instantie maar uit die de aangifte moet afdoen. En die zal daar ook niet veel moeite voor hebben gedaan, het is één pot nat, en op alles wat hier genoemd staat, staat ook de doodstraf. Tovenarij is dan nog het vaagst en dat zal dus wel een soort rubricair afvoerputje zijn geweest. Daarbij is de vage definitie die de dominicanen en jesuïeten van *tovenarij* geven katalysator: de pastoor heeft dan zijn plicht gedaan en de wereldlijke overheid heeft dan een kapstokbepaling om eens flink dwangmiddelen toe te passen.

In 1587 worden zes vrouwen te Roermond beschuldigd van toverij, kennelijk ter uitvoering van de gestrengheid bij de Trentse decreten inzake toverij voorgescreven. Wat er van hen geworden is, weten we niet, maar daarna, vanaf 1592, komen deze vervolgingen steeds meer voor. Met de terechtstellingen van dien. In 1606 herinnert het Brusselse aartshertogelijk paar nog eens aan de vervolgingsrichtlijn van 1592. Want de echtelieden Albrecht en Isabella hebben de contrareformatie hóóg in het vaandel. Daarop is hun staatkundig beleid vooral gericht. Mede daarom mogen zij met de protestantse opstandelingen via de verdoemelijke Johan van Oldenbarneveldt toch het Bestand in 1609 sluiten: Madrid legt zich daar bij neer. Het zal twaalf jaar duren. De gewesten boven de

Rijn, noordwaarts, zijn toch verloren. Dat ziet Madrid in. Daarom moeten de landvoogden in het zuiden zich nu concentreren op wat er nog aan zuidelijke gewesten onder hun beheersmacht resteert. Dus ook op het Roermonds overkwartier, dat aan hun gezag wordt toegewezen bij de bestandsregeling van 1609. Het heet een tijdelijke regeling. Maar iedereen weet wel: dat gaat zo blijven. En zo bleek ook de uitkomst van de Vrede van Münster in 1648. De drie noordelijke kwartieren – het graafschap Zutphen, het kwartier van de Veluwe en het kwartier van Nijmegen met het land van Maas, Waal en de Betuwe⁸⁰ – komen voorlopig bij het areaal waar de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën de rechtsorde samenstelt en de geloofsleer dicteert (als ze dat al doet, want fanatiek is ze niet). Het Roermonds overkwartier wordt *Spaans* en hoort bij de zuidelijke Nederlanden. Want Johan van Oldenbarneveldt heeft er eigenlijk geen interesse in. De Maas is leuk, maar daar komt vrije vaart en meer beoogt hij niet. De handel is geconcentreerd in Holland en die moet nu eindelijk eens bloeien. Wat de aartshertogen in dat Roermondse overkwartier denken te besteken laat hem Siberisch. Militair-strategisch heeft het voor Holland weinig belang⁸¹. Zijn er protestantse geestdrijvers die daar hullaballu over maken dan zal Den Haag ze mores leren. In dat overkwartier kunnen de aartshertogen dus rustig de wet verzetten. Daar, in dat Roermondse overkwartier, moet het rustig worden. De boer moet weer op oogst kunnen hopen, de nijveraar op omzet en afzet, de beurtvaarder op geregeld transport. De aartshertogen zorgen voor economisch herstel en handelsstabiliteit. Ze bevorderen de aanleg van verharde wegen voor de aloude handelsroutes, laten kanalen graven en bevorderen de bevaarbaarheid van de Maas. Daardoor kan de katholieke godsdienst zich re-consolideren en daardoor krijgt het paar ook weer daadwerkelijk greep over het Roermondse overkwartier, waar de kerkelijke administratie zich gelden doet. Dat leidt in het overkwartier weer tot verschillende processen. Tegen 1610 komt het vaker tot gerelateerde aangiften terzake van toverij, want de aangeklaagden brengen dan eisen in reconventie uit tegen de aangevers die hun eer en goede naam gekrenkt hebben. Een vrouw uit Heythuyzen moet zich verantwoorden in 1611 voor toverij, maar dat komt tot een vrijspraak. En zekere Naele Mussen doet aangifte van eerroof tegen een iemand die haar een heks heeft genoemd in het voorjaar van 1613. Dan heeft de goegemeente de smaak te pakken en breekt de heksenwaan los.

80 Zij hadden ook de Unie van Utrecht van 1579 gerekend en geratificeerd. Ze hadden zich dus al lang van Spanje afgekeerd. Uit deze noordelijke kwartieren is de Nederlandse provincie Gelderland ontstaan. Samen vormden zij *Neder-Gelre* ten opzichte van het Hertogdom Gelre rondom de stad Geldern. Opper-Gelre en Neder-Gelre werden van elkaar gescheiden door het Hertogdom Kleef.

81 Pas in 1713, bij de Vrede van Utrecht, ging de Republiek het belang inzien van barrièresteden rechts langs de Maas en ontstond een Staats-overkwartier met de versterkte (garnizoens)steden Venlo, Baarlo, Montfort en Stevensweert. Dat werd dus van het Roermondse overkwartier of Spaans Gelre afgesplitst. Spanje was toen al geen echte grote mogendheid meer en Frankrijk was op het toppunt gekomen van zijn agressiviteit die het overigens nog lang zou volhouden.

5.2. *Demonologische massapsychosen in midden-Limburg*⁸²

We kunnen vaststellen dat onder invloed van de heftige contrareformatorische beweging in midden-Limburg een collectieve heksenpsychose zich meester maakte van de bevolking, van hoog tot laag⁸³. De mensen zagen overal duivels, heksen en tovenaars, die bezig waren de samenleving naar de verdommenis te helpen. Hoe ze dat deden, dat was een raadsel. Dát ze dat deden, dat was zeker. Want de samenleving *ging* naar de verdommenis, daar waren de mensen het hartgrondig over eens. In de laatste decennia van de zestiende eeuw groeit die eschatologische zekerheid: het einde der tijden is daar. We allemaal naar de verdoemenis. Ons zielenheil is in gevaar. Dan helpt alleen maar innerlijke vroomheid, uiterlijke godsvrucht en gelovige gehoorzaamheid aan het kerkelijk leergezag. De maatschappij kan dan ten ondergaan. Maar wij komen dan toch in de hemel. Kennelijk was eindelijk de geest der contrareformatie vaardig geworden over de resterende gelovigen te midden van de wanorde en het gewoel. Onder contrareformatie versta ik de geloofsbeweging die de middeleeuwse Kerk tracht te zuiveren van allerlei bijgelovige insluipsels. Ze concentreert de aandacht weer op de sacramenten die rechtstreeks op openbaringsteksten zijn gebaseerd en vooral op de noodzakelijke bijbehorende intentie, de innerlijke gesteldheid waarzonder geen sacrament heilzaam in het menselijk leven werken kan. Verder

82 Demonologie is de kunde om de heks, maar ook iedere demon, te determineren, hun daden bewijsbaar vast te stellen, de gevolgen ervan te traceren, de slachtoffers de noodzakelijke hulp te bieden – als genezing nog mogelijk is – en de heks en haar oorzaken te elimineren, al dan niet repressief of preventief. Het was een vak binnen de theologische faculteiten. Ik kom op de Leuvense expert, pater Delrio S.J. straks terug. Zijn wetenschappelijke aanpak is significant voor het graafschap Loon. Het heksenrecht was territoriaal gedifferentieerd, de heks deed zich vaak in verschillende gedaanten en uitwerkingen voor en het recht hield daar rekening mee. Haar magie verschilde naar de bevolkingsgroep waar ze werkdadig was; de gebruikte kruiden en dampen konden afhangen van kruiden en dus van grondsoorten en bovendien had de bevolking soms bepaalde behepheden die elders minder voorkwamen. De Limburger was bijvoorbeeld gewelddadiger door een primair choleriesch temperament. Dan lag het voor de hand dat een béttje heks dat uitbuitte. Zij bracht dan de Limburgse man eerder tot gewelddadigheden op de kermis of bij een processie waarbij flink ingenomen werd. Een heks hield rekening met de verschillende landsaarden, de duivel lichtte haar daarover in, die was letterlijk overal kind aan huis. Zie voorts: J. J. M. H. Verzijl, *Limburgse folklore: heksenvrede en heksenwaan, tovenaars en tooverkollen*, opgenomen in het tijdschrift: Nedermaas Jaargang 12 (1934-1935), pp. 33-35 en 44-46.

83 Ik baseer mij verder mede op: I. Schöffers, *Heksengeloof en heksenvervolgving, een historiografisch overzicht*, opgenomen in: Tijdschrift voor geschiedenis, 86 (1973), pp. 215-235. Voorts op: E(gidius) Slanghen, *Het Graafschap Horn*, opgenomen in: Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, 16 (1879) pp. 3-74, ook verschenen in: Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg, Roermond 1878; voorts op het hoogst eigenaardige pamflet: *Een warachtige beschrijvinge van 64 tooveressen, die door haer tooverijen, over de duysent menschen, so oude lieden als jonge kinderen, ende wel sesduysent beesten hebben omgebracht, twelck jammerlijk ende bedroeft om hooren is, zonder de groote schade die sy oock in de vruchten gedaen hebben, dat eens menschen hayr mocht te bergb staen, die 't boorden, alzoo zij 't selfs bekant hebben voor de justitie, dies zij gherecht zijn, alle dagen twee, beginnen de 24 September 1613 tot noch toe. Ende dit is uut het protocol ghetogen van Rumundt (alwaer 't geschiet is) en in druck gestelt*, Nijmegen, zonder jaar. Ik neem in aanmerking wat Dresden-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*, aangehaald werk, bij dit pamflet opmerkt; zij gebruikt de uitgaaf die gedrukt is naar een kopie van het Nijmeegse stuk, door de drukker Aert Cornelissoon, voorhanden op de Koninklijke Bibliotheek. Vroeger, die parallel zou ik vrekken, waren er liedjeszangers die door de provincies rondtrokken met dramatische zangen over grote strafprocessen. Bijvoorbeeld over de *moord te Raamsdonkveer* of de *heetwatermoord in de Bocht van Guinee* te Den Haag. In die lange huilerige liederen worden dan de toedracht en de uitvoering van de moordpartijen bezongen, de opsporing en de berechting. Sensatie, daar ging het om, niet zozeer volksopvoeding. Dit pamflet heeft ook zo'n soort strekking. Het is gedeeltelijk nageschreven van een pamflet over vierenzestig tovenaars, die weer andere vreselijke kunsten hadden vertoond in Rijnland, en die ook berecht werden. Met het pamflet is bedoeld: het volk te waarschuwen voor de toverijen die zich in opper-Gelder en Gulick voordeden en het in te prenten dat toverij altijd leidde tot duivelsverbanden en er zelf ook het gevolg van waren. Maar zonder mondelinge voordracht op markten en kermissen zal dat bezwaarlijk hebben gekund, omdat de menigte zelf het pamflet niet lezen kon. Het is evenwel niet in rijmvorm en zelfs niet ritmisch gesteld in moeilijke samengestelde volzinnen.

vergt die beweging innerlijke kerkelijke discipline en tucht. Dat eist ze bij de bedienaren van die sacramenten en bij de gelovigen, die zich moeten scharen in de hiërarchie die de kerk als rechtsorganisatie er op na moet houden, wil Zij zich weerbaar houden tegenover de ketterij van het protestantisme. Dat is de *geest van Trente*.

Na vijftig jaar is die geest ook doorgedrongen in midden-Limburg: de streek tussen en rond Weert en Roermond, mede omvattend Thorn, Horne, Heel, Pannerden, Haelen en Beegden. En uiteraard het Roermondse overkwartier. Vijftig jaar: dat lijkt laat. Dat is het niet. De meeste mensen, blijf dat steeds in het oog houden, konden niet lezen en schrijven. Interregionale media waren er nauwelijks. De normale handelsroutes waren al decennia levensgevaarlijk, aangezien de openbare orde steeds weer opnieuw verstoord werd door ketterse bewegingen die geweldplegingen niet schuwden. Daarvoor zou ik als beginpunt 1566 willen nemen, toen de beeldenstorm zich ook in de zuidelijke streken van de Lage Landen manifesteerde. Vanaf dat moment blijkt het burgerlijk gezag niet meer in staat die orde bestendig te borgen aan de ingezetenen, of die nu op het platteland woonden of in de stad. In veel steden wordt de wet verzet. De overheid wordt gerevolutioneerd: ze kiest de kant van de opstandelingen, meestal protestanten. Dat heeft wanorde tot gevolg: de rechtszekerheid blijkt tot op zekere hoogte een fictie. Het recht is onvoorspelbaar. De overheden blijken van het ene op het andere moment bereid normen te handhaven die ze voordien via strafbedreigingen negatief sanctioneerden. Dat heeft op het rechtsverkeer tussen de burgers onderling een desoriënterende werking. Contracten worden niet meer nagekomen. Onrechtmatige daden blijven ongewroken en blijken vaak voordelig. Eigendom blijkt geen volstrekt recht meer en kan moeiteloos geschonden worden en blijven. Onder die omstandigheden is het een mirakel dat de richtlijnen van het concilie van Trente toch, hoe gebrekkig ook, bekend worden, aanvaard worden door de gelovige massa en zelfs uitgevoerd. Het lager onderwijs richt zich ernaar, de priesters voeren hun bediening dienovereenkomstig uit. Ze richten zelfs hun administratie er naar in, gaan boekhouden en leggen financiële verantwoording af tegenover hoger gezag.

Het contrareformatische geloofsleven is echter sterk defensief. Het is een spirituele beweging tégen iets: tegen het protestantisme. Men heeft geen idee wat het is, dat protestantisme, maar het is een soort bovenzinnelijk universeel duivelsverbond, waarvoor de afschuw niet groot genoeg kan zijn. Men weet niet waartoe het strekt. En dat wil men ook niet weten. Wie in het defensief gedrongen is ziet overal vijanden, vooral als men niet weet waartegen men zich verdedigen moet. En dus ziet men overal duivels. En dus heksen.

5.3. De figuur Lindanus

Lindanus was een typisch voorbeeld van een contrareformatorische bisschop zoals het concilie van Trente die idealiter aangesteld wilde zien door de hele kerkelijke organisatie heen⁸⁴. Hij was geleerd, ascetisch, wars van pracht en praal en de geloofsleer zat nagelvast in zijn hoofd geramd. Hij was overtuigd van de idee dat buiten de Kerk geen heil bestaat: *nulla salus extra ecclesiam*. Kortom: wie als heiden of ketter stierf ging naar de hel. Verder: dwaling heeft geen rechten: *error omnino nocet*. Dat wil zeggen: wie zich buiten de geopenbaarde kerkelijke leer stelt, kan tegenover de Kerk als rechtsorganisatie geen subjectieve rechten geldend maken. Bij de ketter en de heks is dat de onontkoombare conclusie van de waarheid die de Kerk als enige in pacht heeft. Neemt de Kerk niettemin aan dat de zondaar verontschuldigbaar en onoverwinnelijk kan dwalen, dan doet zij zulks krachtens de opdracht door de Verlosser Haar gegeven om de kudde als goede herder te behandelen. De heks, de ketter en de tovenaer die zwarte magie bedrijft kennen echter de waarheid juist wel, maar keren haar de rug toe. Zij vertonen boos opzet. Verontschuldiging kan hier niet bestaan. Gestrenge hardheid is hier aangewezen, ware het slechts om dwalenden op hun wegen terug te leiden. De strafvervolging moet daarom genadeloos zijn. De heks, ketter en kwade magiër moeten sociaal geïsoleerd worden opdat zij anderen niet verderven. Deze uitgangspunten heeft Lindanus reserveloos in zijn diocese trachten door te drijven. Zijn opdracht van Philips II was hem duidelijk: ultieme verdediging van zijn frontpositie tegen de uit het oosten aanrollende ketterijen die ook het door Philips beoogde staatsbestel deerlijk ondermijnden. Het doel was welbepaald, de middelen om het te bereiken beslist niet. Op de eerste plaats was het gloednieuwe bisdom verbazingwekkend verbrokkeld en versnipperd. Het strekte

⁸⁴ Ik baseer mijn gegevens mede op het academisch proefschrift, te Nijmegen verdedigd, van L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, II Vols, Amsterdam: Uitg. Urbi et Orbi Amsterdam, 1945, Vol. I, pp. 371-388.*

zich over verschillende staatkundige territoria uit die onderling geen verbinding hadden⁸⁵. Het bisdom kende vele enclaves, exclaves, immuniteiten en exterritorialiteiten, meestal ten behoeve van de prins-bisschop van Luik. Tegelen bleef Luiks, Horne bleef een autonoom graafschap in een feodale betrekking tot de prins-bisschop. Het lag links van de Maas. Lindanus had daar niets te zeggen. Niet direct. Lindanus kon Roermond vrijwel niet uit zonder het bisdom Luik te betreden. Wilde hij niet op Luiks diocesaan gebied komen, dan moest hij heel veel omwegen maken. Echte doorzettingsmacht heeft Lindanus vrijwel niet gehad. Hij moest daaromtrent schikkingen treffen, maar liet dat vaak na. Op de tweede plaats kreeg Lindanus geen beheer over toereikende fondsen die hem voorlopig een zekere financiële autonomie konden garanderen. Op de derde plaats overlegde Philips niet met de aanpalende residerende kerkvorsten zoals de aartsbisschop van Keulen, de prins-bisschop van Luik en de aartsbisschop van Utrecht, terwijl die toch moesten gedogen dat Lindanus jurisdictie zou gaan uitoefenen binnen hun voormalige rechtsgebieden. Lindanus moest gaan bedelen bij stedelijke overheden die hem niet moesten. Hij wist op den duur goed dat Brussel zijn droge brood moest beboteren. En dat verleidde hem tot te grote inschikkelijkheid jegens zijn weldoeners in de regering en liefdeloosheid jegens zijn onderhebbenden. Likken naar boven, trappen naar onderen. Op de vierde plaats was Lindanus een onmogelijke frik, pedante betweter en was hij verstoken van iedere diplomatieke gave. Louis Rogier, die historische vorsing nooit helemaal heeft kunnen scheiden van rooms-katholieke apologie, heeft bij zijn kenschets van Lindanus niet weten te ontkennen dat Lindanus volkomen van tact verstoken was, zijn kritiek in de meest drastische termen vervatte, geen enkele milddadige zachtmoedigheid wist te vertonen en zich bij de uitvoering van de Trentse decreten te buiten ging aan voor ons vrijwel onbe-

85 Het bisdom Roermond werd bij bulle *Regimini universalis* van 7 augustus 1561 omschreven. Het was het kleinste en het armoedigste van alle andere nieuwe bisdommen bij het concordaat van 1559 vastgesteld. Het rechtsgebied werd omschreven aan de hand van militaire stafkaarten uit de voorgaande decennia, waarbij Rome gemakshalve aannam dat de waterlopen, zandruggen, doorgaande wegen, rivieren en beken die daar destijds ingetekend waren nog steeds wel zouden bestaan. Wat een vergissing was. Een aparte actuele cartografie werd niet opgezet. Dat was overigens in West-Europa tot 1795 niet gebruikelijk, ook niet bij staatkundige toescheidingsverdragen na een wapenstilstand en ter gelegenheid van een vredesluiting. Het nieuwe bisdom omvatte stukken grondgebied die thans gestueerd zijn op Duits of Belgisch territoir. Heel druk heeft Rome zich ook niet gemaakt over de interdiocesane verhouding tot het prinsbisdom Luik. Daar waar stukken werden weggenomen uit het diocesane rechtsgebied van de kerkvorst waar hij géén wereldlijke soevereiniteit uitoefende zijn de grenzen slechts indicatief getrokken; daar waar die soevereiniteit tevens gepaard ging van de diocesane jurisdictie is de bul wat nauwkeuriger. De omschrijving van de dekenaten afzonderlijk is preciezer. Er zijn negen dekenaten:

- 1) Het dekenaat Kuyck, ook wel dekenaat Grave. Dat ligt grotendeels in Maasland en Peelland.
- 2) Het dekenaat Erkelenz, dat in het Keulse aartsbisdom, thans in Duitsland, ligt.
- 3) Het dekenaat Geldern, dat ook weer grotendeels in dat aartsbisdom ligt.
- 4) Het dekenaat Kessel, waarin Helden ligt, Horst, Sevenum, Venray en Wanssum.
- 5) Het dekenaat Krickenbeek, waarin Venlo, maar dat grotendeels weer in Duitsland ligt.
- 6) Het dekenaat Montfoort, ook wel dekenaat Roermond genoemd. Het omvat mede Echt, Linne, Maasbracht, Montfort, Nieuwstad, Roermond, Odiliënberg, Roosteren, Stevensweert.
- 7) Het dekenaat Nijmegen-Druuten.
- 8) Het dekenaat Valkenburg met Brunssum, Geleen, Hoensbroek, Nuth, Borgharen, Geul, Heerlen, Houthem, Itteren, Klimmen, Limmel, Meerssen, Schimmert, Valkenburg, Voerendaal.
- 9) Dekenaat Weert. Met de parochies Leveroy, Meyel, Nederweert, Weert, Wessum.

grijpelijke moraaltheologische scherpslijperijen. De Nijmeegse volkscatecheet Petrus Canisius verweet Lindanus dat hij afdwalenden door zijn rigoureuze gestrengheid eerder afstiet dan terugleidde in de schoot der Moederkerk, een missie die het Trents concilie de bisschop toch óók opdroeg. Zijn roep ging hem vooruit: zodra de magistraat te Roermond hoort van de benoeming, loopt hij tegen hem te hoop terwijl de staten van Gelderland weigeren hem te erkennen. En omdat zijn diocese een deel omvatte van het voormalig rechtsgebied van de prins-bisschop van Luik, had het van wijsheid gewaagd, indien Lindanus met althans die kerkvorst had getracht in minnelijke plooi te komen. Maar de Roermondse bisschop deed juist het tegendeel. Hij provoceerde het ene jurisdictieconflict na het andere met die ook wereldlijke kerkvorst, die al spoedig niet meer tot verzoening geneigd was. De prins-bisschop bleef tegen de Roermondse aanspraken de eigen jurisdictieclaims voortzetten. Dat maakte de situatie in het nieuwe bisdom buitengewoon onoverzichtelijk. De Brusselse regering zag echter Lindanus als haar man, die zij door dik en dun steunen wilde en wie zij haar doorzettingsmacht gaarne leende. En dat tegen het verzet van genoemde Luikse prelaat in. De reden is geweest dat Lindanus als inquisiteur een beproefd dienaar was gebleken van de Spaanse kroon en van Philips soevereiniteitspretenties. Maar juist daarom moest de stedelijke overheid van Roermond niets, maar dan ook niets van hem hebben. In strafzaken weigerde zij doorgaans iedere rechtshulp en medewerking, die Lindanus dan maar via omwegen in Brussel probeerde te krijgen.

Lindanus zat dus, qua karakter en qua positie in ieder opzicht in het defensief. Dat soort lieden plegen zich voortdurend bedreigd te voelen en zien overal aanslagen op hun prerogatieven. Ze nemen een *vlucht naar voren*. Ze anticiperen op een krenking. Ze worden nodeloos offensief. En natuurlijk omringen zij zich met een hofhouding die die gevoelens beaamt, want tegenspraak is de zoveelste aanslag, maar nu van binnen uit. Lindanus zag zijn gezag zienderogen tanen. Daar moest een verklaring voor zijn. Lindanus heeft daarvoor de meest voor de hand liggende gekozen: er was binnen zijn diocese een binnenlandse vijand, een vijfde colonne. En dat waren de heksen. Die waren de spionnen van de onzienlijke en onzichtbare vijand der Kerk: de duivel. Die moesten dus te vuur en te zwaard bestreden worden. Daarom ruimt Lindanus op de tweede diocesane synode veel aandacht in voor de bestrijding van bijgeloof en tovenarij. Waarzeggerij, handel in briefjes of amuletten, bezweringen van mens en dier moeten het ontgelden. Maar gaandeweg groeide de bestrijding van heksen uit tot een ware obsessie. Die zich meedeelde, moet men vermoeden, aan de hem opgedragen gelovige schaar die hij niet naliet voortdurend ter controle te visiteren. In werkelijkheid mocht hij later wel getuigen dat hij al zijn schapjes bij gezicht kende. Hij werd als een voorbeeldloos leidsman beschouwd en men mag vermoeden dat zijn

inzichten gedeeld werden door hen die het katholicisme nog orthodox wilden praktiseren. Daaraan is – wederom: vermoedelijk – toe te schrijven dat zijn geest inspireerde en inspireren bleef tot verhoogde waakzaamheid ter zake van hekserij. Met de verhevigde vervolgingen die uitmondde in de midden-Limburgse heksenbrand van 1613 van dien. Want zijn opvolgers waren de mannen er niet naar om in dit opzicht de door hun eerste ambtgenoot uitgezette beleidslijn om te buigen. Lindanus moest, denk ik, niets van vrouwen hebben. Ze waren de naaste gelegenheid tot zonde. Hij doet mij aan de apostel Paulus denken. Ook een doorfournerde vrouwenhater. Beiden hebben daarom een passionele obsessie met slechte vrouwen. Je kunt eigenlijk geen goed christen zijn in nabijheid van vrouwen. Goed, ze zijn nodig. Dat heeft God zo beschikt. Maar een weeffout was dat wel. Dat kán verklaren waarom Lindanus zo makkelijk meedeinde met de Duitse heksenwanen. Hij was daarbij overtuigd van zijn gelijk. En dat kon hij goed onder woorden brengen. Al was hij onbegrijpelijk. Dat Lou-de-Palingboer-achtige⁸⁶ van geestelijken heeft in onzekere tijden een zekere attractiviteit. In die zin heeft hij midden-Limburg wel beïnvloed. In het Luikse was er geen visiterend bisschop die in dit opzicht iets uitdroeg. In dat vacuüm kan Lindanus effectief zijn geweest. Het is een gissing. Meer niet.

Ik waag een vergelijking met de obsessie die de Nederlandse overheid had met de *vijfde colonnisten* uit de schemermaanden vanaf september 1939 tot 10 mei 1940, toen de Duitse troepen Nederland binnenvielen. De aanwezigheid van deze groep spionnen en verraders was voor deze overheid een onomstotelijk feit, waarop zij haar beleid geheel afstemde, met alle belasting voor het politieel en gerechtelijk apparaat van dien. Officieren van justitie moesten leden van de Nationaalsocialistische Beweging in de Nederlanden gaan vervolgen voor misdrijven tegen de staatsveiligheid, de staatszelfstandigheid, de staatsonzijdigheid gericht en voor misdrijven gericht op hulpverlening aan een (hypothetische) vijand, al lag dat laatste natuurlijk heel moeilijk wegens de angstvallig gekoesterde neutraliteitspolitiek. Want voordat de Duitsers feitelijk binnenvielen was er gezegd nog geen vijand en nadien was het natuurlijk te laat. Vooraanstaande Rijksduitsers en sympathisanten van Duitsland werden gevolgd, hun telefoons werden getapt, de brievenpost werd geopend, zij het via vaak onwettige althans slinkse wegen. Er werd door de Derde Hoofdafdeling van de Generale Staf, de zogeheten afdeling GS III, heel wat afgekonkeld en gemonitord, op zoek naar vijfde colonnisten. De staat van beleg en oorlog uit de Oorlogswet voor Nederland-1899 werd erop afgestemd, aan het Openbaar Ministerie werden

86 Een charismatisch religieuze leider, 1898-1968. Een soort wederopbouwse Jesus-jumper, die zich zelf beschouwde als een nieuwe incarnatie van God. Hij had een ster gezien terwijl hij op het strand langs de zee liep. Hij had een stem gehoord die sprak: "Zie het teken van de Zoon des Mensen". Lou had een geweldige aantrekkingskracht op bepaalde vrouwen, ze mochten tegen hem aanliggen om de duivel te verdrijven. Waren ze *in Lou*, dan waren ze ook in staat van genade. Lou predikte volstrekte seksuele onthouding, ook voor gehuwden.

dienovereenkomstige vervolgingsrichtlijnen uitgereikt, de grensbewakingsautoriteit werd aldus geïnstrueerd en de laatste dagen van de vrede werden besteed aan activiteiten ter internering van deze colonnisten. Die colonnisten moesten er zijn: want steeds bleek de Duitse Generale Staf op de hoogte van de nieuwste afwachtingsopstellingen van het Veldleger, de Nederlandse onderhandelingen met de Franse Generalissimo, de verzwakking van de Peel/Raamstelling en het bezoek van de Belgische militaire attaché. L. de Jong heeft na de oorlog in zijn dissertatie aangetoond dat die vijfde colonne er nooit was geweest. Er waren, incidenteel, natuurlijk landverraders geweest bij de Nationaal-Socialistische Beweging en bij daarop gelijkende politieke groeperingen. Ze waren echter nooit georganiseerd geweest. En van een systeem van land- en hoogverraad was in de meidagen van 1940 geen sprake geweest. Maar iedere bij de landsverdediging betrokken ambtenaar had je vóór 10 mei 1940 precies het tegendeel kunnen voorrekenen. Het ontkennen van die colonne werd zelf een soort landverraad. Precies zó stond Lindanus tegenover de hekserij. Maar natuurlijk zal men in de vonnissen daarvan nooit de symptomen aantreffen. De griffiers en klerken plachten bijzonder weinig op te schrijven, reeds omdat toch bijna niemand lezen of schrijven kon. Aan leerstellige rechtsbeschouwingen had niemand behoefte. Zeker niet, wanneer daarin alleen ten overvloede vastgesteld zou worden wat iedereen tóch reeds vanzelfsprekend vond. Standaarduitdrukkingen uit gangbare handboeken verrieden slechts dat de rechter die de beslissing nam gestudeerd had in de aan zijn oordeel onderworpen materie. Hij wilde kennelijk uitdrukken dat hij de door een bepaalde auteur – Delrio, bijvoorbeeld – aangehangen wetenschappelijke opinie tot de zijne maakte. Maar waarom nu juist déze en niet een andere, dat behoefde nauwelijks motivering. Hogere voorziening was doorgaans niet toegelaten en meestal zinloos: de verdachte placht dood te zijn.

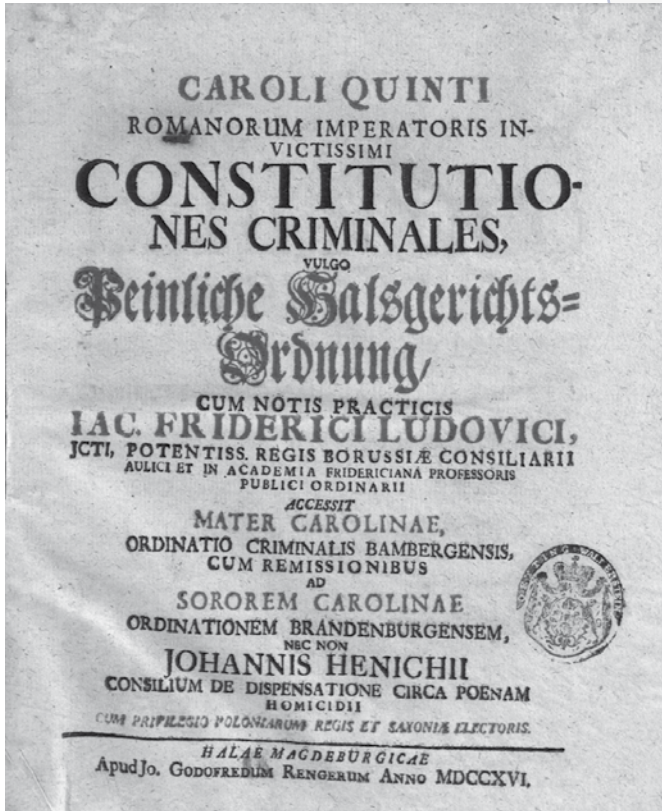
5.4. *Hekserij: een abstract gevaarzettingsdelict of een gemeengevaarlijk krenkingsdelict?*

De hedendaagse strafjurist maakt bij de delicten gericht tegen de publieke veiligheid het onderscheid tussen algemene gevaarzettingsdelicten die géén concrete of individualiseerbare schade teweegbrengen – er is dus geen concreet slachtoffer – en de delicten die wel degelijk dergelijke schade teweegbrengen. Onder schade wordt mede lichamelijk en psychisch letsel verstaan en uiteraard ook de veroorzaking van de dood van een mens. Wie consumptiewaren in omloop brengt die bedorven zijn en gevaarlijk kunnen zijn voor de gezondheid, begaat een misdrijf gericht tegen de volksgezondheid. Hij brengt dat rechtsgoed in gevaar. Hij is strafrechtelijk reeds daarom aansprakelijk. Ook als er nog niemand die waar heeft afgenomen of geconsumeerd. Hij begaat wat in het gangbare jargon heet: een abstract gevaarzettingsdelict. Heeft iemand de waar afgenomen en daardoor zijn

gezondheid ondermijnd, dan is er sprake van een concreet krenkingsdelict. Dan moet het Openbaar Ministerie bij vervolging wel bewijzen dat de afnemer ziek is geworden ten gevolge van de consumptie van die waar. En dat kan nog moeilijk zijn, als de afnemer bijvoorbeeld een heikele gezondheid had of placht te hebben of een ongezonde levensstijl erop na hield. Het betreft hier een tweedeling, die we niet moeten verabsoluteren. Tussen het algemene gevaarzettingsdelict en het concrete krenkingsdelict zitten natuurlijk overgangsvormen: iemand nam de gevaarlijke waar af, consumeerde, werd ook ziek, maar onduidelijk is of dat nu gekomen is door een aanstormende buikgriep – een epidemie was juist aan de gang – of door de bedorven augurken die hij in overmaat tot zich nam, omdat hij net lekker aan het borrelen was en nooit maat kon houden bij die activiteit. Titel VII van het Tweede Boek van het Wetboek van Strafrecht is gewijd aan dit soort gevaarzettingsmisdrijven die boeiende en levendige rechtspraak oplevert⁸⁷. De levensfeitelijke werkelijkheid laat zich nooit opdelen in dit soort tweedelige polariteiten, maar om de delictsvormen enigszins te systematiseren, is het soms wel handig. Een gevaarzettings- of krenkingsdelict kan met opzet of met schuld begaan worden. In het eerste geval handelt de dader willens en wetens. Hij weet dat de waar bedorven is. Maar hij brengt de waar toch in openbare circulatie, beseffend wat daarvan de gevolgen kunnen zijn. Die neemt hij billijkend op de koop toe. Zijn motief kan daarbij puur winstbejag zijn, maar het kan ook zijn dat hij een misantroop is die zijn medemensen het kwalijkste gunt. In het strafrecht is dat motief in het algemeen voor de bepaling der strafbaarheid en aansprakelijkheid irrelevant. Maar voor de strafoplegging kan dat motief juist wel van belang zijn: bij een zeer verwerpelijk motief of een motief dat gewaagt van een moreel abjecte geestesinstelling – zoals bij de mensenhater – pleegt de rechter doorgaans zwaarder te straffen. Bij *schuld* – de strafjurist gebruikt graag het Latijnse woord *culpa*, om onderscheid te maken met het *daderschap* (het *gedaan-hebben* in objectieve zin) – wist de verkoper niet dat de waar bedorven

87 Titel VII heeft als opschrift: Misdrijven waardoor de algemene veiligheid van personen of goederen in wordt gevaar gebracht. We vinden hier deze tweedeling in de vorm van *krenkingsdelicten* enerzijds en *gevaarzettingsdelicten* anderzijds steeds terug ten aanzien van misdrijven als: *Brandstichting, Het onbruikbaar maken van brandblusgereedschappen of blusmiddelen, Vernieling van dijkmaterialen of gereedschappen dan wel waterstaatswerken, Onbruikbaarmaking van kunstwerken voor het openbaar wegverkeer, Gevaarveroorzaking voor verkeer door stoom- of mechanisch vermogen over een spoorweg, Vernieling van kunstwerken voor de scheepvaartveiligheid, Vernieling van vaartuigen, Verontreinigen van putten, bronnen of drinkwaterinrichtingen, Verkoop, te koop aanbieden of afleveren dan wel uitleiden van waren*. Daarbij wordt dan steeds onderscheiden naar de gevolgen: is iemand in zijn gezondheid of levensvatbaarheid benadeeld of beschadigd of heeft het de dood ten gevolge gehad en zo ja, hoeveel personen hebben dan die gevolgen ondervonden. Het is al een klassiek onderscheid geweest voor de strafwetgever van 1881, zie: T.J. Noyon, *Het wetboek van strafrecht*, III Vols, Tweede Druk, Arnhem: S. Gouda Quint, 1904, Vol II, pp. 209-263. Sedert 1886 zijn aan die Titel met die onderscheidingen en nuanceringen nog tal van misdrijven toegevoegd als gevolg van de ontwikkeling der techniek, met name op het gebied van het transport- en communicatiewezen, de bouwkunde en de waterstaatkunde. Men denke bijvoorbeeld aan de luchtvaart en de ruimtevaart, maar ook aan de evoluties in de internet- en computertechnieken. Het westerse strafrecht beperkt zich in principe tot gedragingen die uiterlijke gevolgen teweegbrengen in de openbare rechtsorde, waarin iedereen kan deelnemen. Een indeling naar gevolgsclassificaties binnen die orde ligt dus voor de hand. Vandaar dat de tweedeling naar louter gevaarzetting en stoffelijke blijvende krenking zich als van zelsprekend in die systematiek voordeed. Zie: G. A. van Hamel, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche Strafrecht*, vierde druk bijgewerkt door J. V. van Dijk, Haarlem/'s-Gravenhage: De Erven F. Bohn/Gebr. Belinfante, 1927, paragraaf 22, die op de kennistheoretische en rechtsfilosofische rechtvaardiging van het onderscheid diep en uitvoerig ingaan.

was, maar hij had ernstige redenen om dat te vermoeden, of hij voorzag de ongezonde gevolgen van de consumptie van de waar niet, terwijl hij juist ernstige redenen had om dat wel te voorzien. We zullen zien dat bij *hekserij* deze nuances en onderscheidingen ten aanzien van de strafvervolgving een rol speelden.

De reeds besproken Constitutio Criminalis Carolina – *Zie ook: 2.13. De Constitutio Criminalis Carolina op pagina 63* – maakte al een onderscheid volgens deze tweedeling in de delictclassificaties. Dat was van belang voor de bijbehorende procesvorm. Bij het krenkingsdelict ligt voor de hand, dat het strafbare feit alleen vervolgbaar is op klacht of op aangifte van een particulier. Er is immers iemand in het bijzonder in enig belang getroffen. Dat belang moet rechtens erkend zijn: de positieve, publieke rechtsorde moet het belang erkennen. Een slecht of wederrechtelijk belang mag niet tot strafvorderlijke actie leiden, daarvoor draagt de overheid geen zwaarmacht. De duivel heeft er bijvoorbeeld belang bij dat iemand zedelijk verdorven wordt. Iemand moet tot zonde verleid worden. Een heks kan zich daartoe verbinden, maar dat belang

kan nooit rechtsbelang zijn. Verder: áls het om een rechtmatig belang gaat en iemand is daarin gekrenkt, dan ligt het voor de hand dat hij moeite doet het rechtsapparaat in beweging te stellen en daartoe het rechtsbelang aanwijst alsmede prima facie-bewijs levert aan de opsporingsambtenaar. Bewijs, dat op het eerste gezicht aannemelijk maakt dat de klager of aangever inderdaad in een rechtmatig belang is geschonden.

Niet altijd is er een concreet individualiseerbaar belang in het geding bij het delict. Majesteitsschennis, hoogverraad, godloochening, heiligschennis, laster of smaad: niet altijd behoeft er een individu te zijn dat daardoor concreet in enig belang gekrenkt is. De soeverein hoeft niet tegenwoordig te zijn geweest bij de schennis, de schennis kan onvoldragen zijn of zó onvolkomen dat het alleen maar ridicuul is, de staatsveiligheid behoeft door onbeholpen hoogverraad geen seconde enig risico te hebben gelopen, de heiligschennis werd niet bedreven ter gelegenheid van enige sacramentele handeling (al dacht de schenner daarvan getuige te zijn), de gesmade moet alleen maar de schouder ophalen bij de beoogde belediging of krenking zijner goede naam. Toch kan in deze gevallen het strafrecht niet altijd inactief blijven, omdat de rechtsbelangen zó groot zijn, dat zij het individuele geval ontstijgen. Dan kan strafvordering gepast zijn zonder aangifte of klacht. De strafvervolgende ambtenaar treedt dan ambtshalve op. Hoe staat het nu met hekserij? De Constitutio maakte daarvan in beginsel een klachtdelict. Ook om lichtvaardige vervolging op basis van geruchten en roddel te voorkómen. De wetgever had ervaren hoe verstorend achterklap op de samenleving kan werken. Hij vond dus dat er een klager moest zijn die zich als beledigde partij in het geding de beweerde heks moest stellen. Mocht de klacht lichtvaardig zijn ingediend, de odio atque atia, uit haat of nijd, dan zou de klager het risico lopen van een tegenvordering vanwege de heks wegens smaad, laster of smaadschrift, als de klager zich van geschriften had bediend. De beweerde heks zou als het ware *meesurfen* op de eis van de lichtvaardige klager in het geding, geen proceskosten hoeven te maken vóór het tussen- of eindvonnis en de klager zou bij een lichtvaardige klacht alle gedingkosten en de schadevergoeding aan de gedaagde moeten betalen.

De Constitutio was opgezet als een soort van aanbeveling voor het publieke gezag om de gewestelijke of lokale strafvordering op een bepaalde manier in te richten. Ze gaf daartoe een catalogus van strafbare feiten op, met bijbehorend procesrecht, met instructie aan de rechters en wetstoepassers op locatie het recht zo en niet anders te interpreteren als zij opgaf, tenzij de lokale of regionale wetgever uitdrukkelijk van het tegendeel was uitgegaan. Maar dat moest hij dan wel precies opgeven. Verder beoogde de Constitutio rechtseenheid binnen het Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie. Natuurlijk met het oog op de centraliseringspolitiek van de Habsburgers.

Dat was niet de politiek van Philips II. Die wilde óók centraliseren, maar niet om het Habsburgse Rijk te consolideren. Daaruit wilde hij zich juist losmaken. Daarvoor was het concordaat van 1559 ter vestiging van een nieuwe bisschoppelijke hiërarchie in de Lage Landen bedoeld. Philips zorgde ervoor dat van de oorspronkelijke kerkelijke rechtsbedeling heel weinig overbleef. Hij definieerde de diocesen en dekenaten dan ook zo dat ze niet aansloten bij die van het middeleeuwse Luikse bisdom, want dat was hem, als in oorsprong ondergeschikt aan Keulen, veel te Duits georiënteerd. De bisschoppen die hij benoemde hadden ook instructie om de dekenaten uit reactie zó in te richten dat niets aan de oude toestand zou herinneren, ook al was die toestand administratief best aanvaardbaar gebleken en al was de oude indeling beter werkbaar dan de nieuwe. Het Bossche en Roermondse bisdom werden dan ook zo in kaart gebracht – gedelineerd – dat ze nooit overeenstemden met de oude aartsdiakenaten en dekenaten. Ze overlaptten geografisch altijd net de oude omgrenzingen of stonden daar haaks op. Het Woenselse dekenaat, gekend administratief centrum, werd daarom opgeheven en vervangen door het dekenaat Eindhoven, ook al had dat niet de status en de middelen om het nieuwe dekenaat adequaat te bestieren. Het oude had afgedaan. En dat moest iedereen weten. Vandaar ook die malle, bijna onwerkbare, verbrokkeling van het bisdom Roermond dat deels binnen en deels buiten het aloude prinsbisdom Luik viel en Duitse gebieden kreeg te administreren die met Roermond niets hadden en vaak ook niet wilden hebben. Een bisschop die bij Philips en zijn Brussels bestuur wilde scoren deed er goed aan zijn rechtsbedeling zo *on-duits* mogelijk in te richten. Lindanus was, we zagen het, overgeleverd aan de Brusselse regering en deed daarom alles om bij die regering in het pulletje te vallen. Ook als dat tegen het welbegrepen belang van zijn onderzaten was. Uit reactie trok hij zich dus weinig aan van de Constitutio Criminalis Carolina en de daaraan ten grondslag liggende rechts-overwegingen, uitgewerkt in diverse commentaren. Lindanus was een starre gelijkhebber die weinig gevoel had voor sociale verhoudingen en liefst redeneerde in axiomatisch bepaalde abstracties. Hij zag hekserij als een vergrijp tegen de integriteit van de Christenheid. De heks verbond zich met de duivel om de strijdende Kerk vijanden te bezorgen, de heks was dus een vijand der mensheid. Als zodanig moest zij bestreden worden. Er was sprake van een algemeen gevaarzettingsdelict. En daarom waren aangifte noch klacht bijkomende ontvankelijkheidsvoorwaarden voor strafvervolgning in zijn diocese. Meer nog: de aangifte zou zelfs anoniem perfect zijn. De aangever zou geen enkel procesrisico hoeven te lopen. Van de drempel dat er prima facie bewijs zou moeten zijn was evenmin sprake. Dientengevolge regende het lichtvaardige en anonieme aangiften, die het rechtsapparaat wel in werking zetten. Vandaar dat hier, te beginnen in het Roermondse, de veelbesproken *heksenbrand* kon ontstaan die

zich als voortknetterende veenbrand kon voortplanten naar de omringende territoria. Lindanus zette die ontwikkeling in gang. En zijn opvolgers waren er de man niet naar om dat alsnog te stoppen. Zij wilden het Brussels gezag gerieven, om zo snel mogelijk een eervolle promotie elders te krijgen, want in Roermond was het kwalijk toeven. Het was een ellendig oord, dat steeds belegerd werd en steeds andere troepen moest innemen. Je was je er je bestaan niet zeker. Ook als bisschop. Of: juist als bisschop.

De Bossche bisschoppen Sonnius⁸⁸ en Metsius⁸⁹ waren uit een ander hout gesneden. Wij zouden hen niet zien als milde kerkvorsten die van ontferming bewogen waren toen zij het getal der menigte zagen. Sonnius was daarvoor te veel inquisiteur, die, ook in de visie van zijn tijd, een meedogenloze ketterjager was en bleef. Een bruggenbouwer was hij allerminst, maar bruggen achter zich verbranden als Lindanus en Cuyckius, dat was nu weer een ander uiterste, dat niet aan Sonnius besteed was. Zijn kwalijke reputatie na de genadeloze berechting van de toch wat onnozele Angelus Merula⁹⁰ uit Heenvliet op de Zuid-Hollandse eilanden,

88 Fransiscus Sonnius was vertegenwoordiger van de koning van Spanje geweest op het concilie van Trente en had daar de onderhandelingen gevoerd over de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Lage Landen onder respectievelijk twee aartsbisschoppen: die van Mechelen en die van Utrecht. Hij parafeerde dan ook namens Philips II het concordaat van 1559 waarbij deze nieuwe hiërarchie gedefinieerd werd, waarbij de koning de bisschoppen mocht benoemen, onder voorbehoud van ratificatie van de Heilige Stoel. Dat deze bisschoppen vooral het belang van het koninkrijk Spanje moesten nastreven en allereerst administratieve commissarissen van de koning zouden zijn in diens provincies, daarover heeft Sonnius nooit doekjes gewonden. Sonnius kwam inderdaad uit Son, bij Breugel, in de Noord-Brabantse Kempen, waar hij geboren werd in 1507; zijn oorspronkelijke naam was Frans van de Velde en hij wordt dan ook soms wel als *a Campo* aangeduid. Hij kwam uit een rijke familie die vele priesters voortbracht. In Leuven studeerde hij theologie waarin hij in 1539 promoveerde. Hij werd inquisiteur, en als zodanig was hij in de Nederlanden bekend, zo niet berucht. Vergelijkenderwijs was hij gematigd, maar veel wil dat niet zeggen in onze ogen. Het hierna te bespreken proces tegen Angelus Merula toont een hardnekkige verbetenheid. Hij is het prototype van de handige priester-bureaucraat die zich in zijn ambtenarenpositie via de papieren oorlog tussen de verschillende afdelingen uitmuntend wist te handhaven zonder op de voorgrond te treden. Hij was beslist geen vaderlijke zielzorger. Hij was handig en tactvol en wist zijn superieuren steeds voor te spiegelen dat de ambtelijke concepten helemaal hun eigen ideeën verwoordden die Sonnius alleen maar nauwegezet in ambtelijk jargon had neergepend. Bij Den Bosch dacht hij aan zich zelf, en aangezien hij bijzondere gunsteling van Philips was geworden lukte deze intrigant dat feilloos. In 1561 ging zijn benoeming in. Maar zijn kwalijke faam verhinderde de inbezitname van de bisschopszetel. Zie voorts mijn: *Woensel, een kerkgeschiedenis, voortgestuwd door vijftien eeuwen, Per omnia saecula saeculorum*, Den Haag: Uitgeverij Lineamentum, 2015, pp. 152-154. Over Sonnius' loopbaan en persoonlijkheid, Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, aangehaald werk, Vol. I, pp. 234-235 en 358-371 alwaar uitvoerige literaturopgave. Men vindt Sonnius' praalgraf in de Onze Lieve Vrouwe-kathedraal te Antwerpen waarop zijn familiewapen: drie (gouden) molenijzers op een lazuren achtergrond. De familie Van de Velde bezet het pachtrecht op de watermolen van Son in de Dommel, waarheen deze ijzers verwijzen. Zie voorts: E. de Smet, *De mijter van de bisschop, Abdij Tongerlo toont leven en werk van Sonnius, bisschop en abt*, opgenomen in het tijdschrift Kerk en Leven, 20 juni 2012 nr 17.

89 Laurens Mets (Geraardsbergen, 1502 - Namen, 18 september 1580) volgde Sonnius op in 1569, een benoeming die door de Heilige Stoel op 13 maart 1570 werd bekrachtigd. Hij hield in 1571 de eerste pastorale synode in zijn bisdom, waarbij de nieuwe dekenaten werden geïntroduceerd, waarbij hij een zekere overvaltechniek hanteerde. Net toen de pastoors oprezen om de weg naar de uitgang te aanvaarden kondigde zijn plebaan de nieuwe dekenaten aan, waarbij nogal wat priesters ambteloos werden. Het duurde even voordat de aanwezigen doorhadden wat er gebeurd was, waarna de verwarring ten top steeg. Mets gold als zwakker dan Sonnius. Hij was zijn priesters ongaarne onwelgevallig. Over hem verder: Rogier, te aangehaald werk, Vol I, pp. 364-371. Deze overvaltechniek kan erop wijzen. Mets werd voortijdig ontslagen in 1577 en vertrok naar Namen, waar hij zijn bisschoppelijke functies gedeeltelijk bleef uitoefenen met machtiging van de paus buiten zijn eigenlijk rechtsgebied. Hij werd opgevolgd door Clemens Craebels.

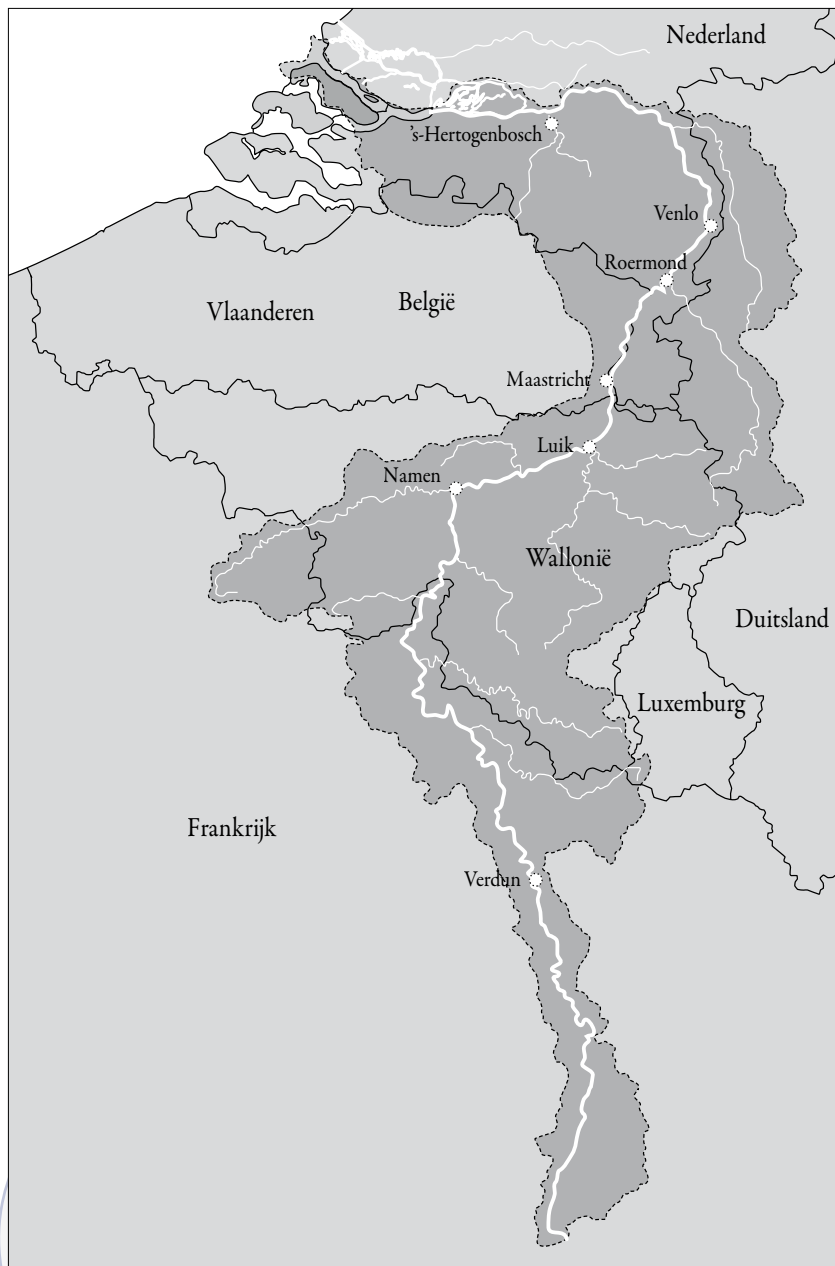
90 Engel Willemszoon de Merle (Brielle, 1482 - Bergen in Henegouwen, 26 juli 1557) was priester in het dorpje Heenvliet op het Zuid-Hollandse eiland Voorne. Hij preekte ketterse ideeën. Hij was tegen de heiligenverering, tegen bedevaarten en tegen de handel in aflaten. Daarin was hij destijds bepaald niet de enige. Hij maakte er geen geheim van. Hij was voorstander van een integrale hervorming van de Kerk, waarvan hij trouw lid wilde zijn en blijven. Hij was zich er eigenlijk niet van bewust dat hij zich richtte tegen fundamentele principes van de Kerk. Hij werd al onder de loep genomen in 1533 bij een visitatie. Het was met name Sonnius die als inquisiteur op 's mans arrestatie stond en overbrenging eiste naar Utrecht of Den Haag. Daar zouden de

was hem in het Bossche vooruit gesnel. In niets had hij Merula willen toegeven. 's Mans verregaande onnoztheid in theologische kwesties had hij niet als verschoonbare dwaling willen inboeken. En Merula's onverwachte koppigheid had Sonnius niet willen verstaan als de intellectuele verlegenheid van iemand die de portee van zijn stellingnames niet kón begrijpen. Sonnius stond bekend als machtswellusteling. De Bosschenaren zaten niet op zo'n prelaat te wachten. Verder stond hij bekend als arglistig hoveling en een bureaucraat, die steeds een dubbele agenda erop na had gehouden. Hij had de tekst van het concordaat van 1559 zelf ontworpen, met het oog op de kathedraal in de Bossche Sint Janskerk. Die had hij voor zichzelf gereserveerd. Dat had hij ook wel erkend. Op het moment dat hem de inbezitting van dat plechtstatig meubelstuk lucratief leek. Maar rond 1567 was bij hem het inzicht wel gedaagd dat hij zijn episcopale billen had neergelaten op een stoel uit welke zitting menig spijker stak. Hij was niet welkom. De dag van de Bosschenaren zou pas goed zijn als hij zijn biezen pakte. Dat deed hij uiteindelijk toen de Antwerpse zetel vacant kwam. Tevoren had hij begrepen dat hij, wilde hij het vege lijf redden, beter een tandje lager kon schakelen bij de bestrijding van ketterij, tovenarij en hekserij in de Meierij. Zo richtte hij dan ook zijn aanschrijvingen aan de dekenaten in. Hekserij was in eerste instantie een zaak van de civiele partijen zelf, die de kwesties die daaruit voortvloeiden, moesten aanbrengen bij de gemeenschappelijke schepenbanken. Bij ketterij, waar het centrale leergezag direct bedreigd werd, was het een andere zaak, maar omdat Sonnius al lang niet meer over de forensische expertise kon beschikken om hier buiten Den Bosch inquisitoriaal te interveniëren, liet hij ook dat doorgaans zitten. Tegen de wind in behangen, dat was niets voor Sonnius en evenmin voor Metsius. En wat de opvolgers daarvan vonden, was praktisch al vóór de definitieve val van Den Bosch irrelevant. Ophovius, de laatste residerende bisschop van Den Bosch volgens de bedeling

verhoren kunnen plaatsvinden zonder dat aanstonds een volksproer dreigde. De bevolking was immers duidelijk op de hand van Merula. De landsheer durfde Sonnius de arrestatie niet te weigeren. Sonnius had al een uitgewerkte tenlastelegging bij zich in zeventien punten. Hij liet aan de landsheer de gelegenheid om zelf Merula te berechten, maar dan in zijn aanwezigheid. Dat zou inhouden dat een vrijspraak de landsheer zelf zou belasten. De heer probeerde nu te beletten dat Merula sloop kon gaan naar Den Haag door de schippers en vissers van Heenvliet te doen verklaren dat de Maas of Merwede daartoe te ruw was. Sonnius trof echter een toevallig binnenkomende schipper die tot de overtocht bereid was, omdat hij niet wist waarom het ging. De verhoren in Den Haag dreigden te worden afgebroken omdat het Hof van Holland de competentie van Sonnius ontkende, werd Merula naar Leuven overgebracht na lange detentie in Holland dat hem niet wilde uitleveren omdat Merula geen strafbaarheden naar Hollands recht had bedreven. In de zuidelijke Nederlanden zou een veroordeling wel mogelijk zijn. Merula werd opgesloten in een abdij in Franstalig gebied opdat de bevolking met hem niet zou kunnen spreken. Maar Merula sprak vloeiend Frans en wist weer de lokale bevolking voor zijn zaak te winnen. Niettemin werd hij tot de brandstapel veroordeeld. Hij stierf echter tevoren aan een hartaanval. Sonnius had verschillende momenten gehad om helemaal van de procedures af te zien zonder de eigen ambtsopdracht te verloochenen. Hij bleef persisteren en dat werd hem nagedragen in de vele pamfletten die over de Lage Landen neerdravelden over het geval-Merula. Zelfs mede-inquisiteurs wilden van de voortgezette vervolging afzien nadat duidelijk was geworden dat het Hof van Holland het competentieconflict hoog opspelde en niet bereid was tot rechtshulp ten behoeve van de inquisitie, mede gelet op de hoge leeftijd van Merula, diens naïeve bevlogenheid en zijn deernis met de gelovige kudde. Het wilde dus een soort humanitaire hardheidsclausule toepassen: het wilde toepassing van jurisdictie weigeren wegens de slechte gezondheidstoestand van de opgeëiste persoon en diens hoge leeftijd. Het wilde verder de ernst van de delicten die Merula aangewezen werden niet bespreken. Het was Sonnius die bleef doorduwen, de aandacht van de landvoogdes Margaretha van Parma opiste voor een arrestatiebevel wegens de koning van Spanje en een forum koos in een Franstalig land.

van 1559, was bij de val van Den Bosch in 1629 al blij met zijn vrijgeleide naar elders. Windmolens bekampen, dat was voor anderen, al was het thema van Don Quichotte nog niet geschreven. Dat pragmatisme deelde Lindanus niet: die bleef aanschrijvingen doen aan het lokale gezag, ook al kon hij weten dat dit daarmee de kachel aanmaakte, voor zover het er niet iets meer schennends mee betrachtte. Voor hem bleef hekserij een vergriep tegen de goddelijke orde. Iets dat niet ongewroken mocht blijven. Dat zou het in het Roermondse blijven. Tot in de negentiende eeuw, via volks-charivari.

CONCEP

5.5. *De ligging van Horne in de noordelijke uitloop van het Maasdal vanaf Verdun*

We betreden nu een ogenschijnlijk zijthema. Dat van de volkenrechtelijke status van het linker-Maasdal, stroomafwaarts, en van de prinsbissschop te Luik. Beide aspecten brachten teweeg dat het Maasdal als doortochtgebied een min of meer rechteloze immuniteit werd, een regelloze ruimte. Een soort juridisch vacuum. Daarin kon het heksengeloof, als wortelloof op water, woekeren en de rareste vruchten dragen. Daarin ligt wellicht de verklaring voor de excessiviteit van de heksenwanen in deze regio. In andere regio's zoals het Peelgebied rond Lierop, of de desolate Campinaheide kon het heksengeloof ook wel tot wasdom komen. Maar niet zo overmatig, bestendig en dwangmatig als hier in dat dal, waar het als een smeulende veenbrand steeds weer de kop placht op te steken.

5.5.1. *Het Maasdal als militaire transitroute*

Horne was een belangrijk militair-strategisch steunpunt voor de prins-bisschop van Luik, al vanaf de vroege middeleeuwen⁹¹. Het lag op een verhoging in het verder wat platte land, dat wel wat heuvelde, maar niet kon functioneren als militaire uitvalsbasis. De Maas had hier sedert de IJstijd een zeer breed en langgerekt beekdal gevormd vanaf Verdun, in Noord-Frankrijk. De linkeroever van de regenrivier kon prima dienen als opmarsweg voor zwaar bepantserde militaire kolonnes. Ze was breed, had veel grint in de directe ondergrond, was daardoor goed beloopbaar voor de zware infanterie, die tijdens de dagmarsen prachtig bevoorrad kon worden vanaf platbodems die op de Maas mee voeren. Die konden de voorhoede gelijkelijk voorzien van leeftocht als de achterhoede, kilometers en kilometers verderop. Midden op de rivier konden dan de bekielde rivieraken varen die de platbodems konden aanvullen. Die bodems konden dan makkelijk aan de oever getrokken worden. De bataljons konden tijdelijk halthouden ter fouragering. Na voltooiing daarvan konden de platbodems met bommen weer afgestoten worden van de wallekanten om opnieuw midden op de rivier lading in te nemen.

5.5.2. *Militaire redoutes*

Natuurlijk waren de voortmarcherende legerafdelingen kwetsbaar voor flankaanvallen vanaf de heuvels ter rechterzijde van de Maas. In de Maasvallei konden

91 Ik volg hier mede: H.H.E. Wouters, *Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog, met inleiding en vervolg*, opgenomen in: *Grensland en bruggehoofd, historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, Maaslandse Monografieën, nr 11, Assen, 1970, pp. 157-405, oorspronkelijk opgenomen in die serie in Nr LV, II, pp. 118-301. Zie verder: dezelfde, *Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige- en de dertigjarige oorlog met inleiding en vervolg 1543-1663*, opgenomen in: *Limburgs Verleden, Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, populaire editie*, Heerlen: 1967, Uitgave Vroom en Dreesmann Heerlen NV, pp. 265-411.

ze goed vanuit de oosterglooiingen waargenomen worden en de vijand kon zich ontplooiën tegen de hoogst kwetsbare, immers in de diepte samentroepende, infanterie, die zo gauw geen heenkomen kon vinden op de linkeroever. Daarom was het belangrijk dat die infanterie op doortocht beschermde steunpunten kon vinden op die linkeroever. Daar legde de genie schans-redoutes, waar de infanterie kon wegschuilen tegen de inleidende artillerie-beschietingen van de vijand op de flank. Die redoutes moesten dan tegenaanvallen mogelijk maken tegen de vijand die op de rechteroever vertragingen moest ondergaan bij de ingezette flankaanval, omdat de infanterie niet zonder problemen de Maas kon doorwaden. De bepantserde infanteristen wisten niet steeds in de bruisende stroom de juiste zandplaten te vinden en trachtten door omzichtige bewegingen de jammerlijke verdrinkingsdood te vermijden of althans uit te stellen. Er waren maar een beperkt aantal bestendig doorwaadbare plaatsen, waarbij sterk rekening gehouden moest worden met het seizoen en verder met de regenval kort geleden stroomopwaarts. Verder verschoven de banken en tussengeulen nog al. Korte termijnverkenning was noodzakelijk, raadpleging van Maasschippers óók. Maar die vaklieden waren nooit in de buurt bij aanstaande legeracties.

5.6. *De soevereiniteitslappendeken*

Op de linkeroever waren weinig bezetbare fortificaties voor de afdelingen in transit. Die er waren, waren meestal gegarnizoeneerd. En die stonden vaak niet toe dat de passerende infanterie nu juist dáár halt maakte om heul te zoeken. Afspraken waren wel te maken. Maar dat was niet makkelijk: het Maasgebied was sedert oudsher versnipperd in een onnoemelijk aantal heerlijkheden, graafschappen en graafschapjes, exterritorialiteiten⁹², inclaves en enclaves⁹³

92 Een exterritorialiteit is er als een ruimtelijk gedefinieerd gebied is onttrokken aan de territoriale rechtsmacht van een soevereine staat, terwijl binnen dat gebied grotendeels *ander* publiek recht geldt. Vaticaanstad is een exterritorialiteit. Het heeft intern eigen publiek recht, maar neemt daarbij veel als toepasselijk publiek recht over van de Italiaanse Republiek in wier grondgebied ze omsloten ligt. Zo neemt ze veel van het Italiaanse strafrecht als toepasselijk recht over. Tegenover de exterritorialiteit staat de immuniteit. Exterritorialiteiten worden bijna niet meer gevestigd; het Panamakanaal met zijn oeverzones is er een voorbeeld van, het Suezkanaal was dat vóór de naasting door Egypte óók.

93 Een enclave is er als binnen het territoriale rechtsgebied van een soevereine staat een stukje territoriaal rechtsgebied ligt van een andere staat die daarop geen ander publiek recht toelaat, noch als toepasselijk noch als afdwingbaar recht. Baarle-Nassau is er een voorbeeld van. Dat is *Belgisch grondgebied* binnen Nederlands grondgebied, waar alleen Belgisch publiekrecht wordt toegelaten, toepasselijk is en afdwingbaar is. Wel kunnen Nederlandse ambtenaren soms in die enclave optreden, ter rechtshandhaving en eventueel via dwangmiddelen, maar dan moeten ze dat primair doen via de Belgische bepalingen. Ze kunnen vervolgens de Belgische justitiële autoriteiten vragen om erin toe te stemmen dat ze daarna overgaan op rechtshandhaving op basis van het Nederlandse publieke recht, zoals bij ononderbroken grensoverschrijdende achtervolging na betrapting van een misdrijf op heterdaad. Dat kan bij verdrag geregeld worden maar soms op basis van ad hoc-overeenkomsten. In de enclave kan een enclave liggen, waarin het publieke recht weer geldt van de staat binnen wier territoriaal rechtsgebied de enclave vervat ligt. In Baarle-Nassau liggen dat soort Nederlandse inclaves. Luyks-Gestel was oorspronkelijk zo'n enclave ten behoeve van de prinsbisschop van Luik ten opzichte van het territoriale rechtsgebied van de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, op basis van de Vrede van Münster van 1648. In een enclave kan een enclave liggen waarin vreemd publiek recht geldt, dat niet afkomstig is van het wetgevend gezag dat de soevereiniteit in de enclave uitoefent noch van dat, dat dat doet in het omringend territoriaal gebied, waarin de enclave vervat is. De neutrale zone binnen de ministaat Moresnet was zo'n enclave. Zie hieronder over Moresnet nader. In het rechtsgebied van de graven van Megen, van de Duitse ridders te Gemert en dat van Ravenstein deden zich na 1648 dat soort exclaves voor.

met exclaves, immuniteit genietende gebouwelikheden⁹⁴, vorstendommetjes en wat niet al. Ze eisten allemaal een bepaald soort interne soevereiniteit op, vaak bogend op een rijksonmiddellijke verhouding tot de Duitse Keizer in zijn immense Roomse Rijk via allerlei onontwarbare delegaties en subdelegaties. Hier zij verwezen naar het onwaardeerbare proefschrift over Gronsveld van de Limburgse Rijksarchivaris mr. dr. Th. J. van Rensch⁹⁵, die op deze soevereiniteitsversplintering uitvoerig ingaat. Voor de krijgshoer in transit was niet duidelijk waar hij wezen moest en wat hij kon vragen als hij tussentijdse legering wilde hebben. Verder was de linkeroever niet erg geschikt voor het opwerpen van tijdelijke redoutes, dan juist op dat punt waar Horne ligt, vanwaar een zachte glooiing inzet naar de centrale Zuidoost Brabantse slenk. Het was een plaats die geschikt was om vanaf de noordkant het zich daar verbredende Maasdal te beheersen. En dat dal was nu eenmaal een belangrijk open doortochtgebied voor de massale legers. Het was niet te versperren: te breed, De Maas kon niet afgesloten worden via kettingconstructies of dammen. Ze liep daar vrijwel terstond omheen in het dal. Zo hadden de legers vrij spel. De legers, die vanuit het zuiden noordwaarts oprukten, hetzij aangevoerd door bevelhebbers die opereerden ten behoeve van de Bourgondische hertogen, hetzij de Frankische koningen hetzij de Teutoonse benden. Die laatste zochten vanuit de Alpen expansie in de Lage Landen. Dat deden ze niet zozeer om zich daar te vestigen als wel om te roven en de bevolking tijdelijk te gijzelen. Was Zuidoost Brabant gedoemd om in de zestiende en opvolgende eeuwen te fungeren als militair barrièregebied tegen het immer agressiever wordende Frankrijk, de Maas was een typisch militair doorgangsgebied tussen Frankrijk en zijn bondgenoot Gelre. Dat bleef het: een brede militaire corridor voor invallende troepen. En Frankrijk bleef noordwaarts trekken. Ook al had Frankrijk naarmate het agressiever werd, in het Noorden spoedig geen enkele bondgenoot meer.

5.6.1. *Het probleem van de legering onderweg en de ravitaillering*

De Maas was daarbij een belangrijke permanent verzekerde aanvoerroute voor de ingewikkelde en doorlopende ravitaillering van die steeds grotere en steeds zwaarder wordende legers. De nachtmerrie van iedere veldheer is dat de grote infanterie-voorhoede te ver vooruit raakt van de aanvoerlijnen en losraakt van de

⁹⁴ Een immuniteit genietende gebouwelikheden doet zich voor als het gebouwde dient voor de dienstverrichtingen van enig persoon die een immuniteitsstatus toekomt. Dat wil zeggen dat de persoon onttrokken is aan de territoriale rechtsmacht van de staat waarbinnen hij zijn dienst verricht. Een ambassade is daar het voorbeeld van. Een *persoon* kan ook een *rechtspersoon* zijn, dus een rechtens erkende organisatie. De Verenigde Naties, de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie of het Rode Kruis zijn daar voorbeelden van, maar ook een kloostergemeenschap of een universiteit. Het damesstift Thorn was zo'n organisatie. Leuven had, als universiteit, ook een immuniteitspositie: studenten vielen niet zomaar onder de gemeentelijke strafmacht van de stad Leuven. De Tempeliers hadden zo'n immuniteitspositie eveneens, zoals ook de soevereine orde van Malta.

⁹⁵ Th. J. van Rensch, *Licht op het zonnelezen Gronsveld, Ontwikkeling en instellingen van het rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*, Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Maastricht, 21 oktober 2015 (Handelseditie verschijnt in 2016).

legertros. Een soldaat moet eten, drinken en ammunitie hebben. Daarzonder valt er niet te vechten. Naarmate de voorhoedes groter werden, was het onmogelijk te verwachten dat zij leven zouden van plunderingen of stroperij van het veld. Aanvoerlijnen waren essentieel. De Maas was zo'n lijn. Een, waar je doorgaans van op aan kon. Zij was nu eenmaal, zoals gezegd, een regenrivier. Ze had veel verval. Maar haar watermassa was doorgaans wel regelmatig. Ze veranderde daarom niet sterk van loop en voorzienbaar van niveau naar gelang de seizoenen, vertoonde niet al te veel stroomversnellingen en was vaker doorwaadbaar voor zware ossengespannen dan de gletsjer-rivier de Rijn, hogerop gelegen. Die was ontembaarder, kon aanmerkelijke niet begrootbare stroomsnelheden ontwikkelen die zelfs varen met vloten onmogelijk maakte. Dan was de Maas bijna tam te noemen, ook al waren de waterstanden daar in de winter ook meters hoger dan in de barre zomer. Maasschipper zijn, dat was een bepaald beroep. Je moest weten waar de ondiepten zaten en met welke snelheden zandbanken zich verplaatsten. Dat was sterk ervaringsafhankelijk, je moest het ongeveer aanvoelen. Je kon het ook wel zien aan de kleuren van het oppervlaktewater. Stroomafwaarts was het dan een kwestie van wrikken met de stuurriem. Stroomopwaarts was het een kwestie van zwaardere tractie vanaf de oever, soms mensenkracht, soms ook vermeerderd met paardenkrachten. Een goede Maasschipper wist wanneer hij moest verladen, omdat het vaartuig te zwaar was en te grote diepgang vertoonde. Het ijkpunt lag stroomafwaarts, ongeveer rond Venlo, dat daaraan commercieel voordeel ontleende. Het had het stapelrecht aan die ligging verworven: de verladen goederen moesten eerst gestapeld worden om ter verkoop aangeboden te worden. En pas na zeker tijdsverloop mocht de vaart hervat worden met lichtere, vaak ook wendbaardere schepen, soms zonder kiel en voorzien van zwaarden. Dat moest een Maasschipper weten. Het was een belangrijke handelsroute, die Maas, want ze verbond het Luikse industriegebied met de handelssteden van Noord-Nederland en vice versa.

5.6.2. *Luik, de wapensmidse van West-Europa*

In Luik werden ijzerwaren gemaakt, wapens en militair materieel, zoals geschut-slopen, schilden, harnassen of borstplaten, belangrijke uitrustingsstukken voor een leger. Luik was de wapensmidse van West-Europa. Ook dat maakte de route militair interessant. Luik moest onder alle omstandigheden bereikbaar blijven voor buitenlandse heersers met krijgsplannen. Verder vertoonde de Maas vrijwel steeds begaanbare oevers, ook in de binnenbochten, die aan de voort marcherende heerscharen een makkelijke en veilige doorgang boden, mits men de flanken via steunpunten maar verzekeren kon tegen plotselinge aanvallen van uitzwerpende vijandelijke cavalerie. De linkeroever had de breedste en vlakste uiterwaarden. De Luikse prins-bisschop was over die oeverzijde soeverein, om

het hierna te bespreken volkenrechtelijk neutraliteitsstatuut te waarborgen ten aanzien van de doortochtbeweging. Hij moest daartoe steunpunten hebben op steeds een dagtocht fiks doormarcheren van een divisie. Horne was er zo één. Er waren er natuurlijk méér op de route tot Roermond. Daarna hield de neutraliteitsgarantie op. Tussen dat Roermond en Venlo gold een andere internationaalrechtelijke voorziening. Zolang de divisie op de doortocht als geregelde afdeling in de rangen gesloten bleef was ze immuun voor de rechtsmacht van de Maasoeverstaat waar ze zich toevallig bevond. Ook bij legering op bivak. Verbrak ze de rangen, dan was dat niet meer zo. Maar zolang de prins-bisschop zorgde voor toevoer van ravitaillering aan de troep, was dat uitzwermen niet alleen niet nodig, maar militair zelfs uitgesproken dwaas. Zo hielden neutraliteitsverplichting en bisschop en territoriale integriteit van de doortrokken Maasoeverstaat elkaar wederkerig in de ban.

5.6.3. *De doortochtverplichtingen internationaalrechtelijk*

En zo luidt het moderne volkenrecht ten aanzien van tot doortocht gerechtigde legerafdelingen nog steeds⁹⁶. De Volkenbond, opgericht bij het Verdrag van Versailles van 1919, ging er in haar Statuut nog van uit dat de legers van haar leden, mits doende met de uitvoering van volkenbondstaken, deze doortochtrechten geldend zouden mogen maken. De leden van de Bond moesten dat goed vinden. Ook als ze niet akkoord waren met het doel van de militaire operaties. Die doortocht moesten ze dan ook mogelijk maken. Dat stond in artikel 16 van het Volkenbondstatuut⁹⁷. Voor Nederland een belangrijke reden om te aarzelen of het wel tot de organisatie zou toetreden, vooral, waar ze eigenlijk een defensie-alliantie dreigde te worden ten behoeve van Frankrijk. NAVO-troepen, doende met vredesoperaties in het buitenland, profiteren nog steeds van die rechtstraditie, reeds stammend uit het Romeinse Rijk waarin de legioenen óók steeds doortocht vorderden door de zeeoeverstaten van de Middellandse Zee.

5.6.4. *De rechter Maasoever*

Rechts, aan de overkant van de Maas, hadden de hertogen van Gulick en van Kleef het verder meestal voor het zeggen⁹⁸. Zij hoefden geen neutrale doortocht te garanderen. Wie dát wilde, moest bij de Luikse kerkvorst aankloppen.

96 Zie: James R. Coker, *The Status of Visiting Military Forces in Europe: NATO-SOFA, A comparison*, Opgenomen in: M. Cherif Bassiouni/ Ved. P. Nanda, *A treatise on International Criminal Law*, II vols., Springfield/Illinois USA: Charles C. Thomas Publisher 1973, Vol. II. pp. 115-134. Aldaar uitgebreide literatuurreferenties.

97 Zie: P.J. Oud, *Het jongste verleden, parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, VII Vols., Assen: Van Gorcum & Comp. NV (G.A. Hak & H.J. Prakke) Aan Den Brink, Assen, 1948, Vol I. pp. 259-266.

98 De hertog van Gulick deed dat bij Born, Urmond en Tegelen die hij daarbij als militair steunpunt bezigde. De hertog van Kleef deed dat bij Gennep en Mook. Zie: P.J.H. Ubachs, *Neutraliteit, theorie en praktijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog*, opgenomen in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 96 (1983), pp 165-178. Zie ook: Ubachs, *Handboek*, a.w., pp. 168-233.

Belangrijk in dit verband is dus, dat Roermond, de bisschopsstad van 1559, rechts lag van de Maas. Dat betekende dat de Roermondse bisschop in ieder geval internationaalrechtelijk een heel andere positie had dan Horne en de graaf van Horne, die te maken hadden met dat merkwaardige neutraliteitsstatuut. Die bisschop en zijn opvolgers konden in het Overkwartier van Gelre (ook wel: Opper Gelre⁹⁹) hun gang gaan. Het rechtsgebied direct rondom Roermond op de rechter-Maasoever wordt ook wel het *overkwartier van Roermond* genoemd¹⁰⁰. Het oude hertogdom Gelre bestond immers uit vier kwartieren. Je had het kwartier van Arnhem, het kwartier van Nijmegen, het kwartier van Zutphen en het kwartier van Roermond, ook wel overkwartier genoemd. Een man als Lindanus had daar, in dat overkwartier, directe doorzettingsmacht en kon komen controleren of zijn decreten wel opgevolgd en dus ook gehandhaafd werd. Het overkwartier omvatte de steden Roermond, Venlo, Geldern, Nieuwstad, Montfort, Echt, Goch, Straelen, Wachtendonk en Erkelenz. Een groot, versnipperd gebied, dat dus ook een stuk omvat dat we nu, op dit moment, in Duitsland situeren. Dat was allemaal diocesaan rechtsgebied voor Lindanus waarover hij *effectieve controle* moest uitoefenen. Zo wilde het Trents Concilie het. Lindanus was vast van plan dat allemaal wáár te maken, als vaandeldrager der Kerk, en Lindanus had weinig gevoel voor de weerbarstigheid van de levensfeitelijke werkelijkheid daarbij. Maar daar kwam Lindanus snel achter. Want grote veldslagen, zoals in de Brabantse Kempen, vonden in het Roermondse overkwartier niet plaats, maar onrustig wegens vreemde huurlingenafdelingen was het er lange tijd. Er waren voortdurend schermutselingen tussen Staatse en Spaanse huurtroepen.

99 De terminologie is onzeker en vlottend. Aanvankelijk is Opper-Gelre het stuk vallend onder de graaf van Gelre, Zutphen, Kleef en Gulick rechts van de Maas. Het wordt ook wel het Gelders Overkwartier genoemd of Gelder. Vanuit het Duitse *Geldern* ligt het stroomafwaarts de Maas, dus naar boven en vormt een *Oberkwartier*. Vandaar: *Overkwartier*. De kaarten, die de Lage Landen beschrijven vanuit het Heilig Roomse Duitse Rijk, situeren deze gebieden vanuit dat Rijk, dus naar *boven* als *Germania Inferioris*. De Noordzee ligt daar als *Mare Germaniac* (Duitse Zee) bovenaan de kaart, waarbij Vlaanderen uiterst links is gepositioneerd en Groningen uiterst rechts onder. Opper-Gelre is het stamgebied van het middeleeuwse Gelre dat een hertogdom was in het Duitse Rijk. Het was vertegenwoordigd in de Rijksdag, maar erkende alleen op ad hoc basis de Keizer als ultieme gezagsdrager en zeker niet als staatshoofd in volkenrechtelijke zin. Opper-Gelre ligt thans gedeeltelijk in Nederlands Limburg, maar voor het grootste deel in de Kreits Kleve dat weer onderdeel is van de Deelstaat Rheinland-Westfalen. Haar hoofdstad was Geldern. Daarnaast is onze provincie Gelderland genoemd. Gelderland was dus een deel van het hertogdom Geldern of Gelre, waarvan het noordelijke deel Neder-Gelre werd genoemd. De middeleeuwse cartografen beeldden het gebied, dat ze uittekenden, traditioneel steeds af met het oosten bovenaan de kaart. Men tekende dus nooit náár het noorden toe, maar naar het oosten. Die usance is men pas in de tweede helft van de achttiende eeuw gaan verlaten. Het noorden kan dan bovenaan de kaart gepositioneerd zijn, al naar gelang het gebied dat de cartograaf in beeld wil brengen en zijn staatkundige motieven daarbij. Omdat wij sedert 1795 en in ieder geval 1813 de kaart van Nederland omdraaiden en Amsterdam als richtpunt gingen nemen en Utrecht als centrum, zou dat Nederlands Gelderland nu juist Opper-Gelre zijn, het bovenste stuk Gelre. De oude aanduidingen zijn voor ons (dus) buitengewoon verwarrend, daar bij de Vrede van Utrecht in 1713 dat Opper-Gelre, dus Limburgs-Gelre wordt opgesplitst in Pruisisch Gelre, Oostenrijks of Belgisch Gelre en Staats Gelre of Staats-Oppergelre, om iedere verarring met de soevereine provincie Gelderland te voorkomen. Oostenrijk nam toen de Spaanse enclaves en versterkingen over en daarom heet dat geheel Oostenrijks Gelre. Maar het is geen aaneengesloten geconsolideerd gebied geweest. Roermond lag erin, Hertin, Maasniel, Meijel, Nederweert, Swalmen en Asselt, Weert en Wessem, maar ook enclaves in Pruisen. Ik zal deze terminologie zoveel mogelijk vermijden. Maar als verdragsteksten erover reppen is dat moeilijk.

100 Zie ondermeer: K. J. T. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond, Utrecht 1965; Aart Noordzij, Gelre, Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen, Werken Gelre Nr 59, Hilversum 2009; A. M. J. A. Berkvens, G. H. A. Venner, G. Spijkerboer, Maastricht University 1996, Uitgave Werken der Stichting tot Uitgave der Bronnen van het oud-Vaderlandse Recht Nr. 25.

En beide militia plunderenden en brandschatten. In 1580 kregen de Spaanse legers de overhand in het overkwartier. En toen kon de Trentse contrareformatie direct feitelijk inzetten. Maar dat maakte Lindanus niet meer mee. Het rooms-katholicisme consoldeerde zich toen in dat overkwartier tot een hecht volks geloofmassief waarbinnen het protestantisme geen gelding meer kon krijgen, ook niet tijdens de korte bezetting van Roermond in de periode 1632-1637. De protestantse gelovigen die zich openlijk manifesteerden – voornamelijk dominees en visiterende ambtenaren – traden fanatiek en intolerant op jegens de roomsen en vestigden daarmee een afkeer van hun geloofdenominatie die voor eeuwen goed was. Het is onder Lindanus' opvolgers dat zich in Roermond en zijn overkwartier een aanmerkelijke reeks heksenprocessen afspeelt tussen 1613-1650. De procesreeks begint in oktober 1613 en eindigt voorshands in november 1614, doch blijft doordiezen. In de heerlijkheid Dalenbroek in dat overkwartier is het bij de wilde spinnen af geweest, net als in Horne. En dat waren de heren, die zich van een bisschop niets plachten aan te trekken. Het is te simpel, om te zeggen: dat komt door die zich voltrekkende roomse contrareformatie. In Rijnland, dus rechts van de Rijn, speelde zich ook in deze periode een collectieve heksenwaan met de daarbij behorende vervolgingswoede af. En daar was het protestants. De procesreeks in het overkwartier is vaak beschreven. Lindanus had een preoccupatie met ketterij en heksen, als gloednieuwe kerkelijke gezagsdrager die zich in Brussel en Madrid waar moest maken. Zeker in zijn betwiste grensgebied. Dat is beslist niet de enige oorzaak geweest. Lindanus heeft zich bij de gangbare dogmatiek van zijn Kerk aangesloten en hij kon zijn gang gaan. De gerechtsdienaren voerden zijn decreten uit en de bevolking tolereerde het niet alleen, maar juichte het toe. Zijn opvolgers kregen ook vrij spel. Met instemming van de bewoners van het overkwartier. Natuurlijk niet altijd, maar doorgaans wel. Men kan ook niet goed zeggen, dat deze collectieve heksenwaan van overheidswege op gang is gebracht. Daarvoor blijkt uit de documenten te veel van spontane volkswoede. Die krijgt kanalisatie doordat de wereldlijke en geestelijke overheden haar niet remmen. Integendeel. Ze bieden die woede juist een moraal-theologisch en ideologisch kader. Nee, de hoofdoorzaken voor deze sociale onrust hebben gelegen in de maatschappelijke onreddering door de bestendige oorlogstoestand destijds, de extreem strenge winters, de koude lentes en de diverse klimatologische verstoringen, te wijten aan de manifeste verlate *Kleine IJstijd*. Die periode, rond 1590-1620, zorgde voor natte zomers, overvloedige regenval, overstromingen, hagelbuiten, vernielingen van het rijpend veldgewas, misoogsten, muizenplagen, de rondflakkerende besmettelijke ziekten. Dat gepaard met de eeuwig rondtrekkende ex-huurlingen verenigd tot bedelaarsbenden, in en rondom met Maasdal, waartegen de overheid niets deed, de volkomen verstoring van het transport- en beurtvaartwezen, de verloedering van de spaarzame handelsroutes, de bodemerrosie en de overcultivatie van de

landbouwgrond, dat bood de humuslaag voor deze wanen. En de christelijke kerken zijn maar al te bereid geweest die humuslaag verder te bebouwen¹⁰¹. We bekijken dat nog nader. Terug naar Lindanus en zijn opstartmoeilijkheden.

Lindanus had ook met ander recht te maken dan de zaakwaarnemers van de prins-bisschop van Luik op de linkeroever. Lindanus moest zijn decreten, voorzover die publiekrechtelijk van aard waren, inpassen in het daar geldende *Gelderse Landrecht*. Lindanus moest daarbij, voor wat zijn executieve bevoegdheden betreft, rekening houden met de ambtenaren van de Hertog van Gelre, vooral de drosten van de tussen de steden in gelegen plattelandsgebieden, de drosten. Die waren bevoegd terzake van de strafrechtshandhaving in de *Ambten*¹⁰². En die stonden niet direct te springen om moeilijkheden te krijgen op locatie vanwege de heksenbestrijding. Niet vanwege die nieuwlichter, de bisschop. Alleen vanwege het traditionele Landrecht, want daaraan waren ze gewoon. Buiten die ambten waren er nog heerlijkheden waar een plaatselijke heer de dienst uitmaakte, in directe verhouding tot de Hertog¹⁰³. En die heren zagen de bisschop helemaal als een lastpak. Een indringer.

Dat Gelderse Landrecht was sterk Germaans geïoriënteerd, want het graafschap Geldern was via de bisschop van Keulen veel sterker ingeschaard in het rechtssysteem van het Heilig Roomse Duitse Rijk dan het – betrekkelijk – anarchische diocesane recht op de linker-Maasoever. Beide rechtssystemen boden ruimte aan het traditionele lokale recht, maar op de linkeroever was dat meer Frankisch geïoriënteerd dan op de rechteroever. De Roermondse bisschop kon dus zijn officialen en seendrechters op die rechteroever achter kettters en heksen aanjagen, als hij zelf niet kwam optreden in de rol van rechter-commissaris. Maar er was een oorlog gaande, dus ongehinderd konden Lindanus en zijn opvolgers dat bepaald niet doen: ze hadden het Rijk, maar niet alleen. Totdat de staatse troepen van de Republiek daar, tijdelijk, op die rechteroever in het overkwartier van Roermond, de definitieve overhand hadden. Maar dat zou nog lang duren. Eigenlijk tot het ingaan van het twaalfjarig bestand in 1609. Tot die tijd was het haakstukken in dat gehele Overkwartier van Gelre (of Opper Gelre). De strijdkansen wisselden nogal. Karel V was pas in 1543 erin geslaagd dat Gelre aan zijn machtscomplex toe te voegen mét de daarbij behorende doorzettingmacht. Hij had Gelre militair weten te bezetten. Maar hij had het niet willen veroveren: annexatie was niet het doel. Karel wilde de zaak niet op de spits drijven. Die Geldersen waren trots, halsstarrig en eigenzinnig: zou hij tot bezetting ter

101 Zie: Gerard van de Garde en Charlotte Ruijs-Janssen, Kroniek van het 'Heksenjaar' 1613-1644, opgenomen op de hoofdpagina van www.historieroermond.nl/Heksen1613-1614/heksen1613-1614.htm

102 De ambten Middelaar, Goch, Kessel, Geldern, Straelen, Wachtendonk, Kriekenbeek, Erkelenz en Montfort.

103 Ondermeer Arcen, Horst, Grubbenvorst, Geijsteren, Twisteden en Walbeck.

annexatie overgaan, dan kon hij een plattelandsguerrilla voorzien. Dan zou dat Karels troepen binden. En hij had ze elders nodig. Voorlopig was het al heel mooi dat de Geldersen nu eens eindelijk zouden ophouden steeds maar de Maas over te steken naar Horne en Loon en daar als wilden te plunderen. Een mens was zijn leven op de linker-Maasoever niet zeker. Nu was dát nog niet zo erg: Horne en Loon waren geen onderdeel van het Bourgondische Rijk. De prins-bisschop was leenheer van de Duitse Keizer. Maar wat wel erg was, was dat de Gelderse troepen dan Horne weer gebruikten als uitvalsbasis naar de Brabantse Kempen. Dat moest ophouden. Voldoende was geweest dat Willem V van Kleef Karel V had willen erkennen als Rooms Keizer, wiens feodale vazal Willem voortaan zou zijn. In de gebieden van Zutphen en Gelre. Verder niet.

Daarvoor was militaire krachtpatserij aan de kant van Karel nodig geweest. Die Willem van Kleef was een taaie. Karel had Roermond belegerd. En Roermond had zich overgegeven en gecapituleerd. Bij het verdrag van Venlo had Willem van Kleef het trotse hoofd gebogen: Willem erkende dat Karel zijn meerdere was. Hij zou hem voortaan gehoorzamen. Zou Karel dat eisen, dan zou Willem de rechtsmaatregelen van Karel trouw uitvoeren in de vorm van Gelderse wetgeving. En hij zou niet meer in beroep gaan bij het hoogste Duitse gerecht, het Rijkskamergericht, maar bij het Hof of de Raad die Karel zou aanwijzen. Dat zou dan de Grote Raad worden te Brussel of Mechelen, dat moest verder nog geregeld worden. Gelre zou dus een zeventiende provincie worden in het Bourgondische Rijk van Karel. Tezamen vormden deze zeventien provincies een soort landsheerlijk geheel. Men noemt dat de *Bourgondische Kreits*, ik sprak er in hoofdstuk II al even van. Het was onderdeel van het Heilig Duitse Roomse Rijk. Een soort *pre-Benelux*, maar dan in het verband van dat immense Rijk. Maar het was geen douane-unie en ook geen fiscale eenheid. Het had één landsheer. Karel V. Dat was de samenbindende factor. Een personele Unie, eigenlijk. Willem I, de Koning van de Vereenigde Nederlanden, verwees er nog in 1814 naar, toen België in zijn koninkrijk kwam (*Zie ook: 5. De Hornse en Roermondse positie nader op pagina 123*). Bij die toestand van die Bourgondische Kreits sloot Willem I, de Koning der Nederlanden, in 1814 zogezegd aan. Veel was daarmee niet gezegd. Want voorlopig eiste Karel, de Duitse Keizer, niet veel van Willem V van Kleef. Alleen dat hij zich gedeisd hield. Willem I verwees dus in 1814, toen hij de soevereiniteit claimde over België en Nederland (om het zo maar even uit te drukken) naar een interimregeling, die Karel V nog niet had uitgewerkt.

Rechtseenheid, dat wilde Karel wel, maar voorlopig even niet: hij had het druk, druk, druk. Met oorlog elders. De situatie leek dus wel op wat Hitler voorhad met Nederland toen dat op de 15e mei 1940 capituleerde. Hij liet de Nederlandse *regering* intact. De Nederlandse wetten bleven geldig. De Nederlandse rech-

ters bleven zitten. Maar als het nodig was, zouden de Decreten van de Führer prevaleren en de Duitse rechtspraak ook. Waar dat toe moest leiden, dat zei de Führer er wijselijk niet bij: daar kwamen de kaaskoppen nog wel achter als ze de wapens eenmaal gestrekt hadden. Zo was het ook in 1543 met Gelre. Kortom: op het oog was er één samenhangend Rijk. Op papier. In werkelijkheid niet: het Gelderse landrecht bleef voorlopig van kracht en dat sloot weer naadloos aan bij het gewestelijke en lokale gewoonterecht. Dat hing aaneen van oude, Germaanse, tradities waar een normaal mens eigenlijk geen touw aan vast kon knopen¹⁰⁴. Het bleef dus juridisch gezien een zootje. In wat we nu Nederlands Limburg noemen. Overall enclaves, daarin exclaves, immuniteiten en exterritorialiteiten. Dat was dus de rechter Maasoever. Op de linker was het iets beter: daar had de Luikse prins-bisschop veel territoria kunnen verwerven, ieder met een eigen graaf, maar die hadden iets meer eenvormig recht. Roermond lag met zijn stedelijk recht derhalve in een Sargasso-zee (een zeearm waarin alle drijfhout der wereldzee zich verzamelt) van Germaanse tradities. Verhoudingsgewijs was de toestand in Roermond en daaromheen staatkundig veel minder stabiel dan die van het graafschap Loon en van Horne. Dat bleef Luiks. Alleen: de bisschop kwam er nooit. Hij inde, zoals gezegd, alleen belastingen. Verder konden zijn gelovigen eigenlijk wel barsten. Maar het neutraliteitsstatuut gold er wel. Zelfs Philips II kon later niet verhinderen dat protestanten op neutraal Luiks grondgebied vergaderden¹⁰⁵. Zelfs ter voorbereiding van militaire acties. De prins-bisschop zag dat ongaarne, maar veel kon hij er niet aan doen. Hij mocht het wel. Maar hij had de militaire middelen niet. Dat was ook algemeen bekend.

Op de rechter Maasoever was de toestand na 1568 helemaal instabiel. Dat raakte Horne in zoverre dat de vreemde troepen daar regelmatig de Maas overkwamen, want er vielen vaak doorwaadbare plaatsen vrij. In augustus 1572 wist de prins van Oranje Roermond te nemen. Maar tijd om een echt Staatsbewind te vestigen was er niet: de Spaanse troepen hernamen de stad al spoedig, in oktober daar-aanvolgend. De gevluchte bisschop keerde ontredderd en ontdaan weer terug. Roermond werd daarna weer Staats bij de Veldtocht langs de Maas in 1632. Lang duurde het Staatse bewind niet. De stad wisselde vervolgens van politieke heerser

104 Jörg Engelbrecht, *Die Bedeutung der Inkorporation Gelderns in das Habsburger Reich*, opgenomen in: Verdrag en Tractaat van Venlo, aangehaald werk, pp. 109-120; Frank Keverling Buisman, Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543, Inhoud, ratificatie en overlevering, opgenomen in: Verdrag en Tractaat van Venlo, aangehaald werk, pp. 247-266; dezelfde, Het tractaat van 12 september 1543, De tekst, te aangehaald plaatse, pp. 267-277.

105 Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)*, Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers, 1995, pp. 26-30 vv. Karel V heeft wel getracht het neutraliteitsstatuut van de prins-bisschop op te heffen. Hij had natuurlijk geen behoefte aan een soort vrij doorgangsgebied van zijn aartsvijand, de koning van Frankrijk. Maar dat is hem toch nooit gelukt. Oranje heeft dan ook in 1572 en nadien misbruik gemaakt van dat statuut om zijn troepen in dat Maasdal te groeperen en te legeren, gereed voor uitval. Nadat Maastricht in 1632 was gevallen en staats troepen in moest nemen was dat dal ook zeer goed geschikt voor staats militaire manoeuvres; de val van Roermond in dat jaar was er de strategische consequentie van. Maar ook de Republiek kon het neutraliteitsstatuut niet opgeheven krijgen, ook al was dat nadien nadelig voor deze staat wegens de toenemende agressie van Frankrijk. Dat viel dan ook via dat dal in 1672 noordwaarts aan.

en werd Spaans. Het bleef rommelen. Er kwamen Britse bezetters¹⁰⁶. Daarna weer Staatse huurlingen. Tot 1713 was de politieke toestand onzeker. Spoedig zou de bisschop meer rondzwerfen dan in Roermond op zijn troon zitten. Hij zou zijn bediening wel uitoefenen. Ook als de Staatsen de overhand hadden. Maar daarbij zou hij volkomen afhankelijk zijn van de welwillendheid van de hertogen van Gulick en van Kleef. Op hun grondgebied wachtte hij af tot het betrekkelijk veilig was in zijn diocese. Dan wipte hij heimelijk de grens over, wijdde spaarzaam priesters en diende massaal het vormsel toe. En dan maar als de wiedeweerga terug naar buitenlands grondgebied. Bisschop echter bleef hij. Met het bijbehorende leergezag. De Republiek kon hem niet onttronen. Dat hoorde niet tot haar bevoegdheid. En eerlijk gezegd, ze had er ook geen behoefte aan. De dominees in Roermond hadden het wel gewild. Maar daarnaar luisterde het Haags gezag nauwelijks. Het was hier een uithoek, veel commotie kon Den Haag hier niet gebruiken en zoveel kwaad deed die zwerfende bisschop nu ook weer niet. Een bestendige gezaghebber waar Den Haag mee te rekenen had zou hij nooit worden, óók niet nadat Roermond, naar het scheen: blijvend, Oostenrijks was geworden via de Vrede van Utrecht in 1713. Daarvoor was die bisschop te zeer een ledenpop in politiek opzicht, al was zijn moraaltheologie rigoureuus. De opvolgers van Cuyckius waren wel recht in de leer. Maar geen geloofsfanatici. Ze waren al lang blij als ze met rust gelaten werden. Daar kwam het maar niet van.

5.6.5. *De linker Maasoever*

Die hertogen van Gulick en Kleef voerden ook te vaak oorlog om van enige bestendige rust te kunnen spreken. Ze wisselden daarbij te vaak uit uiteenlopende, veelal private, motieven van politieke partij. De prins-bisschop niet: die was principaal van de Kerk. Die hield het met de vorst die de paus als wettige soeverein had aangewezen. Wie het brede, langzaam aflopende Maasdal vanaf Verdun beheerste, beheerste nu eenmaal de Lage Landen. De rijkdom en bestendige welvaart van die Lage Landen waren spreekwoordelijk. Luik, links in een uitgebreide dal-kom gelegen, was daarbij een van de scharnierpunten op de route. Daar kon een militaire versterking worden gevestigd volgens de modernste inzichten op de steile heuvels langs de Maas. Aanvallen vanuit het oosten waren bijna onmogelijk door de heuvelruggen op de rechteroever, voorzien van schier ondoordringbare wouden en bossen. Wel was er een gaping in die ruggen, juist

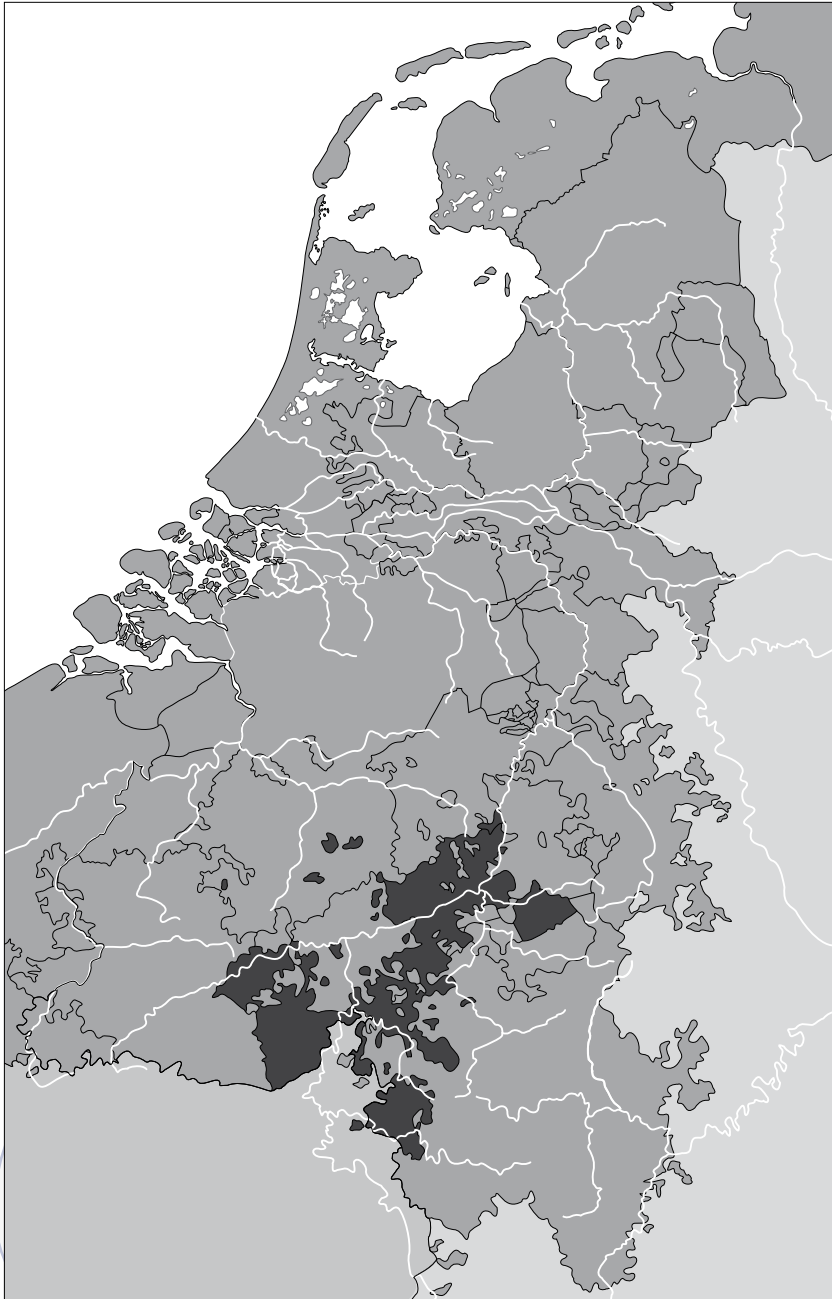
¹⁰⁶ De Nederlandse Staten-Generaal hadden Britse huurtroepen geleend tijdens de tachtigjarige oorlog van de Engelse Kroon. Vooral de Schotse brigades waren doeltreffend en mobiel. Tijdens de Spaanse Successieoorlog zetten de staten die in aan de rechter-Maasoever. Ze namen Roermond met gemak. Maar wat er nu verder eigenlijk moest gebeuren, was ook de Staten niet duidelijk. Het ging hen om versterkingen op de linker-Maasoever: ze wilden doortochten naar Holland kunnen afsnijden. Maar dan heb je niet veel aan versterkingen op de rechteroever van de Maas. Bij de Vrede van Utrecht in 1713, toen de Staten probeerden een definitieve internationale garantie te krijgen van de oostgrenzen van de Republiek, bij het Barrièretractaat, een cartografische annex bij die vredesregeling, ruilden de Staten Roermond in en gaven ze het terug aan de zuidelijke Nederlanden. Maar dat betekende toen: Oostenrijk, want dat had die Nederlanden inmiddels verworven.

recht tegenover de plaats Luik. Maar wie op de heuvel achter het stadscentrum een stenen citadel bouwde kon met gemak die gaping, een doorgangspoort als het ware, bestrijken met artillerie. Op de taluds onder zo'n citadel konden boogschutters die poort blijven afgrendelen. Daarom was belangrijk wie die citadel blijvend kon besturen. Zo was het in het jaar vijfhonderd. Zo bleef het door de eeuwen. In de augustusmaand van de Eerste Wereldoorlog is het door die kloof dat de Duitse opperste legerleiding haar divisies probeert te proppen om uit te waaieren over de vlakten achter de linker Maasoever. Het is vanuit die citadel dat het Luikse geschut de aanvaller dagenlang weet op te houden zodat zijn strategische opmarsconcept, bekend als het Von Schlieffenplan, integraal mislukt omdat de Duitse infanterie er niet in slaagt op de tiende dag volmaakt te ontplooiën¹⁰⁷.

107 Systematisch uitwaaieren om stellingen te betrekken voor de volgende aanvalsgolf.

tekening invoegen

Concept

Het prinsbisdom van Luik, omstreeks 1350

5.6.6. *Waarom de soevereiniteit opgedragen aan een bisschop?*

Daarom was niet onverschillig wie de soevereiniteit over Luik¹⁰⁸ uitoefende¹⁰⁹. Want die vorst bediende de hefboom voor de machtsuitoefening van andere soevereinen die expansieplannen hadden. Al vroeg moet de gedachte bij de machthebbers hebben postgevat: dat moet iemand zijn, die geen wettige dynastie kan vestigen die een ons vijandige zelfstandigheidspolitiek kan ontwikkelen en het Maasdal kan afgrendelen. Dat moet dus een bisschop zijn. Want die moet, officieel althans, celibatair zijn. En heeft dus geen erkende of te erkennen erfopvolgers. Verder moet die bisschop zich niet blijvend kunnen aansluiten bij één van de militaire grootmachten van dat tijdsgewricht: de mogelijkheid het Maasdal door te marcheren moet aan iedereen behoren. De bisschop moet dus een neutraliteitsstatuut kunnen borgen door het ganse Maasdal heen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw slaagden de Hertogen van Bourgondië erin de Kerk zo'n neutraliteitsmandataris te doen aanstellen. De Hertogen mochten voordragen, de Paus benoemde, maar van de voordracht afwijken, dat mocht de Heilige Vader eigenlijk niet. Er was heel wat strijd voor nodig geweest om dit rare, hybride compromis te kunnen bereiken. Het hing aan elkaar van inconsequenties. De prins-bisschop bleef namelijk ondergeschikt aan de Duitse Keizer, die hem oorspronkelijk had aangesteld¹¹⁰. Maar die onderschikking liep via de Aartsbisschop van Keulen. Die was Rijksgrote in het Heilig Duitse Roomse Rijk. Hij moest als zodanig de Rijn, die Heilige Rivier van het Germanendom, bewaken. De natuurlijke grens in het Noordwesten van dat Roomse Rijk. De

108 De plaats Luik was voor de Romeinen al een belangrijke strategisch-militaire plaats. Op de plaats waar nu het prins-bisschoppelijk paleis staat, zijn de fundamenten gevonden van een grote Romeinse villa. Wellicht heeft daar, in die villa, de Maastrichtse bisschop Lambertus verbleven, toen hij in 706 in een dynastiek conflict werd vermoord. De plaats heet al sedert eeuwen de place Saint-Lambert. Hier verzezen de Sint Lambertuskathedraal en de daaraan vast-aangelegde bisschoppelijke curie-gebouwen. Lambertus verkreeg al gauw een roep van heiligheid. Daardoor werd Luik een bedevaartsoord. De eerste bloei van de stad Luik begon in de tiende eeuw onder bisschop Notger: de stad werd een belangrijke handels- en stapelplaats. De opvolgers van Notger, Balderik, Waso en Dietwin, bouwden verschillende kapittelscholen, waardoor de stad academische vermaardheid kreeg. Verder werd de citadel of de dwangburcht middenin de stad opgetrokken ter beheersing van de Maasvallei. De militaire betekenis van de stad was toen overduidelijk. De stad raakte onophoudelijk in oorlogen met de buurlanden betrokken. De bisschoppen van Luik slaagden erin tot 1795 buiten de veroveringsoorlogen te blijven: hun diocese waarvoor het neutraliteitsstatuut gold bleef in alle conflicten steeds onafhankelijk.

109 Ik volg hier mede de geopolitieke beschouwingen van P. J. H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2000, pp. 170-192.

110 Dat zou oorspronkelijk Karel de Grote zijn geweest. Die zou direct na 800 al een prins-bisschop hebben aangesteld in Luik. De omgeving kende hij goed: hij was in 742 in de omgeving van Luik geboren en kende de militair-strategische betekenis van het Maasdal erg goed. In 817 zetelt in Luik een prins-bisschop die Tongeren, Maastricht, Hoci, Dinant, Ciney en de abdij van Saint Hubert al in bezit had. Hij had al begevensrechten in de Kempen boven Woensel en nog hoger. In 820 verwoestten de Noormannen de bestuurlijke centra in het Maasdal. En daarmee veel van de archieven aldaar. Met het Verdelingsverdrag van Verdun in 834 komt het bisdom Luik gedeeltelijk onder Lotharingen, dus onder Lotharius, die de titel van Duits Keizer aannam. In 985 vermeerdert Keizer Otto II het diocese met het graafschap Hoci. Daarna komt het graafschap Theux erbij in 898, gegeven door Koning Zwentibold van Lotharingen. Dat krijgt in de twaalfde eeuw enige uitbreiding en wordt dan het marktgraafschap Francimont. Verder komt om ongeveer 1096 het hertogdom Bouillion erbij. Daarnaast, buiten de aeneengesloten diocese de gebieden Condroz, Tussen-Samber-en-Maas, Haspengouw en de Kempen, maar die vallen dus niet onder het volkenrechtelijke neutraliteitsstatuut. Daarnaast nog enkele enclaves in Bourgondisch rechtsgebied, zoals Heerewaarden en, in 1366, het graafschap Loon, dat echter wel in dat statuut deelt. Dat is dan bedongen bij de vererving aan Jan van Arkel in 1366 na de dood van Diederik van Heinsberg. De bisschop van Luik is verplicht hier alle gewestelijke privileges te erkennen, zodat Loon, en daarmee Horne, grotere autonomie kennen dan de andere delen van het diocese.

Luikse bisschop was eerder een militair gouverneur dan een kerkvorst. Dat tegenstrijdige, ik stipte het al aan, bracht hij ook in zijn kleding tot uitdrukking. In zijn mijter, tussen de opstaande hoorns, droeg hij een kroon, die zijn prinselijke soevereiniteit moest uitdrukken. Je zag de diamanten in de spangen glinsteren als hij, wikkend met de mijter, het neerknielende volk de zegen gaf. Vaak zagen de gelovigen dat niet. Want de bisschop had wel zegens genoeg in huis. Maar hij was er bijna nooit. Hij zat meestal op één van zijn kastelen. En daar lag hij doorgaans niet verstikt van emotie tot de crucifix gebogen. Bij processies droeg hij onder de goudbestikte koorkap het fonkelend harnas. Aldus rinkelend met de sporen voortgaande in de wierookdampen, verzinnebeelde hij allerminst de Christus van de Bergrede. Hij was slechts de gestaalde machthebber van het neutraliteitsstatuut. In 1492 riep de prins-bisschop officieel de neutraliteit uit van de Bourgondische protectoraatsgebieden, waarover hij militair gouverneur was. Maar die eeuwigdurende neutraliteit gold weer niet voor de delen van zijn diocese die nooit tot dat protectoraat hadden gehoord. Dus, bijvoorbeeld, niet voor de Kempen. Maar wel weer voor Loon en het daarin gelegen graafschap Horne, zoveel was duidelijk. Het was een hele rare constructie, die eigenlijk nauwelijks iemand nog begreep. De bisschop ook niet. Maar winstgevend was het zeker.

5.6.7. *De bisschop als internationale zaakwaarnemer*

De Franse Koning en de Hertogen van Bourgondië beloofden strikte non-interventie ten aanzien van het neutraal verklaarde Maasdal-gebied. Ze garandeerden daar een vrijhandelszone. Verder beloofden ze dat ze, als ze militaire doorlopende doortocht zouden opeisen, schadeloosstelling zouden geven. Maar wie de criteria zou vaststellen voor de hoogte daarvan, de posten en de kwijting, dat wist eigenlijk niemand. En ook niet aan wie de som uitgekeerd zou worden, als de schade niet in natura hersteld zou worden. Men liet het graag in het vage. Dat is in het volkenrecht soms ook maar het beste.

Je zou de Luikse prins-bisschop kunnen vergelijken met een Volkenbondscommissaris zoals de Zwitser Carl Jacob Burckhardt, die de neutraliteit van de Duitse havenstad Danzig moest bewaken¹¹¹. Of een Hoge Commissaris van

111 Bij het verdrag van Versailles van 1919, dat een vredesregeling bevatte ten behoeve van de Eerste Wereldoorlog, moest Duitsland grote stukken grond afstaan in soeverein beheer aan Polen. Daardoor kwam de havenstad Danzig midden in Polen te liggen. Maar de stad was oer-Pruisisch. Ze kreeg dus een aparte status: ze bleef Duits, maar onder toezicht en staatkundig beheer van de Volkenbond, die er voor moest zorgen dat de stad *neutraal* zou blijven. De Polen moesten de havenbekkens onder meer kunnen blijven gebruiken voor handelsvaart op de Oostzee. De haven moest dus gedemilitariseerd blijven. Verder moest er ook een neutrale spoorwegverbinding blijven bestaan met Polen als achterland; de stad zelf werd *vrij* verklaard uit het Duitse staatsverband. De bond moest commissarissen aanstellen die zorgden dat Polen de transitverbindingen onbeperkt kon blijven gebruiken met het oog op het handelsverkeer. Langs de doorvoer- en aanvoerwegen mocht geen militair materieel worden aangevoerd, niet voor Polen en niet voor Duitsland. Na de remilitarisatie van Duitsland was dat bijna ondoenlijk. Jacob Burckhardt was kunstcriticus en cultuurfilosoof van grote academische reputatie van wie de bond veronderstelde dat hij geen politieke doelstrevingen had, een soort extraneus aan het staatkundig geharrewar, zoals destijds de Luikse bisschop ook verondersteld werd te zijn. Burckhardt was de laatste hoge bondscommissaris voordat de Tweede Wereldoorlog uitbrak op 1 september 1939. Ook hij moest een neutraliteitsstatuut borgen zonder toereikende middelen en bevoegdheden, net als de Luikse prins-bisschop.

de Verenigde Naties die de integriteit en neutraliteit van het Suezkanaal moest bewaken, na de Suez-crisis¹¹². Hij was dus volkenrechtelijk een soort trustee, een zaakwaarnemer. Dat is altijd iets heel vaags. De zaak, die waargenomen wordt, is dat per definitie óók. Die volkenrechtelijke status zag in dit geval echter alleen op de militaire aspecten: de Luikse bisschop mag nimmer geallieerde worden van enige oorlogvoerende partij. Hij moet voorts effectieve controle kunnen borgen over het dal noordwaarts, tot in de moerasdelta Holland waar de monden van Rijn en Maas zich verenigen in een immens zee-haff (een delta-mond, afgesloten van volle zee door een langwerpige reeks zandplaten en banken) op de Noordzee. Daarvoor moet hij steunpunten kunnen oprichten langs de Maas. Die punten moeten de voortdurende ravitaillering langs en over die rivier veilig stellen, zonder onderbreking, als er een militaire actie gaande is. Maar daartoe moet hij zich ook beperken. Hij moet zorgen voor beschikbare doorzettingsmacht ter plaatse, door of namens hem uit te oefenen, maar niet meer dan dat.

5.6.8. *Blijvende maatschappelijke onrust*

Niemand haalde het destijds in zijn hoofd om aan te nemen dat de Luikse kerkvorst ook nog iets zou moeten doen ten behoeve van de ingezetenen van het rechtsgebied, waarover hij als protector was aangesteld. Het was duidelijk, dat deze regeling veel oorlogshandelingen zou oproepen. Het Maasdal werd een soort gegarandeerde militaire transitroute. Er rustte een volkenrechtelijk servituut op. Oorlogvoerenden werden min of meer uitgenodigd om er gebruik van te maken. De Luikse oorlogsindustrie kwam dat ten goede. Dat zou de ingezetenen van het protectoraatgebied veel overlast berokkenen: vreemde troepen betekenden onrust, verstoring van het handelsverkeer, belemmeringen voor de commerciële Maasvaart. Vreemdelingen in harnas met hun directe eisen om leeftocht, ligging, verzorging, hun rare gewoonten en vooral hun besmettelijke ziektes. Een multiculturele maatschappij, geen samenleving, op de linker Maasoever. De soldaten wisten dat ze geen blijvertjes waren. Ze gedroegen zich ook zo. Ze klutsen tijdelijk de samenlevingen op. En gingen. De mensen reageerden zich daarna af op elkaar. En op hun heksen vooral. Iemand moet, ik zei het al, de schuld hebben. En als die iemand niet weerbaar is, gaat dat in één moeite door. Het lucht op.

¹¹² Ook wel bekend als tweede Arabisch-Israëliëse oorlog, 1956. De Egyptische president Nasser nationaliseerde het Suezkanaal. Dat was gedeeltelijk eigendom van een Brits-Franse vennootschap. Nasser blokkeerde het kanaal, ook al bestond binnen het kanaal een volkenrechtelijk privilege van vrije handelsdoorvaart krachtens de Conventie van Constantinopel van 1888. Onder auspiciën van de Verenigde Naties werd het kanaal onder volkenrechtelijk beheer gesteld om neutrale doorgaande handelsvaart weer mogelijk te maken; de Canadese Minister van Buitenlandse Zaken Lester B. Pearson trad hierbij op als toezichthouder, waarbij hij kon steunen op vn-troepen als vredesmacht. De strijdende partijen moesten zich terugtrekken ten behoeve van de United Nations Emergency Force. Canada vond dat het Verenigd Koninkrijk de inzet van troepen van de Commonwealth had misbruikt om typisch Britse handelsbelangen en militaire doelen veilig te stellen. Pearson kon dus gelden als neutrale waarnemer, ook in Arabische ogen.

5.6.9. Horne als noordelijk steunpunt in het protectoraat

Horne was een van die steunpunten, stroomafwaarts, zoals Maastricht dat ook was, maar korter bij Luik. Daar legde de Luikse bisschop dan ook in zijn hoedanigheid van prins garnizoenen. Want daar was de Maas, dat was al eeuwen zo, in de zomertijd doorgaans makkelijk doorwaadbaar. Pontons waren dienvolgens makkelijk gelegd. Bij Horne was dat minder het geval. Een blijvende garnizoenering was daar niet noodzakelijk. Maar Horne had wel de plicht te zorgen voor een blijvende, moeilijk neembare versterking, van waaruit uitvallen in de onmiddellijke omgeving konden worden gedaan.

In 1366 kwam het graafschap Loon, in het kader van deze internationale neutraliteitspolitiek, aan de prins-bisschop van Luik. Eigenlijk kreeg hij het, omdat de concurrerende partijen het elkaar niet gunden. Horne lag in dat graafschap. Oorspronkelijk als gewone heerlijkheid. Een eenvoudig leen van de graaf van Loon. Zo wordt het genoemd in 1234. Het lag, zoals gezegd, militair-strategisch gunstig, op een verhevenheid in het landschap. We kunnen het ons tegenwoordig misschien niet goed voorstellen, maar zo iets was destijds militair extreem belangrijk: de minste voortgezette oneffenheid kon beslissend zijn bij slagen en uitvallen. Wie iets hoger zat, kon al makkelijk het geweldspleit in zijn voordeel beslechten. Een gradiënt van een halve meter kon al de doorslag geven. Maar Horne lag belangrijk hoger dan dat en had meer landinwaarts een gunstige hellingshoek. De Maas stroomt ter hoogte van de verhevenheid lang rechtdoor, door een brede bedding waar gelegerd zou kunnen worden. En dat moest dus terdege bewaakt worden als mogelijk concentratiepunt voor vijandige troepenbewegingen. De prins-bisschop zorgde daarom voor een zaakwaarnemer op locatie. Dat werd de graaf van Horne, Jacob I. Hij stond in een feodale ondergeschiktheid

tot zijn prins, die hem adelde. Zolang die prins nu maar geen dynastie schiep, was het onverschillig dat zijn waarnemer dat wél deed. Jacob kreeg zijn adeldom in 1450 en groef zich in. Dat deed hij in Weert, waar hij zijn nieuwe woonkasteel – de Nyenborgh, de nieuwe burch¹¹³ – neerzette, terwijl hij in Horne een drossaard aanstelde, die daar een versterking opwierp, alles onder toezicht van en op instructie van Luik. Jacob plantte zich voort. De laatste graaf van Horne was Philips de Montmorency, die, in strijd met het neutraliteitsstatuut, zich verzette tegen de koning van Spanje en daardoor de verplichtingen schond van de prins-bisschop jegens de koning van Spanje¹¹⁴. Hij schiep de mogelijkheid dat zijn graafschap zich zou opstellen aan de kant van de opstandelingen – tenminste, zo zag Philips II dat. En dat was wanprestatie jegens de Spaanse koning, grootmeester van de orde van het Gulden Vlies. De bisschop moest immers zorgen dat daar, in Horne, effectieve controle van het neutraliteitsstatuut zichtbaar, fysiek, geborgd was via een versterking of donjon. Dat was de aanzet tot het kasteel van Horne. Eiste dat streven dat daar een juridische enclave ontstond, ter waarborging van dat statuut, dan moest de bisschop zorgen dat het in zoverre effectief tot zijn rechtsgebied behoorde en onder zijn diocesane rechtsmacht viel. Maar niet meer dan dat. Hij was een soeverein kerkvorst voor militaire doeleinden. Hij was dat niet voor godsdienstige oogmerken. Hij was dat zeker niet ter missionering binnen nog ongekerstend gebied en al helemaal niet voor staatkundige doeleinden die wezensvreemd waren aan die der Kerk. Vrijheid van godsdienst was zo'n doeleind. Het lijkt er niet op dat Philips de Montmorency er over dacht om die vrijheid te vestigen. De Spaanse koning vreesde dat dat tóch zo was. Hem werd dat ook voortdurend ingefluisterd. De Montmorency heulde met Lutheranen. En dat was ongeoorloofd. Horne moest gewoon katholiek zijn. Iedereen moest rooms wezen. Daarom was destijds de soevereiniteit over het stroomopwaarts gelegen Maasdal juist opgedragen aan een bisschop. Die zou, dat mocht men toch aannemen, katholiek zijn en het daarbij laten. Hij zou de doortochtverplichtingen nakomen en meer niet. Ketterers zou hij bestrijden, niet begunstigen. Maar zelfs het eerste zou hij terzijde stellen indien dat de door-

113 Er was dus ook een oude burch, de Aldenborgh, die stond in de wijk De Biest in Weert. De Aldenborgh werd verwoest in 1703. De Nyenborgh onderging dat lot in de Spaanse successie-oorlog in 1702. Maar er staat nog een toegangspoort en er zijn nog wat stukken muur overeind gebleven; er staat een herenhuis op het eiland waar het kasteel gesitueerd was.

114 Hij had derhalve als Gulden Vliesridder trouwbrek gepleegd tegenover die koning, optredend als representant van de prins-bisschop. Dat was de aanklacht: hoogverraad. Niet zozeer dat hij de ketterij begunstigde. Daarvan zou het bewijs ook niet makkelijk te leveren zijn: Philips de Montmorency bleef trouw katholiek. Hij vond alleen dat ook jegens ketteren humaniteit geboden bleef. Hij meende dat tijdelijke asiel van de ketteren geen begunstiging van het protestantisme opleverde. Hij werd in 1568 wegens hoogverraad onthoofd op de Markt van Brussel, wat algemeen wordt gezien – heden ten dage – als sein tot de opstand van de Nederlanden tegen Spanje. Of de tijdgenoot dat ook zo zag, is maar de vraag. In ieder geval was Philips de Montmorency zonder mannelijke nazaat. Daarom verviel zijn leen. Het graafschap Horne kwam zodoende terug bij de prins-bisschop van Luik. Die zag geen reden tot nieuwe belening of was daartoe niet in staat; de feitelijke beschikkingsmacht over de enclave verbleef derhalve bij de hoofddrossaard, de waarnemer, die de verplichtingen ingevolge het neutraliteitsstatuut moest nakomen. Die juridische verplichtingen bleven dus precies dezelfde als voorheen. Daarover hieronder verder. In 1795 werd het prinsbisdom geannexeerd in het departement van de Nedermaas, opgenomen in het Franse Rijk. Ná 1801 kwam er weer een bisschop in Luik, zonder soevereiniteitswaardigheid. Hij was dus geen prins, maar bleef, merkwaardigerwijze, in de considerans van zijn decreten de oude heitlijke waardigheden wel voeren.

tochtgarantie zou belemmeren. Bijvoorbeeld, in het onwaarschijnlijke geval dat een christelijk vorst zich van heidenen zou bedienen. Dat een christelijk vorst niet-katholiek zou zijn, dat was in de vroege middeleeuwen ondenkbaar. De kwestie kon niet rijzen. Wel kon hij zich van islamieten bedienen als vaardige handwapenvoerders, hanteerders van verdragend pijlgeschut en gedisciplineerde cavalieristen die in gesloten formatie bleven, maar die vielen zondermeer al buiten het internationale recht. Dat was alleen voor christenen. Dat wist iedereen.

5.6.10. *De bisschop geen geestelijk leider meer*

De godsdienstige samenstelling van doortrekkende troepen was de militaire bevelvoerders een rotzorg. Het Hornese donjon of de versterking was om de doortocht te beveiligen, van wie dan ook. Mits het maar ging om een soeverein binnen de christenheid. In dit geval, in de tijd van de Hornese heksenprocessen: de Spaanse koning en zijn bezettingstroepen. Een vaag en algemeen oogmerk, dat is waar. Daarom was het juridisch statuut van Horne niet heel duidelijk: het was een functionele immuniteit met militaire doelstellingen. De status van de enclave ging in ieder geval niet verder dan de militaire functie die de bisschop als soevereine prins was toegekend. Het was geen exterritorialiteit met een eigen rechtssysteem en fiscaal stelsel.

Dat de Luikse bisschop daarnaast ook nog sacramentele en religieuze functies had, compliceerde de zaak enigszins. Maar dat had met zijn volkenrechtelijke statuut niets te maken. Hij kreeg vanuit opportuniteitsoverwegingen gedurende de investituurstrijd¹¹⁵ steeds meer diocesane jurisdictie buiten het Maasdal. Zijn diocese strekte tot diep in Noord-Brabant en in Duitsland, ver in de Duitse Laagvlakte. Daar was hij geen soeverein. Daar was hij bisschop. Daar was hij dus onderhorig aan de primate ter plaatse, deels die van Utrecht, deels die van Keulen, deels die van Mechelen. Daar schaarde hij zich in de universele kerkelijke hiërarchie van de middeleeuwse Kerk. In het Maasdal lag dat anders. Daar was hij militair bewindvoerder en zaakwaarnemer ten behoeve van onbenoemde doortrekkende troepen. Dat was hij krachtens volkenrechtelijk gewoonrecht,

¹¹⁵ De machtsstrijd tussen Rome, de Paus, en de Duitse keizer over wie uiteindelijk bisschoppen en hoge prelaten benoemt. Deze strijd vindt plaats in de 11e en 12e eeuw. Deze hogere geestelijkheid had immers een steeds grotere militaire en staatkundige macht. De Romeinse curie vond dat alleen de Heilige Stoel de benoeming, de investituur mocht doen, en dat de Keizer en diens leenmannen slechts voordrachten en aanbevelingen mochten doen. De strijd kwam tot een culminatiepunt in 1075 tussen keizer Hendrik III en paus Gregorius VII. De laatste excommuniceerde de eerste. De keizer kon het omgekeerde niet doen. De Duitse bisschoppen en leenheren vonden dat zij met een geëxcommuniceerde Keizer niets te maken hadden en dat hun leenheerlijke trouw dan niet gold. Hendrik moest zich toen bij de paus vervoegen die verbleef op het slot te Canossa in 1077. Hendrik onderwierp zich. Maar uiteindelijk bleven de feitelijke militaire verhoudingen toch beslissend: als de paus geen staand leger aan zijn zijde had kon hij uiteindelijk tegen wereldlijke heersers zijn wil niet doorzetten. De prins-bisschop van Luik, met zijn merkwaardige soevereine militaire bevoegdheid en zijn diocesane wijdingsmacht was een van de laatste creaturen uit de investituurstrijd en de daarmee verbonden periode tot 1795. Bij het eerste concordaat van Worms in 1122 werd het primate van de paus geregeld in de betrekking tot de Duitse keizer. De koningen van Frankrijk hadden andere regelingen. De Engelse Jan zonder Land gold echter zondermeer als feudale leenman van de paus. En daarzonder is de merkwaardige afscheiding van de Anglicaanse kerk ook niet goed te begrijpen.

pre-existent aan de verschillende verdelingsverdragen die het grote Rijk van Karel de Grote gaandeweg versnipperden. Dat was hij niet krachtens canoniek recht, al sloot dat bij sommige volkenrechtelijke gewoonten wel aan.

5.7. *De taak van de prins-bisschop als militair-strategisch mandataris*

5.7.1. *De neutrale positie*

De prins-bisschop had dus het Maasdal in beheer namens de toenmalige christengemeenschap als neutrale mandataris. Wat hield dat nu precies in? Dat was onzeker: het internationale recht was in ontwikkeling en veel positief verdragsrecht was er gewoonweg niet. Wat hield nu in, dat de prins-bisschop neutraal moest zijn jegens doortrekkende partijen? Op de eerste plaats, dat hij moest nalaten ze te hinderen. Op de tweede plaats dat hij ze gelijk moest behandelen, als hij kon vaststellen dat ze tot geregelde legerafdelingen behoorden die gehoorzaamden aan erkende soevereinen. Dat eerste, dat kon hij vaststellen aan de blaoenen en banieren, het tweede aan het feit dat de opperbevelhebber – een staatshoofd bekleedde qualitate qua altijd die militaire hoedanigheid, al oefende hij die feitelijk niet uit – erkend was door de Heilige Stoel, de volkenrechtelijke bureaucratische organisatie waarmee de Paus, als opperhoofd der Christenheid, in verbinding placht te treden met wettige en rechtmatige vorsten die intern en extern soeverein waren. Interne soevereiniteit, dat betekende dat de machthebber de publieke rechtsorde had samengesteld binnen zijn land of rechtsgebied. Hij beschikte over die orde en kon haar door zijn zwaardmacht bevredigend afdwingen. De Paus stelde wel vast of hij dat goed deed of juist niet, dat ging een prins-bisschop niet aan. De externe soevereiniteit impliceerde dat de machthebber niet ondergeschikt was aan enige hogere macht, behalve dan die, uiteindelijk, van de Paus. Hij regeerde dus bij de gratie van de Heilige Stoel, die vorst. Dat kon tot uitdrukking komen doordat de Paus een vertegenwoordiger had gestuurd bij het Hof van die soeverein. Dat kon een delegaat zijn of een pauselijke nuntius. Maar het kon ook zijn dat de Pauselijke kanselarij aan een ambassadeur of gezant van die soeverein accreditatie had verleend.

Zo'n geregelde erkende legertroep moest de Luikse bisschop verder naar behoefte en evenredigheid bevoorraden. Dat is het grote verschil met het moderne neutraliteitsrecht. De neutrale staat bevoorraadt naar hedendaags volkenrecht de troep in doortocht juist niet, tenzij deze een immuniteitsstatus heeft als internationale vredesmacht, bijvoorbeeld van de Verenigde Naties. Daaraan was in de middeleeuwen natuurlijk niet te denken. Niet binnen het rechtsmassief der christenheid.

De prins-bisschop moest de neutraliteit in het Maasdal voor wat betreft de linkeroever wel garanderen, maar dat hoefde hij niet te doen door een permanente

legermacht in Luik te kazernereren. De prins-bisschop moest de politieke openbare orde en veiligheid kunnen handhaven op de doorgangsroute langs de Maas en de rust bij de traditionele legeringsplaatsen. Het lijkt op de eeuwigdurende neutraliteit die België in acht moest nemen bij het Verdrag van Londen in 1839. België moest zorgen dat het intern geen publieke anarchie werd. Het moest daarvoor een openbare burgerlijke gewapende macht op de been houden. Dat deed het vooral door per stad de burgers te verplichten deel te nemen aan de civiele schutterijen, de roemruchte Garde-civieks waar ook Lambik uit de eerste Vlaamse boeken over Suske en Wiske lid van is met een antiek geweer, een verroest sabel en een gedeukte pothoed-helm. België moest ook wel een mobiel veldleger gaande houden, maar het hoefde geen divisies te encadreren die een vijandelijke inval effectief konden tegengaan. Dat deed het dan ook niet. Dat was lekker goedkoop. Dat heeft het in 1914 dan ook geweten. Maar dat volgde wel min of meer uit het neutraliteitsstatuut. Zo was het ook, min of meer, met die Luikse prins-bisschop. Hij hoefde dus niet het Maasdal tot aan Roermond doeltreffend af te dekken tegen invallers. Ik zeg dat, omdat je je zou afvragen: hoe handhaafde hij de macht dan over de afstand tot Horne? Hoe kon het dat zijn graafschap Loon bij voortdurende overvallen werd door vreemde legers en gedroste huurlingen, waar de bevolking mateloos onder leed? Vonden andere mogendheden dan niet dat de prins-bisschop er een potje van maakte? Horne had hij toch gekregen om het Maasdal veilig te stellen? Ja, maar dat hield niet in dat hij de onderdanen ook beveiligde. Of beveiligen moest, dat is beter gesteld. Die verplichting had hij jegens de mogelijk doortrekkende mogendheden. Niet tegenover zijn gelovige onderzaten. Die deden er niet toe. Een soeverein is er niet voor zijn onderdanen. De onderdanen zijn er voor de soeverein. Zo zagen de machthebbers dat destijds. In 1795 zien de juristen dat anders: als prins-bisschop De Méan alleen maar steeds de kuierlatten neemt als de Fransen, de Oostenrijkers en dan weer de Fransen Luik veroveren en de bevolking brandschatten en verder niets doet, dan moet hij maar ophoepelen. Maar dan is een volkomen gewijzigde staatkundige opvatting over wat soevereinen behoren te doen in het belang van hun onderzaten dominant. Men vindt dan dat zij hun legitimatie moeten zoeken bij de instemming van de onderdanen. Ook internationaal geldt dan die regel.

5.7.2. *De uit de hand lopende troepen op doortocht*

De middeleeuwse internationale rechtsregelingen betreffende de doortocht door neutraal gebied hielden niet in dat de doortrekkende troep niet mocht plunderen bij tekortschietende voorraden. Dat is bij het moderne volkenrecht wel zo. Kan de troep op doortocht dan wegens gebrek aan voorraad niet verder, dan moet de neutrale staat de troep ontwapenen en internen. Hij moet die troep ongeschikt maken voor verdere deelname aan oorlogshandelingen. Want anders helpt hij

mee aan vijandelikheden tegen een derde staat, waarmee hij juist niet in oorlog wil zijn. Dat houdt weer een onderhoudsverplichting in, omdat dat behoorlijke huisvesting en behandeling veronderstelt. Daar was in de middeleeuwen geen denken aan. Dat veronderstelde een logistiek die destijds niet te organiseren was. Kon de prins-bisschop niet toereikend bevoorraden, dan mocht de troep trachten zelf in het onderhoud te voorzien zonder plundering, en kon ze dat niet, dan moest de verdere landinwaartse beweging geschorst of gestaakt worden. Christenen mochten christenen niet plunderen of beroven. Dat ze dat wel deden, wist natuurlijk iedereen. Maar dat was toch een schending van de internationale rechtsorde, al was ze sanctieloos. De bevelhebbers moesten schadeloosstellen bij toe-eigeningen in natura. Kon dat óók al niet, dan kon de autoriteit van het doortochtgebied verblijf aanbieden op onkostenbasis. Die schuld was dan te voldoen na ommeekomst van de terugkeer. Daartoe kon de doortochtstaat zekerheidsstelling bij de soevereine opperbevelhebber bedingen. De commandant van de afdeling of het bataljon moest daar dan wel om vragen en schadevergoeding aanbieden, kon het zijn, in gerede betaling door de zendende autoriteit. Voor niets gaat tenslotte alleen de zon op. De prins-bisschop moest de doortrekkende troep verder legering per dagmars toestaan gedurende de voor de nachtrust bestemde tijd. Dat hield mede in dat hij daartoe een passend terrein en passende gelegenheid verschafte. Maar het verblijf actief faciliteren, dat hoefde hij niet. Wenste de troep na legering door te trekken, dan mocht dat niet verhinderd worden mits schadeloosstelling werd aangeboden voor inmiddels veroorzaakte onkosten. Anders moest de troep alsnog omkeren. De huurlingen waren typische seizoenarbeiders op contractbasis. De zendende mogendheid betaalde tot de krijgskas leeg was. Daarna moest de seizoenarbeider maar zien wat hij deed. Die begon dan te plunderen, te roven, te stropen en te verkrachten, want een soldaat is ook niet van steen. Het ergste was daarbij de verspreiding van besmettelijke ziektes, die in de desbetreffende landstreek niet bekend waren, waaronder venerische plagen. Bij Horne werd druk gelegerd door deze benden. Daar kwamen dat soort, vaak niet tijdig onderkende, volksplagen veel voor. Ze staken op, verspreidden zich opmerkelijk snel omdat ze niet werden onderkend als een besmettelijke ziekte, en stierven daarna weer uit. De Lorreinen, huurlingen uit Lotharingen, brachten ze mee, maar ook de Zwitsers en de plat-Duitse lansknachten, die allemaal hun eigen seksueel overdraagbare ziektes erop na hielden. Onbekend, natuurlijk onbemind, maar nauwelijks te bestrijden. Iemand moest hier de schuld hebben. De heksen. Die waren er goed voor. Die waren weerloos.

5.7.3. *Stokkende doortocht*

Transit noordwaarts en zuidwaarts mocht niet verhinderd worden. Maar bleef de doortocht nodeloos lang duren, dan mochten ondercommandanten gegijzeld

worden ter bespoediging van de doortocht. Behoorlijk logies conform rang en stand moest dan voorhanden zijn. De aan- en afvoerwegen op de doortochtroute ter ravitaillering moesten gegarandeerd blijven. De positie van de prins-bisschop leek daarom nog het meeste op die van de persoon die het neutraliteitsstatuut van de gemeente Moresnet in de Belgische Ardennen moest onderhouden tussen 1813 tot 1919. De wegen naar en van deze gemeente moesten vrij gegarandeerd blijven aan alle partijen die de tin- en zinkmijnen¹¹⁶ wensten te bezigen voor de aanmaak van gewerkgogels, zonder tussenkomst van enige gemeentelijke overheid of enige territoriale autoriteit. Kosten en schade aan de wegen, daaronder spoorlijnen begrepen, moesten worden verevend naar een in het verdrag gedefinieerde maatstaf. Vervang *burgemeester van Moresnet* door de aanduiding *prins-bisschop van Luik* en je hebt ongeveer de analoge figuur.

116 Onder Moresnet ligt een grote zinklaag. Zink was belangrijk voor de afvuurbaarheid van de musketkogel. De kogel was zelf van lood. Die moest omgeven worden door een dunne legering van tin. En daarvoor was een zekere hoeveelheid zink nodig. Een kogelmaker moest altijd de kogel in tin wrijven voordat het projectiel in de patroon werd geplaatst, waarbij het tin niet *stukgeveven* mocht worden. Daarom hadden alle staten die een staand leger hadden belang bij de toegankelijkheid van de grote zinkmijn Vieille Montagne, waarvan de toegangsschachten uitmondten vlak bij het plaatsje Kelms bij de gemeente Moresnet. Het plaatsje werd daarom *Klein Moresnet* genoemd. Ook wel *Neutraal Moresnet*. Bij het Akens Grensverdrag van 1816 werd deze eeuwigdurende neutraliteit gegarandeerd door de ratificatoren van het Verdrag van Wenen van 1815, dat de Vredesregeling voor West-Europa behelsde na de slag bij Waterloo waarbij Napoleon verslagen werd. Het ministaatje *Klein Moresnet* stond onder toezicht van een Pruisische en een Nederlandse commissaris. Die moesten er voor zorgen dat de burgemeester van Klein Moresnet de wegen en toegangen tot de mijnschachten gemeen toegankelijk bleef houden voor allen die de slotacten van het Weens verdrag hadden geratificeerd of hun rechtsopvolgers. Klein Moresnet werd aldus geneutraliseerd bij collectieve garantie van deze ratificatoren. Pruisen, Nederland en later België mochten nimmer legerenheden in Moresnet hebben en Klein Moresnet mocht zelf geen leger hebben noch enige legermacht toelaten, ook niet bij bezetting van het land waarin de gemeente gelegen was, bij enige vijandelijke inval. Zie mijn: *Een Kempische spoorbaan in de Grootte Oorlog, Het Eindhovens Bels Lijntje, Een lek in de Nederlandse neutraliteitspolitiek*, Nijmegen/Tilburg: Wolf Legal Publishers, 2014 pp.46-48 ihb. noot 40. Zie ook: Philip Dröge, *Moresnet, Opkomst en ondergang van een vergeten buurlandje*, Antwerpen/Houten: Uitgeverij Unieboek/ Uitgeverij Het Spectrum, 2016.

5.8. *De juridische enclave Horne*

5.8.1. *Trente voert geen apart 'heksenrecht' in*

Wat was nu het soort recht dat gold in Horne tijdens de hier besproken heksenprocessen in de beginjaren van de zeventiende eeuw, dus als uitvloeisel van de Roermondse heksenbrand¹¹⁷ van 1613, zoals besproken? Was dat typisch Luiks recht? Nee, want al was Luiks recht toepasselijk op Horne, het gold alleen voor de uitvoering van de militaire verplichtingen van de prins-bisschop. Hij trad inderdaad als garant op van de neutraliteitsstatus van Horne. Maar als kerkvorst was hij gehouden allereerst het universele canonieke recht van het Concilie van Trente toe te passen. Die verplichting kwam hij meestal niet na. Hij probeerde het nauwelijks. Hij was te veel militair. Maar hij hoorde het wel te doen. Net als, overigens, de bisschop van Roermond. Die probeerde het wel. Maar kon het niet. Dat Concilie van Trente kende geen apart *heksenrecht*. Het Concilie van Trente had strikte bepalingen opgesteld voor de residerende bisschoppen om bijgeloof te bestrijden. Tovenarij was een ernstige vorm van bijgeloof. En hekserij was daar een sub-variant van. De concilievaders hadden moeten vaststellen dat de middeleeuwse Kerk er maar niet in geslaagd was dat bijgeloof op locatie met wortel en tak uit te roeien. Ik gaf al aan dat de Kerk dus maar gewoon overnam, wat

117 Ik onderzocht op het Sociaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht, waar ook het Limburgs Rijksarchief is ondergebracht, hierna ook: SHCL enige archieven waaronder die van het Regionaal Historisch Centrum (RHCL). Deze instelling zit aan de Sint Pietersstraat 7, 6211 JM Maastricht, tel. 043-3284191. Ik kreeg adequate bijstand van mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch, Rijksarchivaris van Limburg. Hij gaf mij inzicht in de diverse archieven die door gemeenten en kerkelijke instellingen uit Limburg en vooral midden-Limburg daar bijeen zijn gebracht. Hij wees mij aanstonds op (1) de versnippering van de verschillende jurisdictiekringen, zodat soms midden in het huidige diocese Roermond destijds toch Luiks recht gold, onder meer in Thorn en Horn en (2) dat per landsheerlijkheid binnen dat bisdom de wereldlijke en kerkelijke jurisdictie anders georganiseerd waren en dat de verhoudingen onderling ook steeds verschilden. Dat geeft dus een juridische lappendeken, waardoor ook de gerechtelijke oorkonden, processtukken, grossen en eindgewijsden anders geredigeerd zijn per landsheerlijkheid. Verder gaf hij aan dat de eigenlijke processtukken van strafvorderlijke aard die tot vonnisexecutie leidden doorgaans standaardredacties bevatten en eigenlijk inhoudelijk niet gemotiveerd zijn. Ze bevatten de voorgeschreven beslissingen. Zo kort mogelijk, met opgave van de personalia van de veroordeelde en de soort van straf met de tenuitvoerleggingsmodaliteit, maar meestal slechts verder een verklaring voor eensluidend afschrift door de uitgevende notariële ambtenaar, die het uittreksel verschafte aan getuigen, belanghebbenden, rechtverkrigenden door erfplating en eventueel overheden. De heer van Rensch waarschuwde met name voor de weergaven van de verhoorrelazen, die steeds eigenlijk meer aangeven welke ambtsinstructie de verhoerende ambtenaar of beambte heeft gebruikt dan wat de verdachte precies heeft verteld of toegegeven, laat staan diens woordelijk betoog. Ik gebruik voor de hoofdtekst, als onderliggend bewijsmateriaal, de stukken uit SHCL 10.DO 48C 1410-1774, Klooster der Jesuïeten te Roermond; SHCL 14.A002A, stukken Bisschoppen van Roermond 1559-1801; SHCL 14.A002A-AEK Acta Episcopalia en kerksitaties van het archief van het Bisdom Roermond 1559-1801; SHCL 14.A001, stukken Kerkelijke Rechtbanken en Bisschoppelijke Commissarissen 16e-18e eeuw (deze stukken zijn divers van onderwerp en strekking en hebben geen publieke bewijsbestemming. Ze moeten kennelijk nog geordend worden binnen het registernummer); SHCL 14.A002C Officialaat van het Bisdom Roermond 1559-1797 (gerechtelijke oproepingen, dagvaardingen, uitreikingen, verslagen en beslissingen van de diocesane kerkelijke rechter, de Official); SHCL DP 14.Do39, Duplicataarchief Munsterabdij Roermond; RCHL 14.B002L, Schepenbanken onderhorig aan het kapittel van Sint Servaas 1587-1782; SHCL 14.A003B Parochiedossiers behorende tot het archief van het bisdom Roermond 1840-1940; SHCL 14.A002E Gedeponeerde archieven in het Bisschoppelijk Archief van Roermond 1800; 14.A002C Procesdossiers van het Archief van het Officialaat van het Bisdom Roermond; SHCL 14.A001A Official van de Haspengouw te Maastricht 1625-1795; SHCL 01.012 Schepenbank Wesseme 1481-1795; SHCL 01.028 Schepenbank Arcen en Velden; SHCL 01.004 Hof van Gelder te Roermond 1580-1794; SHCL Schepenbank Heel; SCHL 01.073 Schepenbank Neeritter, SCHL 01.063 Graafschap Horn; als ik in de hoofstekst een apart processtuk woordelijk citeer of in het stellig proza inlas geef ik dat nootsgewijs aan onder op de pagina en niet in de hoofstekst. Bij de parafraze vermijd ik de aanhalingstekens. Bij algemene juridische karakteristieken baseer ik mij mede op P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum: 2000, Uitgeverij Verloren, ISBN 90-6550-097-9.

Ze niet makkelijk kon uitroeien. Ze liet zich leiden door reclamemotieven. Het bekeerde makkelijk als men ingeroeste gewoonten, hoe verderfelijk ook, maar liet voortbestaan. Wel, dat moest nu maar eens een einde nemen. Er moest gezuiverd worden. Ineens. Een koersverandering. Maar die moest ingezet worden. Met (overdreven) harde hand, dan maar. Toverij was strafbaar. Deelneming aan toverij en onvolkomen toverij óók. Die norm plantte Trente zo krachtig mogelijk in. In de commentaren op de conciliebesluiten kon de bisschop een waslijst vinden van tovenarijen. Hij moest dan, bij de uitvoering van de decreten van het Concilie, zelf maar even bekijken wat hem ter plaatse, in zijn diocese, het meest van toepassing leek. De concilievaders wisten te goed dat de Kerk per kerkprovincie weer andere tovenarijvormen kende. De mensheid was hier eindeloos fantasierijk. Dus een uitputtende, een limitatieve lijst van verboden tovenarijen, die zat er niet in. Maar het grondbeginsel was duidelijk. Wat een bisschop nu moest doen op zijn standplaats was: een inventarislijst opmaken van tovenarijpraktijken. En die moest hij in leveren bij zijn aartsbisschop. Die zou dan aanvinken wat echt niet meer getolereerd kon worden: dat moest dan, met behulp van de wereldlijke overheid, met wortel en tak bestreden worden, preventief en repressief. Dat zou dan in een provinciaal concilie in een ontwerp-decreet worden besproken met alle dekens. En die konden dan amenderen of aanvullen. Dan werd het einddecreet vastgesteld. Door de bisschop, niet door de vergadering, wat dacht u. Dat was gebeurd in de Mechelse concilievergadering van 1570. Let wel: het diocese van de prins-bisschop van Luik hoorde daar niet bij. Dat bleef buiten bijna alle veranderingen die Trente voorschreef. Dat was wel niet de bedoeling. Maar de prins-bisschoppen interesseerden zich niet zo voor wat de Trentse vaders besloten hadden. Ze werkten gewoon niet tegen. En ook niet méé. Het was ze onverschillig. Maar wie wat richtlijnen wilde, kon de Mechelse decreten tot uitgangspunt nemen. Daar stond wat in over hekserij en tovenarij, dat kon men dan wel verder uitplussen. Een prins-bisschop kon zich niet overal tegen aan bemoeien.

5.8.2. *Toverij lijkt onuitroeibaar*

Wat besloten was op de Mechelse kerkvergadering bleek niet voldoende. De praktijk van de tovenarij was rijker dan gedacht en tierde welig voort. Verder bleken de pastoors zelf niet in staat om bijgeloof van geloof te onderscheiden. Dat kwam allemaal door die gebrekkige opleiding! In 1607 had de kerkvergadering in Mechelen daarom weer een nieuw, uitgebreider en strenger ontwerp van anti-tovenarijdecreet op de agenda staan. Daar kreeg de opvolger van Lindanus, Cuyekius dus, mee te maken. En hij was een evenknie in rigiditeit van Lindanus. De prins-bisschop was natuurlijk óók gebonden aan de Trentse uitvoeringsdecreten, dus hier bestond zondermeer uniformiteit in de formele

wetsvoorschriften¹¹⁸. Mechelen besloot daar nu ernst mee te maken, ook in concreto. De gekste dingen bleven, tot ontzetting van de vergaderde dekens in Mechelen, nog steeds gecultiveerd: piskijken, waarzeggerij, beblazingen van mens en dier, strijkerij, begoochelingen door rituele spreuken die steeds herhaald werden, uitkruising van ingewanden, duiveluitdrijving ten huize zonder dispensatie, wichelarij, uitdansen van ziektes, gebruik van donderstenen, er kwam geen einde aan. Het was duidelijk hoe *middleeuws* de Kerk was gebleven. Het recht van Trente eiste een rigoureuze beëindiging ervan. De hoge kerkvergadering gaf nauwelijks hanteerbare definities. Het gaf Lubberiaanse¹¹⁹, wollige, aanwijzingen zoals: handel bestens, wees vroom, bestrijd het ontoelaatbare, streef geleerdheid na ten goede, maar wat had je eraan? De kerkvaders wisten doorgaans hoegenaamd niet wat er op de parochiële werkvloer geschiedde. Dus hoe konden ze concreter zijn?

5.8.3. *De verwijzingen naar het lokale gewoonterecht*

Dat Trentse recht verwees naar het lokale recht zoals op de plaats voorheen toepasselijk was geweest tenzij dat met de Trentse Decreten onverenigbaar was. Wat midden-Limburg betreft: dat lokale recht was het gewoonterecht dat gold op het moment dat de feiten werden begaan. Het had veel Germaanse of Frankische wortels. De plaatselijke potentaten hadden zich nooit om de samenstelling van het lokale recht bekommerd. Ze wilden de belastingafdrachten geïnd hebben. Ze wilden geen verzet tegen militaire schikkingen die ze troffen. De rest interesseerde hen niet. Was een graaf gegaan en een nieuwe gekomen, dan voerde hij echt geen nieuwe codificatie in. Het bestaande recht, dat moest het maar doen. Een heerser was bijna nooit wetgever. Het was juist gek dat de Habsburgers dat wél wilden zijn. Het welbevinden van de onderdaan was geen belang van de heer. De rechten van die onderdaan dus ook niet. Maar was dat lokale recht onduidelijk, vaag of lacuneus, dan mocht men andere rechtsbronnen raadplegen die wel duidelijkheid verschaffen. Dat konden in dit geval twee bronnen zijn: de *Constitutio Criminalis Carolina* en de *Strafordonnantiën van Philips II* die nadien waren vastgesteld, te weten in 1570¹²⁰ en de daarop volgende wijzigingsordonnantiën. De *Constitutio* kende wetsartikelen over toverij. En hekserij was een vorm van toverij uitmondend in zwarte magie¹²¹. Lindanus was afkerig van

118 Ubachs, *Handboek*, aw, pp. 200-206.

119 Naar de christen-democratische politicus Ruud Lubbers, die de vaardigheid bezat om met veel omhaal volstrekt niets te zeggen en toch de indruk te wekken dat hij spijkerharde richtlijnen uitgaf of ongeclausuleerde toezeggen deed.

120 Zie: M. van de Vrugt, *De criminele ordonnantiën van 1570, enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*, Zutphen, Walburgis Pers, 1978; zie verder: Ubachs, *Handboek*, a.w., pp. 222-223.

121 Ik citeerde al de strafbaarstelling *Zauberey* hierboven. Zie verder over de redactiewijze, de tekst uit het Reclam-uitgafje: *Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V, van 1532 (Carolina)*, herausgegeben und erläutert von G. Radbruch, Universal-Bibliothek 2990, Stuttgart 1978, vierde druk. Er horen *Gutachten* bij de oorspronkelijke uitgave; die zijn wel in originali te bestuderen en eigenlijk onmisbaar voor de vaststelling van de bedoeling der opstellers. Lindanus kende vermoedelijk de *Constitutio* wel, maar de bekendheid

de toepassing van de Constitutio. Lindanus vond dat te Duits van oorsprong. Maar Lindanus was bisschop van Roermond. De enclave Horne viel niet in dat bisschoppelijk rechtsgebied, dat was onderdeel van de diocese Luik, al merkte het daar weinig van, behalve als het om belastinginningen ging. Bovendien werd de toepassing van het strafrecht verwacht van de wereldlijke autoriteiten van Horne, dus de (hoog)drossaard of diens vervanger. Die dat overigens ook weer kon (sub)delegeren. Was nu daarom de toepassing van de Constitutio wegens een enkel territoriaal beletsel – Horne ligt nu eenmaal niet in het rechtsgebied van de Roermondse bisschop – uitgesloten? Zeker niet, oorspronkelijk was de Constitutio bedoeld, door de raadadviseurs van Karel V, voor het hele rechtsgebied van het immense Habsburgse Rijk in 1555. Het was, zoals onder II.13 gezegd, een aanbeveling voor een bepaalde wetsinterpretatie op lokaal niveau. Het was geen direct toepasselijke, rechtstreeks verbindende codificatie zoals ons Wetboek van Strafrecht. Het was een interpretatie-richtlijn. Een belangrijke. Maar geen dwingende. De lokale rechter kon de Constitutio bezigen als jurisprudentieel commentaar. Dus als een uitlegrichtlijn bij het maken of doen van een uitspraak. Hij kon het ook nalaten. Dat kon hij doen op basis van de overweging dat de direct aanpalende bisschop krachtens zijn kerkelijk gezag de Constitutio geen betekenis wilde toekennen, althans geen overheersende. Met de Criminele Ordonnantiën was het weer anders gesteld. Dat was wél een beoogde codificatie.

Alva vond het bestaande gewoonterecht in de Nederlanden maar een rommel-tje. De rechter kon er alle kanten mee op. En Alva vond de rechters corrupt. De Nederlanders sjoemelden tóch al. Maar de juristen waren gewoon te koop. De vonnissen van de strafjuristen waren te koop als vlees bij de slager, dat was Alva's idee¹²². En daartegen reageren de Ordonnantiën. Maar die waren weer niet voldoende in lijn met het Trentse recht, dat vond Alva óók. Ze waren te werelds, niet voldoende gericht op de veiligstelling der Kerk en de Kerkleer. Daarom zal Lindanus niet als eerste naar die Ordonnantiën gekeken hebben.

met de Ordonnantiën in het Roermondse mag niet verondersteld worden. In 1570 waren ze af, maar Lindanus zal ze niet meteen ter beschikking hebben gehad. Daarvoor zat hij teveel in een geïsoleerde uithoek. De Constitutio was al gereed in 1532 en was ook ruim gedistribueerd, nog in een tijd dat het redelijk vreedig was in Brabant en Limburg. In 1570 was de reguliere hiërarchie van het staatsapparaat al behoorlijk verstoord.

122 Zie: A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 1991, pp. 193 vv.

5.8.4. *Geen legaliteitsbeginsel, nauwelijks wetshierarchie*

Lindanus stond bekend als een fanatiekeling, maar wel een geleerde en gezaghebbende. Was de rechter ook fanatiek, dan kon hij voor de interpretaties van Lindanus inzake de *hekselij* kiezen. Waar het mij ook in deze specifiek Hornse context – ik had het er al over in de algemene inleiding in hoofdstuk II – om gaat is, dat in deze tijd er geen klassiek legaliteitsbeginsel bestaat in het strafrecht. Een beginsel dat zegt:

- * dat de strafbaarheid van een gedraging moet zijn te vinden in een nationale wet en
- * dat er tussen de wetten een rechtshierarchie bestaat die dwingend voorgescreven is en
- * dat de rechter de strafbaarstellingen restrictief moet uitleggen. Een beginsel dat inhoudt dat de rechter beslist geen analogie mag toepassen als hij gaat interpreteren en het algemene recht gaat concretiseren in de voorliggende casus.

Voor ons zou vanzelfsprekend zijn dat de Constitutio en de Ordonnantien van Philips in Madrid voorrang hebben bij de concrete rechtstoepassing omdat ze op algemeen landsniveau zijn vastgesteld. De Ordonnantien zouden dan rechtstreeks verbindend zijn, met de interpretatie gestoeld op de Constitutio. Wij zouden zeggen: dat zijn wetten, door het hoogste landsgezag opgesteld en gepubliceerd. Die gaan voor de wetten van lagere lichamen. Voor recht op gewestelijk niveau zou aanvullend ruimte zijn. Maar alleen als het in algemeen verbindende paragrafen beschreven zou zijn. Dus verwoord in enige wetsformule, die publiek kenbaar is gemaakt. En gewoonten zouden alleen verbindend recht kunnen opleveren als het gewestelijk recht dat uitdrukkelijk zou toelaten.

Constitutio of Ordonnantie zouden dan het gedrag of de gedragingen, vervat in een tenlastelegging, bevattende de feiten die aan de gedaagde verweten werden, heel precies moeten verbieden. Daar hadden aanklagers en rechters destijds geen zier mee te maken. Dat kwam bij geen jurist op. Het legaliteitsbeginsel bestond niet, zelfs niet als rechts-ideaal. Het zou als nodeloze zelfbeperking zijn gezien ten laste van het openbaar gezag. Het is een uitvinding van de negentiende eeuw. En dan nog uit de tweede helft daarvan. Daarom vinden wij de strafrechtspraak destijds botte willekeur. De rechtsspreuk *dat geen feit strafbaar is dan uit kracht van een wet, die tevoren is aangenomen* kende men niet. Zeker, dat is voor ons vreemd. Daarom herhaal ik het. Dat is tegenwoordig de alfa en de omega van ongeveer het hele strafrecht op ieder niveau. Er moet een wettelijke strafbedreiging zijn. En die moet begrijpelijk verwoord zijn. En algemeen bekend kunnen zijn. Daaraan schort het nog al eens. Wettenmakers zijn geen sonnettenschrijvers. En je zoekt je soms drie slagen in de rondte voordat je het publicatieblad hebt, waarin de toepasselijke wetsbepaling staat. En dan heb ik het nog niet eens

over de commentaren van officiële zijde die bij de strafbaarstelling horen. Dat zijn soms net romans van Bilderdijk. In meerdere afleveringen. Maar wie zijn best doet, kan wel weten wat strafbaar is en wat niet. Dat gold in de zeventiende eeuw niet. En dat werd gewoon gevonden. Tenminste, de heksen klaagden er niet over. Niet, dat we weten.

5.9. *De organisatie der rechtspraak in de vroege tijd*

5.9.1. *Gewestelijke differentiatie*

Verder was het met de procesvoering in die zestiende eeuw erbarmelijk gesteld. Allereerst verschilde de organisatie van het rechtsprekend apparaat per gewest. Er was wel een aanklager. En er waren rechters. Maar hoe je die functies bemachtigde, dat verschilde nogal. Er waren zeker geen landelijk gecertificeerde diploma's. Je kon de functies zelfs doorgaans pachten uit winstbejag. De heer delegeerde dan zijn jurisdictie tegen een bedrag. De aanklager hoopte dat eruit te halen door een deel van de boeten voor zichzelf te reserveren of door beklagden stomweg tegen borgsommen vrij te laten. Verder kon het gehele vermogen van de veroordeelde verbeurdverklaard worden. Dat kon voor rechters en aanklagers buitengewoon lucratief zijn, als ze beiden het baantje gepacht hadden. Dan verdeelden ze de buit onder elkaar. Als de heer die de jurisdictie bij zijn aanstelling verworven had, daar geen paal of perken aan stelde, was er heel wat mogelijk. De Hornese hoogdrossaard had van de bisschop te Luik in dit opzicht al bijzonder weinig te duchten, reeds omdat, zoals ik al zei, deze vanaf 1570 nauwelijks meer op inspectie kon komen en ook geen visitaties ten laste van zijn beambten of ambtenaren kon uitvoeren. De hoogdrossaard was de centrale aanklager die substituten kon aanstellen. Hij trad op als strafvorderlijk aanklager ten overstaan van de schepenbanken van Haelen, Neer, Roggel en Heythuysen. Dat waren niet anders dan lekenrechtbanken. Sommige rechters konden zelfs hun eigen naam niet schrijven. Hoger beroep bestond niet, niet in strafzaken. Zoiets zou een correctiemiddel zijn dat afbreuk deed aan het staatsgezag of de openbare macht. Een hogere rechtseenheidvoorziening, zoals een beroep in cassatie, was onbekend. Wel kon de rechtbank ambtshalve of op vordering van de aanklager een rechtsvraag formuleren, als een juridische term niet duidelijk was en die kwestie beslissend kon zijn in het eindoordeel. Dan kon de rechtbank de zaak aanhouden en de zaak verwijzen naar een andere rechtbank wier gezag hoger aangeslagen werd dan die van de naast aanpalende schepenbank. Dat moet dan in hekserijgevallen die van Luik geweest zijn, omdat hekserij dicht bij ketterij lag en in ieder geval mede een misdrijf was tegen het algemene geloofsleven. Het vonnis was, naar verhouding, in onze ogen summier. Het vermeldde de personalia van de procesdeelnemers. Het duidde de feiten naar juridische kwalificatie aan. Dus

heel algemeen. Maar een feitenopsomming plicht achterwege te blijven, evenals de precieze bewijsredenering, de bewijsbeslissing en de motivering van de daaruit voortvloeiende eindbeslissingen over de strafoplegging, de strafteuitlegging en de bijkomende maatregelen zoals verbeurdverklaring, onttrekking aan het verkeer van de delictsinstrumenten en de kostenverwijzingen.

5.9.2. *Geen tegenspraak garantie en geen openbaarheid*

Onze rechtspraak is zó ingericht dat (1) de vervolgte in staat wordt gesteld tot optimale tegenspraak en (2) dat de strafrechter kan functioneren als onafhankelijke en vooral onpartijdige geschillenbeslechter tussen vervolgte en de samenleving of het slachtoffer van het verweten strafbaar feit, het delict. We willen dat die strafrechter dat (3) in het openbaar doet¹²³. Iedereen moet kunnen controleren of aan de eerste twee eisen wordt voldaan. De strafrechter moet zich dus neutraal opstellen. Een bulderbast is een slechte rechter. Vinden we. We willen een sfinx ter zitting. Hij mag niets laten blijken op de terechtzitting betreffende zijn overtuiging aangaande de schuldvraag. Zijn uitgangspunt moet zijn dat de vervolgte het niet gedaan heeft tenzij de aanklager het overtuigende bewijs van het tegendeel bewijst. We zeggen dat de bewijsvoering gebaseerd moet

123 Men spreekt van de klassieke procesbeginselen. Daar gaat het over in de hoofdtekst. Die worden tegenwoordig zeer ruim opgevat en veelvuldig toegepast door de rechter, die dan de vervolgte daarmee vooral in bescherming neemt, door het Openbaar Ministerie niet-ontvankelijk te verklaren of vrij te spreken. Daarbij speelt het Europese Verdrag tot Bescherming van de rechten van de mens van 1950, gesloten te Rome een belangrijke rol. De Nederlandse rechter is daarin vergelijkenderwijs op nationaal niveau zeer voortvarend: zie voor de start van die wat asymmetrische ontwikkeling onder meer G. J. Wiarda, *Rechterlijke voortvarendheid en rechterlijke terughouding bij de toepassing van de Europese Conventie tot bescherming van de rechten van de mens*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van de *Tinbergen leerstoel* op 20 november 1986, 's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij BV 1986. Deze klassieke procesbeginselen zijn daarna, in de negentiger jaren van de vorige eeuw, uitgebreid met het moderne begrip *beginselen van behoorlijke procesrecht*. Die laatste zijn eigenlijk vaak afgeleiden van beginselen van behoorlijk bestuursrecht, waarvan men vindt dat ze ook moeten gelden voor de wijze waarop het Openbaar Ministerie, het strafvorderlijk orgaan dat vervolgt, van zijn bevoegdheden gebruik maakt. Strafvorderlijk optreden is een verbijzonderde vorm van bestuursrechtelijk optreden. Zie de beschouwingen dienaangaande bij: G. J. M. Corstens, *Het Nederlandse strafprocesrecht*, Deventer: Kluwer 2002, pp. 49-70. Dat houdt in dat dat optreden de resultante is van een beleidsoverweging betreffende de wijze waarop de met elkaar contrasterende belangen die bij een vervolgingsdaad altijd betrokken zijn met elkaar in redelijk evenwicht gebracht worden. Want in Nederland is het Openbaar Ministerie nooit verplicht tot strafvervolgning. Het kan vervolgen, het kan dat ook nalaten als dat duidelijk voordeliger is voor de samenleving. Men spreekt van opportuniteitsbeginsel. Dat is neergelegd in artikel 167 van het Wetboek van Strafvordering. Het introduceert een beleidsbevoegdheid. En daarvan mag niet *naar willekeur* gebruik worden gemaakt. Uit dit *verbod van willekeur* vloeit weer een banier van sub-beginselen voort: het gelijkheidsbeginsel, het bestuurlijk vertrouwensbeginsel, het beginsel van zuiverheid van oogmerk, het beginsel van redelijke en billijke belangenafweging. Het middeleeuwse strafproces – en daar zijn de Hornese heksenprocessen onder te rangschikken – kende dat allemaal niet. Bijna geen klassieke beginselen en al helemaal geen bestuursbeginselen. Wie daaraan die Hornese taferelen zou toetsen komt tot de conclusie dat het hier zuivere rechtsverkrachtingen betreft. Zo kunnen de tijdgenoten het niet hebben ervaren. Die ervoeren heksrij als reëel en gevaarlijk, ook de hoger ontwikkelden. Die vonden ook dat de heks het allemaal aan zich zelf te wijten had. Die uitgangspunten liggen ten grondslag aan de handleidingen hoe de heks bestreden en opgespoord moest worden en de uitleg over de vonnissen in pamfletten. Die zijn gesteld in een moeilijke taal vaak met verwijzingen naar klassieke Latijnse citaten, doorspekt met metaforen die bijbelkennis of godsdienstige kunde veronderstellen, filosofische redeneringen en syllogismen, astrologie, astronomie en aardrijkskunde. De handboeken van Delrio werden echt goed gelezen door de geleterde elite. Die nam dus voetstoots Delrio's axiomatische uitgangspunten aan. Er zijn heksen, men moet ze bestrijden, de duivel is fysiek onder ons, hij wil geslachtsverkeer met vrouwen, hij gordt zich aan voor de eschatologische eindstrijd. In het heksenproces strijdt de aanklager een voorhoedegevecht daarvan, daarom staan wij achter hem. De val der engelen was een feit. Het was geen waarheid. Het was dat ook, maar het was tevens een feitelijke historische gebeurtenis, die men ook op een tijdslijn wist te plaatsen. Het laatste oordeel was een waarheid, nog geen feit, maar het was als feit aanstaande. In midden-Limburg leefde rond de zestiende eeuw die eschatologische verwachting breed, ongeveer zoals de intellectuele voorhoede in 1935 de inval van de Duitsers afwachtte.

zijn op het onschuldvermoeden. De vervolgde wordt geacht onschuldig te zijn, dat is het vermoeden, de veronderstelling. Van daaruit moet de rechter werken. Ook daarvan was in de procedures in de zestiende tot en met het midden van de negentiende eeuw nauwelijks sprake. Nu wel, er zijn allerlei verdragen die dat aan Nederland dwingend voorschrijven.

5.9.3. *De rechter als volksofvoeder*

Om met uitgangspunt (1), *de optimale verdediging*, te beginnen: de rechter was een volksofvoeder. Hij moest namens Kerk en samenleving laten zien wat de normen waren, gelet op het tenlastegelegde. Hij was een ambtenaar. Immers, hij trad op voor diegene die hem aanstelde. Diens rechtsorde, diens vrede, moest de rechter handhaven. In Horne was dat uiteindelijk, we zagen het, de prins-bisschop van Luik. De strafrechter vertegenwoordigde die kerkvorst. Die moest van hekserij en toverij niets hebben. Dat droeg de strafrechter ultiem uit. Tegenspraak werd niet geduld. Het werd de heks aangerekend, als ze ontkende.

Nu zou het interessant zijn geweest als er een prins-bisschop van Luik zou zijn geweest, die heel specifieke denkbeelden zou hebben gehad over toverij en hekserij. Lindanus had die. En droeg die uit, in wijd verbreide geschriften. Was er een Luikse kerkvorst, die dat óók deed? Nee. Daar waren ze de mannen niet naar, de prins-bisschoppen. Ze waren adellijke personen, soms met een toewijding aan het militaire bedrijf, met een topzware bekroonde mijter op. Ze waren kerkvorst, omdat hun vaders geen wereldlijke positie voor ze konden bemachtigen. En omdat ze hun leenheerlijkheid niet konden erven. Meestal, omdat die naar een mannelijk ouder familielid ging. Ze waren, doorgaans, de beroerdste bisschoppen die je kon bedenken. Ze zaten heel even op hun kathedra, de bisschopstroom, tijdens het ontvangen van de hermelijnen schoudermantel met het pallium¹²⁴. Daarna zag Luik ze niet weer terug dan in hun kist. Ze interesseerden zich in niets voor de moraaltheologie, hadden overal maîtresses, en leefden van uitspatting naar uitspatting. Van het concilie van Trente hadden ze geen benul. Ze werden gehaat. Niet geëerbiedigd. Dat verwachtten ze ook. Waren ze in hun zetelstad Luik, dan verschansten ze zich in hun citadel. Ze lieten de administratie altijd over aan de vicaris-generaal. Die delegerde de sacramentele bevoegdheden aan vicarissen. Die lagere ambtenaren mandateerden dat soms aan prelaten

¹²⁴ Dat is een liturgisch teken van de volheid van de pontificale macht en van de verknochtheid aan de Heilige Stoel. Aartsbisschoppen en prins-bisschoppen zijn tot deze dracht gerechtigd. Het bestaat tegenwoordig uit een ringvormige witte wollen band versierd met zwarte kruisen om de schouders, die met kostbare siernaalden op het kazuifel worden gespeld. Op de rug en de borst hangen korte stroken neer van 33 cm. De gebruikte wol is afkomstig van twee lammeren, die op het feest van de Heilige Agnes (21 januari) worden gezegend in de basiliek te Rome die onder haar patronage staat. Het pallium was oorspronkelijk een eresjerp voor academische autoriteiten als filosofen en hoogwaardigheidsbekleders als rectores van scholen. Sommige eredoctoraten worden verleend door het omhangen met een dergelijke sjerp over de schouders van de toga. Het heet oorspronkelijk omphorion, als symbool van grote geleerdheid, wijsheid en levenservaring. Aan katholieke universiteiten is deze dracht als zodanig wel bekend.

uit de streek, die uit anderen hoofde een bisschopsmijter mochten dragen. Die kwamen soms vormen – het toedienen van het bevestigingssacrament – tegen goed geld in het hele graafschap Loon. Maar dan moest het niet te gevaarlijk zijn. Rogier heeft het in kaart gebracht¹²⁵. Een bisschop kan zijn bestuurlijke macht delegeren. Hij kan zijn sacramentele wijdingsmacht delegeren. Maar hij kan zijn leergezag niet mandateren. Dat is immanent aan de mijter. Want een bisschop is waarlijk een opvolger van de apostelen. De definiëring van hekserij is een staaltje van dat leergezag. En daar hebben de prins-bisschoppen binnen hun diocese stomweg nooit iets aan gedaan. Verbonden als dat was met het wijdverspreide en diepgewortelde volksgeloof interesseerde het deze gemijterde satrapen en sybarieten niets. Lindanus gold daarentegen als een gerenommeerde expert in magievragestukken. Daarnaast zullen Hornese rechters zich mede gericht hebben. Lindanus als forensisch expert, niet als bisschop. Hou dat in het oog. Houvast had je wel aan die Lindanus. Als rechter zonder richtlijnen in het Hornese.

5.9.4. *De vervolgte hoort niet bij de samenleving*

Wat uitgangspunt (2) betreft, *de onpartijdigheid van de rechter of de onschuld-presumptie*: de vervolgte was vijand van de samenleving. Er was geen geschil tussen twee gelijkwaardige partijen althans partijen die gelijkwaardig behandeld moesten worden, ben je gek. De heks had inbreuk gemaakt op de vrede van de heer van de rechtsgemeenschap op locatie, de landsheerlijke vrede. Dat kon niet anders. Anders zou zij hier niet staan. Dat deed die drossaard niet zomaar. De rechter was geen sociale conflictoplosser. Dat kwam in niemands hoofd op. Want ook dat veronderstelt twee gelijkwaardige partijen, die aanname. De vervolgte was altijd de *stof* waaraan de verwerpelijke daad gestraft werd, uitzonderlijke gevallen daargelaten. De heks kon misschien wel aantonen dat zij geen magie had begaan, maar dat was dan aan háár. Ze hoefde daartoe in ieder geval niet in staat gesteld te worden. De rechter kon het haar toestaan, als hij zelf toch ook twijfels had of begon te hebben. Maar dan was er een bewijslast bij de vervolgte. Dat de vervolgte daarbij *rechtsbijstand* behoorde te hebben, dat was helemaal van de gekke. Dat was als het ware een invitatie tot tegenspraak. En volksopvoeders, die hoort men eerbiedig aan. Die spreekt men niet tegen.

5.9.5. *Tegenspraak is geen karakteristiek van het rechtsgeding*

Verder was het uitzonderlijk dat het eigenlijk onderzoek naar de feiten, de zogezegde waarheidsvinding, *in het openbaar plaatsvond*. Dat betreft dus punt (3). Dat zou alleen maar leiden tot navolging van het verweten gedrag. Dat

¹²⁵ Rogier, *Geschiedenis*, aw, Vol. I, pp. 663-666.

was precies het omgekeerde van waar het publieke strafrecht voor was! De vonnisexecutie, ja, die moest anderen *ten exempel*, tot voorbeeld zijn. Maar het voorafgaande niet. Maar verwurging in het openbaar en daarna verbranding van het lijk, dat was wel volksopvoedend. Verwurging was als inleiding tot de openbare verbranding aangewezen, opdat de ziel van de heks tot op het laatste toe de gelegenheid moest hebben zich te ontmaken van de begoochelingen waarin de duivel de heks gebracht had. Want de Kerk hechtte eraan dat de heks zich verenigde met het heilsplan van de Heer, waaruit zij zich vrijwillig losgemaakt had. De Kerk was er niet op uit om het aantal eeuwig verworpenen in de hel met nog één te vermeerderen. Dat was haar einddoel niet. Hoe minder hellegasten, des te beter. Maar kon het niet anders, dan moest de heks ter helle varen. En verbranding was dan noodzakelijk, opdat de heks met haar stoffelijke resten niet alsnog de bodem van het kerkhof zou vergiftigen, waar de ontslapenen hun wederopstanding in gewijde aarde afwachtten. Die kerkhofvrede mocht de heks niet aldus nog kunnen verstoren. Maar buiten het kerkhof begraven, dat kon ook niet. Want gedoopt was de heks uit midden-Limburg altijd. En gedoopten moeten op het gewijde kerkhof, de kerkakker, begraven worden, want zij moeten daar het laatste oordeel afwachten, al houdt dat zeker niets goeds voor hen in. Begraaft men hen in ongewijde grond, dan gaan ze spoken. Dan zou je nog méér last van ze hebben. Maar dan lag de heks tussen de van de laatste sacramenten voorziene gelovigen in gewijde grond. De heks zou die ontwijden, ware zij gestorven in volharding van haar perversie waartoe zij opstandig besloten had. En de kerkelijke bedienaar die het stuiptrekkende lichaam tenslotte gezegend had ter finale absolutie voor alle zekerheid, wist nooit of de heks wel daadwerkelijk berouw had gehad. Ze had het misschien wel uitgegild, zeker, maar dat kon een list zijn. Zo waren heksen immers. Anders was ze niet vervolgd en niet verbrand? Kijk, dat komt er nu van! En stichtelijk preekte de pastoor er zondagen achtereen over in de parochiekerk. Stof genoeg.

5.9.6. *Dertig heksenverbrandingen in korte tijd in Horne*

In Horne zijn zo'n dertig heksen veroordeeld tot verwurging en verbranding in de eerste helft van de zestiende eeuw, tussen 1613 en 1635. Dr. Mart Graef inventariseerde op 9 december 2015 de verschillende gevallen op basis van de processtukken voorhanden in de archieven van het graafschap Horne in een druk bezochte lezing van de Heemkundevereniging Horn. Dr. Graef kon zijn betoog ook baseren op processen-verbaal van verhoor ter instructie – dus tijdens het gerechtelijk vooronderzoek – en tijdens het onderzoek ter terechtzitting. Een dergelijke bronnenrijkdom komt weinig voor. U vindt informatie op de site van die heemkundige vereniging te Horne waar dr. Graef bestuurslid van is. Zijn

startpunt was de beschuldiging van Maijen op de Camp, gedateerd 30 september 1621. Maijen zou door zwarte kunst, die ze van de duivel zou hebben geleerd, vijf koeien hebben laten doodgaan. Ze werd gefolterd in de gevangenis tijdens het gerechtelijk vooronderzoek op het kasteel van Horne. Maar nog voordat het tot vonnisexecutie kwam stierf Maijen al, vermoedelijk door de foltering die vereist waren om tot een bekentenis te komen. Deze gang van zaken was destijds normaal¹²⁶. Niet alleen in midden-Limburg, maar eigenlijk overal, waar het tot heksenprocessen placht te komen. Zeker ook in Peelland en Kempenland. Het begint vrijwel steeds met roddel en achterklap. Er is bijna nooit iemand die komt klagen: ik ben betoverd. Nee, het zijn altijd vage betichtingen dat Geertien Stockmans kwade krachten oproept, en dat iedereen er van weet, breek me de bek niet open, ik kan u alles vertellen maar ik zwijg als het graf. Na enig aandringen komt er dan een reeks vaagheden over Geertien, die nooit een concrete toverhandeling inhoudt¹²⁷. Er is een geheimzinnige ziekte onder het vee, die niet wil wijken. Iemand krijgt de rode loop, flakkerende koorts of de kroep. Een oogst mislukt door zware hagelbuien. En het gaat toch al niet zo goed in de streek. Dat moet iemand gedaan hebben, dat moet het gevolg zijn van een kwade toeleg. De eenzame of uitmiddelpuntige vrouw, die zich buiten het gewone levenspatroon stelt, al of niet tengevolge van eigenwijzigheid of gebrek aan sociale redzaamheid, is dan gauw gevonden. Ze stinkt. Ze is oneerbiedig tijdens de processie. Ze laat haar urine lopen als het allerheiligste voorbij komt. Ze deelt rare snuupkes uit. De kinderen krijgen er een blauwe tong van. Ze worden bang in het donker. Ze zien dwaallichten. Ze vloekt, Geertien. Ze kent vreemde talen, die godslasteringen bevatten. Dan kijkt ze u strak aan, want ze heeft het boze oog. Direct daarop krijgt de haan het snot. En gaat dood. Nee, niet die van mij, maar die van iemand uit de buurt. Maar die mag ik niet noemen, weet u? Verder komt het in eerste aanleg niet, maar deze eerste melding doet meer volgen. Daarom is er ook bijna geen jurisprudentie op dit punt, want de meldingen variëren zo naar tijd en plaats. Van de heks bestaan traditionele, soms streekgebonden beschrijvingen. Die vrouw, Geertien, vertoont daarvan kenmerken. Ons probleem is, dat als de aangifte tot

126 Ik kom aan de hand van archiefstukken tot de volgende opsomming over het begin van de zestiende eeuw voor het graafschap Horne alleen. Op 6 augustus Marieke Sillekens, verbrand; op dezelfde datum tevens Stijn, pachterse te Nunhem; idem, Anneke Sponsen, idem; in het najaar 1622 Lijsbeth Rameeckers, onthoofd, idem, Berb Mistwagens idem; idem, Marieke Cuypers, idem; idem, Bil Pelsler, idem; idem, dochter van Gelissen, idem; idem, Neulkens Lenssen, idem; idem, vrouw van Gerard Schats, idem; idem, Neel Dassen; idem, Anneke Verheggen, idem; idem, Marie Stopparts, idem; idem, Trinke Bolmans, idem; idem, dochter van Trinke Bolmans, idem; idem, vrouw van Hein Keyser, idem; 11 februari 1637, Lysken Hermans, vrijgelaten. Ik tel niet mee de vervolgingen, al of niet resulterend in doodvonnissen in Haelen, Beegden, en verder in de overige districten van het graafschap Loon, want dan zou ik veel hoger uitkomen. In Roermond zijn in deze periode de meeste doodvonnissen door verbranding tenuitvoergelegd. De heks werd in katholieke streken nog in de gelegenheid gesteld, voor de strafteuivoerlegging te biechten en de generale absolutie in articulo mortis te ontvangen. Nam zij die aan, dan werd ze niet verbrand, en kreeg een begrafenis in gewijde grond opdat haar ziel de wedervereniging met het stoffelijk lichaam kon afwachten op het Laatste Oordeel. Dat gebeurde in het graafschap Horne óók. Hoe dat in zijn werk ging, daarop kom ik aanstonds terug. In essentie was dat niet iets wat typisch uit het recht te Horne voortvloeide. Dat vloeide voort uit de algemene moraal-theologie van de Kerk. Verder heb ik niet meegeteld de heksen die noodzakelijke deelnemers waren aan hekselij elders in de omgeving buiten Horne zelf.

127 Zie de leuterpraat die geïnventariseerd werd door J. R. W. Sinninghe in zijn *Noord-Brabantsch Sagenboek*, W. J. Thieme & Cie, Zutphen (zonder jaar), pp. 86-154. Allemaal gevallen van voltooide hekselij of voleindigde toverij.

niets leidt, er helemaal ook niets opgeschreven wordt door de beambte die er werk van zou moeten maken. Die schrijft niet op, waarom deze aangifte voos was of niet-ontvankelijk of stomweg niet over toverij ging. Bijvoorbeeld: waarzeggen, dat is een misdrijf, als het voorspelde uitkomt. Maar leuteren over de toekomst niet. Want dan kan je half Beegden wel verbranden. Maar hoe wéét je nu, dat Geertien voorspelde, dat de koeien van de pachter Jegers bij halve maan in eerstkomende mei zouden sterven aan uierpest? Dat is wel gebeurd, maar Geertien zegt dat ze niet eens wist dat zo'n ziekte bestond. En natuurlijk was er weer niemand in de buurt, toen Geertien dat zei¹²⁸.

5.9.7. *De lagere aanvullende richtlijnen voor de vervolgers*

Verder heeft de schout, vorster of drossaard pamfletten in bezit, gedistribueerd door ijverige geestelijken. Daarin staan vragenlijsten, zelfs primitieve opsporingshandleidingen, geschikt om de vrouw te onderwerpen aan een introducerend verhoor. Heeft ze de duivel wel eens gezien? Hoe heeft hij haar toveren geleerd? De ondervrager neemt dus voetstoots aan dat de vrouw de duivel heeft gezien en dat hij haar leerde toveren. Wat beoogde hij met haar tovermacht te geven? En hoe lang geleden is dat wel gebeurd? Hoe vaak heeft ze dan al getoverd? Deed ze dat spontaan of kwam de duivel dat steeds verzoeken? Verscheen hij haar in de nacht? Vroeg hij haar het kruis te verzaken? Rook hij naar zwaveldampen? Heeft hij haar volledig seksueel bezeten? Was hij toen warm of koud van temperatuur? Dat is belangrijk, omdat de duivel zeepbel-achtig is. Geef de heks aan, dat de partner warm was, dan was het misschien toch maar gewoon de buurman of zo iemand. Heeft de duivel haar veel bestendige tovermacht gegeven? En daarachter zelfs de rubrieken bij een bevestigend of ontkennend antwoord. *Ja* of *nee* kan voldoende zijn. Nooit wordt gevraagd: beschrijf de toverkracht die u kreeg en hoe werkte deze uit? Hoe toverde u precies? Leg uit hoe u wist dat de gestalte die u zag de duivel was. Gaf hij haar een duivelsteken op haar lichaam? Waar zit dat dan? Liet hij het na? Wist hij dan dat ze daarzonder ook wel trouw aan hem zou zijn? Hoe kon hij dat weten? Was ze, na de tekenstelling onkwetsbaar? En hoe bemerkte ze dat? Heeft iemand wel eens getracht haar met een scherp voorwerp te pijnigen en hoe liep dat dan af? Allemaal vragen uit een lijst uit het Roermondse gemeentelijk archief. Steeds worden suggesties gedaan. Daarop kan de ongelukkige dan bevestigend of ontkennend reageren. Geen vraag is neutraal, alles is sturend en vooringenomen, waarbij vooronderstellingen als vanzelfsprekend tot uitgangspunt worden genomen.

128 Daarop wijst De Blécourt, *Van heksenprocessen naar toverij*, a.w., pp. 22-26.

5.9.8. *Martinus Delrio*

Het is de ondervragingstactiek die de jezuïet Martinus Delrio¹²⁹ in zijn commentaar op de *Heksenhamer* aanbeveelt aan de opsporingsambtenaar, een soort prematuur handboek voor de politierechercheur: de *Disquisitiones Magicae*. Martinus Delrio is een van die uiterst intelligente, intelligibele en gecompliceerde figuren die de wereldgeschiedenis kent die vanuit een betrekkelijk ondergeschoven positie een maximale invloed kunnen uitoefenen op bepaalde gebeurtenissen zonder dat ze als persoon heel erg op de voorgrond treden. Ze hurken neer in de duisternis van hun schrijfkabinet, beogen geen hiërarchisch hoge positie, claimen een onoverzichtelijke maar daardoor imponerende specialistische kennis en worden gedreven door de merkwaardige drang die de katholieke kerk is gaan herkennen als de *furor coelibatiosus*. Deze Delrio doet mij op bepaalde wijzen denken aan de sinistere figuur van Friedrich Holstein als enige adviseur in de Duitse buitenlandse betrekkingen die in de laatste decennia der negentiende eeuw doeltreffend Engeland – de kwaden – en Wilheminisches Deutschland en zijn Duitsers – de goeden – uit elkaar wist te drijven. Beiden kenden geen winstbejag, geen hunkering naar persoonlijk voordeel, waren doortrokken van rancune en haat, die ze zelf niet goed konden plaatsen laat staan begrijpen, beiden waren monomaan en schizoïde en beiden konden dit onder uiterste uiterlijke welwillendheid camoufleren. En beiden geloofden chiliastisch in het aanstaande einde der tijden, een Götterdämmerung. Hun drijfveer was dat, als ze zelf geen levensgeluk mochten vinden, het aan anderen óók, liefst door hun toedoen, ontzegd moest zijn en blijven.

Delrio was geenszins bestemd voor een geestelijke loopbaan¹³⁰. Hij was een zoon van een Spaanse koopman te Antwerpen. Hij was voorbestemd voor een politieke carrière. Na de *humaniora* studeerde hij als wonderkind van twaalf aan de universiteit van Leuven in de humanistische wetenschappen. Hij haalde een juridische doctorstitel aan de universiteit van Salamanca. In de opstand in de Lage Landen stonden de Delrio's uiteraard aan de kant van Alva en verleenden diensten aan de Raad van Beroerten ter onderdrukking van de landsverraderlijke beweging tegen hun gezalfde vorst. Maar het familiekapitaal kwam niet onge-

129 Marinus Delrio (Antwerpen, 17 mei 1551 - Leuven, 19 oktober 1608) was vice-kanselier van de Hoge Raad te Brabant en trad in 1580 te Valladolid toe tot de Sociëteit van Jesus. Hij was hoogleraar in de moraal en bijbelegese te Douai en vervolgens te Luik, waar hij grote furore maakte. Hij kreeg daarna leerstoelen te Graz en Salamanca. Hem wordt vooral verweten dat hij weinig kritisch stond tegenover de zelfbeschuldigingen in de biecht, waarbij de biechteling alles op alles zet om geen heiligschennende biecht te begaan, een biecht waarbij de betrokkene niet alles heeft bekend aan zondeschuld uit hoofde van eigendunk, vrees voor vernedering of te zware penitentie. Een voorbeeld van de aberraties van het biechtsacrament waartoe Delrio's praktijken leidde vindt men in het handboek *Extraordinarische geschiedenissen aengaende de quaede biechten*, beschreven in het Spaansch, door den Eerw. Pater Christophorus De Vega, Priester der Sociëteit Jesu, *Naederhand in het Italiaensch, ende Fransch wytgegeven, ende nu nieuwelijcks in de Nederduytsche Taale over-geset*. Door P. Antonius Le Febure, Priester van het Orden der Minimen van den H. Vader Franciscus de Paula. *Een boeckken seer nut ende dienstig, soo voor de Biecht-vaders als Biecht-kinderen, begeuirig van hun eeuwige saligheyt*. Te Ghendt, By Cornelis Meyer, op d'Hoog-poort, in 't georoond Sweerd, 1719.

130 Zie mede: Jan Machiels, *Martin Delrio: Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation*, Oxford University Press, Oxford, ISBN 978-0-19-726580-2.

schonden uit de strijd en verschillende familieleden werden gegijzeld door de revolutionairen. Het zette bij Martin een onuitwisbare merkteken in de ziel. Hij sloot zich uiteindelijk aan bij de jezuïeten waar hij voorbestemd was een corfee te worden onder de ordegenoten in de Lage Landen. Want als demonoloog was hij óók welgereputeerd bij de protestanten boven de grote rivieren die zich lang bleven bedienen van zijn dogmatische indelingen en distincties. Delrio zag de opstand in religieuze termen. Nooit heeft hij het kunnen zien als een fiscaal conflict – wat het oorspronkelijk was – noch als een staatkundige antithese, wat het eindelijk werd. Delrio zag het ultiem als een strijd tussen goed en kwaad, tussen rechtgelovigen en ketters, waarbij de laatsten zich gaarne van heksen en toverijen bediende ter verstoring van de rangen der eersten. Hij lei zich erop toe de *Malleus Maleficarum*, die in het Duitse Roomse Rijk al zo heilzaam had gewerkt, concreet toepasbaar te maken voor de zuidelijke provincieën van het verstoorde gewest van de Burgondische Kreits via casusposities, jurisprudentie en dogmatische onderverdelingen, handzaam weergegeven in schema's in zijn opsporingshandboek *Disquisitiones Magicarum Libri Sex*¹³¹. Het was helder geschreven, wemelde van praktijkgevallen, gaf duidelijke instructies en criteria om heksen op gevaarlijkheid te onderscheiden, en gaf de studieuze hanteerder ervan het extatische idee dat hij doende was gods heilsplan in persoon te voltrekken. Trevor Roper¹³² beschouwt het boek als het instrument bij uitstek waarmee de gerechtelijke instituties in Vlaanderen en Limburg langs justitiële en politieke weg efficiënt de contraformatie konden verwezenlijken. Hoewel Delrio geen praktiserend pastoraal bewogene is geweest, wist hij bij de lezer de indruk te wekken dat dat wel zo was en dat hij persoonlijk in de branding zijner zielzorg allerlei heksen had kunnen ontdekken door fijnzinnig detective-werk. Een sympathieke, empathische en toch norse Maigret der contrareformatie, ook zeer werkzaam, aanvankelijk, in het troosteloze gebied rondom Luik. Zonder pijp. Dat wel.

Delrio had zich vooral toegelegd op de uiterlijke symptomen van hekserij en de bijbehorende magische gedragingen. Daarin was Delrio beslist niet de enige. In de gebieden rondom het Roermondse overkwartier waren er wel meer die

131 Volledige titel: *Disquisitiones Magicarum Libri Sex quibus continetur accurata curiosarum artium, et vanarum superstitionum confutatio, utilis theologiae, jurisconsultis, medicis, philologis*. Het boek, dat herdrukt bleef tot in de negentiende eeuw, had een geweldige invloed. Zie: Kathryn A. Edwards, *Werewolves, witches, and wandering spirits: traditional belief and folklore in early modern Europe*, Truman State University Press: Missouri 2002, ISBN 1-931112-09-6. Zie Petra Nagel, *Die Bedeutung der "Disquisitionum magicarum libri sex" von Martin Delrio für das Verfahren in Hexenprozessen*, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1995 pp. 375 ISBN 3631487, 9783631487143, oorspronkelijke eerste druk universiteit van Virginia, te kennen uit Volume 65 von Europäische Hochschulschriften: Rechtswissenschaft. Zie voorts: David M. Whitford (editor), *Reformation and Early Modern Europe, a guide for research*, Truman State University Press: Kirksville, Missouri USA, 2008 ISBN 978-1-931112-72-7. Zie met name de bijdrage van Robert Bireley, *Early Modern Catholicism*, pp. 57- 79. De disquisitiones werden zelfs toegepast in de Nieuwe Wereld, bij het beruchte proces in Salem Village, gelegen in de Engelse Kolonie Massachusetts Bay in Noord-Amerika in 1692; zie: Brian Alexander Pavlac, *Witch hunts in the western World: persecution and punishment from the inquisition through the Salem trials*, Greenwood Press: 2009 Westport USA, ISBN 978-0-313-34873-0.

132 Hugh Trevor-Roper, *The crisis of the Seventeenth Century, Religion, The Reformation, and Social Change*, Liberty Fund: Indianapolis, 2001 ISBN 0-86597-274-5; originele eerste editie: New York: Harper&Row 1967.

gespecialiseerd waren in de heksen-opsporing en vervolging. Maar niemand dreef deze kunde tot de graad van perfectie als Delrio en niemand had zulke prachtige, fijnzinnige schema's te boek gesteld waarin het hekselij-misdrijf zo genuanceerd werd onderscheiden in daderschapsvarianten, schuldvormen en ondeugdelijke middelen en objecten. Daar waren de verschillende modaliteiten van magie, allereerst te onderscheiden naar goede en kwade magie. Dan de magie die van mannen uitging, en die van vrouwen. Dat levert al vier soorten magie op, waarover veel te verhalen valt. Die kunnen enerzijds actief van strekking zijn anderzijds passief: zo blijken er al acht (!) soorten te zijn in het ondermaanse en dan heeft Delrio nog niet eens onderscheiden naar schuldvorm en intentie. Men lette wel: bij actieve magie is sprake van feitelijk, zeg maar gerust: spierkrachtelijk, ingrijpen in de stoffelijke historische realiteit, terwijl bij passieve magie de tovenaars zich beperkt tot rituelen en tovertekens die bepaalde natuurwerkingen afweren. Zegens zijn daar goed voor, maar ook scapulieren en formules door spreuken te prevelen. Maar zalven, oliën, mits liturgisch ritueel juist geprepareerd en met de congruente intentie zijn ook heel effectief afwerend, daar weet Delrio fraaie staaltjes van. Het zal niemand die gevoel in zijn bast heeft voor de natuur der dingen, verbazen dat vrouwen aanleg hebben voor deze passieve magie, want het zijn, uiteraard, zwakke, ontvangende en dus passieve wezens, dat springt in het oog. Deze distincties doen het goed onder de geletterden en deze treft men in meer handboeken aan, zoals die van de Trierse hulpbisschop Peter Binsfeld in zijn *Tractatus de confessionibus malificarum et sagarum* van 1589. Maar niemand is zo subtiel als onze Delrio. Hij was dan ook een geheide ervaringsdeskundige. De Roermondse magistraat had zijn handboek in de boekenschat op het stadhuis. Dat wil niet zeggen dat ze het ook lazen, de vroede vaderen. Bij zulk een gezaghebbend boek is het voldoende het te hebben, op handbereik. Zoals *Das Kapital* van Marx in de zeventiger jaren op de Katholieke Hogeschool Tilburg. Men kan ook aan het Rode Boekje van Mao denken.

Delrio was natuurlijk zeker van het bestaan van een geopenbaarde god. Dat staat zó vast, daar heeft hij het niet eens meer over. Die god bediende zich van engelen. Sommige daarvan waren mislukt. Die waren gevallen. Ze legden zich daarbij niet neer, maar probeerden op de mensheid wraak te nemen. Dat deden ze door heksen. Delrio bewijst ook dat niet, want dit zijn alles waarheden. Maar vanuit die waarheden geeft hij dan op hoe heksen te werk gaan, wat voor soorten er zijn, hoe je hun toverijen kunt herkennen en wat je dan moet doen. En die afgeleide waarheden, die bewijst hij dan wel weer op een wijze die in de scholastiek gebruikelijk is: via auctoritates, gezaghebbende moraaltheologen. Het beroep op auctoritates is een typisch symptoom van de middeleeuwse scholastiek, een logische redeneerkunde, waarbij de redeneerder van stelling naar stelling opklimt. Hij komt dan tot een conclusie. Via autoriteiten. En die is dan weer basis voor

een nieuwe stelling. Het is dus een thetische redeneermethode. Op basis van axiomata. Aanvaard je die niet, dan heb je ook niets aan de redenering. Deze redeneerwijze gold eigenlijk voor iedere soort wetenschappen. Ook voor de empirische ervaringsafhankelijke. Dus ook bijvoorbeeld in de medicijnen. Galenus (129-216) was daar de oer-autoriteit. Die leerde dat het lichaam onderhevig is aan vier *humeuren* of *levenssappen*. Die sappen zijn: slijm, bloed, gele gal en zwarte gal. Elke sap vertegenwoordigt een temperament. Zijn deze sappen onderling niet in balans, dan ontstaat een ziekte. Dat moest men behandelen via dieeten of aftrekkingen van de sappen die teveel waren voor het lichaam, bijvoorbeeld door aderlating. Slijm is koud en vochtig, bloed warm en vochtig, gele gal warm en droog en zwarte gal koud en droog. Verder was de bloedcirculatie drievoudig. Galenus had het allemaal uitgebreid opgeschreven en dat leerde men nu van buiten. Dat Galenus tot zijn beschouwingen kwam door zintuigelijke waarnemingen in zijn tijd, dat werd kennelijk onbelangrijk gevonden. Dat was weer overgenomen door een Pers, Avicenna (980-1037). De medische discipline kwam er nu op neer, dat men hun teksten voorlas, uit het hoofd leerde en becommentarieerde. Dat deed men volgens de deductieve methode: definiëren, classificeren en vervolgens ermee argumenteren via logische syllogismen. Op basis van de axiomata die de autoriteiten aan hadden gereikt. Empirische proeven waren daarbij slechts oorzaken van dwaling en vooral als een lichaam daarbij verwond of opengesneden moest worden, zoals bij een chirurgische ingreep. Feitelijke waarnemingen? Als die niet verklaard werden via de autoriteiten waren dat mistastingen. Dan greep men in in de integriteit der schepping en dat was ongeveer ketterij. Iemand als de hierna te bespreken Duits sprekende Zwitser Paracelsus deed dat nu juist wel, maar die werd doorgaans dan ook als kwalijke tovenaars beschouwd: academisch gesproken stond hij niet hoog in de kaart. In het Rijnland was hij bekend, omdat zijn ervaringsafhankelijke experimenten toch vruchtdragend bleken, wat de kerk er ook van mocht vinden. Zijn geschriften vonden aftrek. En dat hij niet echt in heksen geloofde en beschuldigden van hekserij verdedigde verbaasde niemand. En zelfs Paracelsus nam aan dat heksen bestonden, dat was hem geraden óók. Wie nu op eigen spoor Paracelsus tegen Galenus navolgde was al gauw ketter, dat spreekt, en was het een vrouw, dan was dat een heks.

De autoriteitsafleiding als methodologie hield uiteraard in de theologie lang stand, ze deed het goed en streefde het academisch wereldje dat toch al graag zich ertoe beperkt bestaande kennis louter rond te pompen.

Daarbij is heel belangrijk dat een gezaghebbende theoloog iets als een *waarheid* aanneemt. De belangrijkste universiteiten bepalen wie de waarheid in pacht heeft. Leuven, waaraan Delrio tijdelijk als geestelijke – maar niet als officiële leerstoelhouder aan de universiteit – verbonden is geweest, is in de zestiende eeuw nog zeker zo'n universiteit. In de zestiende eeuw viert de scholastiek nog hoogtij, al begint ze te degenereren.

Wij vinden dat beroep op gezaghebbende auteurs doorgaans niet erg sterk. Het hangt van het onderwerp van een oordeel af. Natuurlijk. We willen meestal voor *wetenschappelijke* oordelen empirisch toetsbare feiten, eventueel beoordeeld door mensen die die feiten systematisch kunnen waarderen. Iemand die wel in het acht uur-journaal op de buis verschijnt als expert maar niet dat soort feiten releveert vinden we een soort Dr Clavàn. De vraag is daarbij wel, wat men dan verstaat onder *wetenschappelijk* in dit verband. Komt dat neer op de basis-eis dat alles wat men zegt, kan gedemonstreerd worden via onbeperkt herhaalbare empirische experimenten in de fysieke werkelijkheid, dan zijn gamma-wetenschappen eigenlijk kundes en geen wetenschappen. Dan is de sociale psychologie zo'n kunde. De demonologie waarschijnlijk óók, want een kunde is dat zeker. Heksen, als activiteit, dus ook.

Toch gaat de juristerij nog steeds ervan uit dat iets *recht* is omdat, bijvoorbeeld, de Hoge Raad der Nederlanden dat zegt. Wie met een arrest van dat college zijn stelling kan onderbouwen, zit doorgaans goed. Het beroep op de *wil van de wetgever* komt óók op een autoriteitsberoep neer. De mededeling dat iets *rechtens juist* is, is dan ook een waarheidsvaststelling. Dus zo ver zitten we nou ook weer niet af van de hoogscholastiek. Niet in de rechtsgeleerdheid, maar ook niet in de geschiedenis. De mededeling dat de slag bij Waterloo op 18 juni 1815 na het middaguur werd beslecht steunt op autoriteiten: zij die erbij waren en dat rapporteerden. Te herhalen is hier niets. Doch dit terzijde. Terug naar de zestiende eeuw.

5.9.9. *Delrio, Maximiliaan van Eynatten en de demonologie*Als Thomas van Aquino¹³³, Agrippa van Nettesheim¹³⁴ en Paracelsus¹³⁵ uitgin-

- 133 Roccasessa, 1225 - Fossanova, 1274. Hij trachtte de universele werkelijkheid van gods schepping onder te brengen in één kennis-theoretisch geordend systeem. Hij onderscheidt daarbij een goddelijke en een menselijke werkelijkheid. De eerste heeft het primaat. Het menselijke kenvermogen is in staat beide te doorgronden. Dat kan door ze redelijk te benaderen, waarbij men onderzoek wat eerdere gezaghebbende bronnen erover hebben gezegd. Daarbij moet men zoveel mogelijk causalistisch redeneren: hoe komen de veelzijdige aspecten van de beide werkelijkheden tot stand? Wat veroorzaakt ze? De aspecten zijn veranderlijk, zoals de geschiedenis leert. Dat moet komen omdat er één hoofdoorzaak is. Dat is god. Hij is de oer-veroorzaker. Hij brengt oorzakelijke reeksen in beweging volgens een plan. Dat is er altijd geweest. Was dat anders dan zou er eerst niets zijn geweest. Maar dan had niets kunnen ontstaan, want uit niets kan niet iets ontstaan. Is juist dat historische verandering is – en alle autoriteiten erkennen dat – dan is god die planmatige veroorzaker van die veranderingen. In die veranderingsreeks is niets onoorzakelijk of onbedoeld. Heksen horen tot die series. Ze zijn dus bedoeld al werken ze zelf niet direct planmatig. Net als ketters prikkelen ze de mens tot het heil mede te werken van gods plan. De mens moet zich van hen afwenden: ze zijn bedoeld om het kwaad te herkennen, dus als een soort waarschuwingbakens in een vaargeul.
- 134 Heinrich Cornelius Agrippa van Nettesheim (Keulen, 1486 - Grenoble, 1535) een magiër en een auteur over occultisme. Hij beoefende ook de alchemie en de astrologie. Hij maakte naam als gasthoogleraar aan diverse universiteiten, maar vooral als verdediger van een vrouw die in 1518 van hekserij werd beschuldigd in Metz. Agrippa was te Metz net aangesteld als stadsadvocaat en redenaar. Zijn taak was vooral te voorkomen dat de inquisitie inbreuk maakte op de stedelijke jurisdictie van Metz. Hij kwam daardoor in conflict met de lokale inquisiteur Nicholas Savin, die eigenlijk de terechtzitting tegen de beschuldigde leidde, al had hij zich krachtens zijn geestelijke aanstelling eigenlijk te beperken tot de rol van een rechter van instructie. Savin beriep zich uitvoerig op de Heksenhamer. Savin beriep zich, conform de Heksenhamer, op het feit dat de moeder van de beschuldigde ook al als heks veroordeeld was. Ze was dan ook verbrand. Agrippa wees erop dat de beschuldigde volgens de doopregisters tijdig en regelmatig gedoopt was en vroeg, of dat dan geen verschil maakte. Daarop beriep Savin zich op de passus uit de Heksenhamer, waarin gewezen werd op de hereditaire overdracht van de hekserij, indien de moeder het kind in de baarmoeder aan de duivel opdroeg. Daarmee ontkrachtte hij de reinigende werking van de doop als sacrament krachtens de aan de kerk opgedragen geloofs-schat. Hij beschuldigde Savin daarmee zelf van ketterij. Want hij had de sacramentele werking van de doop, niettegenstaande kwade intenties van omstanders en bloedverwanten, ontkend. Dat was erg gevaarlijk voor Savin, maar ook voor de presidentende rechter: als deze zich niet distancieerde van Savin, zou ook hij aan ketterij deelnemen. De heks kwam dus vrij. Maar de inquisitie durfde nu verder geen ketters en heksen meer te vervolgen zolang Agrippa nog in de stad was. Agrippa ging echter wel uit van de realiteit van magie en ook dat er goede en kwade magiërs waren. Dit deed hij in *De Occulta Philosophia Libri Tres*. Daarin nam hij aan dat heksen inderdaad stoffelijk ten kwade konden ingrijpen in de menselijke wereld en dat zij deswege gedood zouden moeten worden indien zij geen berouw toonden in de biecht van hun werken. Ook dit werk, te Keulen verschenen in 1532, had in midden-Limburg veel betekenis, vooral omdat Agrippa beslist niet zo vrouwvijandig was als Kramer in zijn Heksenhamer. Het is geen werk dat op enig punt inging tegen de destijds aanvaarde algemene geloofsleer van de kerk, maar het was uitermate kritisch over de gezagsuitoefening van de autoriteiten, de geestelijke en de wereldlijke. In dit opzicht treedt hij de stellingnames van Luther bij zonder deze te noemen of herkenbaar bij te vallen. Zijn collegae, die hij het manuscript liet lezen waarschuwden Agrippa dan ook dat hij met publicatie van het werk grote moeilijkheden zou krijgen. In Keulen dorst Agrippa het aan, omdat hij bevriend was met de aartsbisschop Hermann von Wied. Die kende de algemene strekking van het werk, maar wist niet hoe geselend en pregnant Agrippa sommige overheidspersonen neezette. De inquisitie greep al in toen het werk ter boekbinde-rij was. Het werd uit de circulatie genomen door de aartsbisschop maar werd toch illegaal gedistribueerd. Het gaat eigenlijk vooral over telepathische experimenten en het geheim van het goud-maken. Agrippa verdedigt gezins hekserij, maar het werd wel aangenomen dat hij dat indirect deed, omdat hij eerder vrouwvriendelijke publicaties verrichtte, waaronder de befaamde *Declamatio de nobilitate et praeexcellencia foeminei sexus*, voordracht over de adeloom en voortreffelijkheid van het vrouwelijk geslacht. De strekking is dat vrouw en man bij de geboorte wel evenwaardig zijn, maar dat de vrouw zich geestelijk veel beter pleegt te ontwikkelen en ook het geloof trouwer nakomt en beleeft. Dat ging dus regelrecht tegen de Heksenhamer in. Agrippa kwam daardoor wederom in aanvaring met de inquisitie. Het boek werd dan ook pas in Londen in 1670 gepubliceerd al was het in 1529 al ter drukkerij te Keulen aangeboden. Zijn belangrijkste werk is echter dat over de onzekerheid van de menselijke kennisvergaring, *De incertitudine et vanitate scientiarum*, dat mede de theologie schijnt te omvatten. Het lijkt erop dat Agrippa hier ontkent dat de mens in staat is tot absolute waarheidsvinding, eenuitgangspunt dat de kerk niet kon tolereren. Agrippa is herhaaldelijk beschuldigd van ketterij, maar kon toch rustig in een hotelbed overlijden.
- 135 Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (Einsiedeln, 1493 - Salzburg, 1541) bekend onder de Latijnse naam Paracelsus, arts en theoloog, specialist in alchemie en astrologie. Hij beschreef samenvattend de werkdagse volks-geneeskunst in zijn boek *Die grosse Wundartzney*, waarin hij zich richtte tegen de gangbare methodologieën van Galenus. Paracelsus stelt dat men om te cureren soms in het lichaam moet snijden en ook het binnenste moet durven openen, hij bepleit dus de chirurgie. Hij stelt dat die heilzaam is en dat hij dat heeft kunnen zien bij barbiers, chirurgijns, vroedvrouwen, kruidenvrouwen en kloosterlingen die uit kruiden zalven trekken. Hij verwerpt de gangbare academische geneeskunde. Hij placht zijn lessen in het Duits te geven, wat al ongewoon was, maar hij maakte ook de autoriteit van Galenus vaak nodeeloos en boers belachelijk. Zijn Latijnse naam, Paracelsus, betekent; *Beter dan Galenus*. Galenus bouwde zijn geneeskunde op via de niet door empirische waarneming gestaafe theorie der levenssappen of lichaams-sappen, de vier humeuren. Maar Praelus ging toch ook uit van een geheimzinnige, zintuigelijk niet-waarneembare, oer-materie, het *mysterium magnum* waarvan hij toch ook weer vier essentiële elementen

gen van heksen als fysieke representanten van hellebodes, dan was dat zo. Die lui hadden er voor gestudeerd. Alleen, dan was het wel handig te weten hoe je die representanten kon bestrijden met menselijke middelen. Dat kon Delrio je leren. Als je maar niet zeurde over de waarheden, want die waren gewoon wáár. Iedereen die iets was, zei dat toch ook? En als iedereen het zegt, is het waar. Of dan zal het toch wel waar zijn. Toch? Zo-iemand als Delrio was een *heksenkundige*, een *demonoloog*¹³⁶.

Een andere befaamde (of beruchte, dat hangt van de dialectiek af waarin je de geschiedenis der heksenbestrijding wilt inpassen) die in Limburg en Brabant betekenis had was Maximiliaan van Eynatten, die zich weer op het exorcisme had toegelegd. Ook hij was een geleerd *moraaltheoloog*, die de zinsbegoochelingen van de ongelukkigen die door de duivel waren bezeten, nauwkeurig registreerde. Hij onderwierp hun wanen, hun razernijen en nachtmerries aan systematieken¹³⁷. Daaruit leidde hij dan de soorten *beduivelingen* af, waarvan de heks

afleidde. In dit opzicht bleef Paracelsus, als Galenus, aansluiten bij de denkhouding van Aristoteles. Ziekten werden volgens Paracelsus veroorzaakt door oorzaken van buiten het lichaam, die de werking der organen verstoorden, waardoor gifstoffen zich konden ophopen in het lichaam. Daardoor werd men ziek. Die gifstoffen moesten geneutraliseerd worden door chemische medicijnen. En dat was een grote vooruitgang. De leer van Galenus heeft Paracelsus niet echt verdrongen. Zie hierboven. Deze was in de late middeleeuwen maar ook daarna dominant in West-Europa.

136 Zie: Willem de Blécourt, *Van heksenprocessen naar toverij*, opgenomen in: VB Volkskundig Bulletin, Jaargang 12, 1986, pp. 2-26.

137 Belangrijk en spraakmakend is tot diep in de achttiende eeuw geweest Van Eynattens *Manuale exorcismorum: continens instructiones, & exorcismos ad eiciendis e corporibus obsessis spiritus malignos, & ad quaevis maleficia depellenda, & ad quascumque infestationes daemonum reprimendas*, Antwerpia: Ex Officina Plantiniana, (Balthasar Moreti) 1619. In het hedendaagse Rituale Romanum betreffende exorcisme vinden we Van Eynattens bezweringsformules nog terug. Van Eynatten studeerde theologie en filosofie aan de Universiteit van Leuven. Hij werd kanunnik verbonden aan het kapittel van de Antwerpse Kathedraal toegewijd aan Onze Lieve Vrouwe, en stond bij de reeds genoemde Sonnius al in blakende gunst. Van Eynatten meende dat ook de pest een gevolg was van duivelsbezetenheid, en dat vele koortsen ook daaraan te wijten waren: hij gaf dus gedeeltelijk niet minder dan een medisch handboek uit. Hij fulmineert vooral tegen liefdesdrankjes, afrodisiaca, slechte huisgeesten die het huwelijk trachten te ruïneren ondermeer door de mannelijke lusten te doen afsterven, en spoken die huizen begeesteren. Zeer praktisch is Pars Tertia: *Continens modum & praxim exorandi & curandi spiritualiter omne genus maleficium seu incantationum, quibus homines in propriis corporibus, & et aliis bonis externis, a malis spiritibus vel maleficis ope daemonum affliguntur*. Maximiliaan maakt zich er bepaald niet met een Jantje van Leiden af. Hij werd door de opeenvolgende bisschoppen van Antwerpen geprotégeerd en had in het diocese grote invloed. Hij visiteerde als inspecteur der scholasters de bisschoppelijke lagere en Latijnse scholen tussen 1609-1631. Maximiliaan moet erg ijverig zijn geweest en een echt contrareformatorisch visitator die de kachel niet met zich liet aanmaken. Zie ondermeer: Eddy Put, *De Cleijne Schoolen, het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16e eeuw-1795)*, Universitaire Pers Leuven, 1990, pp. 50 vv. Zijn concrete casuïstiek is verassend en daarom verhelderend voor de persoon die snel inzicht in de demonologie wil krijgen. In Noord-Italië was de demonologie al langer een academisch studieveld als apart moraal-theologisch segment, maar anders dan Delrio en Van Eynatten kwamen de academici nauwelijks tot praktische participerende observaties binnen hun studiesegment. Zie bijvoorbeeld het vroeger werk van Phillipus Oliverius, *Coniuratio malignorum spirituum in corporibus hominū existentium, Venetiæ: Apud Dominicium de Farris, 1567*. Er zijn tussen 1478 en 1520 vele drukken van dit werk verschenen. Het onderwerp is: de verschillende vormen van duivelsbezetenheid en de bijpassende liturgische verdrijvingswijzen. De editie van 1567 is de uitgebreidste en is bezorgd door de kanunnik Phillipus Oliverius, die echter meten aangeeft, hoezeer hij als auteur op het titelblad staat, dat hij gangbare liturgische praktijken die al eerder in druk zijn verschenen slechts samenvat en kort commentarieert. Hij sluit aan bij eerdere anonieme drukken van een soort kerkelijke circulaire die op Sicilië gangbaar is voor dit soort bezweringen. Hij is zelf verbonden aan de kathedraal van Syracuse en staat in voor de effectiviteit van twee ceremonies die hij in een bijlage bijvoegt. Het is dus een handleiding voor de priester en veronderstelt dus veel bekend bij de beoogde gebruiker. Hij beoogt geen dogmatische rechtvaardigingen van deze methodes. Diezelfde beperkte doelstelling vindt men terug bij het veel latere werk dat meer omvattend is van Girolamo Menghi, *Flagellum daemonum, exorcismos terribiles, potentissimos, et efficaces (...) accessit postremo pars secunda, quae fustis daemonum inscribitur, Venetiæ: Apud Paulum Baleonium, 1663*. Het werk vat diverse gangbare bezweringsrituelen samen voor de praktische gebruiker. Het is een synopsis van in de zestiende eeuw gangbare methoden, samengebracht door iemand die een erkend exorcist is. Hij gaat uitvoerig in op zeven rituelen, geeft de casus kort weer en wat voor soorten bezetenheden kunnen bestaan. Verder geeft hij aan hoe gevaarlijk de verschillende vormen kunnen zijn voor de bezetene en anderen en wat de

een typisch voorbeeld was, waarbij hij de bijbehorende, lang niet zachtzinnige therapieën indringend beschreef. Zelf was hij eigenlijk meer gericht op wat we nu wellicht psychiatrische behandelingen zouden noemen, maar rechters van instructies en officieren van justitie konden met zijn observaties ook heel aardig uit de voeten. Onze van Eynatten had weer in Luik en in het bijzonder in Loon veel gezag. Zijn demonologische inventarisaties waren bon ton onder de intellectuele elite en dus onder hen die betere kringen plachten te frequenteren en om gespreksthema's verleggen zaten. Een wetenschappelijke inventarisatie volgens een empirisch systeem van een bovenzinnelijke werkelijkheid. De demonoloog weet alles van het innerlijk gemoedsleven van de duivel. Wat zeg ik: van de duivels. Want er zijn er meer. Die hun specialismen hebben. Gods heilsplan heeft zwakke kanten. Die weten die specialisten op te sporen. Maar ze hebben ook vrouwen, die daarmee weg weten, met die zwakke kanten van dat heilsplan, onmiddellijk in het snotje. Vrouwen weten listen om mannen zwak te maken. En omdat god ook een man is, weten ze ook waar zijn schepping wat rammelt. En daar pakken ze god op, via de duivel. Ze moeten daarin nog wat bijgeschoold worden. Er zijn heksenmeesteressen en die doen dat. Maar die heeft Van Eynatten ook direct door, kijk maar uit. Je moet routine ontwikkelen en sensibiliteit, maar heksen verraden zich altijd, als je maar radar ervoor hebt ontwikkeld. Maar dat doet zo'n specialist vanzelf. Mannen zijn overigens doorgaans sukkel die (meestal) maar één ding willen. En dan zijn ze tot alles bereid. De boosaardige specialist, de heksenmeesteres, leert de heks hoe ze dan die mannen moeten begoochelen. Ze doen dan de gekste dingen. De heks ziet dat graag, als God maar beledigd wordt. Heiligschennis, zwarte missen, sacramentele prostitutie, massaal voedselbederf, geslachtelijke onmacht, hallucinaties en spookverschijningen¹³⁸, alles is goed om Gods orde te ondermijnen¹³⁹. Daar weet de demonoloog alles van. Er is een universeel heksencomplot, brek me de bek niet open, maar dat heeft de ondergang der Christenheid tot doel. Ze zijn al een heel eind, die heksen. De demonoloog richt zich tot de geletterde elite. Die kan ook de auctoritates op waarde schatten. Als die Thomas van Aquino het óók zegt, nou, dan moet dat toch wel kloppen. Het is duidelijk: we hebben dan niet te maken met een

liturgist precies moet doen. Menghi is voorstander van regelmatig gebruik van wijwater, in- en uitwendig en verwacht daarvan de heilzaamste gevolgen. Anders dan Delrio en Van Eynatten redeneren ze dus niet causaal terug: als deze duivel in deze mens is terecht gekomen, hoe heeft zich dat dan toegedragen en wie was daarvan de schuld? Ze doen, om zo te zeggen, aan symptoombestrijding, terwijl Delrio en Van Eynatten radicale genezing beogen. Menghi geeft dan wel precies aan wat de celebrant moet doen. Zie bijvoorbeeld p. 90 vv, Daar gaat het om een zeer zwaar geval, methode IV, waarbij het hele lichaam bezeten is door de duivel, waarbij begonnen moet worden met het bidden van het miserere mei Deus, secundam magnam misericordiam tuam etc. Het gaat dan ook adversus daemones opprimentes corpora humana. Men kan het best beginnen met de biecht, als de belijder althans geldig tot antwoorden in staat is, terwijl hij geknield is voor een crucifix.

138 Zie bijvoorbeeld de instructies bij Petrus Thyraeus, *Loca infesta hoc est infestibus ob molestantes daemonorum*, Lugdunum: Apud Iohannem Pillechotte, 1599.

139 Zie: J. Monballyu, *De houding van de rechters tegenover hekserij in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 15e tot de 17e eeuw*, opgenomen in: *La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l'ancien régime, Aspects juridiques, institutionnels et sociaux*, opgenomen in: *Anciens Pays et Assembles d'Etats*, LXXXVI. B-8710 Kortrijk-Heule (Belg): UGA 1987, pp. 11-36.

waan of een bijgeloof, maar echte wetenschap, zoals astrologie en filosofie, maar dan met een apart jargon. Zoiets marxistische andragogie¹⁴⁰. Delrio doet dus reuze zijn best om aan te tonen dat juist verstandige mensen niet om de heks heen kunnen¹⁴¹. Als jezuiet was hij bijzonder geconcentreerd op de moraaltheologische gevolgen van hekserij en de wanen die de heks bij betoverden kon teweegbrengen. Hij kon daarbij zich bedienen van zijn ervaringen die hij bij de biecht opdeed, het sacrament van zondevergeving op zelfbeschuldiging van de biechteling. De biechteling moet immers zijn zonden opgeven aan de biechtvader. Hij mag daarbij niets vergeten of achterhouden of mooier voorstellen. Hij moet de biechtvader, zijn ultieme rechter, niets verzwijgen en op alle vragen antwoorden.

5.9.10. *De pasklare vertaling van de verklaringen van verdachten en getuigen*

Wie nog heeft leren biechten, meestal tijdens de catechismuslessen op de lagere school, weet dat de leerlingen zich daarbij plachten te bedienen van biechtlijstjes, opsommingen van standaardzonden. Zonde van begeerte, zonde van onkuisheid, zonde van ongehoorzaamheid, zonde van heiligschennende gedachte. Heeft de biechteling daarbij deelnemers gehad, dan moet hij die opgeven en verder toelichten waaruit de deelneming heeft bestaan. Daar zat volgens Delrio de kneep: die deelnemer was géén biechteling op het moment dat de belijdenis werd gedaan en de erkenning tot stand kwam. Die viel niet onder het biechtgeheim. En de priester kon diens naam gerust doorgeven aan derden, mits zulks was tot heil der christenheid. Een heks lokt uit tot zonde en als zodanig is zij deelnemer. Zo was de biecht een bron van waarheidsvinding ten behoeve van een hekserijproces. Zonder het te willen of te weten, brachten de biechtelingen een consistente aangifte tegen een heks tot stand. Delrio, in Limburg een geliefd moraaltheoloog, legde vervolgens uitvoerige vragenlijsten aan, die de onderzoekers de heks moesten voorhouden, met de bijbehorende antwoorden die wezen op de kwade toelag. Het was dus zaak dat het gestamel van de ondervraagde was te rubriceren volgens die lijsten. En waar een wil is, is ook een weg. Dat wil zeggen: de wil van de rechercheur, die een bepaalde weg wilde opgaan. We zouden tegenwoordig van een tunnelvisie spreken. Het is een bekend verschijnsel. Het is eveneens bekend hoezeer daar

140 Mart Bax (1937) had dit specialisme. Het bracht hem tot bijzonder hoogleraar in de politieke antropologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 2013 bleek een groot aantal publicaties frauduleus, in diër voege, dat het ging om volkomen verzonden casus, niet bestaande locaties en nimmer gehuldigde liturgische rituelen binnen de katholieke kerk. Een sterk staaltje was zijn inaugurale oratie waarin hij bespreekt hoe een niet-bestaande kloosterorde een niet-bestaand vernederingsritueel in het niet-bestaande zuid-oost Brabantse dorp Neerdonk voltrekt aan een niet bestaande Heilige Gerardus of Sint Gerlachus. Dat alles om politieke sacramentele machtsusurpaties aan te tonen tussen reguliere en seculiere geestelijken in Brabant. Zie: Michiel Baud, Susan Legène en Peter Pels, *Draaien om de werkelijkheid, Rapport over het antropologisch werk van prof. em. M. M. G. Bax*, Amsterdam, Vrije Universiteit, 9 september 2013, ihb, pp. 15-21.

141 Zie: Hilde De Ridder-Symoens, *Intellectual and political backgrounds of the witch-craze in Europe*, opgenomen in: *Anciens Pays et Assemblies d'Etats, LXXXVI, La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l'ancien regime, aspects juridiques, institutionnels et sociaux*, Kortrijk-Heule (Belg.): UGA 1987 (D/1987/0857/2), pp. 37-64.

gerechtelijke dwalingen een hardnekkig gevolg van zijn. Het gevolg is dat de ondervraagde zich bedient van een taal die betrokkene nooit eigen geweest kan zijn, een bekend verschijnsel bij de rechter die leest dat een dief verklaart dat hij “op of omstreeks 26 februari 2016 zich bevond in de Spuistraat te Den Haag, in het warenhuis van de elektronische speciaalzaak X, waar hij zich met het oogmerk van wederrechtelijke toe-eigening begaf naar de afdeling audio-informatiedragers ...”. Vandaar ook de opvallende eenvormigheid van de verhoorverbalen die de inderhaast opgetrommelde vorster samenstelt in samenwerking met de schout of de gedelegeerde opsporingsambtenaar. Heeft een getuige eenmaal een soort van bezwarende verklaring afgelegd, dan kan deze moeilijk meer terug. Terugtreed kan gevaarlijk zijn, reeds omdat men wellicht daardoor de heks of de toverij dekt. En dan: al spoedig is bekend wie precies Trijntje of Mieke van de Meulenaars heeft bezwaard. Persisteert de getuige niet, dan kan de aangeklaagde vrij komen, en wat dan? De wereld is klein. Ego-documenten in stellig proza zijn dergelijke verhoorrelazen nooit. Ze verlopen in een gesteven kanselarijtaal, die verraadt welk formulierboek de verhorende ambtenaar heeft geraadpleegd. Daarom is het oppassen geblazen met de interpretatie van de primaire, authentieke, bronnen, de eigenlijke processtukken. De griffier of secretaris schrijft op wat tijdens de ondervragingen wordt verklaard, maar niet, wie dat precies doet. Vooral bij langere folterzittingen zijn dat de suggesties van de ondervrager, waarop de gemartelde een bevestiging of ontkenning uitstoot. De griffier neemt dan de suggestieve vraag in de directe reden als bevestigend antwoord van de ondervraagde over in de vorm van een erkenning. Ja, ik heb mij naar ziel en lichaam overgegeven aan het kwade spel der lusten met de duivel, hetgeen kwalijk te tolereren was naar ik zekerlijk weten kon. Je hoort het Neulken Lenssen uit Horne niet écht zeggen. Ik noem hier een van de namen uit de lange lijst ongelukkigen die in Horne na foltering verbrand zijn, die de chroniqueur Egidius Slanghen, burgemeester van Hoensbroek en Nieuwstadt in 1879 over de heksenprocessen in Horne optekent¹⁴². Slanghen geeft de letterlijke teksten weer van de verklaringen. Maar zonder zich af te vragen: hoe kwamen die tot stand? Zoals ook rechters vaak doen. Die vragen zich dat vaak niet af.

5.9.11. *De contrareformatorische kerk in het Limburgse Maasland*

Boven de grote rivieren kwam dat soort heksenprocessen niet zo veel meer voor. Niet, omdat de protestantse predikers daar geen voorstander van waren, van derge-

142. Zie: Ingrid M. H. Evers, *Maaslandse heksenprocessen, Honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving*, opgenomen in: VB Volkskundig Bulletin, uitgave van het P.J. Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Jaargang 12, 1986, pp. 77-106. Evers bedoelt met *Maasland* eigenlijk Belgisch en Nederlands Limburg. Het is verwarrend, want de Meijerij kent het *kwartier van Maasland* of *Het Maasland* naast het Peelland en het Kempenland. Men vindt de referenties aan het artikel van Slanghen in deze bijdrage aan dat bulletin en de naamlijst van de heksen op pp. 95-106. Zie tabel 2 op p. 87: 31 heksenprocessen in het Land van Horne zelf in 1622-1637 met 29 doodvonnissen. Dat is een uitzonderlijk hoog aantal. Roermond brengt het in 1613 tot 39 doodstraffen op 40 vervolgingen. Men kan van twee epidemische hoogtepunten spreken.

lijke heksenprocessen, die kortstondig een zekere maatschappelijke opluchting en mentaal soelaas boden. Het tegendeel is wel het geval. Ik merkte het al op. Maar de heksenprocessen bleven achterwege, omdat de wereldlijke overheid er steeds meer bezwaren tegen had. Het leidde tot volksonrust en zette de verhoudingen tussen verschillende bevolkingsgroepen van onderscheiden religieuze denominaties op scherp, omdat aan de term hekserij niet alleen een bepaalde juridische inhoud werd gegeven, maar ook een bepaalde moraaltheologische strekking en reikwijdte. Indirect koos een strafrechter bij een veroordeling altijd voor een bepaalde soort moraaltheologie, ook binnen de gereformeerde of protestantse kerkelijke gemeente van de plaats. Want hekserij lag daartoe te zeer in de richting van ketterij. Door de duivel op een bepaalde manier voor te stellen en hem bepaalde intenties al of niet toe te schrijven koos de strafrechter tegen wil en dank tóch voor een bepaald religieus wereldbeeld, een bepaald historisch zich ontwikkelend bovenzinnelijk heilsplan. Daarmee beledigde hij altijd minderheidsopvattingen die boven de Moerdijk in ruime mate voorhanden waren, ook binnen de gereformeerde geloofsmassa. En daar moesten de burgerlijke regenten niets van hebben. Vooral niet omdat de dominees voornamelijk lastig bleken te zijn omdat ze, uiteindelijk, toch steeds bleken te vinden dat de wereldlijke autoriteit ondergeschikt behoorde te zijn aan de kerkelijke. Dus, uiteindelijk, de dominee. Die galmend vanaf de kansel fulmineerde tegen de burgemeesters of schepenen en daarbij niet schuwde man of paard te noemen en privélevens volkomen overhoop te halen. En daar voelden de regenten helemaal niets voor. In Limburg was dat in zoverre anders, dat Kerk en openbare samenleving toch naadloos in elkaar overplachten te gaan. In een korte periode, toen even een gematigde protestantisering dreigde van midden-Limburg omdat de Staatse troepen (dus: de huurlingen die de opstandelingen in het veld wisten te brengen) de ene overwinning na de andere haalden dreven maatschappelijk middenveld en godsdienst uit elkaar. Maar nadat het twaalfjarig bestand was ingetreden en nadat midden-Limburg daarbij tot de zuidelijke, rooms-katholieke Nederlanden begon te horen, begonnen de gereformeerden aan hun exodus naar het noorden. Daar waren ze veiliger. Ze konden daar hun investeringen blijvend renderend maken. Daar versterkten ze de heersende hervormde kerk. Die kerk ging nooit echt het middenveld volkomen beheersen. Dat ging de contrareformatische katholieke kerk in Limburg juist wel doen, op basis van de krachten die de thans beter opgeleide geestelijkheid wist te ontwikkelen. Boven de Moerdijk was tussen kerk en staat een antinomie, daaronder, meer naar het zuiden gaand, gingen deze twee juist steeds meer in elkaar op. Wat wél frappeert is het getal der veroordelingen voor hekserij in Horne. Dat is uitzonderlijk hoog, ook voor het eerste deel van de zeventiende eeuw. Daarover straks enige opmerkingen. Want dat moet de sociale verhoudingen aardig ontwricht hebben op locatie: de heksen waren immers geen volkomen geïsoleerde individuen geweest. Ze hadden behoord tot families. Die derhalve hadden moeten meemaken dat andere families hun

zusters, tantes of nichten hadden belasterd, aangegeven of opgepakt. Binnen de beperkte gemeenschappen van de dorpen en gehuchten in het graafschap Horne. Dat kan niet zonder langdurige gevolgen zijn gebleven.

5.10. De uiteindelijke organisatie van rechtspraak en bestuur na de rechtsverzetting door de reformatie

5.10.1. De dominees de baas

Boven de grote rivieren werd de openbare rechtspraak na de verlating van het Spaanse rijk in 1581 georganiseerd onafhankelijk van de kerkenraden van de hervormde kerk. In 1618 won deze kerk bij de Synode van Dordrecht weliswaar het conflict tussen *kerk* en *staat* in zoverre, dat aangenomen werd, dat de *kerk* bovengeschiedt was aan de *staat*¹⁴³. Zij mocht dus als godsdienstige organisatie de politieke eindtermen dicteren aan de Staten-Generaal van de Republiek. Niet intern, binnen de gewesten of provincies, zeker niet, maar extern wel: op het gebied van de buitenlandse politiek. Dat hield dus mede in dat die kerk ook de militaire operaties mocht opgeven die de Republiek moest ondernemen tegen de vijand. Dat beviel de opperbevelhebber van het Staatse veldleger wel. Dat was prins Maurits, die voortzetting van de oorlog tegen Spanje toejuichte. De dominees zagen terecht Spanje als handlanger van de Heilige Stoel. Die moest dus verpletterend verslagen worden. Geen wapenstilstand, geen bestand, geen vrede. Dat kwam Maurits goed uit: zolang de oorlog voortduurde bleef het leger te velde en werden huurlingen angeworven. Dan had hij macht. Bij een bestand zou het veldleger verkleind worden. Bij een vrede afgedankt. Dus was Maurits voor de dominees die oorlog predikten. Dat beviel Johan van Oldenbarnevelt niet. Johan won. En dus werd een bestand¹⁴⁴ gesloten, later geprolongeerd in de Vrede van Münster van 1648. Johan was een superregent geweest. Hij had zijn wil doorgedreven, het leger verkleind en alleen provinciale politietroepen aangehouden. Dat was hem duur komen te staan. Maurits had wraak genomen via een gerechtelijke moord op het Binnenhof in 1619. Daarbij waren de dominees achter de schermen behoorlijk betrokken geweest. De collegae van Johan zagen wat er gebeurde als de dominees het voor het zeggen kregen. Ze begonnen dus

¹⁴³ Ik volg hier mede: Gerlof Verwey, *Geschiedenis van Nederland, Levensverhaal van zijn bevolking*, III vols., Elsevier-Amsterdam/Brussel: Uitgeverij Elsevier Boeken Bv, 1987, Vol III (*Groei van een Republiek*), pp. 125-190 en 191-252. Over de suprematie van de *kerk* over de *staat* (gemakshalve hier als twee polariteiten gedefinieerd) en het staatkundig conflict dat daaruit voortvloeide: Ben Knapen, *De man en zijn Staat, Johan van Oldenbarnevelt, 1547-1619*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2005 dat aan dit tragische conflict gewijd is. Verder: Jan en Annie Romein, *Erfolters van onze beschaving, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, IV Vols, Amsterdam: NV Em. Querido's Uitgevers-maatschappij, 1940, Vol. I, pp. 208-245 (*Johan van Oldenbarnevelt, Hollands Advocaat*). Het proces tegen Van Oldenbarnevelt als politicus en raadspensionaris staat in het teken van deze tweedeling en tegenstelling: zie mijn bijdrage daarover in: *Den Haag, met recht een stad, Elf juridische portretten*, H.D. Ploeger/ J.M. Smits (red.) ihb. pp. 23-38, *Johan van Oldenbarnevelt*, Den Haag: 1997, Jongbloed.

¹⁴⁴ Zie ook: G. Janssens, *Het bestand in de Zuidelijke Nederlanden, 1609-1621*, opgenomen in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 1977-1983*, Vol. VI pp. 315-324. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, aw. pp. 168-236.

de publiekrechtelijke instellingen te organiseren los van de kerk. Dus ook de rechtspraak. Daaruit moest iedere godsdienstige drijverij verwijderd worden. In zoverre moest die dus ideologisch neutraal opgezet worden. Geen bestrijding van ketterij, tovenarij en magie via de strafrechtspraak. In beginsel niet.

5.10.2. *De pastoor zielzorgelijk ambtenaar*

In Limburg liep het anders. De contrareformatie beheerste ook het publieke domein en dus de strafrechtspraak. Ook na 1650, na de Vrede van Münster. De Kerk consolideerde zich. Geen tegenstelling tussen *kerk* en *staat*. De zielzorgende priester werd volledig ambtenaar. Dat hield mede in dat de strafrechtspraak haar rooms-katholieke basis bleef behouden. Maar met de consolidatie van de verhoudingen trad ook herleving van de economie in. Want dat is altijd een kwestie van bestendig vertrouwen in het naast toekomstende. Komt de wederpartij het contract na, zal de schade vergoed worden, krijg ik mijn wettelijk erfdeel? Dat vertrouwen werd niet beschaamd, in het algemeen. De samenleving herstelde zich. Met de weerkerende welvaart en staatkundige zekerheid had men ook minder behoefte aan zondebokken. Geen heksenprocessen van overheidswege meer. Wel nog incidenteel volks-charivari, waarin de heks werd berecht door gehuchtgenoten of inwoners van de streek, waarbij oude tradities ineens weer herleefden en bepaald niet onbloedig, al werd geen doodvonnis voltrokken. De berechte kon outcast worden en verbannen, uit het zicht. Maar ook dan was er toch een verband met epidemieën, misoogsten, klimatologisch wantij of onverklaarbare natuurverschijnselen zoals blikseminslag, sneeuw in volle zomer, vloedstanden of overstromingen. De heks bleef de zondebok, die het leed fysiek aan zich trok en wegdroeg, barre horizonten tegemoet. Want verplaatsen, dat deed men zich bijna nooit vrijwillig, zeker niet blijvend. Men was aan huis en haard niet alleen gehecht, maar men was er ook toe gedoemd.

5.11. *De doodstraf in Horne; de rechtsmachtkring*

5.11.1. *Capitale jurisdictie*

De prins-bisschop had landsheerlijke rechtsmacht gekregen ter uitoefening van zijn militaire taak, zoals we zagen. Hij mocht daarom ter rechtshandhaving van zijn interne soevereiniteit kapitale rechtsmacht uitoefenen. Men spreekt van capitale jurisdictie. Hij mocht dus lijfstraffen opleggen, gevangenisstraffen, en de doodstraf. Daarbij mocht hij iedere executiemodaliteit toepassen die hem dienstig leek. Deze capitale jurisdictie mocht hij uitoefenen ter zake van delicten gericht tegen de regeringsvorm, de staatsveiligheid, de staatszelfstandigheid, de staatsonzijdigheid, de openbare orde en veiligheid, die tegen het menselijk

leven gericht, de openbare eerbaarheid en de lichamelijke integriteit van zijn ingezetenen. Deze bevoegdheid mocht hij onbeperkt mandateren, delegeren en subdelegeren aan beambten of ambtenaren onder zijn zeggenschap. Dat deed hij in Horne via de feodale ondergeschiktheidsverhouding met de graaf, zijn territoriale leenheer. Die leenheer mocht dat ook weer doen, tegen verpachting, met de ambtenaar aan wie hij de publieke rechtshandhaving opdroeg binnen zijn rechtsgebied. In Horne was dat de (hoog)drossaard. Deze mocht deze straffen echter alleen opleggen op basis van een onherroepelijk eindgewijsde van een schepen- of dingbank, samen gesteld uit minstens drie eigenerfden, personen die grond in privaat bezit hadden. De graaf mocht van de straf gratiëren. Hij mocht het vonnis herzien of doen herzien. Hij mocht een wetsbesluit nemen waardoor de straf verviel. Hij kon amnestie gunnen dan wel een rechterlijk pardon toestaan, tenzij de prins-bisschop hem deze bevoegdheden uitdrukkelijk had onthouden. Het leenrecht van Luik kende deze standaard delegatie- en mandateringsverhouding ingevolge het Duitse feodale leenrecht. De executiemodaliteit was aan de graaf voorbehouden. Deze kende een onterende modaliteit, waarbij de veroordeelde van iedere rechtssubjectiviteit werd ontdaan, en de eervolle. De laatste was de dood door het zwaard via onthoofding. De onterende kwam neer op wurging of ophanging, eventueel gevolgd door integrale verbranding van het lijk als men dat de rust van de christelijke kerkhofvrede ook wilde ontzeggen. Omdat de heks met de duivel had geboeleerd had zij al haar plaats links van Christus bij het Laatste Oordeel gekozen. Ze had zich definitief willens en wetens buiten de christengemeenschap geplaatst. Zij moest dus aan de schandpaal gewurgd worden. Daarna moest haar lijk verbrand worden, waarna de as verstrooid zou moeten worden. Een bijkomend voordeel was dat niemand nog een stoffelijk aanknopingspunt zou kunnen vinden om haar te gedenken. Dat vonnis en die modaliteit werd op de Galgenheuvel in het graafschap Horne consequent tenuitvoergelegd bij het bewijs van voltooide hekserij. Over deze executieplaats heeft de Heemkundevereniging Horn ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan een fraai verzorgd boek uitgegeven. De auteur is de uit Horne afkomstige Dr Mart Graef die al menigmaal van zijn expertise over graafschap en kasteel in publicaties deed blijken. Hij bespreekt de locatie onder de benaming *Galgenberg* en gaat in op de historie van de executieplaats, een onopvallende heuvel tussen de dorpen Haelen, Horne en Buggenum. Niet alleen heksen werden hier uitiem gericht. Ook dieven, moordenaars, tovenaars, bokkenrijders vonden hier hun deerlijk einde. Aan de hand van procesdossiers kan men zich een beeld vormen van de kapitale rechtspleging op locatie.¹⁴⁵

Dat aldus vonnis gewezen en voltrokken werd door de scherprechter betekende dat de wegens hekserij veroordeelde bewijsbaar geslachtelijke omgang had gehad met de duivel en toverij uitmondend in zwarte magie had uitgeoefend, waar-

¹⁴⁵ Mart Graef, De Galgenberg van het graafschap Horn, uitgave van de Heemkundevereniging Horn 2016, Horn, soft cover pp. 176.

bij zij de menselijke gemeenschap blijvend schade of letsel had toegebracht. De kwalificatie *toverij* impliceerde dat. Een aangifte of aanklacht was geen ontvankelijkheidsvoorwaarde.

5.11.2. *Het onbeperkt personaliteitsbeginsel*

De rechtsmacht van de graaf was gebaseerd op het actief personaliteitsbeginsel, zoals in alle rechtssystemen, oorspronkelijk georiënteerd op het Germaanse rechtssystemen. Dat wil zeggen dat diegene die geboortig was in Horne gold als onderdaan van de graaf en dus van de prins-bisschop van Luik. Denk erom: het idee van een *nationaliteitsrecht* bestond nog niet. De natie-staat (wat dat ook moge zijn) moest nog bedacht worden. Dat gebeurde in de negentiende eeuw. Iemand was *onderdaan*. Van een soeverein, binnen wiens rechtsgebied men geboortig was. Door de geboorte ontstond een plicht van wederzijdse trouw tussen heer en onderdaan, een *Treupflicht*¹⁴⁶. De heer moest de onderdaan ook buiten het graafschap beschermen tegen wederrechtelijke aanrandingen van lijf, eerbaarheid of goed. Wat als aanranding gold – een wederrechtelijke, ongeprovoceerde krenking – werd bepaald volgens het recht van de geboorteplaats, dus Luiks recht en dus het gemene Duitse Roomse recht. Dat was een mengeling van Germaans en canoniek recht, dat weer gebaseerd was op het Romeinse burgerlijke recht. De onderdaan, op zijn beurt, moest het recht van de geboorteplaats ook buiten het graafschap in acht nemen en gehoorzamen. De heks, op reis, dus óók. Beging zij buiten de territoriale rechtskring toverij of zwarte magie, dan was zij volgens het recht van Horne, naar de aldaar gangbare delictsomschrijvingen en strafbedreigingen strafbaar. Daarbij was niet vereist dat ze óók op dezelfde of vergelijkbare wijze strafbaar was naar het recht van de plaats waar ze zich lichamelijk bevond, toen ze de tovenarij pleegde, beging of eraan deelnam. Bij de heksensabbath was dat van belang. Die plaats van nachtelijke samenkomst vlak na het verstrijken van de vrijdag, kon kilometers verderop liggen: heksen vlogen er immers op bezems heen. Die instrumenten wisten vanzelf waar de sabbath gehouden werd, bezielde als ze waren door duivelsbezwinging. En een heks kon op twee plaatsen tegelijkertijd zijn. Daar draaide ze de hand niet voor om. Er was verschil tussen het Kempenlandse, Peellandse, Maaslandse en Hornese recht betreffende de voltooiing van toverij. In het Germaanse recht was belangrijk dat de toverij verliep volgens de voorstelling die de heks had gehad. Was het haar intentie geweest om koeien te doden van boer A, dan was het feit dat de geit van boer B was gestorven geen begin van uitvoering van het delict geweest.

¹⁴⁶ Hier volg ik de rechtshistorische beschouwingen van: Dietrich Oehler, *Internationales Strafrecht, Geltungsbereich des Strafrechts, Internationales Rechtshilferecht, Recht der Gemeinschaften, Völkerstrafrecht*, Köln/Berlin/Bonn/München: 1983, Carl Heymanns Verlag KG, pp. 47-53, 84-95, 443-496; over de wederzijdse vertrouwensplichten als fundamenteel beginsel voor extraterritoriale strafrecht pp. 181-182.

Het Germaanse recht hield in dit opzicht rekening met *Kausalabirrung*¹⁴⁷. De oorzakelijkheid van de toverij was niet gelopen volgens de voorstelling van de heks. Het opzet van de heks was niet voltooid. Haar poging was ondeugdelijk geweest. Dat kon tot strafvermindering aanleiding geven. Was bovendien het object ook nog absoluut ondeugdelijk geweest voor delictsvoltooiing – de geit van boer B was al dood toen de betovering begon – dan was zelfs van geen misdrijf sprake. Het Kempenlandse recht was veel meer Frankisch in dit opzicht en hield met deze nuances geen rekening. Daar gold dat de kwalijke intentie de strafbaarheidsgrond was en dat de mogelijke gevolgen wel strafverzwarend konden werken maar het uitblijven er van nooit strafuitsluitend: *in res maleficiis voluntas spectetur, non exitus*. Daarom was belangrijk dat de rechter bij de bepaling van de rechtsmacht niet omzag naar de strafbaarheid van het feit volgens het plaatselijke recht waar delictsvoltooiing moest intreden. Bij sommige delicten, gericht tegen de landsheerlijke rechten, was dat juist wel voorgeschreven. Als iets in Liempde geoorloofd was volgens de landsheer, mocht de graaf van Horne dat niet toch bestraffen, omdat het nu eenmaal volgens Luiks recht wel een vergrijp tegen de landsheerlijkheid was. Het houden van postduiven ter overbrenging van berichten kon zo'n geval zijn. In Liempde was daar geen vergunning voor nodig, in Horne wel. En het berichtverkeer zelf kon een voorbereidingshandeling zijn voor zwarte magie, waarbij de duif een toverformule moest overbrengen.

5.11.3. *De accusatoire procesvorm*

De heksenprocedures verliepen volgens het commune procesrecht. Dat was aanvankelijk accusatoir. Er moest een beschuldiging zijn tegen de beweerde heks. Die beschuldiging moet komen van een privaat persoon. Anders was er geen gerechtelijke actie mogelijk. De beschuldiging moest ook het belang van die persoon omschrijven. En dat moest concreet zijn, stoffelijk. De beschuldiging moest dat duidelijk opgeven. Geen vaagheden. En verder: begrijpelijk. De heks moest die beschuldiging kunnen kennen. Kon ze niet lezen, dan moest die haar mondeling voorgedragen worden in een verstaanbare terminologie. De beschuldiging startte het geding. De aangever moest bewijsmateriaal opgeven dat op het eerste gezicht aannemelijk was. Daarzonder was de beschuldiging

¹⁴⁷ Men zegt dan: het strafbaar opzet is *voorstellings theoretisch gedefinieerd*. Het opzet omvat mede de voorstelling over de oorzakelijkheid. Het is een oude, typisch Germaanse theorie die overigens voor de vaststelling van de strafrechtelijke aansprakelijkheid hele vreemde gevolgen kan hebben. De dader denkt dat hij iemand heeft gedood door verwurging. Hij sleept het lichaam naar de waterput en werpt het daarin, om het zolang te verbergen. Zelf gaat hij ergens een graf graven, om straks het lijk te begraven van de bewoonde wereld. Maar hij heeft zich vergist: zijn slachtoffer was helemaal niet dood, maar slechts bewusteloos. Onder in de waterput komt het slachtoffer weer bij bewustzijn, maar nu verdrinkt het, want het kan zich niet al watertrappend drijvend houden. Is nu de dader strafbaar voor die dood door verdrinking? Dat heeft hij zich nooit voorgesteld. Veel juristen menen nu, dat hier wel van *dood door schuld* sprake is, maar niet van voltooide doodslag. Ze zeggen: de dader had wel opzet, maar niet op deze dood. Dat is natuurlijk onzinnig: de dader wilde het slachtoffer dood, en dat lukte. Maar zo zagen met name de Germanen het oorspronkelijk kennelijk niet. Angelsaksen begrijpen dit alles niet, en ik eerlijk gezegd óók niet. Maar ik begrijp wel meer niet. Zie mijn academische proefschrift over deze kwesties van *Kausalabirrung*: G. A. M. Strijards, *Facetten van dwaling in het strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint BV 1983, pp. 200-217. Aldaar veel literatuurverwijzingen.

lichtvaardig. Er kwam geen onderzoek ter terechtzitting, maar de beweerde heks kon een tegenactie beginnen tegen de aangever omdat haar eer en goede naam was aangetast. Zo was het oorspronkelijke Germaanse recht.

5.11.4. *De inquisitoire procesvorm*

Het canonieke recht verdrong dat oorspronkelijk systeem naarmate de heks meer en meer gezien werd als vijand van de christenheid, als *hostis generis humani*. Dat is natuurlijk gaandeweg gegaan. Het is een langzame ontwikkeling geweest. De heks is in abstracto gevaarlijk. Dat is ook de demonologische benadering van de heks. Die pas door intellectuelen in de latere middeleeuwen is ontwikkeld. Ik noemde Delrio als kampioen. Ik kan mij niet voorstellen, dat iemand in Horne ooit die Delrio heeft bestudeerd. Hoogstens politieke pamfletten die samenvattingen gaven. Die demonologische visie op de heks is de benadering van het Concilie van Trente. De heks als satansvriendin. Die de Kerk wil bestrijden. Het Germaanse recht zag haar natuurlijk zo niet. En dat Germaanse recht is toch lang beslissend gebleven in midden-Limburg. De *Constitutio Criminalis Carolina* heeft daar, zoals we zagen, bij willen aansluiten. De heks die mensen belazert via toverijen. Dat was overduidelijk niet het idee van het Concilie van Trente. Die zag de heks toch veel meer als een mislukte ketter. Haar bestrijding was eigenlijk een zaak van de Kerk. Die moest dan ook bij de vervolging het primaat hebben. Want de heks bedreef een feit van gekwalificeerde weerspanning tegen de van God gewilde orde. Niet zo erg als een ketter als Luther. Maar door het duivelspact bestreed ze de strijdende Kerk. Zij wilde de voltooiing van zijn heilsplan verhinderen. Een aangifte was niet noodzakelijk. De kerkelijke rechter, de rondreizende inquisiteur die de kerkelijke rechtsorde bewaakte, kon ambtshalve een geding beginnen. Dat is vermoedelijk toch niet het uitgangspunt geweest van het Hornese procesrecht tegen heksen. Dat is waarschijnlijk toch van de *toverij* uitgegaan als *bedrogsmisdrijf* tegen een individu, dat daardoor benadeeld werd. We weten het niet. Wel staat vast, dat de gedachte dat de heks zich richt tegen de majesteit van God en dus tegen die van de heerser, in midden-Limburg niet erg aansloeg. De hekserij dus als *crimen laesae majestatis (divinae)*. We zagen dat dat in Duitsland wel als rechtsgrond werd opgegeven voor de wereldlijke vervolging. Maar dat werd destijds ook in Duitsland niet algemeen aanvaard. Men zag dat waarachtig toch als een argumentatie die er met de haren bijgesleept werd. De *Constitutio Criminalis Carolina* wou er niets van weten. De Luikse prins-bisschop had die opvatting dan moeten uitdragen in zijn diocese. Want dan had hij een breuk moeten veroorzaken in de gangbare praktijk ten plattelande. Dat had hij kunnen doen, als hij bekommerd was geweest om het gedachtegoed van Trente. Maar dat liet hem onverschillig. Lindanus heeft die benaderingswijze wel willen invoeren. Maar daar is hij zelfs op de rechter

Maasoever niet ver mee gekomen. Tijdelijk in Roermond, toen hij daar feitelijk kon resideren, wellicht.

5.11.5. De gang van zaken bij de dingbanken in Horne

Er moet dus éérs geklaagd zijn. Over toverij. Die duidelijk begaan is door een vrouw, die met naam en toenaam wordt genoemd. Daarbij is schade ontstaan. Die moet opgegeven worden. Daarbij moet de klager heel goed weten wat hij doet. Want hij slaat in zijn beperkte woongemeenschap nu een onherroepelijke weg in. Beschuldigt hij een persoon, dan brengt hij de familie daarvan óók in diskrediet. Dat blijft niet geheim. Verder heeft de vorster geen zin in dit soort zaken. Hij heeft duidelijk in de gaten dat vervolging niet winstgevend is. En bovendien, ook hij woont in de omgeving. Maar is er een soort collectieve hysterie op gang, is de klager persistent en is diens familie belangrijk, dan kan het zijn, dat hij wel moet. Dat gaat hem doorgaans geld kosten. Is schikking niet mogelijk? Maar als dat allemaal niet mogelijk is, dan moet er eerst maar eens begonnen worden met het ontbieden van de heks. Van haar houding hangt veel af. Is ze bereid tot schikking of belooft ze beterschap? De vorster die niet op moeilijkheden zit te wachten zal er alles aan doen om haar tot tegemoetkomendheid te bewegen. Zolang hij niet noteert dat de beschuldigde een kwalijke toveresse is, kan er niet veel gebeuren. Veel hangt af van de omstandigheden waaronder het proces moet plaats vinden. Is er een algemene sterfte onder het vee, is de oogst ook nog eens mislukt en sterven mensen aan rare ziektes nadat een Waals peloton in de omgeving heeft gebivakkeerd, dan moet er iemand de schuld hebben. Heeft dan de beschuldigde het heilig sacrament tijdens de grote bronk niet eerbiedig gegroet en lacht ze de vorster uit wanneer hij opmerkt dat het toch vreemd is dat in haar nabijheid zoveel sterfte is, dan kan het er slecht gaan uitzien.

Is een redelijke verdenking voorhanden en kan deze op schrift gesteld worden, dan kan het eigenlijk onderzoek beginnen. De vragen naar daderschap, tijd, plaats en omstandigheden, schuldvormen en mate van verwijtbaarheid der gedraging moeten nu worden beantwoord. De heks moet op alle vragen dienaangaande antwoorden. Een zwijgrecht heeft ze niet. Ze hoeft niet te weten wat de redenen van wetenschap zijn aan de kant van de ondervrager, op basis waarvan hij zijn vragen stelt en inricht. Daarom hoeft ze ook niet te weten wie zijn getuigen zijn of deskundigen. Het belangrijkste is echter dat de heks haar intentie en toeleg toegeeft. Ze moet erkennen dat ze de christenheid wil vernietigen en dat ze het met de duivel houdt. Dat laatste is een feit, dat niet voor zintuiglijke waarneming vatbaar is voor een normaal mens. Er zijn wel omstandigheden waaruit die relatie afgeleid kan worden. Maar de vleselijke omgang is nauwelijks voor een getuige zichtbaar. Er is trouwens doorgaans niemand bij. Daarom moet alles op alles gezet worden om die erkenenis te

krijgen. Desnoods via marteling. Dat kan de vorster niet zelf op touw zetten en de drossaard óók niet. Daar is een beul voor nodig, die dat vak verstaat. Hij moet van verre komen. Dat gaat geld kosten. De rechters moeten bijeenkomen: zij moeten toestemming geven tot *scherpe examinatie*. Voor de drossaard en de vorster is dan de weg terug, naar ontslag van alle rechtsvervolging, vrijwel uitgesloten. Ze hebben dan zich vastgelegd en kosten gemaakt. De kwestie wordt een prestigeaangelegenheid. De examinatie beduidt ruchtbaarheid en houdt in dat de aanklagers de tenlastelegging gegrond vinden. Kan het via dreiging met marteling, dan is dat meegenomen, maar heksen zijn hardnekkig. De beul is dan trouwens al aanwezig. Dat blijft niet onopgemerkt. Het hele gehucht, het dorp en de landstreek weet ervan. Er is een heks. Want er is een beul gearriveerd. Ze komen trouwens vaak weer terug op erkentnissen, die heksen, zeker na enig tijdsverloop. Daarom moet het proces snel verlopen. Liefst in één dag, maar duurt het langer, dan moet in detentie worden voorzien. Dat zal dan nabij de gerechtsplaats moeten. De toverij kan waargenomen worden door getuigen. Daarvoor is dan meer dan één getuigenis nodig. Maar als een getuige kan beamen dat de eigenares van kippen heeft moeten vaststellen dat haar kloek niet meer broedt nadat de buurvrouw een vervloeking deed of een driehoek of een ster sloeg met haar ebbenhouten wandelstok komt men in de goede richting. De benadeelde moet dat onmiddellijk de getuige gezegd hebben. Niet pas, nadat de tenlastelegging is opgelezen en iedereen er van weet. Dan kan dat toereikend steunbewijs zijn. Dat hangt van de status en faam van de getuige af. Vreemdelingen liegen meestal, armlastigen zijn onbetrouwbaar en wie bedelt in de kerk deugt moraliter ook niet. Doet men zoiets tijdens de consecratie, dan is men persistent leugenachtig. Dat zijn zo de hoofdlijnen. Heeft de heks de gemeenschap met de duivel erkend, dan is de zaak verder wel bekeken. *Habemus confitentem reum, utque habeas veritatem*, aldus het canonieke recht. Wie een bekennende verdachte heeft, heeft ook de waarheid. Zeker bij hekserij gaat dat op. Vandaar de martelingen in het kasteel te Horne.

Is de bewijsvoering perfect, dan kan de zitting zelf beginnen. Ze is kort. Als de heks nog leeft. Die zitting bevestigt de conclusies van het vooronderzoek. Doorgaans. De strafmaat en de modaliteit van tenuitvoerlegging moeten voorgesteld worden, daar gaat het in hoofdzaak nog om. De lekenrechters wijken daar niet vanaf. De landsheer moet dat doorgaans de drossaard laten doen, maar volgens de uitgangspunten die de inquisiteur ook hanteert. De drossaard bedient zich daarbij soms van de vorster, de gerechtsdeurwaarder die ook dwangbevelen executeert, verbeurdverklaringen volvoert en goederen onttrekt aan het verkeer indien de drossaard zulks beveelt. Hij notuleert soms de verrichtingen tijdens de instructie en de uitkomsten daarvan. Hij stelt vervolgens de aanklacht op. Hij vraagt op basis daarvan rechtsingang bij de schepen- of dingbank binnen wier rechtsgebied de verdachte gewoond heeft, nog woont of bekende vaste woon- of

verblijfplaats heeft. Hij legt de aanklacht voor: heeft de rechtbank daarvoor toereikende rechtsmacht of competentie? Kunnen zij beamen dat de verdachte daar gedoopt is of verblijfplaats houdt of hield? Is er bij de verdachte een persoonlijk beletsel om haar in te dagen? Is zij bijvoorbeeld horige geworden elders omdat zij in een ander rechtsgebied is ingetrouwd? Is zij gaan behoren tot een kloostergemeenschap elders? Is zij vervallen tot waanzinnigheid of geestelijk onvermogen? Kan sprake zijn van dwaling in de persoon of persoonsverwisseling? Kan, indien de rechtbank geen vervolgingsbeletsel kent of weet te vinden, derhalve de aanklacht bevestigd worden? Dan kan het rechtsgeding ten principale beginnen. De tenlastelegging is basis. Zij richt zich tot de rechtbank, niet tot de verdachte. Begrijpen de leden van de rechtbank wat de aard en strekking van het strafrechtelijk schuldverwijt is? De vorster kan het toelichten, als ze dat vragen. Zo niet, dan roept hij de zaak uit. De vorster draagt voor wat de bewijsmiddelen zijn en legt over een lijst van inbeslaggenomen, nog niet teruggegeven voorwerpen. De drossaard geeft zijn visie omtrent de toelaatbaarheid en toereikendheid van de bewijsmiddelen. Hoogst uitzonderlijk is het, dat hij te verstaan geeft dat hij nadere ondervraging ter zitting gepast vindt. Nog uitzonderlijker is het dat de rechtbank in dit opzicht van een ander oordeel gewaagt dan de drossaard. Ze kan het doen, maar dan moeten er oproepingen uit. De proces tijd zal verlengd worden en de kosten van het geding kunnen oplopen. Bovendien is de verdachte die in voorlopige hechtenis verkeert er doorgaans niet best aan toe. Ze moet nog fysiek de straf wel kunnen ondergaan. Bij verstek kan niet voortgeprocedeerd worden. Daarom besluit de rechtbank doorgaans tot schuldigverklaring op grondslag van de tenlastelegging. Dan volgt beraadslaging over de straf op dezelfde grondslag. Zijn geen strafuitsluitings- of strafverminderinggronden gebleken, dan luidt die gestandaardiseerd: dood door verwurging en gevolgd door verbranding. Ik gaf dat al aan. Het blijkt ook uit de gerechtelijke instructies.

5.11.6. *Wurging als gunst*

Hoezeer de katholieke theologie hierbij doorgedrongen was in het penitentiaire recht blijkt uit het als vanzelfsprekend aanvaarde feit dat de veroordeelde nog vóór de beul toesloeg de gelegenheid kreeg bij een priester de generale biecht te spreken. Beleed zij haar zonde, waaronder haar hekselij en tovenarij, ontwikkelde zij daarbij volmaakt berouw omdat zij haar schepper had beledigd door in haar zondenstaat te volharden en niet eerder van het sacrament der biecht gebruik te maken, dan kreeg ze de absolutie. De priester ontsloeg haar alsnog van haar eeuwige schulden, belopen door die doodzonden. Hij sprak haar *generale biecht*. De heks mocht daarna geen penitentie doen: dat wil zeggen de tijdelijke straf ondergaan die de priester haar had kunnen opleggen, meestal het afraffelen van een aantal onze vaders of weesgrootjes. Daarvoor was de zondes Schuld te groot.

Bovendien zou dat veel te veel tijd in beslag nemen. De heks moest dus zonde maar niet schuldenvrij het hiernamaals in, want haar tijdelijke zondesschuld had ze nu eenmaal niet naar behoren uitgeboet. Ze ging naar het vagevuur en daar zou ze heel erg lang in moeten blijven. Het is opmerkelijk hoe gedetailleerd de moraaltheologie in dit opzicht was en hoe aanschouwelijk dat alles werd uitgebeeld. De heks mocht nog het cruxifix kussen en dat was het dan. Dan werd ze gewurgd aan een paal. Zó dat haar lichaam intact bleef. Wat het morbide maakt was, dat dat eigenlijk nog als een gunst, een privilege gold. Bij ophanging aan een galg kon het zijn dat de nek brak – de gunstigste executiewijze – maar soms stikte de opgehangene en verwondde zich deerlijk bij de stuiptrekkingen die lang konden duren. Dat was niet de bedoeling bij iemand die christelijk begraven moest worden: dat stoffelijk overschot moest gaaf gekist in gewijde aarde kunnen worden begraven. Opdat de ziel deel zou hebben aan de kerkhofvrede. En dus niet zou komen spoken. Dat voorrecht wilde men de geabsolveerde heks niet onthouden. Haar ziel moest, gaaf naar lichaam, het Laatste Oordeel kunnen afwachten, opdat zij als christenmens herenigd kon worden met haar stoffelijk overschot. Het lichaam moest die bezieling kunnen ontvangen. Volhardde de heks in het kwaad, ontwikkelde zij geen berouw, dan werd zij gewurgd en dan tot het vuur gedoemd. Want zij was geen lidmaat meer der strijdende Kerk. Zij stond buiten Gods Heilsplan. Ze was geen rechtmatig bezielde. Zelfs dat niet. Dat moet voor rechters, aanklagers, getuigen en deskundigen volkomen duidelijk zijn geweest. Wij vinden dat absurd. Maar zij vonden dat gewoon. Zo veranderlijk is de menselijke rechtsbeleving. In beide gevallen werd de executie gevolgd door algehele verbeurdverklaring van het burgerlijk vermogen in het bezit of beheer van de veroordeelde.

De heks die verbrand werd moest nog een tijdje tentoongesteld kunnen worden ter afschrikking van mogelijke navolgers. Haar resten moesten aan de palen waaraan ze vastgebonden was geweest nog enige tijd zichtbaar zijn voor de passanten. Daarna werden de beenderresten gestampd of verpulverd en uitgestrooid. Dat bleek bij de Roermondse executies op de Galgenberg in 't Zand een probleem te zijn in 1613. De gerechtsdienaren bezigden daar beukenhouten palen. Die verbranden helemaal en doemen vaak ook het gebonden lichaam volledig tot as. De schout Braez vraagt daarom het beroepshof te Roermond, de nevenzittingsplaats van het hof van Gelder, zorg te dragen voor de aanlevering van minder brandbaar hout. Hij stelt eikenhout voor. Dat brandt ook als een lier, zeker, maar er blijft wel wat stakigs over en daaraan kunnen dan de beenderresten mooi aan blijven getoond worden. Kan het hof niet bevorderen dat de inwoners van Elmpt in het Elmpterbos wat eikenbomen omhakken, die ze laten bezorgen bij het leprozenhuis vlak bij de Roermondse Galgenberg. Vijf palen heeft Braez op korte termijn nodig. Hij heeft dus nog vijf executiegevallen op voorraad. De al

aangehaalde auteurs Van de Garde en Ruys - Jansen¹⁴⁸ noemen drie namen van de ongelukkigen: Grijetgen Wennemakers, Merre Duyven, Truij van Kirckhoven. De Galgenberg, met een gelijke geschiedenis als de Hornese gerichtsplaat die we al noemden, lag bij het Oude Kerkhof van de Kapel van Maria in 't Zand die er, nu in een neogotische (dus: negentiende-eeuwse) uitmontering, nog steeds staat. De aanpalende burenen van 't Roer buurtschap moesten per executie raderen en galgen leveren en de galgen oprichten. En ze moesten de ter dood veroordeelden naar de Galgenberg transporteren, zomede geschikte takkenbossen voor het maken van brandstapels leveren. Uniek is dat alles niet. Deze niet-afkoopbare burenplicht was elders ook wel bekend.

5.12. *De aangiften en de sociale betekenis daarvan*

De gemeenschappen in Horne waren niet groot: de dorpen Horne, Heythuysen, Roggel, de gehuchten Neer, Nunhem, Buggenum, Beegden en Haelen, wat zal het inwonertal in de hier beschreven periode in de eerste helft van de zeventiende eeuw geweest zijn? We moeten daarbij incalculeren dat de bevolkingsaanwas al sedert ongeveer 1560 afnam: de oorlogen en geweldshandelingen in deze grensstreek destabiliseerde de samenleving en daarmee de reguliere gezinsvorming. Veel mannen bleven liever vrijgezel dan dat ze een gezin probeerden te stichten. De oogsten mislukten vaak door de deze tijd beheersende overvloedige regenval. De verschillende ruiterbenden verstoorden het natuurlijk drainagesysteem van de bossen en akkers. De wegen werden niet meer onderhouden en daardoor werden de verschillende voedselaanvoeren van elders, die voor de noodzakelijke variaties in het dagelijks of wekelijks menu moesten zorgen ook verstoord. Stel je er niet te veel van voor: een raap, een knol van achter Luik weg, smakend naar de kalkgrond, vreemde groenten, een gedroogde vis, een stuk gezouten ham. Maar toch enige wisseling in het dagelijkse menu van gortepap, roggebrood met reuzel en onderroom. Die aanvoer stopt, het menu verschraalt, een appel is een zonderlinge luxe, óók in gedroogde vorm in de winter. De kindersterfte nam toe. Laat Horne nu ongeveer zeshonderd inwoners hebben gehad in 1550. Toen ging het nog redelijk goed. Er was bestaanszekerheid, maar geen welvaart zoals wij dat zouden noemen. Dan zal dat tegen 1600 zijn teruggelopen tot ongeveer vijfhonderd, waarvan de meeste mannen dagloner en akkerman waren. Als tegen één alleenwonende vrouw bezwaren bestonden, die later culmineerden in een (vaak: min of meer onvrijwillige) aangifte, dan moet dat tot verstoring hebben geleid van de onderlinge betrekkingen tussen de verschillende families en gezinnen. Want de mobiliteit was vrijwel nihil. Men leefde en stierf op het stuk grond waar men ook geboren was. Een partner haalde men in de omgeving, soms zelfs uit eigen bloedverwantschappelijke kring, wat het kroost niet ten goede zal

148 Zie hun bijdragen aan www.historieoermond.nl

zijn gekomen. Tegen tante Marie bestaan verdachtmakingen van hekserij. Dat is iets wat zondags bij de kerk, op begrafenissen en doopsels, bij rozenhoedjes ter gelegenheid van het afsterven van een bet-ome, besproken wordt. Men weet haarfijn wie begonnen is en waarom. Men weet wie dat roddelverhaal uitgesponnen heeft, toen hij in de sloot viel omdat hij teveel gezopen had: dat was neef Nol die voor ome Har niet weten wilde dat hij bij drank die sloot inliep. Nee, hij was geschrokken omdat hij een heks door de lucht had zien vliegen, mijn kop eraf als het tante Marie weer niet was, die lag vroeger al in de nacht op het land met vreemde kerels uit Beegden. Nol is een man van eer: hoe meer mensen weten dat hij ze zag vliegen, hoe halsstarriger dat hij wordt. Er is altijd een erfeniskwestie gaande, al gaat het maar om een geblutste koperen telloor, die gaandeweg de allures krijgt van een familie-erfstuk. Marie is erfgerechtigd en moet beslist dat stuk niet krijgen. De pastoor is op de hoogte en heeft de vorster in het voorbijgaan, bij het ophalen van de heerlijke tienden, geïnformeerd wat hem in de biecht verhaald is. Is Marie een heks, dan moet verhoed worden dat ze het kruiske krijgt wat op de kist lag van Catrien-zaliger en die telloor was voor onze Jos, daar moet ze buiten blijven. De vorster vertelt het in Haelen, waar de drossaard net een grensscheidingskwestie regelt, want er is weer eens een boer die vrij ploegt: hij pakt steeds een voor van de burens erbij en verplaatst in de nacht de grenslei. Die boer is verwant aan die Marie en daarom is duidelijk dat het in die familie zit, dat liegen en bedriegen. Dat is interessant voor de drossaard, want hij moet die grensscheidingskwestie regelen en hij vertrouwt geen der partijen. Hij machtigt de vorster Marie eens te verhoren, je kunt nooit weten. Marie ziet met ontzetting dat haar relaas de pen van de vorster in beroering brengt: hij maakt een verslag, als dat maar geen moeilijkheden geeft. Marie hoort van haar toverij, maar ze kan meteen verklaren wie daar achter zit: dat is die Nol, die heeft nooit gedeugd. Zo komt een vliegwielt, aangedreven door roddel en achterklap op gang. In Horne drijft die beweging de drossaard op om er eens rustig voor te gaan zitten, want heeft hij ooit niet van een vergelijkbaar geval gehoord in Neer? Bovendien, hij heeft al maanden geen zaak aangebracht, hij moet toch tonen dat hij zijn loon waard is. Er komt nu een echte klacht op papier. Nol tekent met een bevend kruisje, want schrijven kan hij zelfs zijn eigen naam niet. Maar het voorgelezene heeft hij, het hoofd ontbloot, eerbiedig aangehoord, als het sermoen van de pastoor in de kerk. En net als bij die preek heeft hij "amen!" gezegd, blij dat het prevelement af was. De vorster gaat heen, brengt rapport uit en de drossaard gaat in de families wroeten, volgens het beginsel: verdeel en heers. Twee kampen ontstaan, die families splijten: één voor en één tegen Marie, die er al lang niet meer toe doet, maar waarvan nu iedereen zich merkwaardigheden begint te herinneren. Van jaren terug, Marie weet er niets meer van, maar dat is altijd al een lichte vogel geweest, bovendien, ze kan vliegen, dat heeft Nol zelf gezien en ome Har nu ook, hij herinnert zich het thans

duidelijk, hij stiet immers destijds Nol aan want bij Marie groeiden altijd van die rare befloste struiken in de beukenboom. Har had, dat wil hij maar zeggen, het altijd al gedacht, als hij het maar eerder geweten had. Wat dan precies? Wel, datgene wat de drossaard hem vijf maanden later plechtig voorleest vanaf een papier van wel twee ellen lang, met een zegel van de grafelijkheid eraan. In de raadzaal op het kasteel. Het duurt uren, dat voorlezen, er staan een hoop letters in dat papier en ome Har is maar gaan knielen, dat deed hij bij het rozenhoedje ook altijd als hij niet wist bij welke geheimen de voorbidster was. Het is allemaal waar, wat de drossaard daar zegt. Want als het niet waar was, was het niet opgeschreven. En dan hadden niet zoveel mensen zich met de tekst bemoeid. En zo komt dan een hekserijzaak tot strafvorderlijke actie, want zo'n aanklacht moet toch leiden tot een tenlastelegging, anders zou al dat werk voor niets zijn geweest. En bovendien moet het afgelopen zijn met de hekserij in dit land, er is ook al een muizenplaag van gekomen, dat ligt allemaal aan Marie, die nu maar de onnozele uithangt, maar we hebben haar in de gaten! Tussen drie families bestaan nu vetes, daar ging het die Marie ook om, we hebben het steeds vermoed maar niet gedacht. En wat er daarna komt, daar kunnen we niks meer aan doen, dat is hogerhand, en hogerhand is er niet voor niks, dat zei de ouwe pastoor óók altijd. Jammer dat Marie gewurgd moest worden, maar dan had ze maar niet moeten heksen. Ja, zo is het toch?

5.13. *De verschillende processen-verbaal*

In hekserij- ketterij en tovenarijzaken die voor de wereldlijke strafrechter komen, na 1550, komen gerechtelijke verslagen tot stand die opmerkelijk veel op elkaar lijken. De rapporteurs bedienen zich steeds van dezelfde zalvende kanselarijtaal. Ze gebruiken dezelfde woorden en woordverbindingen. Maar de vraagstellingen roepen dat ook op. Die zijn verwoord in een uniform jargon. Dat ligt voor de hand, als men zich realiseert dat de ondervragers dezelfde vragenlijsten gebruiken die uit dezelfde handboeken voor een gerechtelijke instructie komen. Ik noemde al het gezaghebbende handboek van pater Delrio, dat de instructeur moet gebruiken om een heks op te sporen. Het verhoor moet zo ingericht zijn dat de bewijsthema's van de hekserij volgtijdelijk aan de orde komen. En wel naar de tenlastelegging die de instructeur op het oog heeft als hij met het opsporingsonderzoek begint. Ik herhaal: dat is in het moderne strafrecht ook zo. De rechercheur die wil bewijzen dat iemand via de ICT bankrekeningen heeft geplunderd door *phishing* wil hard maken dat iemand wederrechtelijk een elektronische informatiedrager is binnengedrongen om niet voor hem bestemde gegevens te verwerven. Dat staat in de wet. Dat is dus waar de ondervrager heen wil. Die termen gebruikt hij. Ook bij de ondervraging. Bij diefstal uit een huis vraagt de politiemans of de verdachte dat huis wederrechtelijk is binnen-

gedrongen. Hij zal het wel toelichten, maar hij wil daarop uitkomen. De vraag is zo ingericht dat de ondervraagde *ja* of *nee* kan zeggen, evenals bij de vraag of hij van een *valse sleutel* gebruik heeft gemaakt, dan wel of hij zich *toegang heeft verschaft door braak, inklimming of verbreking*. De politieman vraagt wel eerst, of de verdachte niet met een koevoet een dorpel heeft open gewrikt, maar hij schrijft later dat de verdachte een gesloten deurslot met kracht heeft verbroken teneinde zich toegang te verschaffen, want dat staat in de tenlastelegging en die moet verlopen in de termen van de wettelijke delictsomschrijving. Bij *ketterij* en *hekserij* ging het destijds net zo. De ondervraagde wist meestal niet waar de ondervrager heen wilde, als hij vroeg hoe de duivel eruit zag of dat de vervolgte aannam en geloofde dat Christus, onze heer, lichamenlijk aanwezig was in de geconsacreerde hostie. De strekking van die vragen werd pas achteraf duidelijk, als de tenlastelegging werd voorgelezen – als dat al gebeurde. En dan is het nog maar de vraag of de ondervraagde, die niet theologisch geschoold was, begreep wat hem gevraagd werd. Maar dat deed er niet veel toe: de ondervrager wilde een handzaam antwoord dat paste in het bewijsthema, dat de ondervrager wilde hanteren bij het opstellen der tenlastelegging. De processen-verbaal van verhoor geven vrijwel nooit woordelijk het vraag- en antwoordspel weer dat zich in de levensfeitelijke werkelijkheid afspeelde in de schemerige, vale, ruimte waarin alleen de verhoorder geriefelijk gezeten was. Het stotteren, stamelen, het wedervragen door de verhoorde, diens vrees en ontremming lezen we niet terug en de tunnelvisie van de ondervrager kunnen we bevroeden, maar niet in het document herleiden. Daarom zijn de verhoorrelazen interessant. Het zijn geen egodocumenten. Niet betreffende de verdachte en niet betreffende de ondervrager. Maar meer als karakteristiek van hoe de ondervrager dacht dat de rechters zouden denken, dan van wat de ondervraagde dacht toen hij het beweerde feit beging. Als hij toen al dacht en als hij het feit als feit onderkende. Als geïsoleerd scharnierpunt in zijn voorbijflakkerende beleving. Dat was het achteraf. Dat bleek het te zijn. Maar niet op het eigenste moment, toen het zich toedroeg.

5.14. *De instructie en het gerechtelijk vooronderzoek*

Maar er was meer, zo placht Loe de Jong een nieuwe paragraaf in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* te beginnen. Wij gaan uit van het ideaal dat rechterlijke en uitvoerende macht gescheiden zijn van elkaar en van de wetgevende macht. De rechterlijke macht past de wetten toe op een bepaald geval, interpreteert ze daartoe maar maakt in geen geval een wet, een algemene regeling. De aanklager – het Openbaar Ministerie – legt een zaak voor aan de rechter op basis van die wet en geeft bij het onderzoek leiding aan de politie die het feit opspoorde. De aanklager stelt zich afzonderlijk op van de rechter, dat is de bedoeling. Hij zegt de politie wat het delict is, waar hij aan

denkt, en daartoe zoekt de politie feiten bijeen. Ze verzamelt bewijsmateriaal, maar mag het niet manipuleren of bewerken. Dat is het uitgangspunt.

De praktijk is ingewikkelder, want net als de vorster zoekt de politie bezwaarend materieel bijeen met het oog op een bepaalde delictsomschrijving die de grondslag wordt van de tenlastelegging. En die tenlastelegging moet dan weer de grondslag zijn voor het onderzoek ter openbare terechtzitting, het eigenlijke hoofdonderzoek, dat de strafrechter echt actief leidt. Dat is het idee.

Praktisch heeft de politie echter bij de bewijsvoering van het begin af aan de leiding ook jegens het Openbaar Ministerie, eenvoudig, omdat de melding dat er een delict is begaan bij de politie binnenkomt. De politie kijkt dan: zit daar een strafbaar feit in volgens de wet? Volgens welk artikel dan? Wat vereist dat voor de strafbaarheid? Want die eisen zijn dan even zo vele toekomstige bewijs-thema's, die ook in de tenlastelegging moeten terugkomen. Met het oog daarop selecteert de politie de feiten. Die bekijkt ze dus vanuit die invalshoek. En dat is niet echt neutraal. De politie legt dat zo geselecteerde bewijsmateriaal voor aan de officier van justitie die dan onderzoekt: heb ik hier een strafzaak? Kan ik die aanbrenge met enige succes? Maar dat doet hij binnen het kader van de tenlastelegging die de politie ook steeds voor ogen had in het opsporingsonderzoek en het vooronderzoek bij de rechter-commissaris, de rechter van instructie. Die twee fasen houden elkaar wederkerig in de ban en aldus bepalen ze ook het eindonderzoek ter terechtzitting, dat echt niet in blanco begint, neutraal ten aanzien van de feiten. De strafrechter vaart op het dossier en gaat er van uit dat dat de feiten eigenlijk wel correct weergeeft. Zo gaat het in Nederland nu, maar destijds, in midden-Limburg ook.

De instructie dicteerde de omkadering van het onderzoek ter terechtzitting. De drossaard voer op het kompas van de vorster. En die schreef op wat de drossaard moest vragen, net zo, als vaak de griffier dat óók doet bij een zitting. Niet altijd, maar als hij denkt: de rechter vergeet iets, hij is de weg kwijt, ik moet bijsturen. De procespartijen houden elkaar dus ook weer in de ban. De drossaard stelde nooit open-einde-vragen aan de heks. Hij begon nooit: er is gezegd, geklaagd, dat u tovert. Wat denkt u daarvan? Hij vroeg natuurlijk ook nooit: bent u een vijand der christenheid? Zo'n vraag had de heks ook niet begrepen. Wie of wat is dat dan, de christenheid? Waar zit die, hoe is die samengesteld? Ik zou zo'n vraag niet graag willen beantwoorden. Wat de drossaard kon doen is vragen: gaat u naar de mis? En wel elke dag of alleen zondags? Knielt u bij de consecratie? Geloof u dat Christus dan lichamelijk er is? En hoe dan? Heeft u tijdens de consecratie dat ooit innerlijk beleefd, die aanwezigheid van Christus? Denkt u, dat dat offer van brood en wijn strekt tot een genade? Hoe weet u dat? Maar als u dat gelooft, waarom heeft u dan de hostie op het kerkplein uitgespuwd, zoals Jef van Jos de smidszoon heeft gezien? Of was dat geen hostie? Maar wat was het dan? Was het een niet geconsacreerde hostie? Hoe wist u dat dan en hoe

kwam u daaraan? Doet u dat vaker? Wie bracht u op het idee? De antwoorden worden dan niet opgetekend als staccato zinnestelsels, wat het vermoedelijk wel geweest zullen zijn. Maar als een coherent, stellig proza, dat een theologische opvatting weergeeft, die Delrio heeft leren herkennen als een a-sacramentale definitie van het misritueel, als zuiver symbolisch gebeuren, waaraan geen genademiddelen ontleend kunnen worden omdat die nu eenmaal niet bestaan. Dat is een gedachte die in Rijnland bestaat, en die ook wordt aangetroffen in de grensstreken, waar vrouwen de hostie misbruiken om pap van te maken waarmee ze gedoopte kinderen misleiden niet ter communie te gaan, want dat heeft de duivel ze geleerd. Juist met Pasen duikt dat idee op. Dan moet er gecommuniceerd worden onder de gedaante van het brood. Dan brengt de pastoor ook op ziekenbezoek de hostie mee. En dan kan er met de hostie van alles gebeuren. Die verklaring kent de drossaard en waarachtig, hier heeft hij precies zo'n geval in reïncultuur. Natuurlijk geeft deze heks dat niet toe, die is wel wijzer, maar we staan nog maar aan het begin der ondervraging. We herhalen de verklaring die de vorster heeft opgepend steeds weer totdat de heks toegeeft dat ze wel twijfels heeft aan de fysieke presentie van Christus, niet, omdat ze dat zelf bedacht, maar omdat de burens twijfelen en die hebben een broer die in het klooster zit of zat. En zo, stap voor stap, schrijft en sluipt de drossaard van de vóórvragen naar de hoofdkwestie: heeft de duivel haar dat niet verteld? Kent ze die dan? Heeft ze die gezien? De vorster schrijft wel voort: hij en zijn papieren zijn geduldig. En weer komt een plechtstatig en stellig proza uit zijn schacht, want het antwoord op vraag zesendertig bij Delrio kent hij ook, de leerstelling is al meermalen in andere ondervragingen aan de orde geweest. De heks blijkt die te belijden. Ze schrikt er zelf van, als het haar wordt uitgelegd. Maar waar de drossaard heen wil, is dat ze kippen zondageieren doet leggen, ook in de vasten. Zover is het nog niet, maar daar wordt aan gewerkt.

5.15. *De verwijzing ter zitting en de hoofdprocedure*

In het moderne Nederlandse recht heeft de verdachte een versterkte rechtspositie nadat de zaak is verwezen naar een openbare terechtzitting. De aanklager geeft daarmee de zaak eigenlijk onherroepelijk uit handen aan de rechters. Hij heeft een tenlastelegging geformuleerd, waarin hij het strafrechtelijk schuldverwijt definitief vastlegt. Zowel naar feitelijke zijde, als naar morele, rechtskundige zijde. En daarin moet hij heel duidelijk zijn: wat voor onrechtmatigheid werpt hij de verdachte tegen? Oplichting? Dan moet hij bewijzen dat de verdachte bedrog pleegde, dat hij zich wederrechtelijk probeerde te verrijken door misbruik te maken van de goede trouw. Daar mag hij dan niet ineens *diefstal* van maken of *bedrieglijke bankbreukigheid*. Ook niet als ter terechtzitting bij de bewijsvoering blijkt dat het bedrogdelict er niet in zit, maar valsheid is geschreven juist wel.

Verder: hij mag aan de tenlastelegging niet allerlei verbeteringen of verruimingen toevoegen en ook tijd en plaats in beginsel niet veranderen. Hij moet een lijst van bewijsmiddelen naar voren brengen, de verdachte moet die kunnen raadplegen en tegenspraak kunnen bieden, ook via tegenbewijs. De aanklager mag niet met nieuw bewijs aankomen dat hij eerder bij had kunnen brengen, maar de verdachte wel. En verder mag het bewijs nooit anoniem blijven wat oorsprong betreft. Heeft de deurwaarder de zaak uitgeroepen, dan mag de aanklager de zaak niet meer intrekken. En verder moet er tijdig en regelmatig worden voortgeprocedeerd. Na het begin van de zitting mag er ongeveer twee jaar verlopen, maar dan moet de zaak in eerste aanleg afgerond zijn. En de verdachte kan altijd in hoger beroep of om een hogere rechtsvoorziening vragen. Dat laatste, als hij denkt of beweert dat de aanklager een rechtsbegrip of juridische term verkeerd opvat of bestaande rechtspraak niet goed verdisconteert. De verdachte mag zich op ieder punt verweren via rechtsgeleerde bijstand. Kan hij die niet zelf betalen, dan krijgt hij die vergoed. En dat geldt ook voor contra-expertise door een deskundige.

Dat kunnen we allemaal vergeten bij het zestiende en zeventiende eeuwse procesrecht. De tenlastelegging kon vrijwel onbeperkt bijgesteld worden. En deugde die helemaal niet, dan kon de aanklager stomweg opnieuw beginnen als was nog geen eerder rechtsgeding eraan voorafgegaan. De tenlastelegging hoefde niet bekend te zijn bij de vervolgte. Verder: *hekselij, toverij*, dat was een heel vaag begrip, een excessief gecompliceerde aanduiding van een gedragswijze. Eigenlijk stond de heks veel meer terecht voor een bepaalde rare levenswijze, voor *Lebensführungsschuld* en niet voor een concreet objectiveerbaar daderschap. De heks had zich buiten de christenheid geplaatst, ze had de duivel bekend en vervolgens getoverd. Maar waar dat toveren dan in bestond, daarvoor was geen goede expertise voorhanden. Ze had iemand ziek gemaakt, een dier was dood gegaan, een brand was uitgebroken, de bliksem ingeslagen – door toedoen van de heks. Maar twee getuigen die zeiden dat ze dat de heks hadden zien doen, waren al voldoende. Hoe ze dat, in aller heideneen naam, had kunnen doen, bleef in onze ogen volkomen in de mist. De getuigen lieten zich niet uit over de oorzakelijkheid in fysische termen. Meestal. Ze had een toverformule gezegd. Goed, maar hoe werkzaam was die dan geweest? Hoe wist de getuige dat zonder die formule de bliksem niet zou zijn ingeslagen? Hoe wist de pastoor dat de heks het heilig vaatwerk bij die blikseminslag had omgevormd tot hellevorken? Hoe had hij dat waargenomen? Had hij zijn kelk in een vork met drie tanden zien veranderen? Waar was hij dan toen hij dat zag? Stond hij aan het altaar? Brandde hij dan de handen niet toen het hemelvuur in zijn kelk toesloeg? Waren er dan geen gelovigen die toekeken: hij volvoerde toch een consecratie? Waarom waren er geen misdienaartjes die getuigen konden? Waarom vroeg de drossaard daar niet naar? Was het gewelf van de kerk niet beschadigd? Wat was er over van de

kelk van de pastoor? Hij hoefde geen vergulde vork over te leggen. Dat niet. Hij zei het gezien te hebben en op zijn eedsverklaring werd dat geloofd. De heks hoefde die verklaring niet te horen. Ze was dus nergens. En dat scheen ook de bedoeling. Een raadsman werd niet toegevoegd en bijna nooit maakte zich een jurist of theoloog op om er een te zijn. Niet in Horne en overigens elders in midden-Limburg ook niet. In Holland wel, maar dat was iets anders, dat waren Geuzen en die deugden toch al niet.

5.16. *Het eindgewijsde*

Ook het eindgewijsde voldeed niet, in onze ogen, aan de beginselen van een behoorlijke procesorde. De griffier, de notaris ter zitting, stelde het op in overleg met de voorzitter van de rechtbank. Die kon meestal wel lezen en schrijven, al hield het niet over. De aanklager, de rechters en beschuldigde werden naar personalia aangeduid. De tenlastelegging werd naar kwalificatie weergegeven. Dus: kwade toverij of hekserij. De gevolgen konden daarbij gespecificeerd worden. Waren er personen die schadevergoeding eisten, dan gebeurde dat meestal. En anders niet. De strafen ten uitvoerleggingswijze werden opgegeven. En de bijkomende maatregelen zoals verbeurdverklaring, onttrekking aan het verkeer van de delictsinstrumenten, de beslagen op schuldvorderingen die elders uitstonden en de kostenverwijzingen. Dat alles was terstond bij voorraad uitvoerbaar tenzij anders werd bepaald. Hoger beroep was niet mogelijk.

Concept

6. Wat is een heks?

6.1. *De noodzaak van een definitie*

De vraag wat een heks precies is, wat haar essentie is, kan alleen opkomen in een *betooverde waerelt*. Een stoffelijke realiteit die vatbaar is voor betovering en toverijen, al behoeven deze beide die stoffelijke werkelijkheid niet te beheersen of overheersen, óók niet grotendeels. Maar ze is voor betovering vatbaar. En ze wordt betoverd. Daarom is dit het overkoepelend thema van deze inleiding: in hoeverre laat zich de historische realiteit waarin de mens staat betoveren. Hekserij vindt slechts plaats in een *betooverde waerelt*. Niet zonder voordacht sluit ik wederom aan bij die titel van Balthasars Bekkers standaardwerk *De betooverde weerelt*. Het is zo gek dat die betooverde wereld zolang realiteit is geweest. Zo zelfs dat de onttovering onrustig maakte en het boek verboden werd.

Bekker, opgeleid voor dominee, kende dus de heksenwanen als waarheden. Hij leerde ze als leerstellige waarheden op de universiteit. Hij kon niet beroepen worden als hij ze niet aanvaardde. En toch heeft Bekker zijn leven in dienst gesteld van het bestrijden van de idee dat de wereld beheerst wordt door heksen, spoken en duivels. Hij trok het bestaan van een duivel als zelfstandige incarnate kwade macht in dit ondermaanse zonder meer in twijfel. Mensen hebben kwalijke neigingen. Sommigen geven er aan toe. Anderen niet. Dat kan exogene en endogene oorzaken hebben. Maar het is nooit het gevolg van een intrinsieke eigenschap, een zielinprenting, een essentie. Er bestaat dus geen blauwdruk van een heks. Evenmin als van een slecht mens. Bekker vindt: Er is geen aan de mens ingestort oerweten over goed en kwaad, geen synderesis.

Bekker ontkent het axioma van het christendom dat de mens al in de baarmoeder kennis zou kunnen dragen van goed en kwaad. Het geweten van de mens vult zich via ervaringen van buiten. Daarnaast plooit de ziel zich. Hij ontkende op empirische gronden de mogelijkheid van tovenarij. Daardoor kreeg hij ook moeilijkheden met de Hervormde kerk, wier bedienaar des woords hij was. Hij richtte zich echter vooral tegen de roomse kerk, die hij hield voor de bedenker van de waan, dat er heksen, tovenaars en duivelsbezetenen bestaan. In dat uitgangspunt: de roomse kerk is hier de schuldige, dwaalde hij. De Hervormde kerk bedacht ook allerlei hekserijen en heksenwanen en was in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën er een effectief verspreidster van. Bekker schopte aan tegen algemeen aanvaarde wetenschappelijke inzichten en deed de Republiek op haar staatkundige grondvesten trillen. Want hij richtte zich tegen de staatskerk van de Republiek, die hij van waanzinnige denkbeelden betichtte die de toets der kritiek niet konden doorstaan en die nooit enige objectieveerbare recht-

vaardiging konden hebben in enige zintuiglijke waarneming. Hij kon dus zijn toga aan de wilgen hangen. Daar ging zijn broodwinning. Hem werd het kommervolle en desolate bestaan van een klokkenluider. Hij is betekenisbepalend voor het verlichtingsniveau van de Republiek in de zeventiende eeuw en naar zijn maatstaven moeten dan ook sommige heksenprocessen hier te lande – destijds al – bekeken worden. Want een eenling was Bekker in zijn tijdgewricht beslist niet. Uniek was slechts zijn lef. Maar ook het roomse kamp kende dat soort geesten. De jezuïet Friedrich von Spee (von Langenveld, 1591 - 1635) was zijn voorganger. Hij schreef de *Cautio Criminalis oder Rechtliches Bedenken wegen der Hexenprozesse* in 1631. De ondertitel is: *Für die Obrigkeiten Deutschlands gegenwärtig notwendig aber auch für die Ratgeber und Beichtväter der Fürsten, für Inquisitoren, Richter, Advokaten, Beichtiger der Angeklagten, Prediger, und andere seher nützlich zu lesen.*

Hij vraagt zich, oenschijnlijk, onbekommerd af: bestaan de heksen eigenlijk wel echt? Van Spee laat uitkomen dat het antwoord ontkennend moet zijn. Er zijn vrouwen die denken dat ze heks zijn. Maar dat zijn psychiatrische gevallen. Die moeten geestelijke bijstand krijgen. Er zijn veel geleerden, die bewijzen dat heksen bestaan. Maar dat doen ze, omdat hun heksერიjbestrijding een winstgevende industrie is. Ze verkopen grif bestellers, hun leerboeken. Ze krijgen leerstoelen en wetenschappelijke onderscheidingen. Hoed u voor hen! Ze worden demonoloog. Dat lijkt een beetje – ik moderniseer de waarschuwing van Von Spee, zijn *cautio* even – op de deradicaliserings-expert die Jihadisten weet te onttoveren tot personen die de westerse waarden zijn toegedaan. Ze geven daartoe *remedial teachings*, die experts. Goud geld levert het op. Iedere tijd kent zijn gekken en bezweerders. Raak er niet door van slag en blijf kalm. Laat je niet beheksen. Aldus Von Spee. Dapper. Von Spee publiceerde tijdens de hoogtijdagen van de collectieve heksenwanen in Duitsland. Zonder ééerst toestemming te vragen aan zijn kerkelijke overheid. Dat is nog dapperder. Von Spee trachtte het anoniem te doen. Niet zo dapper, maar wel begrijpelijk. Het lukte niet. Hij was meteen wereldberoemd in heel Duitsland. Terug naar de middeleeuwen.

6.2. *De inquisitie als uniformerende factor*

De rooms-katholieke inquisitie begint in de dertiende eeuw door heel West-Europa met internationaal strafvorderlijk onderzoek ten laste van ketters. De Kerk heeft dan, na verschillende concilies, de geloofsleer op de kernpunten min of meer vastgelegd. Is Jezus de zoon van god, wat is de drie-eenheid, waaruit bestaan de belangrijkste sacramenten, laat god zich kennen door de mensheid, hoe neemt de schepping een einde. Dat soort dogma's. Die dogmatisering van die leer roept de ontkenning ervan op. De ontkenning van de juistheid. De

ketterij, derhalve. Die door de kerk als organisatie bestreden moet worden. De Kerk bedient zich daartoe van een rechterlijk apparaat: de inquisitie. Vóór de inquisitie, in de vroege middeleeuwen vanaf de zesde eeuw, had de Kerk óók wel de (reeds genoemde) organisatie der *Seendgerichten*. Dat zijn lokale algemene visitatierechters op diocesaan niveau. Ze zijn beslist geen gespecialiseerde ketterjagers. Ze bewaken de algemene Kerkvrede, eigenlijk de lokale publieke orde. Ze zijn georganiseerd ten behoeve van de bisschoppen om te controleren of de priesters en gelovigen zich wel houden aan de kerkelijke tucht. De lat ligt daarbij niet hoog. Je moet je ordentelijk gedragen, eerbied hebben voor de sacramenten, de tien geboden onderhouden. Maar bega je een schending van die normen, dan is dat meestal afkoopbaar in boetegelden. Het gaat om de discipline binnen de parochies, met name. De diocesen zijn, in de vroege middeleeuwen, in West-Europa geweldig groot. De bisschop kan de uithoeken van zijn rechtsgebied niet goed in de gaten houden. Het reizen is moeilijk. Het is gevaarlijk. Je moet je bestuurspost verlaten. En dan kan net een kwaadwillige de macht grijpen. Daar ben je nooit zeker van. De bisschop reist wel. Maar van hoofdplaats naar hoofdplaats en vooral in de zomer. Dan zijn de zandwegen nog enigszins berijdbaar en is het lang licht. Op de hoofdplaats vraagt hij naar de aartsdiakens om instructies te geven. En hij vraagt eens hoe het er mee staat, vooral op de dekenaatplaatsen. Want daar worden de kerkelijke tienden gecollecteerd, daar is aanloop, reuring en vertier. De aartsdiaken rapporteert over de dekenaten, waarvan de geruchten willen dat het niet best aan toe gaat. De deken daar leeft in opvallende luxe, er zijn veel tapperijen bijgekomen en er loopt raar volk rond, waaronder waarzeggende vrouwen. De bisschop wijst dan een zendrechter aan, die zelf sterk in de schoenen staat. Zelf gaat hij naar de volgende hoofdplaats. Hij visiteert op locatie niet zelf. Hij heeft ook het personeel niet en ook de doorzettingsmacht niet om dat effectief te doen. Hij laat daarom administratoren dat in zijn naam doen die in de gewesten of kwartieren rondreizen. In Brabant zijn dat soms de aartsdiakens. Die doen dat zelf als de weg niet te bezwaarlijk is. Maar soms sturen ze ook wel een speciale kerkelijke rechtervisitorator: een officiaal. Die moet dan wél kunnen lezen. En kunnen schrijven. Daar zit een probleem. Want het opleidingsniveau is niet hoog in deze periode. De officiaal krijgt wel een klerk mee, al was het alleen maar om de boetebedragen af te rekenen: dat de officiaal die niet in eigen zak steekt. Dat wil de aartsdiaken toch wel even zeker stellen: dat hij niks tekort komt en Luik ook niet. Dat moet die officiaal dan zelf óók wel weer kunnen controleren, het eindsaldo. Heel veel nuancering en spitsvondigheid is aan de officialen niet besteed: dat leren de bisschoppelijke boeteboeken ook wel. Die kijken vooral naar de uiterlijke discipline van de geloofsbedienaars en de simpele gelovigen. Leest een pastoor wel dagelijks de mis? Kan hij verstaanbaar preken? En slaat dat dan ergens op, of verzint hij maar wat? Kent hij de evangelieteksten wel goed uit het hoofd? Doet hij de voordracht

netjes? Is het kazuifel wel toonbaar? Heeft hij geen vrouw bij zich? Als bijslaap, wel te verstaan. Is hij niet te vaak dronken? Heeft hij soms een café? Dat mag volstrekt niet. Maar te verbergen is dat niet. En als hij wel een tapperij houdt, wat moet er dan gebeuren? Het dranklokaal moet dicht. Goed, maar als de zendrechter tien mijl verderop is, dan gaat het weer open. Stillegging van het bedrijf veronderstelt een executieve van de zendrechter ter plaatse. En die is er niet. De priester schorsen? Dat brengt gezichtsverlies mee, voor de Kerk. Het kan wel. Natuurlijk. Maar is het verstandig? Waar gaan de mensen dan hun geestelijk heil halen? Is de priester een persoon die de mensen ter plaatse best ligt, dan laat de zendrechter het bij een boete. Hij vermaant de priester, maar veel meer is er niet aan te doen. Doet de priester verder zijn werk netjes? Als hij zieken zalft, doet hij dat dan stichtelijk? En als het een stervende geldt, durft hij dan het lichaam wel aan te raken? Ja, dat is vies, dat weet de visitorator ook wel, maar die aanraking is plichtmatig. En vraagt hij dan niet de hoofdprijs voor de absolutie? Bewaart hij het biechtgeheim wel goed? Vloeken de gelovigen niet te veel? Roepen ze Donar of Wodan niet aan? Doen ze niet aan veelwijverij en gokken ze niet te excessief? Gaan ze met Pasen wel ter communie na gebiecht te hebben? Dan gaat het dus nog niet echt over de dogmata, al kunnen die wel een rol spelen. Maar daar is de samenleving eigenlijk nog niet geciviliseerd genoeg voor. De zendrechter vangt zo nu en dan wel eens een heks. Maar niet systematisch. Hij is er niet op uit. En wat een heks precies is, dat is niet zo duidelijk, want getoverd wordt er nog veel in deze vroege middeleeuwen. Pas later wordt dat iets bijzonders. En de zendrechter weet nog niet zo goed wat hij met de heks aan moet. Ze deugt soms niet, dat moet duidelijk gemaakt worden. Maar moet ze dood? Dat nou zo direct óók niet. Ze moet gestraft worden, maar eigenlijk alleen als er duidelijke slachtoffers zijn, die erom vragen. Maar wat er dan voor straf moet zijn, dat is niet zo duidelijk en ook niet of schadeloosstelling wel voldoende is. Ze hebben een ziel, die heksen, maar moet die alsnog gered worden en hoe? Kunnen ze nog biechten? Wat moet dan de boete zijn? Als het slachtoffer de aangifte intrekt of erop terugkomt, is de heks dan nog een heks? Kan de heks ook terugtreden of onttoveren? Wat doe je bij recidive? Als het lokaal gebruik herstelbetaling toestaat, terwijl het bisschoppelijk boeteboek er niets van zegt, wat is dan recht? Wat is het antwoord dan? De zendrechter heeft geen instructies voor dat soort subtiliteiten en weet doorgaans niet wat hij er mee aanmoet. Het tuchtrecht voorziet niet in dit soort sancties. De samenleving is er nog niet geordend en ingewikkeld genoeg voor. Ik beschreef dit systeem van seenderichten in *Woensel. Een kerkgeschiedenis: van middeleeuws bestuurscentrum tot hedendaagse geloofsgemeenschap*, Den Haag, 2015, pp. 55-58. Het is een primitief rechtshandhavingssysteem geweest. Niets voor de latere heksenbestrijding zoals die in de zestiende eeuw goed op gang kwam in het diocese Luik. Het is er te grofmazig voor. Het is afgestemd op boerende, ongeletterde

priesters en afgestompte gelovigen die hun dorp nimmer verlaten en trouwen met een nicht, een oom, een stiefbroer. De maatschappij is te primitief voor de antwoorden, die de zendrechter meestal ook niet pasklaar heeft. De zendrechter blijft ook als tuchtrechter in de zestiende eeuw in het immense Luikse diocees wel actief. Maar dan vooral onder de parochiële geestelijkheid en zonder veel effectieve doorzettingsmacht. En zeker niet ten laste van heksen.

6.3. *De kerk als juridische organisatie*

Die ingewikkelde antwoorden die de zendrechter niet geven kan, weet de inquisitie wel. Die is in de verschillende kerkprovincies van West-Europa anders georganiseerd. Het is karakteristiek voor de Kerk als rechtsorganisatie dat ze naar juridische bestrijdingsmiddelen grijpt. Ze tracht die bestrijdingsmethode centraal te uniformeren. Dat lukt niet meteen. Want daarvoor is het centraal gezag van een universeel bestuurs- en beheersorgaan nodig. En dat is er nog niet meteen. Want de gewesten en provincies hebben aan de centripetale werking van zo'n organisatie een broertje dood. Ze vrezen daarvan uiteraard de aantasting van hun autonomie. Dat beoogt zo'n apparaat dan ook. Pas met het hierna te bespreken Concilie van Trente (1543-1563) komt er zo'n apparaat. Voorlopig wordt de geloofsleer dus lokaal gedifferentieerd gehandhaafd door de kerkelijke rechters. Sommige hebben van opsporing van ketters hun expertise hebben gemaakt. De ketter richt zich tegen de geloofsleer. Hij weet daar dus wat van af. Hij kan lezen. Hij heeft het niet louter van horen zeggen. Hij is in zoverre een onderlegde. Een intellectueel, zogezegd. Vaak een fanatieke. Hij geeft onder-richt over de dwalingen van de kerk. Hij is een gedrevene. Een bevolgene. Niet altijd een idealist. Want goed ketteren levert aardig wat op. Het is den volke een schouwspel, vooral als met een kanunnik die niet populair is de kachel wordt aangemaakt. De ketter kent leerlingen. En waarom geen vrouwelijke? Het proces tegen hem levert als (onbedoelde) bijvangst daarom soms heksen op. De heks richt zich, ik zei het al, niet tegen de geloofsleer. Zij kiest binnen de bestaande geloofsleer wellicht een bepaalde positie: ze is (soms) vóór de duivel. Maar wie dat is en wat hij vermag, dat neemt ze aan op basis van die leer, althans wat ze daarvan meent te weten. Dat is (meestal) bedroevend weinig. Dat komt óók nog aan de orde. De heks is, anders dan de ketter, géén intellectueel. Maar omdat de Kerk in de dertiende eeuw ketters meent te moeten bestrijden, en dat wel intensief en massaal, doet ze ook deze bijvangsten. Die bijvangsten doet ze over aan de wereldlijke justitie. Dan schorst de inquisiteur kerkelijke procedure. Hij kan aan de heks geen eer behalen. Dat is iets voor de lokale rechtbanken. Die moeten dan wel optreden op basis van de bevindingen van de inquisiteur, die heel ijverig is en die daarbij internationale contacten onderhoudt met collegae. De Kerk bereidt massaprocessen voor. Want het euvel van de ketterij is, net als het

hedendaags terrorisme, alleen in internationaal verband sluitend te bestrijden. Er moet dus (uiteindelijk) ook een Europees Openbaar Ministerie komen dat zich daarmee belast en de inquisitie levert dat.

Waar het hier om gaat is, dat ketterij en hekserij wel samenhangen, maar dat het geen zelfde misdrijven zijn: de heks aanvaardt de leer die de ketter wil bestrijden of ontkennen. Maar beiden komen vanaf de dertiende eeuw doorgaans voort uit dezelfde gerechtelijke vooronderzoeken.

6.4. *Ketterij, hekserij, bokkenrijderij*

Hier past een waarschuwing: ketterij, hekserij, bokkenrijderij en zwarte tovenaarij worden in de volksoverlevering op één hoop gegooid. Ze richten zich tegen de Kerk, zeker, maar steeds met andere gedragingen, oogmerken en intenties.

- * De (echte) heks wil de duivel helpen. Daarom is ze vijand van de Kerk.
- * De bokkenrijder is lid van een bende of organisatie die uit winstbejag het platteland afstroopt. Die bende of organisatie richt zich vaak tegen kerken of kloosters. Want daar is goud of zilver te halen. Soms zelfs edelstenen. Die zitten in heilig vaatwerk. Uit winstoogmerk ontziet de bokkenrijder zich niet dat om te smelten. Hij is dus bereid heiligschennis te begaan. In zoverre richt hij zich tegen de Kerk.
- * De zwarte tovenaarij is iemand die met het oogmerk om de Kerk of personen schade toe te brengen handelingen verricht om bovenzinnelijke krachten los te maken. Hij kan de duivel daarbij beogen te gerieven. Maar dat hoeft niet. Hij kan bijvoorbeeld een heerser trachten van dienst te zijn. Of handelen uit winstoogmerk. Hij heeft geen theologisch oogmerk. Dat hebben heks en ketter nu juist weer wel.

De inquisitie weet dus daarom wat een *heks* is. Het apparaat geeft, opdat alle aangesloten opsporingsdiensten weten waarnaar ze moeten uitkijken, de definitie van de heks weer. Want uniformiteit is geboden, net als bij de grensoverschrijdende bestrijding van het internationaal terrorisme en het jihadisme. Die definitie-noodzaak is er altijd en altijd om dezelfde reden: omdat men eigenlijk niet heel precies weet waar het nu eigenlijk om gaat, maar wel, dat dat nog ongedefinieerde heel erg gevaarlijk en maatschappij-ontwrichtend is. Slagvaardigheid is geboden en daarom kan het te bestrijden euvel geen *indefiniendum* blijven: iets wat uit opportuniteitsoverwegingen of uit praktische overwegingen maar beter ongedefinieerd moet blijven, zodat alles wat met iets euvels geassocieerd kan worden binnen de formele jurisdictie, de strafvorderlijke bevoegdheidskring, van de internationale diensten kan blijven. Vaagheid is praktisch. Maar vaagheid leidt tot een te groot aantal opsporingshandelingen die elkaar kunnen frustreren. De capaciteit is trouwens beperkt en de processen zijn kostbaar. Wat

zijn nu de essentia van de heks? Waarom zijn haar grootte, neusvorm, haarkleur maar *accidentalia*?

Een *heks* is, om te beginnen, een vrouw. Het is dus een sekse-gerelateerde hoedanigheid. Een man die kan toveren of de werkelijkheid met magie kan beheersen is een tovenaar. Ook gevaarlijk. Maar een heks is gevaarlijker. Ze is een vijand van het menselijk ras, een *hostis generi humani*. Ze heeft zich gedissocieerd van de mensheid. Dat is een fysiek onomkeerbaar proces. Haar handelingen en gedragingen worden gekenmerkt door die onherroepelijke dissociatie.

6.5. *De duivelsboeleerderij*

Ze heeft – we vatten het nog maar even samen – namelijk haar ziel verkocht aan de duivel. En dat heeft ze fysiek voltooid door met de duivel gemeenschap te hebben in geslachtelijke zin. Dat kan een vent niet. Dus vandaar dat, zoals aangegeven, een man nooit een heks kan zijn. Haar oogmerk is daarbij letterlijk om duivelsgebroed voort te brengen. Dat oogmerk wordt niet altijd voltooid. Maar dat maakt voor de voltooiing van de hekserij niet uit. De duivel is een gevallen engel. En die engelen zijn altijd mannen. Vrouwen kunnen er wel engelachtig uitzien, maar engelen zijn ze nooit. De duivel was oorspronkelijk de tweelingbroer van de aartsengel Michael, ook wel Gabriel genoemd. Ze kregen door jaloezie onmin. Ze vochten met hun sympathisanten een veldslag uit die leidde tot de val der engelen die de verkeerde kant kozen en in de hel terecht kwamen. Ze werden, slecht als ze zijn, behept met de geslachtelijke aandrift die in wezen pervers en vies werd gevonden. De winnende aartsengelen hadden dat natuurlijk niet. Ze waren mannelijk, zeker, maar zonder aandrift tot geslachtsverkeer of geslachtsvereniging. Ze zijn zuiver, net als god, die óók geen sexuele aandrang kent. De gevallen engelen, behept met sexuele begeerten, werden zodoende duivels die op de aarde op zoek gingen naar vileine vrouwen die bereid waren aan hun aandriften bevrediging te schenken door gemeenschap. Dat waren er uiteindelijk niet veel. Maar de vrouwen die daartoe genegen waren kregen als beloning de mogelijkheid tot toveren. Dat zijn de heksen. Ze kunnen het, maar ze doen het niet altijd. Maar doen ze het, dan doen ze het ten kwade. Want ze hebben met de duivel geboeleerd. En dat kan niet zonder zielsvereniging en dat kan weer niet of je moet je ziel afgekeerd hebben van God. Haar gedragingen staan sedertdien in het teken van die afkeer. Die afkeer zal, wil je de heks terecht bestraffen, bewezen moeten worden.

Dat is een kwestie van bewijsrecht. De bewijsmiddelen en bewijsredeneringen die daarbij gevolgd moeten worden zijn lastig te vinden en op te zetten. Dat is logisch. Die afkeer is een zielsaangelegenheid. Het is een geestelijke gesteldheid zonder stoffelijk substraat. Dat is altijd moeilijk te bewijzen. Het bewijsrecht in

het heksenproces is dus ingewikkeld en steunt vaak op bewijsvermoedens. Dat houdt in, dat bij een stoffelijk aantoonbare situatie of toestand, een bepaalde gevolgtrekking gemaakt mag worden die niet steunt op zintuigelijk waarneembare feiten en omstandigheden. Bijvoorbeeld: een vrouw woont alleen bij een viersprong. Haar huis is met de raamloze westzijde gekeerd naar een crucifix aan het kruispunt verderop, zodat het crucifix nooit gezien kan worden vanuit de herd of woonkamer. Dat rechtvaardigt de gevolgtrekking dat deze bewoonster zich schuldig maakt aan hekserijen al staat nog niet vast welke, want er zijn soorten van en de éne hekserij is erger dan de andere. Die gevolgtrekking kan soms weerlegd worden maar soms ook niet. Maar in dit concrete geval zal die vrouw letterlijk van goeden huize moeten komen wil het bewijsvermoeden nog ontkracht worden.

Het positieve algemene recht geeft, los van het concrete geval, aan wanneer een vermoeden niet weerlegbaar is. En het geeft óók meestal aan hoe een weerlegging zou kunnen geschieden. Het universele canonieke recht geeft daar soms criteria voor op. Het landsheerlijke recht van het territoir waar het heksenproces plaats vindt vult dat vaak aan. Maar soms geeft het daarvoor ook hele bijzondere, van het algemene canonieke recht afwijkende regelingen. Het wijkt dan van het algemene recht af. Daarvoor kunnen hele bijzondere rechtvaardigingsgronden bestaan.

Het overkoepelende probleem, waar alle moraaltheologen mee worstelden, was: hoe verenigt de duivel zich fysiek met een sterfelijke vrouw? Hoe brengt hij zijn sperma bij haar in? De duivel is onstoffelijk. Hij heeft een doorzichtig, luchtachtig en zeepbel-achtig lichaam. Hij is onaanraakbaar. Zichtbaar is hij wel. Vluchtig, natuurlijk, altijd wegglippend aan onze ooghoeken, maar bij glimpen zie je hem. Hij bedient zich van tussenfiguren, om toch zijn zaad in de vagina van de heks te krijgen. Hij beschikt over vrouwelijkachtige spookgestalten. Dat zijn de succubi. Die bezoeken des nachts mannen die hun ziel aan de duivel verkocht hebben. Zij winden hem seksueel in zijn dromen op en ontvangen zijn duivelse, beduivelde zaad. De slechte zielsgesteldheid heeft immers het sperma geïnfecteerd. Het is duivelszaad geworden. De succubus geeft het aan een mannelijke demon, de incubus. En die brengt het in bij de heks. Die heks ontvangt dat natuurlijk vrijwillig, want ze wil zich met de duivel verenigen. Als het goed loopt produceert ze na negen maanden duivelsgebroed. En de meisjes daarvan zijn werkelijk geboren heksen. Dat zijn de ergste. Ze worden vaak vroedvrouw. Dan kunnen ze ongebooren kinderen afdrijven. En daar maken ze dan hun beruchte zalfjes van. Maar ook verhinderen ze vaak dat de pasgeborene gedoopt wordt. Die wijden ze dan aan de duivel. En als die dan weer gemeenschap hebben met de duivel, dan krijg je pas gepatenteerde heksen die generaties in het verderf weten te storten. Ze geven voor dat ze anderen

onttoveren kunnen. Dat doen ze natuurlijk niet. Maar ze spiegelen het voor. Ze vragen dan een tegenprestatie. Eerst een kleine: broekhoesten in de kerk als de hostie bij de consecratie geheven wordt. En dan iets groters: op de grond spuwen bij de nuttiging door de priester van het bloed van Christus. En dan weer iets groters: stiekem urineren als het allerheiligste voorbij komt in de sacramentsprocessie. Het eindigt met een plechtige geloofsverzekering door toverspreuken. Die formule is geheim. Het mooie is, dat die werkt, ook al weet je niet zo veel van het geloof en weet je (dus) niet precies waaraan je verzaakt. Deze heksen zijn nog vaak mooi ook, dus die derde generatie. Ze zijn volleerd. Ze hebben zich van de afstotelijkheden van hun groot- of betgrootmoeder ontdaan. Het zijn geboren hoeren en overspelige minnaressen. Vóór de zondvloed waren er heel veel van. Toen kwamen veel gevallen engelen naar de aarde om gemeenschap te hebben via incubi en succubi met vrouwen. Er was zelfs een apart bloedmooi volk, dat daaruit voortkwam. De Nephilim. Er zijn nog enkele jongedochteren van over. Die zijn uiterst actief, want ze verouderen niet. Ze beseksen mensen. Ze komen 's nachts langs en veroorzaken *spectrophilia*, onweerstaanbare obsessies tot seksuele contacten. De mannen die in hun net gevangen zijn, zijn ver heen. Ze komen nooit meer in de staat van genade. En daar gaat het allemaal om. De handboeken staan vol met fraaie tekeningen van deze besekste wezens, in diverse staat van ontbloting. Menig celibatair priester zal er zijn bijzondere stichting aan hebben gehad.

6.6. *De competenties van een heks*

Wat zijn de competenties van een heks? Ze kunnen via de hulp van de duivel bovenmenselijke, onstoffelijke en onzichtbare realiteiten teweegbrengen: dat is de heksenmagie. Een heks is altijd een magiër. Iemand die door een speciale innerlijke concentratie van haar geestvermogens in de stoffelijke werkelijkheid kan ingrijpen, die realiteit kan bewerken zonder dat de algemeen toegankelijke ervaringsregelen over de fysische causaliteit dat kan verklaren. Ze kan aldus werkelijkheidswijzigingen tot stand brengen die voor de toeschouwer onbegrijpelijk zijn, maar die verlopen volgens de bovenzinnelijke causale wetten. Ongeveer zoals een priester een werkelijkheidswijziging te weeg kan brengen via de consecratie van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus door het uitspreken van een sacramentele formule. De priester doet dat ten goede van de christengemeenschap, de heks ten kwade. De priester krachtens de wijdingsmacht, herkomstig van God de Zoon, de heks via de magische wijdingsmacht van Lucifer, de boosaardige tweelingbroer van Gabriël, die deze oorspronkelijk ook kreeg door zijn bovenzinnelijke aanstelling als engel. Deze competentie kan strekken tot zichtbaar voordeel van de heks. Maar dat hoeft niet. Dat is het onbegrijpelijke en gevaarlijke ervan.

Wat kan ze dan zoal, wat leert de geschiedenis daarover? Wel, ze kan: schatten vinden, iemands liefde opwekken zonder dat deze persoon daar normaliter ooit ontvankelijk voor geweest is, zelfs indien deze persoon van gelijk geslacht is als de heks zelf of zo lelijk is als de nacht of mismaakt. Ze kan voorwerpen en levende wezens veranderen in dieren. Welke precies, dat is niet uitputtend op te geven, maar kerkelijke jurisprudentie leert dat geen genus daarvan uit te sluiten is. Maar zoogdieren, dat komt het meeste voor. Ze kan altijd door de lucht vliegen. Soms inderdaad op een stok of een bezemsteel. Maar zo'n transportmiddel hoeft niet altijd noodzakelijk te zijn. Ze maakt nooit zomaar een vliegreisje. Ze gaat altijd op weg naar een heksensabbath, maar daar hoeft ze niet altijd ook aan te komen. Ze heeft bij zo'n vlucht altijd iets uiterst kwaadaardigs op het oog: het *transcendentum malificium* als: droogte, hagel, misgewas, brand, ziekten aan mens en dier, dood, bezetenheid, monstervorming, krankzinnigheid. Ze kan dit altijd alleen maar via een verbond met de duivel, want die, als ex-engel, is niet aan empirische wetten gebonden. Ze is daarbij geen willoos werktuig van de duivel. Ze kan het contract verbreken, maar naarmate het langer duurt en ze zwaarder in de schuld komt te staan bij haar wederpartij is dat moeilijker. Let op: het contract is nooit schriftelijk vastgelegd. Het is een mondelinge overeenkomst. Alle volken der christenheid kennen die contractsvormen. Ze verlopen volgens de taal van het territoir waar de heks zich verlaagde tot de boeleerderij. Ze luiden dus, in Horne, in het Horner dialect, dat maakt het voor de magistraat zo moeilijk opsporen.

6.7. *De Heksenhamer, een nuttig instrument*

Daarom is de bewijslevering uiterst lastig, zo leert de Heksenhamer, de *Malleus Maleficiorum* die hierbij soms toegepast moet worden. Alleen, natuurlijk, in de hele erge gevallen, dat spreekt. Over die Hamer zullen we het in casu moeten hebben: ze geeft algemene voor de christenheid verplichte bewijsstandaarden en geldt in ieder geval in het hele Habsburgse Rijk van de zestiende eeuw. De bewijsonzekerheden zijn daarin gecodificeerd en ook wanneer deze toch nog acceptabel zijn; we moeten hier de algemeen geldende bewijsregels uiteraard verlaten want we hebben met een magische realiteit te maken. De Hamer vat de ervaring al samen van de toneelpraktijken van heksen die bekend waren bij de Grieken, de Romeinen en de Germanen, onze voorouders, want die hadden er veel mee te stellen, omdat Christus zijn genadesacramenten nog niet aan de mensheid had gegund. De Mozaïsche – de geboden die Mozes van god kreeg op de berg Sinai – en de Romeinse strafwetten gaven al wat regels over de bestrijding van hinderlijke toverpraktijken. Ze hadden de doodstraf daarop voorzien. Maar de Kerk, op basis van de Goddelijke Openbaring, heeft deze gebrekkige wetgeving kunnen voltooien. Zij waarschuwt dan ook tegen lichtgelovigheid. Daarmee

moet men, zorgvuldig als juridisch ambtenaar, goed uitkijken. Daarom heeft de Kerk vóór de codificaties in de dertiende eeuw zich beperkt tot disciplinaire straffen. Ze verbood massaprocessen. Ze heeft eerst ervaring opgedaan. In de Saksenspiegel van 1225 en de Zwabenspiegel van 1275 heeft Ze in het Duitse Heilige Roomse Rijk haar inzichten uiteengezet: belangrijke primaire bestuursrichtlijnen die aanvulling met territoriaal gewoonterecht vereisen.

Bij voltooide toverij is de doodstraf door de verbranding in het openbaar aangewezen. Preventie en repressie zijn hier bezwaarlijk te scheiden. Is sprake van voltooide ketterij, dan is alleen de kerkelijke inquisitie bevoegd. Daarvoor is nodig dat de verdachte ook goed weet, dat hij zich tegen de geloofsleer richt. De rechters moeten daarop wijzen. Kerkelijke rechters, natuurlijk. Want ketterij, dat is een zaak van de Kerk. Daarom, waar de ketterij epidemisch is geworden zal Zij veel rechtsmacht aan zich moeten trekken. Daarbij is afwijking van het territorialiteitsbeginsel – dat de plaatselijke autoriteiten aanwijst als primair bevoegd bij de strafvorderlijke berechting – geoorloofd en soms verplicht. Dan kan van een positief competentieconflict sprake zijn. De Kerk geeft dan precies de voorrangsregelen aan waarlangs dit conflict opgelost moet worden. De lokale gerechtsautoriteiten moeten dan internationale rechtshulp verlenen aan de inquisitie of aan concurrerende hogere gerechten van Luik, Keulen of Den Bosch.

6.8. *De Bulla Summis desiderantes*

De prioriteitsvolgorde en de rechtshulpplichten zijn gelukkig vastgelegd in de pauselijke *Bulla Summis desiderantes* van Paus Innocentius VIII, die het euvel van het negatieve jurisdictieconflict – dan heeft eigenlijk niemand territoriale rechtsmacht over de ketter – in West-Europa overkoepelend in kaart brengt in 1485. Die bul, een pauselijke zendbrief ter onderrichting van het gelovige volk, is uitgevaardigd door een Paus die de hekserijbestrijding tot een brede beweging zag uitgroeien binnen zijn organisatie. Ze dreigde hem te ontglippen, die bestrijding. Hij had er administratief geen greep op. Hij besloot de strafmaatregelen die al in volle omvang toegepast werden, in een limitatief lijstje goed te keuren. In een redactie, waarin het leek, alsof hij besloten had dat ze getroffen moesten worden. De beginzin van zijn bul heeft dat promulgerend effect: *Summis desiderantes affectibus*, dat betekent: omdat wij ten zeerste verlangen. Wat verlangt de Paus? Dat de toverij, hekserij en magie eens flink aangepakt wordt. De Paus zegt dan hoe dat moet gebeuren. Zodat iedereen denkt: goed werk, Paus! Het moet maar eens afgelopen zijn! Eindelijk zit er iemand op de Stoel van Petrus die inziet dat de wereld naar zijn mallemoer gaat! Innocentius reageert op een uit de hand lopende Duitse situatie, waarin heksevenvolging aan de orde van de dag was.

Daarbij rapporteren inquisiteurs hem, dat de wereldlijke autoriteiten niet goed meewerken en verder dat de lokale bevolking vindt, dat de Kerk zich niet met toverijen moet bemoeien. Die bevolking heeft er soms wel last van, maar de centrale overheid moet buiten de deur blijven. De bevolking regelt het zelf wel. Dat heeft ze altijd gedaan. En dat laat deze Innocentius niet op zich zitten. Je moet juist een gestudeerd priester zijn om de heks flink en goed aan te pakken, wat zullen we nou hebben?

En gelukkig is een handboek beschikbaar als commentaar op de Bulla, de instructies voor ondervraging van de genoemde Heksenhamer (*Malleus Maleficarum*) van 1487. Een soort EU-richtlijn over transterritoriale georganiseerde criminaliteit en grensoverschrijdende bestrijding daarvan in ketterijzaken.

Ze geeft de delictstypen weer. En ook de soorten heksen. En hun intenties. Waarom, om maar eens een brandend probleem te bespreken, eet een heks ongeboren kinderen? En hoe doet ze dat precies? En waarom offert ze ongedoopte kinderen? Natuurlijk opdat ze niet in de hemel komen. Maar daarmee beoogt een heks de uitstelling van het laatste oordeel en het frustreren van de voltrekking daarvan. Waarom kookt ze eerstgeboren jongetjes? Waarom maken ze van de pap een zalf? En waartoe is die nuttig, als je hier al van nut mag spreken? Wel, wie daarmee gezalfd is, kan vliegen. Het wordt een lichtgewicht. En verder heeft zo iemand geen pijngevoel meer! Bij foltering is dat belangrijk, dat is duidelijk. De duivel is onstoffelijk. Maar hoe kan deze dan toch vleselijke gemeenschap hebben met een aardse vrouw? Dat heeft hij ook niet. Hij heeft duivels in dienst, die nog niet onstoffelijk zijn. Die masturberen zich, de duivel zegent het zaad en brengt dat bij de heks binnen als deze klaar komt en niet oplet. Het kan ook nog anders, waarbij een sterfelijke man zaaddonor is. En daar kan Institoris boeiend over vertellen. Hij geeft aan hoe walgelijk geslachtsverkeer eigenlijk is. Hij krijgt er geen genoeg van dat aan te tonen. Zelfs de duivel staat er boven. Maar sommige mannen met een geperverteerde aanleg voelen die walgelijkheid niet en staan hun zaad af in begoocheling van de nachtelijke dromen die de duivel ze komt inblazen. En vrouwen, ja, die zitten nou eenmaal nergens mee, hè? De duivel heeft alleen maar geen vat op kuise mensen. Rechters en inquisiteurs, bijvoorbeeld, de goeie dan. Het blijft oppassen geblazen. Neem daarom gezegend zout mee bij een ondervraging onder foltering, want heksen blijven steeds gevaarlijk. Meedogenloosheid is een deugd.

Want de overheid moet hier uiterst diligent zijn en, zoals bij transterritoriale pedofilie en salafisme heden ten dage, goed en innig samenwerken. Preventie en repressie zijn hier niet te scheiden en nationale inlichtingendiensten moeten beter met elkaar samenwerken. De Duitse dominicaan Heinrich Institoris heeft er een goede broodwinning aan. Aan het juiste begrip van heksenbestrijding kan nog veel verbeterd worden, dat is zo zijn motto. Het is een leuze als *aan het middelbaar onderwijs kan veel verbeterd worden* of *de positie van het slachtoffer*

in het strafproces verdient herijking. Wie daar tegen is, die deugt niet. Institoris brengt zijn Heksenhamer uit als bestseller met op de titelpagina de naam van de dominicaan Jacob Sprenger. Die had een geweldige naam destijds als moraaltheoloog. Dat deed het dus goed, alleen had Sprenger niets met het boek te maken. Institoris, een vaardig inquisiteur¹⁴⁹, beschrijft alle toegestane middelen tot foltering van hekserij of tovenarij beschuldigde vrouwen. Hij wekt daarbij de indruk dat hij uitvoering geeft aan de bul van Innocentius VIII. Institoris geeft in het voorwoord aan hoe bezorgd de paus is over de verspreiding van ketterij. En dat die zorg vooral het Heilige Roomse Rijk geldt. Dat Institoris en Sprenger daarom inquisiteur zijn. En dat ze bij die functie - en vooral bij hun optreden tegen de heksen - dwarsgezet worden door ongestudeerde geestelijken en leken. En dat de Paus wil dat die tegenwerking ophoudt. Institoris verwacht opzettelijk *ketterij* met *hekserij* want dat geeft aan zijn jurisdictie bredere armsgslag. Hij zegt: hekserij is gewoon een nieuwe, pornoïde, variant van ketterij. Dat zit hem in de seksuele gemeenschap met de duivel, ajasses! Tot 1400 heeft de duivel vrouwen tegen hun wil verkracht. Maar nu, nu het einde der dagen nadert en iedereen hartstikke gek geworden is, zijn er steeds meer vrouwen die gemeenschap zoeken met de duivel. Ze willen vóór de wederkomst van Christus de aarde bezoedelen met duivelsgebroed uit haat tegen de man. Want zo zijn vrouwen, dat weten we toch? Ze is immers van nature slecht. Ze is zwak. Het was Eva die Adam verleidde tot het plukken van de appel uit de boom die leiden zou tot de kennis van Goed en Kwaad. Ze verleidde Adam. Ook om van de vrucht te eten. Dat deed ze niet eerst zelf. Welnee: want dan kon ze tegen God zeggen, wijzend op Adam: hij is begonnen. Zo moreel inferieur is Eva. Ze is ongelovig. Ze is eierzuchtig. Ze is wraakzuchtig. Heerszuchtig. Hebzuchtig. Ze lijkt mooi en aantrekkelijk. Maar ze is, als je goed kijkt, een weerzinwekkende zak met bloed en drek. Het uiterlijk

149 Heinrich Kramer was een Dominicaanse visiterende inquisiteur. Hij reisde dus rond. Hij leidde heksenprocessen in het bisdom Konstanz, Brixen en in de stad Ravensburg. In Brixen bereidde hij een massaproces voor tegen vijftig heksen. Maar hij moest de vervolging tot zeven vrouwen beperken. Hij ondervond al bij de instructie veel verzet van de bevolking. De bisschop zag het niet zitten. Hij vond dat Kramer inbreuk maakte op zijn diocesane jurisdictie. Hij meende dat de inquisitie niet bevoegd was. De vrouwen werden vrijgelaten. Kramer moest Brixen terstond verlaten. Dat maakte Kramer nog hardnekkiger. Kramer meende dat hij zijn jurisdictie onmiddellijk aan die van de paus ontleende. Die was universeel en omvatte zonder territoriale beperkingen de hele Christenheid. Dat was dus meteen een ontkenning van het jurisdictieoel oppergezag in hekserijzaken van de Duitse Keizer en diens feudale landsheren. Kramer werd daarom zelf wegens majesteitsschennis vervolgd en in Rome op het matje geroepen. Maar Rome ging toch ook uit van het primaatschap van Petrus in ketterijzaken en meende dat soms hekserij een gekwalificeerde variant was van ketterij. In 1474 werd Kramer vrijgesproken en hij hervatte zijn visitaties. Hij bleef veel maatschappelijke onrust veroorzaken en kwam in 1484 in Innsbruck in een acuut jurisdictieconflict met de bisschop. Hij ondervond dus steeds weerstand. Daarom wendde hij zich tot Rome: kon dat hem geen ondersteuning bieden bij de hekserijbestrijding? Innocentius VIII wilde in ieder geval de jurisdictiekringen duidelijk scheiden, want een positief conflict met de Keizer was niet in het voordeel van Rome. Zo kwam het tot de bulla *Summis desiderantes affectibus*. Die zegt eigenlijk: ketterij, dat berecht de Kerk wel. Via haar inquisitie. Maar hekserij, dat is meer iets voor de wereldlijke overheid. Alleen als *ketterij* en *hekserij* samenvallen, dan moet de inquisitie het primaat hebben bij een jurisdictieconflict, maar dan moet de heks leerstellige opvattingen ventileren. De bul gaat er niet vanuit dat vrouwen de Goddelijke Heilsplanning beogen te doorbreken. Dat was typisch een idee van Kramer. De bul geeft aan, dat de inquisitie eigenlijk niets te maken heeft met hekserij als zodanig. Dat is voor de steden en gewesten om te vervolgen, en eigenlijk alleen op aanklacht van een benadeelde. De bul ondersteunt dus Kramers vervolgingsdrift niet. Maar hij bleef daarmee doorgaan en pleegde daartoe zelfs meermalen valsheid in geschrifte, door documenten over te leggen die zijn jurisdictieoel primaat moesten aantonen. Onder meer een aanbeveling van de Universiteit van Keulen uit 1487 vervalste hij tot dat doel.

bedriegt. Zoals altijd. Wilden mannen dat nu maar eens inzien! De man moet eigenlijk bij haar weg blijven. Want de vrouw heeft een onverzadigbare vleselijke begeerte. En ze weet hoe makkelijk de man om de tuin geleid kan worden met haar kunsten. Dat zegt Genesis ons al.

Wat willen vrouwen? Ze willen de man in zijn verderf storten. En dan op de dag van het laatste oordeel alle mannen ter helle doen varen. Dat is hun doel. Dat kunnen we niet willen met zijn allen, dat dat zo maar kan en mag. Wie dat betwijfelt, begunstigt zelf de hekserij. Die neemt deel aan die magie. Die moet óók maar op de brandstapel. De suggestie is: dat wil Rome ook.

Dat was niet zo: de Paus wist (nog) van niets. Hij wist alleen dat in het Heilig Roomse Rijk de heksenvervolging uit de hand aan het lopen was. Het werd een volkswaanzin. De Paus wilde ook zo rigoureuus niet te werk doen gaan als Institoris. Daarom wees Rome het boek ook af en zag de inquisitie het als een onwettige instructie. De kerkelijke inquisitie heeft de Heksenhamer nooit gehanteerd als opsporingshandleiding. Wel integendeel. De Heilige Stoel maakte de residerende bisschoppen ook wel duidelijk dat de Kerk niet gelukkig was met de Heksenhamer en haar fanatisme. Maar het boek gaf sturing aan een algemeen volks onlustgevoel, dat afleiding zocht in een welbepaalde categorie zondebokken. De heksen. De Kerk is nooit zo dapper geweest om tegen dat soort diepgewortelde onderbuikgevoelens – laten we die populistische term maar eens gebruiken – stelling te nemen. Ze tracht ze te kanaliseren, via procedures af te dempen, te neutraliseren door via politieke manoeuvres excessen te voorkomen. Ze heeft dus de Heksenhamer nooit als voos geschrift afgewezen, óók niet doen overduidelijk bleek dat Institoris, als echte marktverkoper en marskramer, stomweg valsheden verkocht door te beweren in het voorwoord dat hij de bulla *summis desiderantes* uitvoerde via veldinstructies aan de clerus. De dominicaner orde heeft ook Kramer nooit disciplinair tot de orde geroepen. Ongetwijfeld heeft ze voorzien dat hij zich daar bitter weinig van aan zou trekken, maar dat verontschuldigt deze nalatigheid natuurlijk niet. De reputatie van Jacob Sprenger, die het co-auteurschap altijd strikt heeft ontkend, werd door het slijk gehaald door de publicatie van 1487. En de dominicanen waren op Sprenger geweldig trots, dus ze zouden reeds om integriteitsredenen tegen Kramer actie hebben moeten ondernemen.

Lindanus, in Roermond, zal zich niet op de Heksenhamer beroepen hebben: hij wist te goed dat de Heilige Stoel wars was van dat boek. Delrio, die was aanvaard door Rome, die heeft Linanus ongetwijfeld wel gebezigd bij zijn decreten tegen de hekserij. Maar Delrio had niet de faam en reputatie van de zoveel praktischer Kramer. Delrio was echt voor de intellectuelen. Een direct verbindbare bron voor de hekserijprocedures in midden-Limburg zal Kramer dus niet geweest zijn. Toch staan in de veroordelingen te Roermond, evenals die te Horne, veel zins-

wendingen, metaforen en uitdrukkingen die kennelijk afkomstig zijn uit de Heksenhamer. De opsporingsambtenaren hebben vermoedelijk dat boek wel tot uitgangspunt gehanteerd bij hun ondervragingen van verdachte, slachtoffers en getuigen. Dat wil zeggen: vermoedelijk niet dat boek zelf, maar uittreksels eruit, geschikt gemaakt in het Nederduits voor opsporingsambtenaren en leden van het openbaar ministerie. Want voor de Hornese Hoogdrossaard zal toch Kramers potjeslatijn ook nog te moeilijk zijn geweest. Daaraan is vermoedelijk te wijten dat de samenvattingen van de verhoren en de kop-staart-vonnissen op linker- en rechteroever van de Maas verlopen in dezelfde (rechts)termen aangaande dezelfde soort taferelen op de heksensabbath, toverij-bijeenkomsten en het bezigen van spreuken, zalven, dierlijke intermediaatie (bijvoorbeeld het aanwenden van zwarte katten bij de toverij), de godsverzaking en de duivelaanbidding. En ook hoe je wijwater bederft, de hostie ontheiligt en sacramentalieën omkeert. In noordwest-Europa bood de Heksenhamer daarvoor een algemeen gangbare *lingua franca*, een soort universeel Esperanto voor heksenjagers. Ongeveer zoals het huidige Angelsaksische managementjargon, reppend van *out of the box*-denken, anticyclisch schakelen, *good governance*, procesoptimalisatie, prestatie-indicatie via protocollaire inrichtingskaders en *targetting*. Zodra iemand die woorden spreekt, weet je: die persoon heeft er voor dóórgeleerd. Die heeft *know-how*. Dat zit wel snor. En omdat de hoogdrossaard in Horne en de schout in Roermond eigenlijk bij hun gezond niet wisten wat ze aan het doen waren, hadden ze behoefte aan deze terminologie. Demonologie en deskundologie: wortels van dezelfde stam. En niet die van Jesse. Van modieuze waanzin. Die altijd tijdelijk soulaas biedt. Kramer bood dat referentiekader. Ook voor niet-theologen.

En juist daarom dachten de wereldlijke overheden: die Institoris, die ziet het kennelijk wel goed. Hij heeft kennis van een voor ons onbegrijpelijke en onheilspellende materie. Die is zo voor bepaalde geüniformeerde (ondervragings) praktijken, terwijl de Pauselijke inquisitie tegen is, dat moet wel snor zitten. Wat de Paus afkeurt, daarin moet wel iets goeds zitten, vooral als hij dat zo uitdrukkelijk doet in een pauselijke bul of een zendbrief. Daarom gingen de wereldlijke autoriteiten de Heksenhamer juist gebruiken als wereldlijke instructie voor het gerechtelijk vooronderzoek. Want zij wilden de jurisdictie van de kerkelijke inquisitie zoveel mogelijk terugdringen in hekserijzaken. Zij vonden die zaken veel meer vergrijpen tegen de handelseconomische en openbare (stedelijke) orde dan vergrijpen tegen de godsdienst en wilden daarom houvast, om niet te veel in het duister, dat de Kerk hun liet, te hoeven tasten. Ze wilden niet al te willekeurig optreden. Eenheid van beleid. Dat was een parool. We zullen de noodzaak daarvan nader uiteenzetten.

De Hervormden en Gereformeerden hebben dat óók altijd goed ingezien. Vanaf 1520 werken die op dezelfde manier samen als voorheen de rooms-katholieke

Kerk dat gelastte; op dit punt zijn ze recht in de leer gebleven. We stippen dat aan, maar omdat Horne en Roermond altijd goed katholiek zijn gebleven qua orthodoxie hoeft dat in deze context verder geen gedetailleerde uitwerking. De protestanten hebben zelfs een hoogtepunt kunnen teweegbrengen in de internationale heksenvervolging. Geen wonder: Luther, maar ook Calvijn, leefden sterk met duivelvoorstellingen en Luther kwam de duivel regelmatig in persoon tegen. Beiden pleitten dan ook voor een krachtiger uitroeiing van de heksery. In Duitsland is dat bereikt tussen 1520 tot 1570; dat is in dit kader een zijtoeneel, maar toch de moeite van het vermelden waard. Ik ga daarop in sub I.16. Daar zien we wat interstatelijke en interregionale rechtshulpverlening te dezen vermag. De Romeinse Inquisitie vatte deze praktijken samen in een Pauselijke instructie van 1657. En al waren de protestanten dan wellicht verstokte ketters, deze richtlijnen pasten ook zij toe, en wel doeltreffender en zorgvuldiger dan de katholieken zelf die maar wat aanrommelden.

6.9. *Waar is het een heks om te doen?*

Wat is het einddoel – de *finis operantis* – van de heks? Bij de *finis operantis* gaat het om het finale oogmerk van de heks. Waar was haar levensgang op gericht? Wat bedoelde ze nu eigenlijk? Waar was ze (subjectief) op uit? Wat was de uiteindelijk bedoeling van haar totale gedragswijze, haar levensopstelling? Die is bijna nooit: ontkenning, ondermijning of krenking van de dogmatische geloofsleer van de Kerk. Die leer kent de heks niet of nauwelijks, het is al meer-malen gezegd. Ze kent rituelen, ze kent formules. Maar dat is toch iets anders. Misdienaar-tjes kenden vroeger het hele misformulier uit het hoofd. Maar aldus kenden ze nog niet de geloofsleer. Zo was het ook met de gemiddelde heks. Maar als ze die leer wel kende, gebruikte zij die juist. Het is een denkkader, een uitgangspunt voor haar concrete heksery-daden. Het heeft dus nauwelijks zin een heks op het punt van de geloofsleer kritisch te bevragen. Want ze gelooft het wel. Een goed voorbeeld om het verschil tussen een heks en een ketterse vrouw duidelijk te maken, is het geval van Wendelmoed Claesdochter uit Monnickendam (de vuurdood gestorven in Den Haag op 20 november 1527). Ze is ook bekend als Wijntje (of: Weynke Arisdochter van Monnickendam). Haar voornaam wordt soms ook wel als *Wendelmoet* gespeld. Zij richtte zich tegen de idee dat door de consecratiewoorden Jezus Christus inderdaad geïncarneerd werd in de hostie in de priesterhanden op het altaar. Ze betwistte op theologische grondslag de sacramentenleer en de gedachte van de *transsubstantiatie*. Dat is de idee dat Christus fysiek aanwezig is in de wijn en het brood, dat geofferd wordt tijdens de consecratie in de mis. Dat is een kernpunt in de rooms-katholieke geloofsleer. Ze ontkende welbespraakt, dat de Kerk door Christus bevoegd zou zijn gemaakt om eeuwige zondesschuld te vergeven. Ze beredeneerde waarom de sacramenten

en hun heilbrengende werking nooit op enige Openbaringstekst zouden zijn terug te voeren. En dat bijvoorbeeld, de Heilige Olie bij de laatste zalving in het stervensuur niets teweeg kon brengen tot geestelijk heil. Olie, zei Wijntje tijdens de ondervragingen van de inquisiteur, is goed om je schoenen te poetsen of om op de salade te doen. Dat weten we, omdat dat allemaal is vastgelegd in een boekje dat in het Duits terstond verscheen nadat Wijntje was verbrand in Den Haag: *Ein wunderliche Geschyacht geschehen in den Hag in Holland im Jar MDXXVII, den XX Tag Novembris, von einer Frawen geheissen Wendelmut Clausen dochter, einr Witwe, die do verprendt ist.* Wijntje kon goed lezen en schrijven, kende Latijn en las de Bijbel. Ze disputeerde daarover met godgeleerden. Ze deed ook aan vervaardiging van wonderlijke medicijnen. Ze kende zalven, samengesteld uit kruidenaftreksels, ze wist koortsen te bezweren door zweetbaden en diëten. Ze was een gevaarlijke vrouw, aldus de inquisitie. Ze ging de brandstapel op als ketter, niet als heks. Zij richtte zich tegen de geloofsleer, dat was de aanklacht. Daar lag haar *finis operantis*. Dat is bij de *gewone* heks niet het geval. Juist niet. Bij het *finis operis* gaat het om het noodzakelijk einddoel dat doorgaans, volgens algemeen toegankelijke ervaringsregelen, bij een handeling hoort. De heks weet vaak wel dat haar handelingen het gezag van de Kerk ondermijnen. Dat is een billijkend aanvaard neveneffect. Maar haar eindbedoeling is niet de geloofsleer aan te tasten: dáár is het haar niet echt om te doen. Ze kan dat zelfs beslist (oprecht) niet echt willen. Ze kan het betreuren, want ook haar geliefde, de duivel, heeft een welbepaalde plaats in de geloofsleer van de Kerk als instituut die het Heilsplan dat tot het Laatste Oordeel voert mede voltrekt. De heks erkent dat plan. Ze werkt mee aan de voltooiing van de schepping via het uiteindelijk Armageddon waarin de duivel het slotgevecht met Gabriel aangaat. Haar hekserij past in dat plan. Tenminste, daar gaat ze van uit. Ze bedoelt inderdaad iets slechts. Maar niet zó dat de planning van de duivel verstoord raakt. Iets anders is dat ze ondeugdelijke middelen gebruikt om die bedoeling te bereiken. Haar *finis operis* faalt. Haar incidentele tussenbedoeling blijkt niet haalbaar. Ze bedoelt iets anders dan ze doet. Ze overzag de strekking en reikwijdte van haar gedraging niet. Vaak door een feitelijke dwaling. Bijvoorbeeld: de heks probeert iemand te begoochelen via een toverdrank. Maar ze gebruikt bij vergissing de verkeerde ingrediënten. Ze gebruikt een kruid dat nooit bewustzijnsverlagend kan werken, maar dat wel veel lijkt op de plant die dat wel doet. De heks heeft dan wel de intentie, maar gebruikt een ondeugdelijk middel. Ze verricht daarom een zinloze handeling. Het omgekeerde kan óók. Het kruid was dodelijk, maar de heks beoogde het slachtoffer tot duivelsbegunstiging te verleiden. Ze vergiftigde, waardoor de gestorvene nu in de hel zit. Doorgaans is dat bij vergiftiging ook de beoogde strekking van de daad. Maar in dit geval wilde de heks juist dat het slachtoffer, die priester was, door bleef gaan met ongeldige absoluties te geven. Daardoor zouden gestorven zielen zonder rechtsgeldige absolutie in de

hel terechtkomen, ter vermeerdering van de duivelse troepen van Lucifer. Die zouden bij de eindstrijd van het laatste oordeel dus duchtig de overhand hebben kunnen krijgen, als die priester zijn sacramentele praktijken had kunnen voortzetten. Die heks is in beide gevallen de vijandin van de christengemeenschap. Alleen, in het tweede geval, werd haar einddoel niet verwezenlijkt. Daarom is haar hekserij niet voltooid. Haar oogmerk bleef echter deze maatschappij op iedere mogelijke wijze te beschadigen. Maar zolang *finis operantis* en *finis operis* niet congruent zijn, is de hekserij onvolkomen. Dan is *vrijwillige terugtred* nog mogelijk: de heks kan nog deel gaan uitmaken van de strijdende christenheid. Ze kan nog eventueel biechten en de absolutie krijgen. Meestal op de brandstapel. Dan zal ze niet verbrand worden: haar lichaam mag intact verteren. In afwachting van het laatste oordeel. Ze wordt slechts gewurgd. Bij voltooid hekserij is dat privilege haar niet gegund.

De heks heeft zich, bij voltooid hekserij, geschaard aan de kant van het kwade, de duisternis, de boze. Dat is het achterliggende idee. Er is immers op deze aarde een eindstrijd gaande, tussen het goede en het kwade. Dat is immers het manicheïstische – de wereld is een strijdtoneel van het goede tegen het kwade – van de christelijke duiding van de menselijke samenleving. Het *goede* wint dus niet altijd automatisch. Soms lijkt het *goede* kwaad en het *kwade* goed. Je weet het soms niet meer. Ingestort aan de mens is, dat het *goede* moet winnen. Maar hoe dat moet, dat is vaak een raadsel. En ook of dat gebeurt. De samenleving is voortdurend onderhevig aan de stromingen tussen het goede en het kwade, het licht en het donker, zoals het Johannes-evangelie zegt. Het licht komt in de duisternis. Maar de duisternis heeft het niet begrepen. Dat is de strijd die de engelen reeds zijn begonnen aan het begin der schepping. De heks heeft voor het kwade gekozen. Dat is haar *finis operantis*. Daarom heeft ze gemeenschap met de duivel. Want brengt zij duivelsbroedsel voort, dan vermeerdert zij het getal der gevallen. Zodat, uiteindelijk, het kwaad overwint in het finale Armageddon. Dat zal haar vaak niet lukken. Zwanger raken van *Lucifer* of, zo is zijn naam ook wel, *Beelzebub* is niet makkelijk. Gevallen engelen copuleren niet vaardig. Maar zie hier haar eindoogmerk: de nederlaag der triomferende kerk. Dat zal ze nooit toegeven. Niet vrijwillig. Maar om die intentie gaat het. Haar misdrijf is gericht tegen de (geestelijke) volksgezondheid der Christenheid – dus een gemeengevaarlijk delict in de strikte zin des woords. Een delict, dat altijd onbepaalde gevaarstelling inhoudt voor personen en goederen. De schuldvorm, de innerlijke gesteldheid, is beslissend. Dat is juist het verschil met de commune delicten. Daar gaat het om de objectieve gedraging. Die is gericht tegen individuele of algemene rechtsgoederen, zoals het eigendomsrecht, de openbare veiligheid, de publieke eerbaarheid, de veiligheid der regeringsvorm. Dat is zichtbaar. Daarom zijn hier minder bewijsmoeilijkheden. Bij de hekserij treedt de overheid op tegen een voortgezette wilsgesteldheid die zich niet noodzakelijk

in een uiterlijke verschijningsvorm behoeft te openbaren. Dat rechtvaardigt dat de overheid ontslagen is van de algemene bewijsminima in de bewijsredenering. Dat rechtvaardigt óók dat soms, via rechtsvermoedens, de bewijslast omgekeerd wordt: soms is het billijk dat een vrouw tegen wie uiterlijke indicaties bestaan die een vermoeden van hekserij rechtvaardigen, bewijst of aannemelijk maakt dat zij géén heks is. Verder rechtvaardigt de noodzaak van de gerechtelijke bekentenis de tortuur, de marteling. Want hoe zal je *Lebensführungsschuld* anders bewijzen dan doordat de betrokkene het toegeeft? Dat is nodig, omdat hekserij zo verschrikkelijk gevaarlijk is voor de samenleving. Alleen watjes willen daarvoor de commune bewijsregelen handhaven. Maar wie echt weet heeft van de ontstellende gevolgen van vruchtbare hekserij, die begrijpt, waarom hier soms onweerlegbare bewijsvermoedens prangend noodzakelijk zijn.

Hier haakt de mens die modern denkt te zijn af. Hij is doordrenkt van het besef dat iedere strafprocedure moet vertrekken vanuit het onschuldvermoeden. De strafvervolger moet altijd op de bestaande tenlastelegging bewijzen dat de vervolgte het hem verwetene begaan heeft. De tenlastelegging moet bewezen moet worden: objectief – wat daderschap, oorzakelijkheid en omstandigheden betreft – en subjectief, wat schuldvorm betreft: had de vervolgte het oogmerk, de voorbedachte raad, de ernstige schuld, de kwade toeleg of de grove onverschilligheid die de strafbaarstelling veronderstelt en definieert in de omschrijving van het delict. Op de aanklager rust altijd die bewijslast. Die last moet steeds opnieuw voldaan worden. Daarvoor zijn steeds bewijsminima voorgeschreven. De wetten omtrent de strafprocedure geven die minima heel precies op. En steeds geven ze aan wat dan de rechterlijke bewijsredenering moet zijn. Een omkering van de bewijsredenering in dit opzicht is onaanvaardbaar. De grote mensenrechtenverdragen schrijven dat voor via de toekenning van processuele grondrechten aan de vervolgte. Hij wordt voor onschuldig gehouden aan het strafrechtelijk schuldverwijt totdat het tegendeel wettig en overtuigend bewezen is. En is dat anders, dan is het strafproces niet rechtmatig. Punt uit.

6.10. *Hekserij: een gemeengevaarlijk misdrijf*

Voor de prille christelijke samenleving in de twaalfde eeuw is dat bij delicten gericht tegen die samenleving *geen* uitgangspunt. Als een delict zó gevaarlijk is dat die samenleving in haar kern bedreigd wordt, is een onschuldvermoeden niet gerechtvaardigd. Hekserij is zo'n delict. Men kan twisten over de soorten hekserij. Maar niet over de gevaarstelling ervan. In een samenleving die geen kennistheoretisch onderscheid weet te maken tussen *geloven* en *empirisch weten*, tussen *feiten* en *waarbeden* is dat nu eenmaal een axiomatisch uitgangspunt. Dat kun je verwerpen. Maar je moet het steeds, bij de bestudering van de maatschappelijke reacties op hekserijen, zoals in Horne en Roermond, voor ogen houden.

Die mensen destijds zagen het zó. En daarmee waren ze niet per definitie ook gek. Als een fenomeen zeer gevaarlijk schijnt voor een geregelde samenleving, gaan mensen dat onderscheid ook heel gauw ondermijnen bij hun reacties. Bij het grensoverschrijdend terrorisme in de zestiger jaren van de vorige eeuw zagen we dat. Niet anders is het in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw gegaan bij verschijnselen als *jihadistische activiteiten*, *baatzaaien* en *ras-sensdiscriminatie* of *ontkenningen der holocaust*. En ook hier werd internationaal gepleit voor het loslaten van de commune bewijsredeneringen, het invoeren van rechtsvermoedens betreffende het ouderschap en aparte opschortingen van waarborgnormen uit grondrechtencatalogi. Men houde dat steeds in het oog. De polsslagen van het rechtsbesef klopt niet zo snel en vaardig als sommigen willen.

6.11. *Verdere uitwerking*

De rooms-katholieke Kerk aanvaardde het geloof aan heksen moeiteloos. Ze borduurde erop voort. Op een volksovertuiging. Het Romeinse curie-ministerie voor de missieactiviteiten – *de Congregatio de Propaganda Fide* – schreef in de zestiende en zeventiende eeuw aan de missionarissen deze syncretistische benadering ook uitdrukkelijk voor. Ze vindt haar hoogtepunt in de Encycliek *Maxima Illud* van Benedictus XV in 1919 en de institutionele Encycliek *Rerum Ecclesiarum* van Missie-paus Pius XI in 1926.

In de eerste zendbrief geeft Benedictus de doelen van de katholieke missie aan. In de tweede geeft Pius op hoe zulks organisatorisch, via instituties in het missiegebied, bereikt moet worden. Hij verplicht zijn missionarissen in 1926 ten eerste aan te blijven sluiten bij de territoriale religieuze culturen van het te missioneren gebied. En hij verplicht hen politiek neutraal te blijven. Ze mogen zich nooit bij nationalistische overtuigingen aansluiten en zeker niet bij revolutionaire. Ze moeten bestaande machtsverhoudingen en gewoonten accepteren. Natuurlijk alleen voor zover deze met de Kerkelijke Heilsleer in overeenstemming te brengen is. Maar hij instrueert hen daarbij creatief, opportunistisch, flexibel en tegemoetkomend te zijn. Er staat geschreven: gaat en onderwijst alle volkeren. Alle volkeren. Onderwijzen, dat betekent: doe het op een aansprekende wijze, waarvoor bij de onderrichte latente ontvankelijkheid bestaat. Sluit dus aan, als het even kan, bij diens religieuze cultuur. Absorbeer die. In de missie op Java, Borneo en Sumatra – het voormalig Nederlands Indië dus – leidde dat ertoe dat de Capucijnen, Lazaristen of Bedienaars van het Goddelijk Woord (de missionarissen van de SVD, Societas Verbi Divini) of Jezuiten niet zondermeer de lokale overtuigingen omtrent de magische *stille krachten* (de Couperuslezer weet hoe sterk die is) – respecteerden en soms wat modificeerden. Ze tastten de overtuigingen over toverij en hekserij alsmede magie meestal niet aan. Ze gaven deze een plaats in hun kennistheoretische benadering van het Goddelijk

Heilsplan en bewaarden haar, vreemd genoeg, aldus voor latere geslachten die, overigens, weer de Islam waren toegedaan. Dominees en predikers anderszins handelen vaak ook zo, zij het minder uitgesproken. In de Nederlandse koloniale rechtspraak kunnen passus gevonden worden, waarin de inlander bij de rechter gehoor vindt voor zijn overtuigingen omtrent deze stille krachten en de daarop gebaseerde gewetensovertuiging. In de Surinaamse jurisprudentie uit de koloniale periode is dat óók het geval. Ten aanzien van de hedendaagse hekserijen gaat van de Kerk merkwaardigerwijze een conserverende werking uit. Ik ga op dat zijdelingse effect¹⁵⁰ hieronder even in¹⁵¹.

6.12. Wat is een tovenaar?

Een heks kan dus toveren. Maar natuurlijk is niet iedere tovenaar een heks – het sekseversteit verhindert die omkering al – en verder is toverij of magie niet zondermeer slecht. De Openbaring leert ons ook dit. Wie waren de eersten die het Koningschap van Christus te Bethleem erkenden? Dat waren de *magiërs* uit het oosten, later bekend als de wijzen uit het oosten en nog later als de drie koningen. Ze gaven Christus eer en boden hem goud, wierook en mirre aan en de evangelist Mattheüs vermeldt hen met kennelijk welgevallen. Hij noemt hen in de oorspronkelijke Helleense tekst ook *magoi*¹⁵². *Magiërs*. Ze zijn wijs. Ze zijn goed¹⁵³. De Psalmist verwijst eveneens gaarne naar hen en hun bijdrage aan het goddelijk heilsplan¹⁵⁴. Jesus, zijn volgelingen en heiligen deden wonderen. Er is dus een christelijke magie. Daarbij kunnen gebedsformules heilzaam zijn. Men kan dus magie niet veroordelen, als er maar de juiste geestesgesteldheid bij ontwikkeld wordt. Dat is moeilijk, toegegeven. Daarom veroordeelt Augustinus,

150 Regelmatig ga ik in op West-Europese volksculturele gebruiken. Cultuur, dat bedoel ik in deze context in de breedste zin des woords, als verzamelnaam voor de gestyleerde uitingen van een innerlijke beweging waarmee de mens zich onttrekt aan de tijdelijke stoffelijke nooddrift die tijd en plaats hem opdringen, stomweg om in leven te blijven. Ik refereer regelmatig aan deze gebruiken en baseer mij daarbij op Peter Burke, *Volkscultuur in Europa 1500-1800*, naar de Nederlandse vertaling van Jaap Engelsman.

151 Uitgeversmaatschappij Agon BV: Amsterdam, 1990. Ik zal dat niet steeds per passus aanhalen

152 Mattheüs, II, 1-12.

153 De Evangelist heeft deze term gebruikt om de leden aan te duiden van een Medisch (van het volk der Meden) priestercollege dat in de Godsdienst van Zarathoëstra bepaalde staatkundige functies bekleedde. Het is niet zeker dat de Drie Koningen tot een afzonderlijke priesterlijke stam behoorden zoals de Levieten in Israël, maar wel dat de Evangelist ze daarmee trachtte te vergelijken. Als dezen deden zij aan astrologie en sterrenwichelarij en vermoedelijk daarom ziet de Evangelist ze als wijzen, geleerden die gehoor geven aan de roepstem van een komeet. Zij *lezen* de sterren en voor hen staan geheimnissen in de sterren geschreven. In deze betekenis noemt de Evangelist ze magiërs en daarmee bedoelt hij duidelijk géén diskwalificatie. Hij gebruikt niet de naam of aanduiding van *Koningen* en ook niet dat het er drie waren. De magiërs werden in het algemeen door de Joden (Jer. 39.3) en Grieken met de Chaldeeën in verband gebracht en die golden als uitstekende tovenaars. Dat komt misschien omdat de godsdienst van Zarathoëstra gaandeweg is vervangen door een Perzisch-Babylonisch syncretisme waarin de magie een belangrijke rol speelde. De Kerk heeft in deze passus altijd een beletsel ervaren om magie ronduit ongeoorloofd te verklaren. Dat het drie wijzen gold, komt voort uit de precisie waarmee Mattheüs de geschenken aanduidt: goud, mirre en wierook. De middeleeuwer concludeert: dan waren er drie wijzen, want de rest kwam niet met lege handen. Het waren hooggeplaatste beambten, dus waren het koningen, want dat waren de hoogste niet-priesters die de middeleeuwer zich kon voorstellen. En om priesters ging het niet, want dan had Mattheüs dat wel gezegd, want elders, bijvoorbeeld ten aanzien van Melchisedek, geeft hij die hoedanigheid wel aan.

154 Psalm 71, 10-11.

de kerkvader, maar uit zekerheidsoverwegingen alle magie in *De civitate dei*. Want Augustinus speelt op zeker. Mensen klunzen wat af en moeten duidelijke richtlijnen hebben. Maar voor wie subtieler redeneren kan zijn er nuances mogelijk. Zo deed ook Isidorus van Sevilla (560-636) in zijn *Etymologiae*, Boek VIII, Hoofdstuk IX. Isidorus veroordeelt alle toverij. Maar alleen uit didactische overwegingen, voor de stomkoppen. Voor wie dat niet is of niet in deze categorie wil vallen, hierbij hoe het werkelijk in elkaar zit. Volgens de geloofsleer van de Kerk, dan.

6.13. *Magie: goed of kwaad?*

Magie is gelijk aan toverkunde. Als magie aangewend wordt zonder de tussenkomst van God, is ze slecht. Ze komt neer op de vaardigheid door woorden, spreuken in het bijzonder, en gebaren de stoffelijke werkelijkheid te veranderen buiten het empirisch kenvermogen om. Bij deze kunde maakt de magiërs gebruik van zintuigelijk verborgen krachten waarbij hij de stoffelijke werkelijkheden manipuleert. Hij gebruikt daarbij soms speciale objecten, rituelen, stoffen en spreuken. Hij kan daarmee de fysieke toestand van een levend wezen zoals de mens veranderen: hij veroorzaakt vruchtbaarheid, waar deze eerst niet was of onvruchtbaarheid, waar vruchtbaarheid bestond. Hij kan de gezondheid veranderen in ziekte, maar ook omgekeerd. Het liefdesleven is een belangrijk begaanbaar terrein voor de magiër, maar hij kan ook de veiligheid van een persoon of groep tegen bepaalde risico's of gevaren beïnvloeden. Hij kan die veranderingen beheersen, versnellen of vertragen. Zo kan hij verouderingsverschijnselen beletten of zelfs zorgen voor lichamelijke verjongingen. Uiteraard is hij daarbij niet gebonden aan de natuurkundige wetten der fysieke causaliteit, die hij overigens wel kan beheersen of omkeren: hij kan zelfs voor retrograde causaliteit zorgen. De geschiedenis loopt terug. Een kind wordt geboren en de dode levend. Een levende dood, dat kan ook, maar daar kijkt niemand van op. Het subjectieve motief is daarbij onbepaald: dat kan op het goede, maar ook op het kwade gericht zijn. Het bedrijven van magie is iets heel anders dan de toepassing van mechanische techniek. Ik ga daar zo nader op in.

De magiër kan een natuurtalent zijn, maar men kan ook in de magie geschoold worden. Meestal is dat noodzakelijk. Bij de magie gaat het om traditioneel bepaalde rituelen. Die moeten geleerd worden. Net zoals Harry Potter naar Zweinstein op opleiding moet, moeten de meeste heksen (en tovenaars) naar een magiërschool. Men kan niet zomaar, fris van de lever, wat doen. Dat werkt niet. Maar de traditie kan van volkse, ongeletterde aard zijn. Men moet dan beginnen met imiteren, zoals de misdienaar dat met de priester doet en dan gaandeweg de roeping tot het ambt voelt opstijgen. Daarom is *misje spelen* een heilvolle tijdspassing. Een aspirant heks kan haar magische carrière ook zo

starten. Haar toverijen zijn dan niet aanmerkelijk en ze zijn zo uitgewerkt. Wil men eer van zijn hekserij, dan moet er een hogere opleiding gevolgd worden met leerboeken, de grimoires. De opsporingsambtenaar die zo'n grimoire weet te bemachtigen is binnen: zijn kostje is gekocht. Hij weet nu precies wat hij wáár moet opsporen. Hij wordt de Maigret van de hekserijbestrijdingsdivisie. Maar men moet wel serieus studeren, men kan niet met de hierna te bespreken opere operato-attitude beginnen. Dat spreekt. Een goed begin is het halve werk. De protocollen van de grimoires moet men uit het hoofd leren, want bij het toveren nog even stiekem spieken, dat is geen porum en dan, het werkt niet. De rite is afhankelijk van tijd, plaats en gelegenheid, en dat moet men afkijken van een ervaringsdeskundige. Sommige dingen moeten overdag gedaan worden, in de deemstering of tegen valavond. En de ergste dingen natuurlijk 's nachts om twaalf uur. De zon is dan ontregeld en dan kan er heel wat gesjoemeld worden. Dan zijn er specifieke data. Elf november, bijvoorbeeld, wanneer de verdoemde zielen los komen. Ik noem maar wat. Dan zijn er ook ruimtelijke voorschriften: soms is een afgesloten kamer verplicht, soms een lijkenhuis met de baarruimte open. Soms een kerk, een kerkportaal of juist een sacristie. Of een klokkenhuis of bellefort. Dat moet men precies weten. Wie hier alleen maar de klok heeft horen luiden en niet weet waar de klepel hangt, grijpt naast de prijzen. Soms is een braakliggend land noodzakelijk, vooral als iemands huisvrede naar de knoppen moet worden geholpen. Dan is het gunstig als op dat land net een huis is afgebroken met alleen de fundamentresten nog over waarvan het behang nog zielig hangt te wapperen in de wind. Dat moet men precies weten, gevoel helpt hier niet de brug over. Er zijn nog dieetvoorschriften, soms seksuele onthouding als voorwaarde, reinigingsriten, gebaren en gezangen. Dan wordt men onderdicht in de magische voorschriften, symboolleer en gedragingen. De magiër kan samenhangen onderscheiden tussen tegengestelde eigenschappen zoals hitte en koude, flegma en woede. Soms moet een verschijnsel met het tegendeel bestreden worden, zoals koude met vuur. De zon kan daarom, als vuurverschijnsel, soms via duisternis opgeroepen worden en omgekeerd. Maar soms moet men vuur ook met vuur bestrijden, dan is sprake van een sympathetische coïncidentie. Wie die beheerst, is gediplomeerd magiër. De heks kan zo'n magiër worden door een leerschool maar natuurlijke heksen komen eigenlijk op het platteland het meeste voor. Die zijn het effectiefst al zijn ze niet inventief, maar dat is aan de boerenkaffers op locatie ook verspild. Van jongsaf aan voelen zij die kunde in zich broeien en de hunkering tot duivelsvereniging. De oplettende inquisiteur met veel ervaring leest dat aan de gezichten van puberende meisjes, die tot seksuele ontwikkeling gekomen zijn af. Aldus de Heksenhamer.

Wie heksen wil opsporen en bestrijden moet alles weten van zwarte magie, de meest noodlottige variant van de toverij. Magie werkt steeds instrumenteel uit op de historische realiteit. Door de magie kan iemand ineens goed jagen. Of hij is

immuun tegen het natuurgeweld tijdens een voorgenomen reis. Komen anderen om in een storm, de betoverde blijft ongedeerd ook al zinkt zijn schip. Vallen anderen van een ineenstortende brug, de betoverde bereikt veilig de overkant. Lopen zijn metgezellen een besmettelijke ziekte op, de betoverde blijft gaaf van lijf en leden. Sterven vrouwelijke metgezellen in barenswée, de betoverde bevalt van haar kind zonder krampen. Daarbij heeft ze het tovermiddel op haar lijf: een amulet of een brandmerk in een geheimzinnig teken en verder brabbelt ze een mantra, een geheimzinnige stameling die ze zelf zinloos vindt. De toverrij of magie werkt daardoor ook sociaal verenigend, want ingewijden kenden dat amulet, die mantra, dat teken. Er ontstaat een deelgenootschap. Want ook al kennen de deelhebbers de strekking en betekenis van die kenmerken en rituelen niet, herkennen doen ze het wel. Hun kennis is dus in zoverre van geen belang en hun intenties óók niet. Dat is niet gek, want de priester die sacramenteel erkende formules op de juiste wijze, met het juiste gebaar en op de juiste gelegenheid naar tijd en plaats uitspreekt brengt óók de beoogde werkelijkheidswijziging teweeg. De consecratieformule ten aanzien van het brood, dat veranderd wordt in het lichaam des heren, is: *hoc est enim corpus meum*¹⁵⁵. Indien een bevoegd priester die formule uitspreekt, in een kerk, staande aan de gewijde offersteen, dan geschiedt de transsubstantiatie, ook al kent die priester geen Latijn, ook al weet hij niets van de liturgie van het moment en ook al beseft hij niet dat zich onder de altaardwaal een gewijde offersteen bevindt. Zo bedrijft hij officieel erkende *hoc est enim corpus* (de verbastering van het gewijde *hoc est enim corpus*) want de uiterlijke rite voltrekt zichzelf zijns ondanks, ongeacht zijn intentie of geestesgesteldheid. Al was hij stomdronken op dat moment, de rite heeft desondanks haar beoogde, in dit geval heilzame doch heiligschennende effect.

6.14. De opere operato-doctrine

De Kerk noemt deze dogmatische opvatting *opere operato*. Het werk *werkt* door zichzelf, ongeacht de innerlijkheid van de bedrijver van het werk. Welnu: ook de heks werkt *opere operato*. Men houde dat in het oog. Want daardoor is te verklaren dat heksen vaak ongeletterde, onopgeleide vrouwen zijn uit de mindere stand. Die werken zelfs het effectiefst. Ze werken als het ware als automaten. Juist dát maakt hen zo gevaarlijk, net zoals een besmette longpestlijder hoestend een spoor van ziekte door de middeleeuwse stad trekt. Het is dit schrikbeeld dat de justitie prikkelt aan heksenbestrijding hoogste prioriteit te geven en te blijven geven, ook al zouden oorlog en natuurrampen dat verhinderen. Want deze magie *opere operato* moet eindigen. En weer: de Kerk scheidt hier het sfeertje – door

155 Letterlijk: dit is immers mijn lichaam. Het werkwoord *is* (*est*) moet letterlijk genomen worden. Het stukje brood is niet symbool voor dat lichaam. Het is de incarnatie van Christus lichaam. Dát is de werkelijkheidswijziging van de sacramentele transsubstantiatie. Dát is de *praesentia realis*, die uiteindelijk door Luther en Calvijn betwist wordt of ontkend.

haar opere operato-dogma – waardoor die collectieve heksenwaan hardnekkig kan voortwoekeren, alle rationele logica ten spijt¹⁵⁶.

Bij de mechanische techniek probeert de mens de natuur te beheersen en dienstbaar te maken aan door het verstand gestelde doelstellingen. Hij bedient zich daarbij van natuurwetten, die hij zo nauwkeurig mogelijk tracht te doorgronden. Daarmee vertrouwt hij nog altijd op gods schepping. Want daarin liggen die wetten verborgen. Ze moeten intellectueel opgespoord en afgetast worden. De daarop stoelende toepassing van die wetten voor door de mens ontworpen doelen dient de schepping gods. De magiër of tovenaer wil echter buiten die schepping treden. Hij wil de natuur onzichtbare wetten, die haar vreemd zijn, opdringen. Doet hij dat in deemoedig vertrouwen dat god zulks zal toestaan, dan kan dat ethisch en moreel geoorloofd zijn. De priester, die de werking van de door god ingestorte sacramenten in de Kerkelijke geloofsschat wil effectueren op een gelovige doet niet anders. En hij volbrengt daarmee een opdracht van de heer. Maar doet hij zulks buiten die goddelijke interventie, dan begaat hij ongeoorloofde magie. Dan wendt hij zich van gods schepping af. Die toverij is zondig. Nog zondiger is zulks te doen via de duivelse machten. En dat doet een heks. En nog wel via geslachtelijk verkeer met de boze. Sacramenten en sacramentaliën mag men inderdaad magisch gebruiken, maar alleen steeds in deemoedig godsvertrouwen. Sacramentaliën zijn de genademiddelen die binnen de Kerk aangewend kunnen worden door priesterlijke tussenkomst, ook al zijn ze niet uitdrukkelijk in de Openbaring zelf genoemd of geïmpliceerd. De zeven sacramenten steunen altijd op de Openbaring. De sacramentaliën zijn daarvan afgeleid soms mede via lokaal volksgebruik. Ze *mogen* wel, mits onder priesterlijke supervisie. De zeven sacramenten zijn universeel geldig ongeacht tijd of plaats. Het gaat om het doopsel, de communie, de huwelijksluiting, de priesterwijding, het vormsel, de biecht en de laatste zalving der zieken. De sacramentaliën kunnen alleen uitgeoefend worden met een speciale kerkelijke machtiging, die de toedeling

156 K. L. Bellon (Oppuurs, België, 30 november 1891 - Nijmegen, 12 september 1957), de Godsdienstgeschiedkundige specialist van de eerste lichting hoogleraren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, heeft een deel van zijn wetenschappelijke leven gewijd aan de these dat het christendom met *geheel zijn wezen* gekant staat tegen de magie en dat het alleen de onschuldigste varianten getolereerd heeft. Het heeft altijd iedere magische praktijk, zo heet het, veroordeeld en bestreden en meer in het bijzonder ieder verbond met *duivelse machten* als een *afbreuk aan Gods algehele heerschappij*. Het laatste is waar, maar het eerste zeker niet. De opere operato-leer omtrent de werking van de sacramenten en de sacramentaliën heeft het geloof in de magie onder de volksmassa in belangrijke mate begunstigd. Het is viciëus de stelling te betrekken dat de sacramenten nooit vergeleken mogen worden met de magische riten van het heidendom, want wie definieert precies waar het bijgeloof van het heidendom begint en het enig ware christelijk geloof eindigt? Dat doet de Kerk als rechtsorganisatie. Maar alleen als men Haar beschouwt als enige voltooiester van Gods Heilsplan (zó dat er al zou zijn) heeft dat argument geldige overredingskracht. En zo loopt men in definitiorische cirkels rond, zoals, trouwens, in iedere geopenbaarde godsdienst. Er is nogal wat interpretatieve inlegkunde nodig om ieder sacrament en iedere sacramentalie terug te voeren op enige welbepaalde passus in de Openbaringsteksten. Dat moet men op de voorhand eigenlijk bij de eerste interpretatie op zicht al vastbesloten *willen*. En alleen dan kan men de waterscheiding tussen *magie* en *sacramentele rite* optrekken, zoals hier in de hoofdstuktekst gebeurt. Dat geschiedt daar ook alleen maar om de gedachtegang van de rechters in de heksenprocessen te verduidelijken en te verklaren. Zie Bellons *Inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap*, Standaardboekverlag, Brussel, 1932, 1942 en 1953, waarin deze these omtrent de christelijke afkeer der magie als puur heidens doorlopend thema is. Bellon moest ook wel. Had hij anders gedoecerd dan had hij zijn toga meteen aan de wilgen kunnen hangen. Zie ook: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1901-2000, jrg. 1958, E. J. Brill, Leiden, 1958, pp.97-98 met literaturopgave.

of deelname kan onderwerpen aan beperkingen naar tijd, plaats of ruimtelijke gelegenheid. Meestal is daarvoor een machtiging van een bisschop nodig, die gedelegeerd kan worden aan lagere kerkelijke ambtenaren, zoals een proost of vicaris. Deelname aan een pelgrimstocht, een kerkelijke inbezitting, een kruisweg of een collectieve zegening kan zo'n sacramentalie zijn. De aanwending van door *kleine Trees* (van Lisieux) van op haar sterfdag gewijde rozenblaadjes ter genezing van borstziekten, de Blasiuszegen ter voorkoming van keelziekten en kroep, het voeren van Tolentijnbroodjes aan het te weiden dubbelhoevig vee ter voorkoming van rotkreupel of vergelijkbare ziekten. De middeleeuwen worden gekenmerkt door een wildgroei van deze sacramentaliën.

Het concilie van Trente heeft daaraan een eind gemaakt. Het concilie heeft veel territoriale differentiatie naar gevestigde volksdevotie toegelaten per kerkprovincie. Echter dan steeds met ontheffing van de bevoegde residerende bisschop of diens vervanger. De tovenaar doet altijd iets *extra* naast de verschaffing van het sacrament of sacramentalie. Is hij priester en heeft hij vergunning of ontheffing, dan is dat in orde. Maar is hij dat niet, of heeft hij geen bijzonder verlot, dan begaat hij ongeoorloofde toverij. Dat is zondig en dat kan een misdrijf zijn. Zij die dat ondergaan nemen dan daaraan deel. Maar zij zijn alleen medeschuldig als zij wisten dat de bedienaar zijn boekje te buiten ging of als zij ernstige redenen hadden om zulks te vermoeden. Maar als de actieve bedienaar priester was of daarvoor redelijkerwijs gehouden kon worden, dan verkeerden zij in onoverwinnelijke dwaling. Die verschoont dan in beginsel altijd, want bij een priester is het rechtsvermoeden gepast dat hij altijd binnen de formele kring zijner bediening blijft. Hekserij kan, dat zal duidelijk zijn, hier niet aan de orde zijn en deelneming daaraan dus óók niet.

De Kerk zelf heeft, door een bovenzinnelijke werkelijkheid aan te nemen die via de sacramenten en sacramentaliën ongezien historisch werkelijkheidswijzigend kan werken in ieder geval wel het sfeertje heeft begunstigd – teweeggebracht zou te veel gezegd zijn – waarin het geloof aan heksen en hekserijen een hardnekkig bestaan kon leiden. Ze heeft dat geloof bestreden. Ze deed dat niet voortdurend en zeker niet effectief. Ze heeft het vaker, in tegendeel, gedoogd. En soms heeft de Kerk het weer op gang gebracht door heksenvervolging toe te laten. De leek kan niet anders hebben gedacht dan dat er iets zit in de idee dat hekserij bestaat. En dat het verschijnsel gevaarlijk is. Anders zou de Kerk die vervolging verboden hebben. Met andere euvelen die de Kerk mispasten deed ze dat óók en heel effectief. Een instituut dat uitgaat van een magische werkelijkheid – al is de meeste magie verboden – brengt te weeg dat leken, die de bovengemelde ingewikkelde redeneringen waarin toverij, hekserij worden onderscheiden en al of niet zondig worden genoemd nauwelijks kunnen volgen, uitgaan van de gedachte dat de heks van de Achterweg voor alle zekerheid maar gevangen genomen moet worden.

Dat Dik Trom hier kan nuanceren tekent hem tot de wat hinderlijke bijzondere jongen die-ie is en waarom Kievit zijn bestseller kon schrijven. Protestanten hebben weinig anders gedaan dan het spoor der Kerk hier volgen.

6.15. *Passieve en actieve magie*

We moeten onderscheiden tussen passieve en actieve magie. Er zijn veel meer onderscheidingen. De middeleeuwse inquisiteurs hebben zich de vingers blauw geschreven aan de onderverdelingen. Want bij elke soort magie hoort een andere bewijsopdracht en een andere bewijsredenering. Ik schrijf geen handboek van de heksenkunde. Dat laat ik allemaal voor wat het is. Er zijn tientallen meters folianten over, dus de mensheid heeft zich er geducht mee beziggehouden. En dat pleegt zij te doen, als ze ergens een probleem mee heeft. Dus was er tussen 1450 en 1750 op dit punt in West-Europa een groot probleem. En later, in de negentiende eeuw, toen men de hekserij als een soort van folklore is gaan bestuderen, zijn er weer andere onderscheidingen bijgekomen. Iemand die daar een levenswerk van gemaakt heeft is Edmund Gurney, die in 1886 beviel van *The Phantasms of the Living*. Hij komt tot de slotsom dat hekserij een fantasie is, die weer het gevolg is van telepathie, extreme gevoeligheid voor eens anders gedachteleven, ziekelijke verbeelding (maar wat is dat in godsnaam?) of hypnose. We kunnen misschien waardering opbrengen voor Gurney's onderscheiding tussen hekserij ten gevolge van *onechte* feiten en hekserij ten gevolge van *echte* feiten. Dat wil zeggen: feitelijkheden waarvan de negentiende eeuw de medische empirische grondslag erkende. Bij de *onechte* feiten is die grondslag er niet. *Echte* hekserij is er dan, wanneer de heks lijdt aan slaapwandelen, epilepsie, hysteric, hallucinaties ten gevolge van een geestesstoornis. Er zijn dan onmiskenbaar fysiologische feiten in het spel, die de negentiende-eeuwer erkent. Hij kent een bepaalde vorm van schizofrenie, die wanen te weeg brengt, hallucinaties, en zie daar de echte heks. Een hysterische vrouw kan menen dat ze op een bezem gevlogen heeft. Een epileptica kan visioenen uitschreeuwen. Allemaal heel aardig en geleerd, maar de middeleeuwer en de eenvoudige zestiende en zeventiende-eeuwer kenden deze onderscheidingen niet. Voor hen was de hekserij altijd *echt*. Naar fysiologische oorzaken vroeg hij verder niet: de heks moest stoppen met heksen. En met die realiteit heb ik te maken. Die van die mensen destijds. En die zagen heel duidelijk dat er actief of passief getoverd werd door heksen. Beide vormen waren gevaarlijk. Justitie moest ingrijpen.

Bij de actieve magie werkt de magiër daadwerkelijk, vooral door zijn wils- en geesteskracht, in op de historische realiteit. In totemistische jagersculturen hebben jagers altijd dierentekeningen of -afbeeldingen gemaakt vóór hun actie, om hun toekomstige prooi alvast in hun macht te brengen. Ze proberen dus het dier te verlammen of in zijn vlucht te beperken of hinderen. Ze bezweren. Zij grijpen

in. De sedentaire beroepsuitoefenaren zoals landbouwers, smeden of timmerlieden deden dat in navolging óók door tovertekens te plaatsen op stallen, velden, erven, behuizingen en gereedschappen. Het bekruisigen van vee voor de dekking, het branden van gewijde kaarsen tijdens bliksembuien. Het houden van geselprocessies tijdens pestepidemieën. De beruchte flagellantentochten, de optochten van de *geselbroeders*, in het zuiden zo lang gekoesterd.

Bij de passieve magie probeert de mens door rit en tovertekens bepaalde natuurwerkingen af te weren. De scapulier om de hals bij het doorreizen van door cholera geteisterde streken. De Christofforpenning aan de autosleutel. De zegening met wijwater van de automobiel. Als een heks zich van magie bedient, kunnen we te haren aanzien dezelfde tweedeling maken. Er zijn dus actieve en passieve heksen. Het is natuurlijk een arbitrair onderscheid, zoals altijd, wanneer de mens een gedraging tracht te reduceren tot een doen of een laten, een commissie of een omissie. Sluit ik iemand op, zodat hij verhongert, is de dood dan ingetreden door dat doen (het opsluiten) of door het nalaten (geen eten en drinken brengen)? De beantwoording van de vraagstelling komt neer op het dorsen van leeg stro. Niettemin kon dit onderscheid met het heksenproces van vitaal belang zijn. Letterlijk. Leven of dood kon er van afhangen. Van de heks, wel te verstaan.

6.16. Witte en zwarte magie

Daarnaast is belangrijk – er zijn nog veel meer onderscheidingen¹⁵⁷ – de tweedeling tussen witte en zwarte magie. Witte magie is de resultante van een onschuldige geloofsovertuiging breed verbreid onder ongeletterde wilden. Het optreden van medicijnmannen, toverdokters, sjamanen en regenmakers kan daarop neerkomen, als ze nog nooit in aanraking zijn geweest met de christelijke Openbaring. Hun rites kunnen door de latente ontvankelijkheid der natuervolken ervoor soms effectief zijn vooral bij het herkrijgen van de geestelijke of

157 Bijvoorbeeld: astrale magie, neoplatonische magie, westerse en oosterse magie. Ik heb het hier over de westerse en wel de religieuze. Bijna iedere zelfstandige religieuze overtuiging heeft een eigen magie: er is een Islamitische, Taoïstische, Boeddhistische, Shintoïstische magie en Afrika barst helemaal van de tribale magieën. Ik passeer deze als zijnde in het contextuele verband met de heksarij te Horne irrelevant: daar gaat het om de afgrenzing met de christelijke magie, de geoorloofde variant. Ik verwijs onder meer naar de verschillende type-indelingen en magie-onderscheidingen bij: L. Kneepkens, *Demonologische heksarij en experimentele parapsychologie: een vergelijkende studie*, opgenomen in: *Anciens Pays et Assembles d'Etats, LXXXVI, La Sorcellerie dans les Pays-Bas sous l'Ancien Régime, Aspects juridiques, institutionnels et sociaux*, S. Dupont - Bouchat, B-8710 Kortrijk-Heule (Belg.) 1987, pp.147-201. Ik moet toegeven dat ik bij het lezen van deze wetenschappelijke beschouwing even de gedachte niet kon wegdrukken dat Godfried Bomans deze bijdrage geschreven had. Ik moge verwijzen naar diens interview met de heer dr. Med. Kneepjes, onder het kopje *Geestesverschijningen in Amsterdam, Over rochelaars en sabbelijntjes*, opgenomen in: *Capriolen*, Elsevier, Romans en verhalen in Elsevierpockets, Amsterdam/Brussel; 1962, pp. 97-101. Ook deze Kneepjes, die geïnterviewd wordt door Bomans (men spelt dus de eigenaam iets anders) onderscheidt de onzienlijke wereld in glasharde wetenschappelijke tweedelingen zoals die tussen kloppgeesten/simpele kloppertjes, rochelaars/sabbelijntjes, knijpers/peipers, knekelgasten en knakelaars wier bestrijding ook door het ziekenfonds vergoed wordt. Maar de hier geciteerde L. Kneepkens (dus met een *k* in het midden) geeft op medewerker te zijn bij het *Parapsychologisch laboratorium* verbonden aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij dankt volgaarne prof dr. M. Johnson (R. U. U.), drs. J. Van Keymeulen (RUG), dr. H. Soly (RUG) en vooral ir. dr. S. Schouten (R. U. U.) voor hun waardevolle kritiek en suggesties en dat kunnen toch niet allemaal rochelaars zijn.

lichamelijke gezondheid. Wegens hun bijzondere gevoeligheid voor weersveranderingen kunnen regenmakers inderdaad ogenschijnlijk een malse plensbui teweegbrengen, al bestaat die causaliteit natuurlijk niet. Maar de zwarte magie kan slechts bedreven worden door tussenkomst van de duivel. De duivel zet de tovenaars bijvoorbeeld aan tot lijkschennis om via het lijkengif gezonde mensen te infecteren die daardoor, aan zinsbegoocheling ten prooi, gaan geloven in demonische machten die de wederopstanding kunnen bevelen. Maar ook mysterieuze genezingen of voorspellingen kunnen veroorzaken. Of toeschouwers tot gruwelijke uitpattingen kunnen aanzetten, waaruit geen verlossing meer mogelijk is. Men denke aan seksverslavingen of verslavingen anderszins. Alcoholisme, daar zit altijd een kundig heks achter, want de ongelukkige drinkt zich immers het graf in: hij handelt toch nooit uit eigen welbegrepen belang? Een volleerd heks bedrijft altijd zwarte magie. Haar geheimzinnige krachten werken nooit ten goede, al kan dat in aanvang wel zo lijken. Ze bedrijft duivelswerk en dáár is het haar om te doen. Het is zaak dat tijdig waar te nemen en effectief in te grijpen. Aan de opsporingskunde te dezer zake kan dan ook nog veel verbeterd worden, net als aan het gangbare middelbare onderwijs in het algemeen.

6.17. *Kan een heks toveren en wat zijn de randvoorwaarden?*

Sommige heksen kunnen toveren. Magie is moeilijk, het is een duivelskunst. Er zijn ook heksen, die hebben met de duivel gemeenschap gehad, maar die is niet voltooid en, nog erger, ze zijn te stom om voor de duivel te dansen. Voor toverij is een zekere basale intelligentie noodzakelijk. Sufferds kunnen in de magie niet gebruikt worden, want de wilsbeheersing om de realiteit naar je hand te zetten is alles. Er zijn er, die leren het nooit, ook niet de eenvoudigste kunsten. Je hebt van die vrouwen. Ze zijn heks, maar kunnen niets. Welnu, het stomweg heks-zijn is niet strafwaardig of strafbaar. Het zit hem in het toveren, al was het maar, het vliegen op een bezem. Maar er zijn er, die lukt zelfs dat niet.

Justitie kan ze links laten liggen, zij zijn de moeite niet waard. Maar je weet het nooit, want soms lukt dat toveren ineens wel en dan komen de problemen. Als een heks niet kan toveren, kan justitie ook niet bewijzen dat ze heks is. Wellicht erkent ze die hoedanigheid. Maar daar hebben we niks aan. Want het hekschap is pas voltooid na enige magische handeling, hoe weinig belangwekkend ook. Zo'n erkenning kan wijzen op de behoefte om interessant te doen, vooral na zekere leeftijd, als iedere seksuele aantrekkingskracht de heks ontvallen is en de vrouw toch nog zelfbevestiging verlangt. Je hebt wel oudere vrouwen die nog uittartend gaan doen om manskerels alsnog te behagen, te korte rokken en decolletés, ze kunnen het lonken niet laten en lonken naar iedere man. Een mislukte heks, dat is net zo iets. Deze valse zelfaangiften komen voor vooral bij de meer hysterische types, een geoeffend opsporingsambtenaar heeft het zo in de

gaten en kan dan een forensisch expert erbij roepen, eventueel verbonden aan het Hof waarbij de districtsschepenbank normaliter ter hoofde gaat: dat wil zeggen dat de rechtbank in eerste instantie de rechtsgang schorst of opschort teneinde een prejudiciële vraag voor te leggen aan de instantie die de rechtseenheid in het desbetreffend rechtsgebied bewaakt. Bij Horne is dat Luik, zoals Luik ter hoofde kan gaan bij Hasselt. Een prejudiciële vraag kan juridisch van aard zijn maar ook zuiver feitelijk. In dat laatste geval gaat het meestal om bewijsvragen: bijvoorbeeld hoe aangetoond kan worden dat de geslachtsgemeenschap met de duivel er is geweest – zelfs als de heks-in-spe beweert dat dat het geval was – dat deze voltooid was, dat deze vrucht heeft gedragen en dat de vrouw daarna inderdaad magie heeft bedreven. En vervolgens, wanneer deze magie zwart of wit was en inderdaad gevolgrijk is geweest. Sommige vrouwen beweren maar wat om nog in de openbaarheid te komen. De justitie moet zich niet belachelijk maken. Het gaat tenslotte om de publieke rechtshandhaving. Straks zijn allerlei gerechtskosten gependend aan een vervolgte die een absoluut ondeugdelijk object is geweest om toerekenbare magie te voltooien. Want de magie die van de heks uitgaat is niet haar verdienste, mocht ze willen. Het is de duivel die haar bezigt als willoos werktuig daartoe omdat zij zich daartoe heeft willen lenen. Eigenlijk is de duivel de hoofddader en de heks, als intermediair, noodzakelijk deelneemster, zo moet u dat juridisch zien. En sommige deelneemsters zijn nu eenmaal absoluut ondeugdelijk magisch medium, zoals soms ook het te betoveren lijdend voorwerp absoluut ondeugdelijk kan zijn voor de magische inspanningen der heks. Een heks kan een lijk willen besmetten met een geestesziekte, maar dat zal dan niet lukken. Dan is de poging absoluut ondeugdelijk en is er straffeloosheid, ook al zegt de heks precies, wat haar toeleg was. Wil ze een lijk alsnog bezielen, dan is het object weer deugdelijk en een levend lichaam alsnog niet. Maar het is wel voorgekomen dat een heks, door een raam menend een te betoveren persoon waar te nemen, haar toverij bedreef terwijl later de gestalte een pop bleek te zijn of een andere persoon dan de beoogde. Terwijl de formule afgestemd was op de eigennaam van de opgegeven personen. Een typisch geval van *error in persona*. De toverij mislukte. Maar de heks werd wél betrapt. Is hier strafbare toverij? Sommige zeggen van wel. Anderen zeggen dat dit soort tussenkomende dwalingen strafrechtelijk irrelevant zijn. Dat verschilt per heerlijkheid, diocees of rechtsgebied. Dat zelfde geldt ook voor de gebezigde middelen of instrumenten. Het drakenbloed blijkt water met een rood tintje te zijn of aangelengde wijn die nog niet eens bedorven was óók. Haar handlanger bleek haar voornemen niet te zien zitten. Sommige bloemen scheiden nu juist niet de zonnedauw af die de heks nodig had en soms wordt de Gagel gebruikt waar juist Stinkende Gouwe of Berenklaauw vereist was. Sommige middelen en objecten zijn nu eenmaal absoluut ondeugdelijk voor toverij of betovering, zoals sommige middelen dat ook zijn. Soms gebruikt de heks een toverdrank waarvan

de houdbaarheidsdatum is verstreken of bezigt ze gorgonen-urine, die stomweg water blijkt te zijn, nog goed drinkbaar óók. Waar het om gaat is dat de heks als ontvankelijk medium een relatief deugdelijk middel was, relatief deugdelijke middelen bezigde en dat ten aanzien van een relatief deugdelijk object. Dan is de toverij-poging toch voltooid en dát levert strafbaarheid op. Zit, op weg naar delictsvoltooiing, ergens een absoluut ondeugdelijke schakeling, dan is het toverfeit geschorst en dat nog wel door een omstandigheid van de wil van de heks onafhankelijk. Zij toverde niet. Ze trad ook niet vrijwillig terug. Ze heeft het hele zaakje gewoonweg verkeerd aangepakt. Alleen bij relatieve deugdelijkheid van een dier schakels kan de magie voltooid worden. Als de heks dat alles willens en wetens voltrok. Die wilsbepaaldheid is noodzakelijk. Een enkele erkenning is daartoe toereikend, op zichzelf, maar die moet dan wel geloofwaardig zijn en afgelegd zijn in het volledige bewustzijn van de strekking van die verklaring. Er moet, in dit opzicht, *informed consent* zijn, zou een Amerikaanse district attorney zeggen. Twijfelt de rechter van instructie of onderzoeksrechter aan dat alles in het vooronderzoek, dan kan hij beter voorstellen eerst in Luik ter hoofde te gaan voordat hij het in Keulen hoort donderen. Want daar zit de aartsbisschop aan wie de prins-bisschop in Luik onderhorig is.

6.18. *Materiële strafbaarheid en formeel procesrecht*

Belangrijk is, dat men bij dit alles strafvorderlijke bewijsvragen niet verwacht met de materiële voorwaarden van heksschap en toverij. Dat is in het heksenproces beslissend. Je moet eerst weten: wat *is* een heks? Wanneer is aan de delictsom-schrijving voldaan? En daarna: hoe *bewijs* je dat? Wanneer is een verdenking redelijk en hoe bewijs je het heksschap, de toverij-handeling en het effect? Het eerste is de materiële vraag, de tweede de formele of processuele vraag. Aan die tweedeling hecht de canonieke jurist sterk. Het wereldlijk recht neemt dat uit dat canonieke rechtssysteem over. Het recht van vandaag doet dat óók. In het formele recht zijn andere rechtsbeginselen gangbaar dan in het materiële. Zo geldt er ander overgangsrecht, maar ook ander recht over de uitlegkunde, die praktisch zo beslissend kan zijn, omdat wetten altijd maar globale regelingen bevatten. Er zitten altijd gaten in de voorschriften en strafbedreigingen. Er zijn twijfel passages. Daarom is het recht of de verplichting om ter hoofde te gaan hangende de procedure tegen de heks zo belangrijk, want juist in het recht betrekkelijk hekserij wemelt het van de onduidelijkheden en tegenstrijdigheden. Alsof de duivel ermee speelt.

Concept

7. De Franse Revolte en haar seculariteitsbeginsel: geen bestendig bezit

De Franse revolutie vestigde, als gezegd¹⁵⁸, een absoluut seculariteitsbeginsel in het publieke domein. We zagen wat dat voor het Koninkrijk Holland en voor Limburg als departement van de Nedermaas betekende. Dat is een breuklijn in de geschiedenis van West-Europa. Dat seculariteitsbeginsel is met hecatomben bloed bevochten. Kerk en staat, religie en positief recht dienen van elkaar gescheiden te zijn en te blijven. De staat is *neutraal*. Er is dus geen staatsgodsdienst denkbaar en ook – en daar begint het al weer heikel te worden – geen *staatsideologie*. Want is bijvoorbeeld een inkomensnivellering geen resultante van een ideologie? En ligt dat nivelleren niet ten grondslag aan het Nederlandse progressieve belastingstelsel? Beweren niet sommigen dat de Europese Unie een samenwerkingsverband is op basis van een joods-christelijke oertraditie? En hoe wou men die traditie anders beschrijven dan in manicheïstisch polariteiten? En kwam daar niet het duivelsgeloof vandaan? En bracht dat niet de hekserijbestrijding voort? *Zie ook: 2.18.3. De leer van Mani op pagina 86*. Maar is er een staatsorganisatie denkbaar die géén ideologie kent? En is die dan nog wel een rechtsorganisatie? Want we vinden dat dát de essentie is van een staat. Het is een territoriaal georganiseerde samenlevingsvorm die de interne soevereiniteit uitoefent. Dat wil zeggen: het onherleidbaar autonome recht om de interne publieke rechtsorde naar eigen inzicht samen te stellen. Waarbij natuurlijk geldt dat dat recht nooit absoluut is. De staat moet daarbij bepaalde fundamentele internationaal erkende rechtsbeginselen respecteren. En bij de bestrijding van hekserij doet hij dat meestal niet. En daarom zijn we er tegen. Maar áls een staat zich toch zou wagen aan een publiekrechtelijk georganiseerde hekserijbestrijding, zou dan reeds daarom die staat een *failed state*, een onrechtmatige territoriale samenlevings-organisatie zijn? Je zou toch moeilijk kunnen beweren, dat hekserijbestrijding van overheidswege strijdig zou zijn met de joods-christelijke traditie? In die traditie deed men dat langer wel dan niet. Je zou alleen kunnen zeggen: sommige staten die aan hekserijbestrijding doen of dat toelaten, kunnen we niet als neutraal beschouwen. Maar wat dan nog? Is die staat dan niet langer een staat? In Centraal Afrika moet een staat de hekserijbestrijding in ieder geval niet verhinderen als die congruent is met een locale meerderheidsovertuiging. Seculier is dat niet. Maar zou zo'n staat dan reeds daarom niet kunnen gelden als een staat die opgenomen kan worden in de verzameling staten die de rechtsmacht van het Internationaal Permanente Strafhof erkent, dat in Den Haag zetelt. En bij dat Hof worden op dit moment menige tribale conflicten uit die regio strafrechtelijk uitgevochten,

158 *Zie ook: 2.20. De Franse Revolutie op pagina 96 en Zie ook: 2.22. Destichting van het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden op pagina 100.*

waarbij plaatselijke rechtstradities een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld bij de begroting van de schuldvorm van de verdachten. Stammenoorlogen zijn altijd heilige oorlogen. Want het doel moet de middelen heiligen. Hoe kan men die schuld ooit vaststellen zonder zich te begeven in de terminologie van het wilsbegrip van Augustinus en dus plaats te kiezen in een manicheïstisch wereldbeeld? Het seculariteitsbeginsel is revolutionair verankerd. Het is dus nooit een rustig bezit. Het is ook nooit vanzelfsprekend. Wie van die vanzelfsprekendheid uitgaat verkijkt zich op de momentane status quo. Dat blijkt duidelijk in onze hedenlandse multiculturele samenleving, waarbij steeds vaker minderheden hun religieuze overtuigingen laten doorwerken in het publieke domein. Tot aan de Shari'a toe. Waarvoor ze plaats opeisen. Die een echt neutrale staat niet gunnen kan. Maar waarbij de neutraliteit van die staat dan wel weer nauwkeurig onder de loep wordt genomen, omdat gerechte twijfel bestaan kan aan haar onzijdigheid. Is een staat wiens wetgevingsformulier altijd opent met een referte aan God die het staatshoofd heeft gemachtigd het wetsbesluit te slaan, een neutrale staat? Als heel zeker is, dat die God stamt uit de joods-christelijke traditie? De lezer weet het te zeggen.

Het is voor ons in deze dagen, nu secularisatie eigenlijk axiomatisch vanzelfsprekend is in het publieke gebied, niet goed voorstelbaar meer wat een politieke aardverschuiving het dwingend beginsel is geweest van de publieke seculariteit in revolutionaire zin. Veel meer dan de mededeling dat de staat de godsdienst afschafte, is het niet geweest. En dat dan nog met het oog op de onmiddellijke totale confiscatie van alle kerkelijke goederen. De revolutionairen probeerden daarmee het bankroet van de Franse staat te voorkomen. Effectief is die onberekenbare absolute stellingname zeker geweest. Een publieke theocratie is in onze westerse maatschappijconceptie een innerlijke tegenstrijdigheid. Een anomalie. Godsdienst is een (gewone) privé-aangelegenheid. Ze mag zelfs als zodanig maar een heel beperkte rol spelen. Dat schijnt wel het overwegend gevoelen. Niet méér dan bijvoorbeeld een voorkeur voor klassieke muziek of de behoefte elke dag om vijf uur in de ochtend een stukje te joggen.

Wij zouden een rooms-katholiek leerboekje van de rekenkunde in het lager onderwijs een anomalie vinden. En toch werd vijftig jaar geleden door het episcopaat in Nederland nog aanvaardbaar geacht dat zoiets op bijzondere basisscholen voorgeschreven werd. Dat waren scholen die opleidden voor de basale vaardigheden die ook wettelijk werden vereist om als volwaardig lid aan onze samenleving te kunnen deelnemen. Toch leerden katholieke kinderen rooms-katholiek rekenen, roomse aardrijkskunde en zelfs katholieke scheikunde. Het geloei zou niet van de lucht zijn, als thans iets dergelijks ook maar zou worden voorgesteld. Er zou niet over te praten zijn. Maar er was het boekje *Geeft Acht! Rekenkundig allerlei door de broeders van Liefde van Tilburg*. Rekenkundige leer-methode voor het R. K. Lager onderwijs, goedgekeurd vanwege het hoogwaardig

episcopaat der Kerkprovincie, gedrukt door de stoomdrukkerij van het R.K. jongensweeshuis te Tilburg. Iets dergelijks – rooms-katholieke rekenkunde/-geneeskunde/-biologie/-sterrenkunde – is langer vanzelfsprekend aanvaard in de westerse samenleving dan de idee dat één en één noodzakelijkerwijs twee is, of men nu agnost is of de triniteit in het openbare leven als werkzame macht aanvaardt. Kerk en staat zijn langer handlangers geweest dan opposenten of echtgenoten uit een lang drooggelopen huwelijk.

Dat West-Europese continent had juist steeds de identiteit tussen kerk en staat tot uitgangspunt genomen. Was die identiteit er niet, dan was dat een defect. Dat zo spoedig mogelijk opgeheven moest worden. Dat axioma wordt nu, in de negentiende eeuw, schijnbaar onherroepelijk verlaten. Maar het heeft in Nederland maar een haar gescheeld, of die scheiding was er niet gebleven. Reeds het befaamde driemanschap, dat tijdelijk in november 1813 de centrale staatsmacht aan zich trok, Van Hogendorp, van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum, beriep zich in zijn constituerende proclamatie op god. De oude tijden kwamen weerom. En daarvoor moest elk god danken. Willem, de soeverein vorst, noemde zich ook vorst bij de gratie van die god, waarbij hij diens herkomst niet herleidde, maar ondubbelzinnig deed uitkomen dat het de god van Nederland en Oranje was. Dus een Nederduyts gereformeerde god. Misschien zag hij het bij de aanneming van de eerste grondwet van zijn fonkelnieuwe grondwet ietsje ruimer, want de Belgen waren erbij en die keken ernaar hoe Willem trouw aan die grondwet bezwoer. Maar een katholieke god, zoals de bisschop van Gent dat wilde, was die grondwettelijke god zeker niet. Daar kwamen met die bisschop dus meteen ook moeilijkheden van: de geestelijken in de zuidelijke Nederlanden konden geen eed afleggen op een grondwet waarin een Nederduyts gereformeerde god werd aangeroepen. Dus zo aard- en nagelvast was die scheiding van kerk en staat in dat nagelnieuwe Nederland nu óók weer niet. Er was wel een kamerscherm tussen god en Nederland, maar Oranje kon dat dichtklappen. Of die niet al te stevige scheiding definitief zal zijn, dat moet nog maar blijken.

Ook een neutrale staat kan er een systematische en positieve ideologie op na houden. De staat kan zich nauwelijks permitteren dat niet te doen. Het daaraan ten grondslag liggende heilsplan is alleen moeilijker te traceren.

Voorlopig hield de scheiding vanaf 1815 ongeveer in dat het wereldlijk strafrecht geen kerkelijke of godsdienstige dogmatiek middellijk of onmiddellijk van negatieve sanctionering mocht voorzien. Dat hield mede in: een principiële beëindiging van het in wezen canonieke heksenrecht, geïncorporeerd in het commune wereldlijke strafrecht. De *kerk* werd gaandeweg in de noordelijke uithoek van West-Europa gaandeweg organisatorisch definitief gescheiden van het positiefrechtelijke staatsapparaat en zijn organen. De kerkdienaren konden dus geen publiekrechtelijke bevoegdheden uitoefenen. Het duurde even, voordat

alle consequenties daarvan in kaart waren gebracht. Maar toen dat gelukt was, kwamen confessionele politieke pressiegroepen onmiddellijk tegen de mogelijke waterscheiding op. De staat mocht niet onchristelijk zijn, dat kón toch niet. De staat moest toch tenminste christelijk onderricht in de maatschappelijke deugden blijven faciliteren via een uitgekiend subsidiestelsel? Dat werd de eerste aanval op de scheidingswand, die toch al niet zo sterk was. En die een gatenkaas werd, vooral toen die subsidie voor bijzonder confessioneel lager onderwijs tóch weer niet *ongrondwettig* bleek. Zodat de katholieke kerk menig broeder- en zusterklooster kon oprichten, middellijk, via die subsidiestroom. Is er dan nog zoveel verschil met een officieel erkende ambtelijke status van de godsdienstbedienaar, vraag je je af.

Zelfs *christendom boven geloofsverdeeldheid* mag geen geprivilegieerde status meer hebben in onze publiekrechtelijke regelingen. Dat is een *seculariteits-eis*. Het is de vraag of het Nederlandse strafrecht daaraan wel naadloos voldoet. En ook het publieke subsidie- en diplomastelsel kan vermoedelijk de toets der kritiek in dit opzicht niet doorstaan. Ik wijs even op de exceptionele positie van de Vrije Universiteit te Amsterdam die als gereformeerde instelling nog steeds het privilege geniet doctorsgraden met publiek *effectus civilis* te verschaffen. Ook in 1848, toen Thorbeckes grondwet werd ingevoerd, werd in ieder geval nog getracht de sedert 1795 verankerde de waterscheiding rigoreus door te voeren. Sedert echter bijzonder onderwijs op gelijke voet gesubsidieerd kan worden als het openbare, is die scheiding nog maar moeilijk te trekken. En in ieder geval niet consequent. Toch ligt in die verplichting tot seculariteit de rechtvaardiging van onze huidige staatsvorm.

Zodoende werd, ik gaf het hierboven al aan, een finaal eind gemaakt aan het regiem en de bevoegdheid van de prins-bisschop van Luik, want die impliceerde een soevereiniteitsclaim. De seculariteitsidee gedoogde dat niet. Horne was daarom automatisch geen feodaal graafschap meer. Ook dat werd, niet-tegenstaande zijn volkenrechtelijke status, restloos opgenomen in een Frans departement in 1795, dat van de Nedermaas, toen Frankrijk zijn noordgrens verlegde tot aan de grenzen van voormalig Staats-Brabant. De Hornese jurisdictie verviel dus aan de absolute en relatieve competenties van de Franse commune rechtbanken. Er was daarom geen sprake meer van een juridische enclave in het heuvelland van midden-Limburg. Maar een herleving van het *publiek katholicisme* zoals Gentse bisschop De Broglie die wilde, had die enclave makkelijk kunnen restaureren. Daar heeft het ook even naar uitgezien. Het scheelde een haar. Het gaat ook om iets tegendraads, bij dat seculariteitspostulaat. Het is a-historisch. Mensen kunnen er niet goed tegen.

Napoleon bleek als Eerste Consul immers toch niet goed te kunnen zonder de zegen van de Rooms-katholieke Kerk die hij als publiekrechtelijke organisatie nietigen ontbonden had doen verklaren en wier bezittingen hij had genationali-

seerd. Hij erkende daarom de Heilige Stoel toch maar weer als volkenrechtelijke organisatie. Als een orgaan die die Kerk in de diplomatieke betrekkingen kon vertegenwoordigen, zonder dat daarmee Frankrijk ook de jurisdictiekringen erkende, waarop die Kerk aanspraak meende te mogen maken. Het was opportunisme wat hier de klok sloeg. Voor Napoleon was de Kerk een supranationale organisatie met een volkenrechtelijk mandaat. Napoleon kon niet negeren dat voor het Franse volk soevereine macht nu eenmaal alleen bij de gratie Gods kon worden uitgeoefend. Daarvoor had hij de bevestiging van zijn keizerschap via die mandataris nodig. Ongeveer zoals het Rode Kruis die functie nu ook heeft binnen het Charter van de Verenigde Naties. Staten willen in bepaalde gevallen het zegel van de goedkeuring van die Geneefse organisatie, zelfs als zij de Rode Halve Maan voert op wit veld. Met dat Rode Kruis kan een staat verdragen sluiten. En zo sloot Napoleon in 1801 met die Stoel een concordaat, een verdrag waarbij de Kerk perfecte wederpartij is. Men erkent daarmee de rechtspersoonlijkheid van die Stoel. Maar niet haar ideologie. Dat wringt, dat voel je op je klompen aan. Daarom denk je er maar niet te lang over na. Op basis van dat concordaat erkende Napoleon weer de status van bisschoppen als bedienaren van een godsdienst. Hij accepteerde hun zeteling op diverse plaatsen als feit. En daaronder die zeteling te Luik. Maar dan zonder soevereiniteitspretenties. Wel een bisschop, maar geen prins-bisschop meer. Er liep nog wel iemand rond, een zekere Franciscus de Méan¹⁵⁹, die die titel voerde, maar die werd afgezet. Die was wel bisschop, zeker, daar tornde Napoleon niet meer aan. Maar hij was geen

159 Franciscus Antonius Marie Constantijn de Méan, graaf de Beurieux (Saive Blegny, 6 juli 1756 - Mechelen, 15 januari 1831) werd als prins-bisschop benoemd door de paus op 19 december 1785. Hij werd gewijd op 19 februari 1786. Hij moest dus het in de hoofdstekst omschreven neutraliteitsstatuut van zijn prinsdom garanderen: Hij vervulde zijn ambt onder de oude Oostenrijkse bedeling en moest daarom militaire taken verrichten. Hij kreeg te maken met de inval van de Franse troepen op 28 november 1792 in de stad Luik. Die moest hij herhalve inkwartieren en van ravitaillering voorzien. Oostenrijk verzette zich tegen de Franse bezetting, en heroverde het Maasdál. De prins-bisschop kon terugkeren op 21 maart 1793. De Fransen keerden echter in 1794 terug en weer moest De Méan vluchten. Hij maakte dus niet veel van zijn militaire garantielijken. Hij werd gezien als nutteloos relic uit de Oostenrijkse tijd en werd afgezet bij het genoemde Concordaat van 15 juli 1801. Zijn soevereine jurisdictiekringen werden met instemming van de Heilige Stoel opgeheven: zij vreesde dat ze daardoor in militaire conflicten betrokken zou worden waartoe ze iedere legermacht ontbeerde. De Méan werd rondzwerfend bisschop en kon daarom voorlopig apostolisch vicaris worden in de nieuwe katholieke enclaves van Ravenstein en Megen, gelegen in het noordelijke deel van Noord-Brabant, in afwachting van een definitieve regeling van de kerkelijke hiërarchie voor de hele Lage Landen, waarnaar in ieder geval koning Lodewijk Napoleon streefde. Die regeling kwam er niet, zodat De Méan moest wachten tot 1814, toen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tot één koninkrijk verenigd werden. Willem I, de nieuwe koning van de verenigde Nederlanden wilde inderdaad een nieuwe hiërarchie. Daarin zag hij een taak voor De Méan, die hij als een gezeggelijk kerkvorst had leren waarden. Op basis van het concordaat van 1801 stelde hij de Heilige Stoel voor De Méan alvast als primaat der Nederlanden te benoemen als aartsbisschop van Mechelen. Rome had daar oren naar, als maar duidelijk was, dat Willem als protestants vorst niet de benoeming kon doen, maar slechts een voordracht kon suggereren. Dat beviel Willem in zoverre niet dat Napoleon als opvolger van Philips II die benoeming wel had mogen doen onder voorbehoud van ratificatie door het Romeinse staatssecretariaat. Maar Napoleon was katholiek en Willem niet. Rome benoemde echter conform voorstel waarop Willem I De Méan opnieuw de prinsentitel gaf, maar nu om hem in de Eerste Kamer te kunnen benoemen. Die prinsentitel was dus niet die van Luik. Willem I vond in De Méan een voorstander van zijn godsdienstpolitiek in het Zuiden tot 1819. Toen Willem zich echter inhoudelijk met de inrichting der priesteropleidingen wilde gaan bemoeien, meende De Méan dat de koning zijn grondwettelijke grenzen miskende. Hij regeerde tot 1831 in Mechelen, maar nam geen deel aan de staatkundige omwenteling van 1830 te Brussel. De Kerk had daarbij zijns bedunkens niets te winnen. Wel verzocht hij de kerkelijke vrijheden van de Rooms-Katholieke kerk in de nieuwe grondwet van 1831 te erkennen, waarmee hij de nieuwe Belgische staat eigenlijk al rechs als bestaand aanvaardde, nog vóór de Heilige Stoel hem daartoe gemachtigd had. Dat werd hem niet in dank aangerekend door de staatssecretaris Antonelli die geen enkele revolutionaire beweging aanvaardbaar achtte als gesprekspartner met de Heilige Stoel. Zie: Rolf Falter, *De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*, Tiel: Uitgeverij Lannoo NV, 2005 pp. 208-209.

wereldlijk prins meer, al was hij dan ook van hoge adel en al was hij dan graaf naar oud adeldomrecht. De Méan was door zijn fysieke aanwezigheid in de zuidelijke Nederlanden een hinderlijk obstakel. Hij moest dus maar weggaan. En dat deed hij. Hij werd apostolisch vicaris in Noord-Brabant. Daar kon hij verder niet veel kwaad, want politieke aspiraties had hij niet. Het inzicht daartoe óók niet. Niet, dat dat noodzakelijkerwijs samen hoeft te gaan. Integendeel. Willem I wilde, ik stipte het al aan, zielsgraag de zuidelijke Nederlanden hebben die bekend stonden als de *Oostenrijkse Nederlanden*. Dat zou alleen kunnen als hij het spoor van Napoleon ten aanzien van de Kerk en haar Stoel volgde. Dat deed Willem dus. Met tegenzin. Maar hij deed het. Want hij wilde België in zijn Nederlanden. Hij had twee *neutrale*, althans ogenschijnlijk niet religieuze motieven. Een economisch motief. Hij wilde schaalvergroting van het binnenlandse handelsdebiet. Een militair motief: mét Engeland wilde hij de eeuwigdurende agressie van Frankrijk nu eindelijk eens definitief aan banden leggen. Een demografisch motief had Willem niet. Hij dacht niet: ach, die Belgen en die Hollanders, die spreken zo'n beetje dezelfde taal, die koesteren dezelfde volksgeest, die delen een zelfde cultuur en gedachtegoed. Dat lukt wel. Uit demografische overwegingen had hij liever de Rijnlanden erbij gehad links van de Rijn en rechts van de Roer. Rijnlanders waren óók protestants, nuchter en ijverig en zijn Nassaulandjes lagen daar ook. Dan moesten de Hollanders maar leren een beetje Duits-achtig Nederlands te spreken, dat zou wel schikken. Dat had hij liever dan die rare bijgelovige katholieken op wie Willem toch wel wat neer zag, zoals elke Hollander. Onbetrouwbare lui. Stomme Belgen.

Maar Wellington wou Pruisen niet voor het hoofd stoten. En Pruisen wou Rijnland. Daarom kreeg Willem Opper-Gelre en de Landen van Overmaze, al lagen die militair-strategisch verkeerd, immers rechts van de Maas. Wegens het militaire motief moesten die één geografisch geheel vormen met een verdedigbare Maaslinie. Zo kreeg Willem I heel Limburg, Loon en het Land van Horne. Allemaal stukken van dat voormalige prinsbisdom van Luik waarover de geallieerden het maar niet eens konden worden met Frankrijk. Gek was hij er niet mee, maar er waren ergere dingen. Dacht Willem. Hij vergat de verschillen tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Noordelijke. Hij meende dat hij eigenlijk net als Karel V een soort *Benelux-achtig* rijk kon stichten. Zoals Karel dat had gedaan in 1543 toen hij de Nederlanden verenigde in een *Bourgondische Kreits*¹⁶⁰. Het was de droom van Willem dat zijn huis, de dynastie, op gelijke hoogte zou komen te staan als certijds de Habsburgers. Want dat zijn Oranje-

160 Wim Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1588, De utopie van het keizerschap*, Leuven: Uitgeverij van Halewyck, 2000, pp. 77-84. Blockmans gaat uitvoerig in op deze Habsburgse pretenties en de toelag daarvan. De Kreits ontstaat, zoals ik al in de hoofdstekst aangaf (hierboven, II.13) als Gelre de zeventiende provincie wordt in de Nederlanden als onderdeel van het Heilig Roomse Duitse Rijk. De erkenning van die toestand door de staten-generaal geschiedt in 1549, bij de pragmatieke sanctie. De opname van Gelre in het Rijk van Karel V werd geregeld bij het Verdrag van Venlo van 1543; de strekking van die vredesregeling besprak ik hierboven al uitvoerig: *Zie ook: 2.13. De Constitutio Criminalis Carolina op pagina 63.*

pretenties in de Almanach de Gotha niet hoog werden ingeschaald, daar was hij zich maar al te zeer van bewust. Zo'n beroep op een eeuwenoud precedent, dat legitimeerde behóórlijk. En net als Karel zou hij dan centraal geüniformeerd recht vestigen. Niet meteen. Maar stapje bij stapje. Langs lijnen van geleidelijkheid. Zou het economisch goed gaan, dan zou het best lukken. Willem zag over het hoofd dat de partijen religieus, cultureel en rechtspolitiek behoorlijk uit elkaar waren gegroeid. Hij wilde een groot koninkrijk binnen Europa. En wel zo, dat hij minstens een tweede-rangs-mogendheid regeerde. Dat mocht hij van Engeland, als hij de godsdienstige status quo die in 1814 bestond in die Oostenrijkse Nederlanden volkomen aanvaardde. Hij moest, dat was de uitdrukkelijke opdracht van Wellington, zijn gebieder, beide rijkdelen doen opgaan in een *perfect amalgama* in één gedecentraliseerde eenheidsstaat. Hij aanvaardde het feit dat daar residerende bisschoppen zaten. Hij aanvaardde hun zeggenschap over hun kerkelijke organisatie. Niet meer dan dat. Maar wat dat juridisch precies inhield, daar had hij eigenlijk geen idee van. Wat de pretenties van de Belgische bisschoppen konden zijn, daarvan wilde hij niet weten. Hij aanvaardde dus de bisschop van Luik en het feit dat deze een diocese jurisdictioneel gebod binnen de omgrenzingen van het concordaat van 1801.

Daarin lagen Thorn en Horne niet, ook al maakte die bisschop uit historische legitimiteitsoverwegingen daar wel weer aanspraak op. Zolang dat geen publiekrechtelijke bevoegdheden impliceerde kon dat Willem niets schelen. Dat was een aan de katholieke Kerk interne zaak.

Dat zagen die Belgische bisschoppen, het zittend episcopaat na 1815, toen de grondwet van het verenigd Koninkrijk er door geijst was, beslist niet zo. Die eisten hun oude privileges ook politiek weer op. Zie mijn uiteenzettingen betreffende de strijdvaardige Franse prins, de bisschop van Gent De Broglie. Die wilde de staatskerk. En de aloude rechtsbedeling. Dat vond Willem folklore. Dat ging wel voorbij. Een religieuze klompdansen. Dat de Luikse bisschop zich weer prins-bisschop ging noemen zag hij óók zo. Dat was in afzonderlijkheid geen wettelijk beschermde term. Iemand kon zich ook best *paus* noemen of *sultan*, *groot-moefiti*, *rabbi* dan wel *apostel*, *marsgezant* of *duivelsgezel*. Als dat maar geen uiterlijke schijn van publieke bevoegdheid genereerde moest de gemijterde dat zelf maar weten. Thorbecke zou dat in 1848 tot hoeksteen van zijn stelsel van godsdienstvrijheden doen metselen. Via verschillende organieke wetten. Het stelsel is nog steeds niet in alle consequenties perfect uitgevoerd – onze Koning verwijst, ik gaf het al en passant aan bij de referentie aan de wetgevingsformulieren, in zijn aanstellings- en benoemingsbesluiten bijvoorbeeld ook nog steeds naar de *Gratie Gods* op basis waarvan hij zijn ambt uitoefent – en staat daarom onder druk. Maar zolang de staat geen heksenacademie subsidieert met gebrevetteerde einddiploma's die effectus civilis hebben, is er mee te leven in een seculiere maatschappij vol minderheden. Die religieus georiënteerd zijn,

vergis je niet. Ook in Horne. Al zou daar zo'n academie wel volk trekken, in meer dan heemkundig opzicht.

CONCEPT

Concept

Concept

8. Het nationale gecodificeerde strafrecht en het aanvullend lokale gewoonterecht

Het Nederlandse strafrecht heeft er voor gekozen toverij en hekserij niet strafbaar te stellen. Het zet de teneur van het wetboek van Kemper¹⁶¹ voort. En dat houdt in dat de lokale gewoonte die toch nog bestraffing voorziet van heksen nooit via het officiële strafrecht enige sanctionering kan krijgen. Hier doel ik op de zogeheten *volks-charivari* of lokale eigenrichtingsrituelen. Die krijgen in Noord-Brabant en Nederlands Limburg vanaf 1813 een zekere lokale impetus of versnelling, doordat de bevolking schijnt te gaan redeneren: goed, de overheid doet er niks meer aan, aan hekserij, maar het betreft hier een levensgevaarlijk en maatschappij-ondermijnend verschijnsel. Als dan de overheid niet haar primaire taak wil verstaan – publieke strafrechtshandhaving teneinde eigenrichting overbodig te maken – dan nemen wij het recht in eigen hand. Dat moeten we wel doen. Want die overheid heeft zich in dit opzicht nodeloos aan banden gelegd. Die redeneringswijze krijgt versterking in katholieke streken door de geestelijke overheid, die steeds weer het bestaan van de duivel ritueel en liturgisch bevestigt, vanaf het prille moment dat menselijk leven bestaat als zelfstandigheid tot op het moment dat het eindigt. Van de wieg tot het graf bezweert die overheid immers dat de duivel zich moet ontmaken uit het stoffelijk lichaam van een nieuwe deelgenoot aan het ondermaanse menselijk bestaan. Dat heeft de katholieke kerk altijd gedaan in West-Europa. Zij sloot daarmee desbewust aan bij een Germaanse traditie die hecht geworteld was in het Noord-Europese volksbewustzijn. Daarmee maakte zij het lidmaatschap van haar geloofsgemeenschap, die nogal wat plichten impliceerde, gemakkelijker. We kunnen het afleiden uit de zogenaamde Oud-Saksische geloofsbelofte of de zogeheten Utrechtse doopgelofte, een van de oudste samengestelde zinnen omvattend van het oud-Nederlandse taalmassief, veel ouder dan de bekende dichtelijke zinswending *hebban olla vogala nestas*¹⁶² dat een plichtvergeten monnik op een druilerige namiddag in zijn scriptorium in de kantlijn van het Psalterium schreef waarvan hij die dag nog ettelijke zinslijnen moest kalligraferen. De Utrechtse doopbelofte geeft voor de rondtrekkende missionaris weer wat de moerasbewoner van de Lage Landen moest zeggen, wanneer hij opgenomen wilde worden in de gemeenschap van gelovigen van de christelijke kerk. Het betreft een vertaling

161. Zie ook: 2.21. De Bataafsche Republiek op pagina 98.

162. Haggunan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu? Deze Nederlandse tekst houdt in hedendaagse sprake in: daar hebben nu alle volgelingen hun nesten, behalve jij en ik. Wat gaan we daaraan doen? Waarschijnlijk twee regeltes uit een liefdesliedje. Ze werd vermoedelijk neergeschreven als een pennenproef rond het jaar 1100 door een Vlaamse monnik die in een Engels klooster verbleef. De monnik moest beproeven of de ganzenveer-schacht wel goed aangesneden was en niet vlekken zou voordat hij in de hoofdtekst verder schreef, en testte de schrijfklarheid ervan uit via een riedeltje uit een populair minneliedje dat hem te binnenschoot.

van het canonieke Latijn bij de doopbeloften voor volwassenen. De missionaris had een vertaalboekje bij zich, vermoedelijk compact in pocketeditie gekaft in velum hangend aan zijn zadelknop, als één van de inboorlingen bij zijn liturgische rondvaart zich uit de zwijgende menigte losmaakte en stamelend te kennen gaf dat hij gedoopt wilde worden. De vraag en antwoordreeks doet wat denken aan onze moderne toeristengids, welwillend verstrekt door het reisbureau, als men in vloeiend Portugees wil vragen om een kamer met balkon met zicht op zee, een natte sectie en ver weg gelegen van de liftschaft. Eerst de vraag, dan het te verwachten antwoord, waarbij de volgorde erg belangrijk is. De duivel compareert al in de eerste vraag:

Forsachistu diabolae?

Verzaak je de duivel?

De formuliere tekst vervolgt dan met de aanwijzing: *et respondeat*:

En die ander (de aspirant-christen) moet dan antwoorden:

Ec forsacho diabolae end allum diobolgeddae.

In het Nederlands: Ik verzaak de duivel en alle duivelsoffers.

Daarna:

End ec forsacho allum diobolgeddae end allum dioboles wercum

Ik verzaak alle duivels en hun duivelswerken.

Waarna vervolgd moet worden:

End ec forsacho allum dioboles wercum and wordum thunaer end uodan ende saxnote ende allum them unholdum the hira genotas sint.

Ik verzaak alle duivelswerken en duivelswoorden, Donar en Wodan en Saxnot en al de afgoden die hun gezellen zijn.

Pas daarna gaat de tekst over in een actieve geloofsbelijdenis: gelooft de dopeling wel in de almachtige vader? En in Jesus Christus, zijn zoon? En in de heilige geest? (*Gelobistu in got alamehtigan fadaer? Antwoord: Ec gelobo in got alamehtigan fadaer. Gelobistu in crist godes suno? Ec gelobo in crist godes suno. Gelobistu in halogan gast? Ec gelobo in halogan gast.*)

De tekst is nauwkeurig uitgespeld opdat de priester die gaat dopen kan volgen of de dopeling weet waarover het gaat, wat hij wil en wat de strekking van de liturgie is, die gaat volgen. De tekst stamt uit de achtste eeuw. We treffen deze oud-Nederlandse doopbelofte aan in een manuscript uit de achtste eeuw, in de boekenkasten van de Bibliotheca Apostolica Vaticana, en wel in de Codex Palatinus Latinus 577 op folio 6 verso en 7 recto. Ze betreft een gewichtig

moment in het leven van de dopeling en er zijn getuigen bij. De kerk richt zich hier in de lokale taal tot de betrokkene: hij moet heel goed weten wat hij doet. Ze stelt de duivel even immanent present als Christus en bevestigt dus het zo levendige duivelsgeloof. En daarmee ook de mogelijkheid om met de duivel te verkeren, op dezelfde voet als men dat men Christus nadien zou kunnen doen en zou behoren te doen. De bewoners van de door de Karolingen onderworpen gebieden halen hier als het ware hun civilisatie-brevet en geloof maar, dat dat momentum beklijft. Het hakt erin, als het ware. Bij de dopeling, bij de getuigen, bij de omstanders: van Wodan je losmaken doe je niet alle dagen. Daarom zorgt de kerk er angstvallig voor dat dit ritueel voor komende generaties vereeuwigd wordt, als geschiedt de doopvoltrekking later meestal aan onmondigen en worden de rituele antwoorden gegeven in het Latijn namens de dopeling, door peter of meter of door de koster of de liturgische assistent. En steeds, steeds, is de duivel present. De dopeling moet hem afzweren. Dat wordt het wezentje plechtig bezworen.

Daar staan directe bloed- en aanverwanten met hun neus boven op. Bij de doop zegt de priester immers, voordat hij het verlossend doopwater doet uitvloeien over het hoofdje van de dopeling, in klemmende, angstaanjagende woorden, dat de duivel moet weggaan uit het lichaampje. Tot driemaal toe. Er is geen twijfel over mogelijk, dat is duidelijk, dat de priester de fysieke aanwezigheid van de duivel onbetwist als feit aanneemt. Want bij de ingang der doorkapel treedt hij de peter en meter met de dopeling tegemoet, bij het doophek gebiedt hij hen te blijven staan. En hij blaast driemaal over het gezicht van de boreling. En zegt, in de landstaal, luidop: "Ga weg uit hem (haar) onreine geest, en maakt plaats voor de Heilige Geest, de Helper." Hij draait zich dan om naar de doopvont. Hij beduidt peter en meter nader bij te komen, het kind op te houden terwijl hij de hand oplegt. Dan zegt hij nadrukkelijk: "Almachtige en eeuwige God, Vader van onze Heer Jezus Christus, wil neerzien op uw dienaar (dienaress) N. N., die gij tot de eerste kennis van het geloof hebt willen toelaten, bevrijd hem (haar) van alle geestelijke blindheid en verbreek alle banden van satan, waarin hij (zij) nog ligt verstrikt." Wederom met kracht van stem, zegt hij: "Ga weg uit hem (haar), onreine geest!" Dan neemt de koster het over om namens peter en meter in het Latijn te antwoorden, want nu komt de tweede duivelsbezwering door de priester:

"Exorcizo te, immune spiritus, in nomine (+) Patris et Fil (+) ii et Spiritus (+) Sancti, uit EXEAS, EXAS, EXEAS, et recedas ab hoc famulo (hac famula) Dei N. N."

Ik bezweer u, onreine geest, in de naam des vaders, des zoons en des heiligen geest, trek u terug, trek u terug, trek u terug, uit deze dienaar (dienaress) God N. N.

Vervolgens zegt de priester:

“Ergo maledicte diabole, recognosce sententiam tuam, et da honorem Deo vivo et vero, da honorem Jesu Christo Filio ejus, et Spirituī Sancto, et recede ab hoc famulo (hac famula) Dei N. N., quia istum (istam) sibi Deus et Dominus noster Jesus Christus ad suam sanctam gratiam, et benedictionem fontemque baptismatis vocare dignatus est.”

Erken dus uw veroordeling, vervloekte duivel, en geefeer aan de levende en ware God, geefeer aan Jezus zijn Zoon, en aan de Heilige Geest, en verwijder u uit deze dienaar (dienares) van God N. N., want God en onze Heer Jezus Christus heeft zich verwaardigd hem (haar) te roepen tot zijn heilige genade en zegening en tot de wateren van het doopsel.

Dan tekent de priester een kruis op het voorhoofd van de dopeling en zegt, in de landstaal:

“En dit teken van het Heilig (+) kruis, dat wij op zijn (haar) voorhoofd drukken, waag het niet, vervloekte duivel, dit nog ooit te schenden. Door Christus onze Heer.”

De koster antwoordt: “Amen.”

Bij het aanstaand sterven, nadat de laatste zalving is gedaan aan voeten, lichaam, ogen, neus en mond van de stervende, bidt de priester een vergelijkbaar gebed. Want de Kerk leert dat de duivel nu nabij is om de ziel die uit het lichaam moet verdwijnen om de eindeloze reis naar het hiernamaals te ondernemen te verleiden niet van het lichaam te scheiden, maar zich integendeel alsnog met de ziel te verenigen. Met kans op allerlei spokerijen van dien.

Wat denkt men dat dit, op deze cruciale en hoogst ambivalente en ambigue momenten, betekend heeft voor de omstanders? De zekerheid: de duivel bestaat, hij is onder ons, en hij zoekt een lichaam om zich te manifesteren. Hij moet kennelijk ergens blijven, we moeten dus uitkijken. Een uitgelezen sfeer om de nimmer uitgedoofde waan dat een heks de duivel in dit opzicht soelaas biedt te doen herleven. En dus herleeft ook de behoefte om de heks ritueel te straffen voor deze bereidwilligheid waardoor de duivel onder ons kan verblijven. Het gaat om opzettelijke leedtoevoeging aan de vrouw die de heks is. Daarvoor bestaan per plaats verschillende tradities¹⁶³ Die gewoonte is geen duivelsuitdrijvings-rite. Dat wordt wel verlangd van de heks zelf: ze liet de duivel toe, ze zorgt nu maar dat die duivel ook weer weggaat. Exorcisme komt sacramenteel alleen de Kerk toe. Dat respecteert men steeds. Het charivari-ritueel is een bestraffingsritueel, dat beoogd wordt onbloedig te eindigen, dat wel. Maar verder ook niet. Als de

163 Zie voor enkele Noord-Brabantse: J. R. W. Sinninghe, *Noord-Brabantsch Sagenboek*, zonder jaar, W. J. Thieme & Cie. Zutphen, pp. 99-152. Sinninghe beschrijft ook de uiterlijke kenmerken van de gemiddelde heks.

wereldlijke overheid niet optreedt en de geestelijke wil niet of durft niet hoewel ze kennelijk die macht wel heeft, dan gebiedt de gewoonte de volks-charivari. Gericht op rituele vergelding. Ongeacht het officiële strafrecht.

Zulke gewoonte komt er integendeel op neer dat de grenzen van het negatief sanctierecht dat de overheid handhaaft niet gerespecteerd wordt. De overheid kan die gewoonte dus nooit, hoe dan ook, tot een door haar gedoogde erkennen. Brengt die gewoonte schade toe, dan is sprake van een onrechtmatige daad. Die aanleiding kan zijn tot een burgerlijke schadevergoedingsactie. Bij de rechter. Na 1886 blijken die gewoonten toch nog hardnekkig ten plattelande¹⁶⁴. De bekendste vorm is die van het folkloristisch gericht, bekend onder de naam *tafelen*. De heks wordt gewaarschuwd door haar lokale volksgenoten dat haar toverijen herkend zijn. Dat kan gebeuren door een bezem door een heg, boom of bosschage te steken, maar ook door carbidschoten af te vuren met metalen melkemmern of voederbakken. Strowissen voor de haken der raamluiken of besmeuring van de voordeur geven ook aan dat ze gewaarschuwd is met haar kwalijke praktijken te stoppen. Gaat ze door, dan komt een optocht eerst nog langdurig rumoer maken voor haar deur of op haar erf of in haar tuin; heeft ze een zwarte kat, dan wordt die vergiftigd. Voortdurend wordt ketelmuziek gemaakt, met allerlei spullen uit de huishouding, de werkplaats of de landbouw, vooral met zeisen, ketels, kuipen en scheppen, spaden, schoffels. Maar verder worden haar dieren met rust gelaten, zelfs als het bokken zijn. Bij volharding slaat de volkswoede toe: het huis wordt belaagd en belegerd, op de luiken en deuren wordt ritmisch geslagen met dorsvlegels. Het pand wordt opengebroken, terwijl de heks erin zit. Haar meubels worden vernield, maar de tafels worden altijd gespaard. Het beddengoed, de strozak of matras worden aan stukken gesneden, en de vrouw wordt besmeurd met plakkerige stoffen, vaak uitwerpselen, en *bewand*, dat wil zeggen dat ze voor de monding van de wan wordt gebonden waarin leeg stro, kaf en gierst zit, waarna kleine kinderen drie slagen aan het draaiwiel mogen doen. De heks wordt omdanst door de vrouwen, en deze zingen een duivelsuitdrijvingslied. Nooit wordt de vrouw zelf lichamenlijk aangetast. Maar van huis en huisraad blijft verder weinig over. Daarna trekt men zingend af. Uiteraard is dit alles strafbaar als huisvredebreuk, zaaksbeschadiging en soms als bedreiging, maar dat laatste is in zoverre moeilijk, dat de heks zelf nooit in persoon wordt toegezongen, maar dat slechts bezworen wordt dat de duivel die haar maat is, huis, haard en lichaam verlaat. De formules zijn hier menigvoud.

164 Ik verwijs naar de inventarisatie bij P. N. Panken, *Volksgebruiken en gewoonten in Noord-Brabant*, L. Braeckmans, Drukker en Uitgever te Bracht: Brecht 1898. Hoofdstuk *Wilde en Woeste Gebruiken*. Tegen vrouwen werd nooit lichamenlijk geweld gebruikt, al kon wel haar hele woning met beer bevuild worden. Daarom werd de vermeende heks ook nooit voor een ploeg gespannen. Panken was jarenlang onderwijzer te Westerhoven in Kempenland en geeft hier persoonlijke observaties weer. Zie over hem: Peer Meurkens, *De wereld van schoolmeester Panken, Een portret van het oude Kempenland in de negentiende eeuw*, Kempen Uitgevers: Zaltbommel, 2004 ihb. pp. 95-120.

Concept

9. De tovenaarsleerlingen universeel

We moeten constateren dat de heks, evenals de tovenaar overal in mensengemeenschap voorkomt. Als verschijnsel is zij niet aan tijd en plaats gebonden, al zijn haar uiterlijke verschijningsvormen divers. Zij is een verbinding tussen de wereld van het goede en die van het kwade en biedt middels haar lichaam kwade krachten gelegenheid zich te doen gelden in de wereld van het goede. Het westerse Christendom heeft aan haar manifestatie niet alleen gelegenheid geboden maar deze ook opgeroepen en bestendigd. Daarbij is binnen deze geloofsrichting niet één enkele dogmatische confessie aan te wijzen die daarbij causaal de overhand heeft gehad, zij het dat het Katholicisme door zijn uiterlijke vormencultus wel uitmuntend geschikt was als faciliterend intermedium¹⁶⁵. De heks van de Achterweg woont echter overduidelijk in West-Friesland te midden van een Hervormde gemeenschap. Johan Kievit wilde niet anders. Zolang de mens aan toverformules en vooral bezweringen behoefte heeft, zullen heksen en tovenaars emplooi vinden en blijven ook tovenaarsleerlingen universeel. Met de eigenschap dat zij steeds weer machten oproepen die zij niet kunnen beheersen en die hen uiteindelijk toch weten te overweldigen. Goethe wist het goed: *Ach, Meister, Die Geister die ich rief, die Geister, die werde ich nicht mehr los*, in *Der Zauberlehrling*. De mensheid kan zich dit voor gezegd laten houden. Zij zal er niet anders naar handelen.

¹⁶⁵ Daarom roept zo'n instituut studies als de frauduleuze inaugurale oratie van de politiek antropoloog en sociaal-psycholoog Mart Bax, *De vernedering van een heilige. Religieuze machtspolitiek in een Zuidnederlandse dorpsgemeenschap, Gooi & Sticht: Hilversum, 1989*, ook wel min of meer over zich zelf af.

Concept

10. De internationalisering van het strafrecht en de hekserij

Hierboven werd al aangegeven, dat de Kerk bij haar internationale missieactiviteiten stiet op nieuwe vormen van hekserij in de gebieden die bekeerd moesten worden. Bij de kerstening van de Lage Landen was dat al zo. Het zou verwondering baren als dat later, bij de ontdekking van de buiten Europa gelegen werelddelen, anders zou zijn. De volkenrechtelijke jurist Francisco de Vitoria (1492-1546) wordt, als Spaans dominicaan en hoogleraar in het volkenrecht aan de universiteit van Salamanca geconfronteerd met de Spaanse expansiedrang die tot het koloniaal imperialisme zal leiden¹⁶⁶. Paus Alexander VI machtigt immers de koning van Portugal en die van Spanje bij het Concordaat van Tordesillas van 1494 de twee resterende werelddelven die nog niet vallen onder de soevereiniteit van een residerend koning te koloniseren. Hij trekt daartoe een meridiaan op 1700 zeemijl ten oosten van de Kaapverdische Eilanden. De Portugezen mogen koloniseren ten oosten van die lijn. De Spanjaarden ten westen daarvan. In 1527 wordt de anti-meridiaan getrokken over de andere helft van de aardkloot in het verlengde van die eerste. Met de omgekeerde rechtsmachtverdeling natuurlijk. Wat de beide koningen vóór 1492 hebben gekoloniseerd binnen elkaars rechtsmachtssfeer mogen ze houden. Maar ze moeten in beide sferen uitsluitend het katholicisme verspreiden volgens de instructies van de Heilige Stoel. Het staat voor De Vitoria vast dat de Spaanse koning verplicht is in de koloniën die hij in zijn Rijk wil onderbrengen het katholicisme te brengen. De *wilden* die hij daar aantreft zijn immers mensen, zoals de Europeanen en bovenal zoals de Spanjaarden zelf. Ze zijn dus geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. Ze moeten kennis kunnen krijgen aan Christus' Evangelie. De Spaanse Koning zal de Kerk daartoe in staat moeten stellen want haar missie is universeel en gaat de taakstelling van de Spaanse koning te boven. De wilde of inboorling is een rechts-subject volgens het natuurrecht. Ze moeten dus gerespecteerd worden, ook in hun religieuze cultuur, voor zover mogelijk. Hier geldt een eerbiedigingsbeginsel. De

166 Francisco de Vitoria (Burgos, 1483 - Salamanca op 12 augustus 1546) was van oorsprong, net als Thomas van Aquino, moraaltheoloog. Hij kan gezien worden als de eerste proponent van een Westers volkenrecht, dat natuurlijk geheel is afgestemd op de belangen van de koningen van Portugal en van Spanje onder het axiomatisch aanvaarde primaatschap van de Paus. Anders dan Thomas ziet hij wilden of inlanders niet als *verhandelbare zaken*. Thomas aanvaardt nog de slavernij als natuurrechtelijke vanzelfsprekendheid. Maar De Vitoria kan dat niet rijmen met de idee dat God iedere mens naar Zijn gelijkenis heeft geschapen. De wilde is een perfect rechts-subject zoals de West-Europeaan. Zijn collegedictaten zijn postuum uitgegeven als *Bloemlezing over de Indiën*. In de Spaanstalige wereld is dit het handboek bij uitstek over het volkenrecht, waarvan onze Hugo de Groot uit rechtspolitieke overwegingen een caricatuur heeft gemaakt om de infauste commerciële belangen van de ketterse Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën een juridische schijnrechtvaardiging te geven. *De iure belli ac pacis* wordt in die rechtstraditie gezien als een niet onverdienselijk schotschrift van iemand die de calvinistische expansie uit winstbejag alsnog een plaats wil geven binnen het systeem van Thomas van Aquino in diens *Summa*, waarbij hij Thomas bijna steeds verbaard en onjuist citeert om Thomas' gezag te kunnen misbruiken tegenover de Spaanse koning en later tegen de Engelse tijdens de zee-oorlogen waarin die Republiek met die natie verzeilde. Zie: James Brown Scott, *The Spanish origin of international law, Francisco de Vitoria and his Law of Nations*, Oxford-London, University Press/Maxwell, 1934, herdruk Union, New Jersey, USA, 2000, met verschillende collegeksten van De Vitoria met annotaties in de bijlagen.

koning moet immers de belangen van die nieuwe onderdanen dienen op dezelfde voet als hij dat verplicht is te doen ten aanzien van zijn allochtone onderdanen, die zijn ingezetenen en onderhorigen zijn krachtens het feit van hun geboorte binnen zijn territoriale gebiedingsmacht. Hij mag dus die koloniale gebieden niet zien als loutere wingewesten. Hij mag daarbij wapengeweld toepassen. Maar alleen als dat echt noodzakelijk is voor de opening van het handelsverkeer en interne rechtshandhaving. Die te vestigen rechtsorde moet beantwoorden aan de eisen van een publieke rechtsorde, zoals een goed christelijk koning schuldig is te stichten in het algemeen belang: *propter bona et utilitatem eorum*. Dat geldt ook voor de koloniën. Voor het overige geldt een voorwaardelijk eerbiedigingsbeginsel: wat er is aan traditie en gewoonten, dat moet geaccepteerd worden door de bezetters. Als het, dat is de voorwaarde, verenigbaar is met het katholicisme. Dat geldt ook voor religieuze aangelegenheden en de cultuur ter plaatse. Nu: indien de inlanders geloven in hekserijen en tovenarijen, dan past het niet deze te verhinderen of uit te roeien, tenzij zulks in het welbegrepen belang der inlanders zou zijn. Want dat doet de Kerk in Spanje ook. Komt het uit, dan moeten deze verschijnselen geabsorbeerd worden in het kerkelijk organisatorisch systeem, natuurlijk met in achtneming van de moraaltheologie die de Kerk voorstaat. Aldus De Vitoria in zijn *Relectio de Indis*. Letterlijk: bloemlezing over Indië. Want de Portugezen en de Spanjaarden waren, wegens de nootmuskaathandel, nu net geïnteresseerd in die eilandengroepen van de Indische Archipel waarvoor in 1602 de Vereenigde Oost-Indische Compagnie óók belangstelling begon te krijgen: de Banda-eilanden, de Molukken en vooral Ternate. En van daaruit de groepen meer naar Malakka toe: Java en Sumatra. De missionarissen legden zich toe op inculturatie van de hekserij-praktijken en de gerechtelijke bestrijding van excessen daarvan¹⁶⁷. Ook onder het Nederlandse koloniale bewind. De protestanten van de Compagnie deden dat niet. Die bestreden ze, omdat ze niet dienstig waren aan het al overheersende winstbejag dat de Heeren Zeventien in Holland als goede calvinisten nastreefden. Hun zendelingen eveneens. Want dat waren voc-beambten. Het gekke is dus, dat in katholieke streken in Nederlands Indië deze praktijken konden voortduren en een kerkelijke inbedding kregen en in de overige niet. De Kerk bleek hier een conservatrice van verschijnselen die ze, wegens Haar syncretistische opstelling, steeds had willen gedogen. Waarbij de vraag kan rijzen of ze die op den duur, mede vanwege de ontwikkeling der medische wetenschap, niet had moeten bestrijden. Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 bleven dus in de streken, die oorspronkelijk door de Spanjaarden en Portugezen waren gekoloniseerd en waar het Hollands gezag katholieke mis-

167 Zie: Jan Bank, *Katholieken en de Indische Revolutie*, De Bataafsche Leeuw, Dieren 1984 (tweede druk), pp. 34-71; ihb over het accommodatievermogen van de katholieke missie via het syncretisme-principe. Zie voorts A. H. Böhm, *Het recht van kolonisatie. Francisco de Vitoria's lessen over het recht tot kolonisatie in verband met de Spaansche kolonisatie, het optreden der pausen en het internationaal recht*, Utrecht 1936, pp. 187-188; F. Tummers, *Het vraagstuk der koloniale verbodding*, opgenomen in: *Studiën, Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren* LXII (1930) eerste deel, pp. 91-107 en 165-194.

sionering had toegestaan na 1815, die hekserijen en tovenarijen maatschappelijk aanvaarde verschijnselen.

Van belang daarbij is natuurlijk of de missionarissen gevoel konden opbrengen voor deze verschijnselen. Want terwijl het Nederlands bestuur een abrupt einde nam na 1949 en, dientengevolge, ook de zendelingen de Archipel moesten verlaten, werd het katholicisme waar het gevestigd was getolereerd. Ook daar waar de Islam redelijk militant aanwezig was. Waren nu die missionarissen afkomstig uit Zuidoost Brabant of uit Nederlands Limburg, dan was dat gevoel stellig voorhanden. Het gold hier streken in Nederland waar de accommodatiepolitiek van de Kerk altijd tastbaar aanwezig was gebleven. Ook na de Vrede van Münster in 1648.

Een missionaris in Indonesië die zich toelegde op duivelsuitdrijvings-praktijken werd zelfs door de Islam met welgevallen gade geslagen, mits hij het kennelijk succesvol deed. Want ook in deze religie komt aan de duivel in zijn aardse verschijningsvorm een plaats toe. Kon de bevoegdheid tot exorcisme deswege vrijelijk uitgeoefend worden, dan kon het tegendeel ervan: de geslachtelijke vereniging met die duivel door vrouwen, als fysiek feit evenmin ontkend worden. En vervolgens evenmin dat dit verschijnsel in sommige gevallen ook kerkelijk bestreden moest worden, soms met behulp van de plaatselijke overheid. Het Indonesisch strafrecht laat veel ruimte over voor het plaatselijk gewoonterecht dat per eiland sterk verschilt – de differentiatie in rechtsbeleving op Java, Borneo, Sumatra, en Nieuw Guinea is altijd immens geweest, ook tijdens de Nederlandse koloniale periode. Daarbij had het Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch Indië alleen maar in schijn het primaat. Het zou interessant zijn eens te onderzoeken in hoeverre binnen deze Archipel door toedoen van Brabantse en Limburgse missionarissen, die hier traditioneel rijk vertegenwoordigd zijn, nog steeds hekserijprocessen worden gevoerd. Niet door die missionarissen zelf, maar door hun opvolgers. De orde van de paters van de SVD (Societas Verbi Domini, Gezelschap van het Goddelijk Woord) – de befaamde Limburgse missionarissen van Steyl¹⁶⁸ – is op Flores nog steeds rijk vertegenwoordigd en op Sumatra lopen nog veel

168 Hier wordt bedoeld op de Missionarissen van Steyl ofwel het Gezelschap van het Goddelijke Woord, opgericht door de Duitse priester Arnold Janssen te Goch, vlakbij de Nederlandse grens in 1875. Janssen deed dat juist op het hoogtepunt van de door de Duitse Rijkskanselier Otto Von Bismarck ingezette Kulturkampf gericht tegen de Katholieke Kerk in Duitsland. Bismarck achtte de Kerk een vijand van de Duitse eenwording tot keizerrijk onder de Lutheraanse dynastie van het Huis von Hohenzollern; hij dacht met name de politisering van deze kerkprovincie onder leiding van Windthorst, de oprichter van de Duitse *Zentrumspartei* die zeer actief was in de Reichstag. Janssen verplaatste daarom de statutaire zetel van zijn Congregatie naar Steyl, in Nederlands Limburg waar hij het katholicisme hecht verankerd wist en tevens dat Nederlands-Limburg nog altijd veel sympathie had voor de voormalige Noord-Duitse Bond en Beieren. Hij beoogde vooral bundeling van de Zuidduitse missioneringsactiviteiten. Maar de roep zijner congregatie sloeg aan bij vele Limburgse jongelingen en leidde tot actieve missionering in Nederlandsch Indië, waar Janssen zelf niet zo mee bekend was. Zelf mikte hij op China: daar had Duitsland wel degelijk koloniën. In de Indische Archipel juist niet: dat verhinderde het Verenigd Koninkrijk. Op Flores konden deze missionarissen zich met toestemming van de Minister van Koloniën vestigen en vond de verspreiding van het katholicisme hoge vlucht. De orde legde zich vooral toe op de door Franciscus Xaverius voor China en Japan voorgestane accommodatiepolitiek. Dat droeg vrucht: een kwart van de orde woont en werkt nu in Indonesië, vooral in het lager en middelbaar onderwijs. In Deurne had de Orde eveneens een succursaal. De Orde leverde vele missie-bisdommen zodat Nederlandse (Limburgse) prelaten op de uitkomsten van de Tweede Zitting van het Tweede Vaticaans Concilie een onevenredig grote invloed hadden. De zusters van Steyl zijn vooral slotzusters die zich met contemplatie, zoals de eeuwigdurende aanbidding, bezig houden.

Indonesische Capucijnen rond die vicaris Trudo Brans uit Strijp en Liempde nog als hun superieur meegemaakt hebben. En zij hadden veel gevoel voor de plaatselijk Adat, ook op het gebied van de magie en de tovenarij. Die ze ook berechtten in excessieve gevallen. Niet op de voet en op de wijze als binnen de rechtskring te Horne gebruikelijk was. Maar wel op een vergelijkbare rechtsgrond en met vergelijkbare bewijsredeneringen. De duivel en zijn ouwe moer gaan niet zo snel naar de hel. Al horen ze daar wel thuis.

CONCEPT

Concept

Concept

Concept

Concept

Concept

Concept

Trefwoordenregister

aartsengel Michael	74
absolutie	55, 202
abt	52
Acte van Wenen	101
Adat	266
affaat	39
afleidingen van aardstralen	110
afzwering van 1581	67
Agrippa von Nettesheim	188
Alleenzigmakende Moederkerk	102
Alva	174
amnestie	196
Angelus Merula	143
anoniem aangifte	73
Arminius	94
Assyrië	114
Augsburgse confessie	53
Augustinus	87, 233
axioma	213
axiomata	186
Babylonië	114
Balthasar Bekker	82
Bartolus	62
Bataafsche Republiek	98
Beblazingen	110
bedrogsdelict	99
beeldenstorm	133
Beelzebub	28, 230
Bekker	88, 92, 116, 213
België	106
Belgische episcopaat	106
Benedictus Carpzovius	90
Benedictus XV	232
beschuldiging	198
bestaan de heksen eigenlijk wel echt?	214
beul	201
bewijsvergaring	81
biecht	79, 191
biechteling	191
bijbel-exegese	57
bi-locatie	76
bisschop van Rome	39
Bodin	116
bokkenrijderij	218
bokkenrijders	104
Bologna	42, 62
Brussel	53
Calvijn	88, 115, 228

Calvinisten	52
canonieke heksenrecht	247
canonieke recht	171
Carl Jacob Burckhardt	162
cassatie	176
Castlereagh	101
Cautio criminalis	117
Code Napoleon	100
Code Pénal	100
codificatiebeginsel	98
collectieve hysterie	110
competenties van een heks	221
complementariteitsbeginsel	48
Concilie van Trente	50, 171, 199, 217
Concordaat	49, 101
Congres van Wenen	100
Constitutio Criminalis Carolina	140, 173
contra-expertise	210
contrareformatie	132, 195
Coolen	20
De bokkenrijder	218
De Broglie	248, 251
Declaratie van Londen	102
De (echte) heks	218
delictsomschrijving	65
Delrio	116, 199
demonoloog	23, 189
De Montmorency	52
deurwaarder	79
De zwarte tovenaer	218
dichotomie	83
dingbank	196, 201
dogmata	43
dominees	119
doodstraf	195
draagheks	32
Drie Koningen	95
Dr. Mart Graef	180
drossaard	39, 78, 182, 196
Duitse feodale leenrecht	196
Duitse landsrecht	115
Duitse Roomse recht	197
duivelsuitdrijvingslied	259
dwangmiddelen	46
Edmund Gurney	239
eedshelpers	42, 46
Egidius Slanghen	192
Egypte	114
eigenrichting	109
eigenrichtingsrituelen	255
Eindhoven	52

enclaves	101, 135
Endor	57, 119
Erasmus Roterodamus	117
eu-lidstaten	64
Europees Verdrag betreffende de mensenrechten	60
Europese Unie	48
Eusebius	40
exclaves	135
exorcisme	265
Exorcisme	258
exterritorialiteiten	135
Femina	74
foltering	225
folteringen	181
folterzittingen	192
forensisch expert	179
formulierboek	192
fortificaties	148
Francisco de Vitoria	263
Franeker	82
Frankrijk	49
Franse revolutie	245
Franse Revolutie	101
Fransiscus de Méan	249
Frederik de Wijze	64
Friedrich von Spee	214
Gabriel	28
Galgenheuvel	120, 196
gebedsopwekkingen	110
gelijke voet	100
geloofsafval	74
Geloofszwakte	74
gemeente Moresnet	170
genadeleer	55
geneeskundige	99
gerechtelijke dwalingen	192
gerechtelijke verslagen	206
Gereformeerden	227
Germaanse animistische cultuur	115
Germaans en canoniek recht	197
gevangenisstraffen	195
geweldsmonopolie	46
gnosticisme	86
godloochening	141
godsdienstige drijfverij	195
godsdienstige status quo	251
Godslastering	75
Gommarus	94
graafschap Loon	164
graaf van Horne	152
graven van Horne	49, 53

Gregorius XVI	107
Grieken	114
grondwet	247
Gronsveld	149
Groot-Hertogdom Luxemburg	100
Habsburgers	51
Habsburgse Rijk	174
heelkundige behandeling	99
Heemkundevereniging Horn	180
heidense gebruiken	41
Heilig Duitse Roomse Rijk	22
Heilige Stoel	39, 50, 103, 167, 249
heiligschennis	141
heilspan	35, 43, 86, 193
Heinrich Institoris	224
Heinrich Kramer	74
heks	134
heksenbul	89
Heksenhamer	183, 222, 225
heksenjager	36
heksenproces	67
heksenrecht	54
heksensabbath	95, 197
heksentribunalen	36
heksenwanen	116
hekserij	114, 218
Heks van Endor	95
Hervormden	227
Hettieten	114
hoger beroep	78
Hoger beroep	176, 211
Hollands-Romeinse recht	67
hoogdrossaard	176
Hoogerbeets	95
hoogverraad	141
Horne	49, 64, 101, 117, 164
Horner dialect	222
Hornese heksenrecht	77
hosties	44
Hugo de Groot	95
huisvredebreuk	259
immuniteten	135
inculturatie	264
inquisiteur	41, 73, 78, 136, 225
inquisitie	39, 45, 48, 214, 218
Internationaal Permanente Strafhof	245
inval der Fransen	67
Isidorus van Sevilla	234
Islam	265
Jacob Sprenger	225
Johan Huizinga	113

Johan Kievit	261
Johan Otten	76
Johan van Oldenbarnevel(d)t	94
Johan van Oldenbarnevelt	194
jurisdictieconflict	48
kardinaalshoed	103
Karel de Grote	41, 167
Karel V	62
Kemper	99, 255
kerkelijke tucht	41
kerstening	263
Kessenich	101
ketter	35, 134
ketterij	218
ketterijproces	73
ketters	42
Keurvorsten	51
kinetische instralingen	110
klokkenluider	214
koopman-Koning	105
Kreits	64
kruisvaart	45
laster	141
Latijnse scholen	79
L. de Jong	138
leenheer	196
legaliteitsbeginsel	60
legislatieve competentie	67
lekenrechtbanken	176
Leuven	42, 62, 186
libero arbitrio	88
lijfstraffen	195
Lodewijk	99
Loe de Jong	84
Lucifer	32, 230
Luik	48, 96
Luther	54, 64, 88, 115, 228
Lutheranen	52
Luyks-Gestel	101
Maasdal	48
Maasvallei	37
magie	114
Magiërs	233
Majesteitsschennis	141
Mani	83
Marcus	39, 80
Marcus-evangelie	40
Maria	43
marteling	201
Martinus Delrio	183
massaprocessen	223

Maurice De Broglie	101
Maurits	194
Maximiliaan van Eynatten	189
Mechelen	52
Mechelse decreten	172
metafysisch	86
Metsius	143
Mgr. Van Bommel	103
missieactiviteiten	263
Missie-paus Pius XI	232
missionarissen	105
moraaltheologie	23, 55, 88, 178
moraaltheologisch	66
moraaltheoloog	189, 225
mr. dr. Th. J. van Rensch	149
Muntschouwburg	105
Namen	96
Napoleon	248
Napoleon Bonaparte	99
natuurrecht	55
Nederduyts-Gereformeerde Kerk	102
Nederlandsch Indië	265
neutraliteitsstatuut	168
officiaal	78
onafhankelijke	177
onpartijdige	177
onschuldvermoeden	178
ontheksen	115
onthoofding	196
openbare rechtspraak	194
Openbaring	237
ophanging	196
opstand van 1568	67
Ordonnantie	175
Oudewater	60
Paracelsus	188
Paulus	83, 137
Paus	39
Paus Alexander VI	263
Paus Bonifacius VIII	65
Paus Innocentius VIII	223
Peinliche Gerichts- und Halsgerichtsordnung	63
penal enforcement power	64
personaliteitsbeginsel	81, 197
Petrus	45
Petrus Canisius	136
Philips de Montmorency	165
Philips II	134, 142
Philips van Spanje	49
plebaan	52
preventie	38

primaat van Petrus	39
prinsbisdom Luik	97
prins-bisschop	22, 38, 77, 101, 150, 161, 248
prins-bisschoppen	48, 49
protestantisme	77
protestantse geloof	54
protocollering	74
provinciaal overste	52
rechter-commissaris	208
rechterlijk pardon	196
rechter van instructie	208
rechtsbijstand	179
rechtsgeleerde bijstand	210
rechtshulp	46
Reformatie	54
Reichspolizeiordnungen	63
renegaat	35
repressie	38
Rijnland	89
Roermond	52
Roermondse heksenwaan	89
Romeinen	114
Romeinse burgerlijke recht	197
sacrament der biecht	202
sacramentele prostitutie	190
sacramenten	42, 44, 55, 237
Saksenspiegel	66, 223
Sanhedrin	45
Saul	56
scheiding van de machten	99
schepen	196, 201
schepenbank	78, 176
schepenbanken	176
schepenen	119
schervengerichten	42
scholastiek	23, 186
schout	43, 73, 78, 182
Schout	119
seculariteitsbeginsel	245
seminarietijd	109
smaad	141
soevereiniteit	64, 161
soverein kerkvorst	165
soverein vorst	49
Soverein Vorst	100
Sonnius	143
Spee	117
Staatsbewind	156
Staats-Brabant	248
staatsideologie	245
Staatsregeling	96

stadschepensbank	43
stadsmagistraat	73
stadsprivileges	74
statenbond	51, 64
Stoel van Petrus	223
straf gratiëren	196
Strafordonnantiën van Philips II	173
strafrechter	178
subsidiariteitsprincipe	48
Synode van Dordrecht	92, 119, 194
Tanner	117
tegenspraak	177
Thomasius	117
Thomas van Aquino	62, 87, 114, 188
Thorbecke	108, 251
Thorbeckes grondwet	248
Thorn	101
tovenaar	134, 233
toverij	114
Trentse decreten	135
Trentse Decreten	173
tunnelvisie	191
uitlevering	80
unificatie	65
universiteiten	79
Utrecht	53
Van Bommel	107
Van Maanen	103, 106
Vaticaanse Curie	103
Venlo	117
Venray	117
Verdrag van Versailles	151
Verklaring van Kew Palace	103
verlating	194
vicaris-generaal	178
vierschaar	123
visitaties	49
Volkenbond	151
Volkenbondscmissaris	162
volkenrecht	151
volks-charivari	195, 259
volksgerichten	93
volksorust	193
volksopstand	107
volkswoede	90
volkszegeningen	110
Von Schlieffenplan	158
vormfout	39
vorster	79, 182
Vrede van Münster	101, 116, 194
vroedschappen	119

wapensmidse	49
weegbriefje	60
weegcertificaat	96
weegproef	95
Weert	52
Wellington	250
Wendelmoed Claesdochter	228
Weyer	117
wichelarijen	110
wurging	196
zalvende jargon	110
zalvende kanselarijtaal	206
zedenleer	88
zelfmoordenaars	44
zendelingen	264
zondebok	195
zwaardmacht	45
Zwabenspiegel	223
zwarte magie	56, 120, 134
zwarte missen	190
Zwijzen	108

COONC

Concept